

УКРАЇНА. НАРИСИ ІСТОРІЇ

УКРАЇНА
В ХІХ СТОЛІТТІ:
ЛЮДНІСТЬ
ТА ІМПЕРІЇ

УКРАЇНА. ІН АРИСИ ІСТОРІЇ

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНА В ХІХ СТОЛІТТІ: ЛЮДНІСТЬ ТА ІМПЕРІЇ

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2022

<https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.461.436>

УДК 94(477)"18"

У45

Автори

Валентина ШАНДРА, Олена АРКУША

Координатор проекту

Геннадій БОРЯК

Рецензенти

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК, Іван ПАТРИЛЯК, Олександр РЕЄНТ

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол від 30.09.2021 № 8)*

*Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов розвитку
науково-видавничого комплексу НАН України»*

Україна в XIX столітті: людність та імперії / Валентина Шандра,
У45 Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. — Київ: Академперіодика, 2022. — 436 с., 96 с. іл. — (Україна. Нариси історії).

ISBN 978-966-360-461-9

Відображено перебування української людності у складі двох монархій — Габсбургів і Романових упродовж «довгого XIX століття», що охоплює період європейської історії від Великої французької революції до Першої світової війни. Простежено геополітичні зміни через зникнення з європейської мапи Гетьманщини, Речі Посполитої і Кримського ханства, входження їхніх територій до Австрійської і Російської імперій. Описано особливості відносин імперської влади і локальних спільнот, зокрема ставлення до релігії, важливої складової ідентичності, використання їхніх потенціалів в імперських інтересах і найперше для військового захоплення нових територій.

Попри все українцям вдалося зберегти власний культурно-інтелектуальний простір, де відбувалось осмислення дійсності, шляхів її зміни та пошуків місця України у світі, що стало запорукою всеукраїнської єдності. Для широкої аудиторії.

УДК 94(477)"18"

ISBN 978-966-360-461-9

© Інститут історії України НАН України, 2022
© Академперіодика, оформлення, 2022

ВСТУПНЕ СЛОВО

Період європейської історії від Великої французької революції до Першої світової війни британський історик Ерік Гобсбаум назвав «довгим ХІХ століттям». Європейські дослідники вживали й інші метафори: «доба націй і національних держав», «епоха імперій, імперіалізму і колоніалізму», «століття пари й електрики», «час капіталу і найманої праці», «часи первісного індустріалізму й прагматичного індивідуалізму», «доба романтизму й позитивізму». «Століттям винаходів і навіть більшим за, скажімо, ХХ» назвав цей час британський історик Іен Мортімер у бестселері «Століття змін». Усі ці визначення, так чи інакше, наголошують на змінах, на які «довге ХІХ століття» виявилось напорчуд багатим. Зміни не просто приймати й переживати, утім, вони завжди відкривають нові можливості.

Трансформації світової і європейської історії з різним наповненням, з основними ознаками і процесами відбувалися й на історичних українських землях. Багатогранне буття людності в імперіях Габсбургів і Романових становить наукову проблему «довгого ХІХ століття» української історії, яке дослідники вивчали або за схемою національного відродження Михайла Грушевського, або ж з акцентом на модернізаційних перетвореннях. Зауважуючи нові смисли й контексти висвітлення фактографічного матеріалу та враховуючи розмаїття, суперечливість, полівимірність ідентичностей, регіонально-фронтирну минавшину України, автори звернулися до ще одного «прочитання» й синтетичної реконструкції цього історичного періоду.

«Найбуйніші фантасти, політичні й соціальні радикали тих років не могли собі уявити, що протягом століття виросте з сих невізразних, неоформлених, недоговорених і недодуманих

до кінця поривів, настроїв і мрій»¹, — так характеризував ходу історичного часу в XIX ст. М. Грушевський, розпочинаючи його дослідження у 1920-х роках. Час змагальності ідей, широких суспільних проєктів, зіткнення імперського й національних просторів, появи дозвілля й побутового комфорту та нестримної віри у всемогутність прогресу сьогодні багато в чому може здатися близьким, адже саме тоді чітко вималювалися обриси сучасної України. Саме тому, осмислюючи XIX ст., легко потрапити в пастку ретроспективної історії і розглядати його події з позиції наступного періоду двох великих війн, які поляризували світ на «своїх» та «ворогів».

Утім, світ людини XIX ст. мав значно більше нюансів, акцентів, півтонів і численних лояльностей. Нерідко лише їх поєднання могло забезпечити людині внутрішній комфорт. Переплетення традиційного й модерного, загального та локального, уявного і реального, релігійного й наукового становило постійний контекст процесів XIX ст.

Усвідомлюючи, що створення синтетичної розповіді про минуле неможливе без відбору матеріалу за певними правилами та схемами, які завжди спрощують багатоманітне історичне тло, автори усе ж намагались якомога повніше враховувати зв'язки та залежності, які продукували суспільство та влада. Врешті-решт, відстеження того, як прокладали собі шлях «не додумані до кінця пориви, настрої і мрії», є для істориків доволі захопливим заняттям.

* * *

В історіографії наукове осмислення «українського Дев'ятого століття» відбувалося зі значною затримкою. Якраз тоді, коли цей період перестав бути «живою історією» й набув перспективи, українські землі стали теренами світових війн, а в інтелектуальній площині переважили пошуки причин поразки Української революції. Політична кон'юнктура в державах, до яких входили українські землі, за хвиливими винятками, не сприяла або ж прямо перешкоджала дослідженням минулого. Історикам бракувало ресурсів для фахового збирання й систематизації джерел; гостро відчувалася й нестача середовищ для розгортання наукових дискусій. На теренах Західної України непрості рефлексії після польсько-української війни, вимушений розрив налагоджуваної культурно-інтелектуальної взаємодії з Наддніпрянщиною позначалися на можливостях провідного центру української гуманітаристики — Наукового товариства імені Шевченка у Львові, зводячи його значення до провінційнішого, аніж загальноукраїнського, осередку.

Сподіваючись на можливість розгорнути наукове студіювання історії XIX ст. на хвилі українізації в рамках Всеукраїнської академії наук, М. Грушевський стверджував, що настав час для висвітлення «сірої буденщини тяжкого й трудного походу» українського національного відродження, і визначав як першочергове завдання збирання джерел: «Тепер-же з жалем приходится роздумувати над

¹ Грушевський М. Передне слово. *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.* Київ: Держвидав України, 1927. Кн. 1. С. III.

тим, яка маса його — наявного і приступного десять-п'ятнадцять літ тому, тепер уже безповоротно зникла — за війни світової і горожанської. А до сих жалісних роздумувань прилучаються тривожні відомості, що нищення й “утилізація” рукописних і архівних фондів не скінчилась і не припинилась ще й досі»².

За свідченням О. Оглоблина, серед українських істориків у 1920—1930-х рр. було чітке розуміння необхідності концептуалізації історії України XIX ст. і навіть неминучості зіткнення її наукової синтези з офіційною радянською історіографією. Історики заохочували своїх учнів зосереджуватися на вивченні цього періоду, вбачаючи велику загрозу в хронологічному обриві «Історії України-Руси» М. Грушевського та зведенні XIX ст. до окремих явищ національно-культурного життя. О. Оглоблін твердив, що необхідно «дати наукові монографії з історії 19 століття як конче потрібний матеріал для створення наукової схеми історії України цієї доби — й синтези цієї історії, отже історії передреволюційної України»³. Унаслідок репресивної політики більшовицької влади працювати в цьому напрямі довелося недовго, що не дало змоги розгорнути аналітичні дослідження. У вивченні історії України XIX ст. настала тривала пауза.

Чималий вплив на становлення нової української історіографії XIX ст. мали аналітичні моделі, розроблені українськими істориками та істориками-україністами на Заході. Без сумніву, визначна роль тут належала І. Лисяку-Рудницькому, який запровадив поняття «українського XIX століття», визначивши його хронологічні рамки від кінця козацької державності до Першої світової війни. Працюючи в руслі інтелектуальної історії, він поставив питання про типологію українського руху та його вписування в європейську історію. Стрижневим історичним процесом стала «генеза модерного українства», що «переплітається з центральними ідейними комплексами нашого національного самопізнання». У демонстрації західним експертам історичних коренів сучасної України, що спонукало б їх вийти за рамки російської схеми, історик бачив не лише наукове, а й громадське значення історії XIX ст. Водночас він застерігав від «суб'єктивно-романтичного підходу, «патріотичної» емоційності та тенденційності», підбору фактів за задалегідь визначеною тезою і закликав «відтворити минуле, яким воно справді було, згідно з реальною причиновою пов'язаністю подій»⁴.

Першу в незалежній Україні спробу концептуального осмислення XIX ст. як цілісного періоду здійснив В. Сарбей, спираючись на праці Дмитра Багалія, Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка та Івана Крип'якевича. Концепт «українського національного відродження» вчений представив як комплекс подій та явищ, пов'язаних з поширенням масового національного самоусвідомлення, піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя україн-

² Там само. С. IV—V.

³ Оглоблін О. Проблема схеми історії України 19—20 століття (до 1917 року). *Український історик*. 1971. № 1—2 (29—30). С. 9.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті. *Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 193—202.

ців. Передумовою цього процесу він визначив відмову українських політичних еліт козацько-старшинського походження від державно-історичної концепції націєтворення як безперспективної за тих обставин, що склалися, та прийняття «демократичного народництва», розбудови політичної нації на основі мовно-етнічної спільноти. Погляд у минуле був замінений проектом у майбутнє, ключову роль у реалізації якого відіграла українська інтелігенція⁵.

Західні вчені небезпідставно прогнозували, що, вийшовши з марксистської методології в її радянській версії, історики в Україні опиняться перед спокусою поставити на зміну історії про рух людства до соціалізму есенціалістський розвиток нації, йдучи за логікою якого, український народ здебільшого перебував у ролі жертви у ворожому оточенні, а саму його історію репрезентував постійний ланцюг жертвності, перемог і поразок. Обмеженість такого підходу полягає як у його догматизмі, так і у не виправданому звуженні предмета вивчення, підміні реальної історичної картини уявними образами та навіть ідеологічними штампами, як-от «зрада» українських еліт чи колоніальне гноблення українських земель з боку імперій. Вразливим місцем ставало й те, що історіографії сусідніх країн використовували позицію українських істориків для доведення того, що модерну українську націю було штучно сконструйовано. Зведення історії України XIX ст. до «культурно-національного відродження» мало такий вигляд, ніби «широка й повноводна ріка історичного її процесу переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й остронь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України»⁶.

Ідейні імпульси, які йшли із Заходу на етапі становлення сучасної української історіографії, були пов'язані зі змінами у світовій україністиці в останні десятиліття XX ст. Інтеграція українських істориків до світової академічної спільноти спричинила переосмислення завдань українознавства відповідно до стандартів західно-європейської та північноамериканської концептуалізації. Шукаючи вихід з обмеженості моделі націєцентричного пізнання історії, щодо якої панував уже значний скепсис, О. Пріцак запропонував подивитися на історію України як на комбінацію різних «одиниць і структур досліджу», з-поміж яких історія нації ставала лише однією з можливих площин дослідження: «Історія України це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряне лінарним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот ("політичних українців"), перейнятих розвинутих ними цивілізацій». Цей досвід О. Пріцак пропонував розглядати з політичної, економічної, суспільної, культурної, релігійної та психологічної перспектив⁷.

Такий підхід мав і надалі має багатьох критиків як в Україні, так і поза її межами. Найбільші побоювання стосуються того, що відмова від націологічного під-

⁵ Сарбей В.Г. *Національне відродження України*. Київ: Альтернативи, 1999 (серія Україна крізь віки. Т. 9).

⁶ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19—20 століття (до 1917 року)... С. 5—6.

⁷ Пріцак О.Й. Що таке історія України? *Укр. іст. журн.* 2015. № 1. С. 177—210.

ходу (зняття наголосу на тому, що український народ є автохтоном, сувереном та господарем не лише географічної, а й історичної території) загрожує розмиванням історії України, представленням її як терену змагань різних культур і цивілізацій. За цією логікою, інтеграція до історії України іншоетнічних груп може мати штучний характер; вона не враховує регіональної специфіки Центрально-Східної Європи, переносячи на неї модель сформованої в цілком інших умовах політичної американської нації. Вдалу відповідь на ці побоювання ще в середині 1990-х років дав Марк фон Гаген у статті з назвою «Чи має Україна історію». З його точки зору, проникність меж політичної й культурної історії України може й має бути оберненою в її сильну сторону, адже такі транснаціональні процеси, які знаходяться на поверхні, відповідають запитам історіографії постмодернізму і можуть перетворити історію України на дуже сучасну й цікаву для світу тему досліджень⁸.

Застереження проти спокуси лінійного представлення історії України як наперед визначеного зростання національної свідомості аж до політичного самовизначення виразно пролунали у Павла Роберта Магочія. Канадський історик звернувся увагу на два важливих аспекти: потребу вивчати український рух того часу в тісному зв'язку з національними рухами інших народів Центрально-Східної Європи (продуктивним для цього він назвав порівняльні дослідження Мірослава Гроха, Юзефа Хлебовчика та Еміля Нідергаузера) та відмову від спрощеного трактування ідентичностей і пов'язаних із ними лояльностей. Віднесення до національного руху лише однозначно й постійно відданих йому діячів збіднює і спотворює історичну дійсність, залишаючи поза метанарацією «осіб, які інколи асимілювалися, а інколи були національними патріотами», виявляли / приховували ідентичність ситуатійно, поєднували лояльності, не вважаючи їх взаємовиключними. «Увесь хід українського національного відродження до Першої світової війни, — стверджує історик, — можна трактувати як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей, з іншого, і як історію того, як цей конфлікт (іноді травматично, а іноді творчо) впливав на осіб, які опинилися в ньому»⁹.

Завдання узгодити аналітичні моделі західної історіографії з історією України взяв на себе Я. Грицак. Його синтеза «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX—XX століття» уперше вийшла друком 1995 р. Концепцію праці відображено в її підзаголовку. Автор урахував напрацювання західної історіографії в ділянці теорій націй та націоналізму і водночас відзначив, що наука не терпить застиглих догм і потребує постійного оновлення методології, яке відкриває шлях ідеям і дискусіям. Одним із відправних її положень став класичний вислів французького історика Е. Ренана: «національне існування є щоденним плебісцитом». Важливою є теза автора про «принципову нормальність» української історії в сенсі вписування її основних етапів і тенденцій у загальноєвропей-

⁸ Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. 1995. V. 54. № 3. P. 658—673.

⁹ Magocsi P.R. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework. *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 1989. V. 16. P. 45—62.

ські процеси. Поєднання «довгого» XIX й «короткого» XX ст. дало змогу простежити тяглість процесів модернізації та поглянути на національну мобілізацію ширших верств з історичної перспективи Української революції. Формування української модерної нації показано через еволюцію української політичної думки, з одного боку, і політику імперій та (епізодично) взаємодію з польським і російським національними рухами, з іншого. Обмеженість свого підходу сам автор у передмові до третього видання визначив так: «Тоді головною темою книжки я обрав формування модерної української нації. Зараз я писав би про формування модерної України взагалі»¹⁰.

В останні десятиліття історіографія XIX ст. розвивалася динамічно, торуючи шлях від концептуального осмислення «українського XIX століття» як доби «національного відродження» до постійного розширення тематики досліджень і спроб застосувати до неї сучасні підходи історієписання. Наслідком того, що дослідження з історії України були суттєво загальмовані й викривлені за радянської доби, стало поєднання в українській історіографії «різних методологічних принципів — від класичного позитивізму до постмодернізму»¹¹. Порушення властивої західній історіографії хронологічної послідовності вивчення минулого, в якій постмодернізму передували ґрунтовні дослідження з політичної, економічної, соціальної історії та з історії права й міжнародних відносин, досі залишається в українській історіографії XIX ст. джерелом певного дисбалансу, коли історик, беручись за *case study*, знаходить лише деякі й не завжди рівновартісні, а не максимально повні контексти досліджуваного ним явища.

Однак упродовж трьох останніх десятиліть з'явилося чимало ґрунтовних досліджень, які відображають різні аспекти історії України XIX ст. Повна бібліографія історичних студій з цього періоду склала б чималий за обсягом том. Тематику цих досліджень (здебільшого без урахування напрацювань істориків, які вивчають українські регіони у складі Габсбурзької монархії) узагальнено в кількох публікаціях О. Реєнта, який водночас визначав прогалини і найближчі перспективи, з-поміж яких акцентував на соціальній та економічній історії, повсякденні, історичній біографістиці та просопографічному аналізі окремих суспільних груп, координації напрацювань істориків-краєзнавців та компаративних студій з історії ідей¹². Власне ж бачення автором узагальнення історії України XIX ст. реалізовано в іншому виданні. Матеріал там структуровано за чотирма темами: українські землі та європейська дипломатія, національне відродження, соціально-економічний розвиток та Україна в Першій світовій війні, що постає як завершення цього історичного періоду¹³.

¹⁰ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної нації XIX—XX століття*. Київ: Yakaboo publishing, 2019. С. 7.

¹¹ Реєнт О.П. Історія України XIX — початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Укр. іст. журн.* 2007. № 6. С. 218.

¹² Там само. С. 218—232; Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 6—26 та ін.

¹³ Реєнт О.П. *Україна в імперську добу (XIX — початок XX століття)*. Київ: Арії, 2016.

Напрацювання історіографії з різних тем дали змогу львівському колективу авторів 2016 р. підготувати навчальний посібник, виконаний у формі наукової синтези. Ознакою цієї роботи стало суттєве розширення спектра тем, які включено до «українського XIX століття», та «проговорення» складних і неоднозначних питань. У праці послідовно розглянуто структуру української історії XIX ст., процеси інтеграції українських земель до Російської та Австрійської імперій, соціальний склад і економіку, українське національне відродження в контексті європейської історії, ідейні основи та інституційний розвиток українського національного руху, модернізацію суспільства, культурно-інтелектуальну історію України та її образи в уявленнях сторонніх спостерігачів. Хронологічно оповідь охоплює час до початку Першої світової війни. Серед помітних її прогалин — відсутність повсякденного життя й гендерної проблематики, обмеження теми модернізації національно-політичною сферою та схематичне подання підрозділу про культурно-інтелектуальну історію. Львівські автори виразніше, ніж це виглядає зазвичай з позиції Києва, наголосили на локальних особливостях і процесах творення єдиної України. З-поміж головних тез варто виділити розуміння формування модерної української ідентичності як перехресної взаємодії різних національно-політичних орієнтацій і навіть індивідуальних стратегій. Поєднання кількох лояльностей було притаманне людині XIX ст., і лише розуміючи спосіб мислення людей того часу, не переоцінюючи їх, можна збагнути історію «українського XIX століття» в її багатоманітності та відійти від обмеженості будь-яких лінійних і підпорядкованих наперед сценарію схем¹⁴.

До сьогодні з боку афілійованих у західні академічні структури вчених лунають різкі закиди в бік наукових осередків в Україні, що спеціалізуються на вивченні історії XIX ст., щодо нехтування методологічними напрацюваннями світової історіографії, зосередженні на часткових дослідженнях та униканні концептуалізації й організаційних зусиль для її досягнення¹⁵. Насправді українська історіографія цього періоду ще перебуває на етапі накопичення не так конкретних знань, як способів їх опрацювання та ідей, що виникають в авторів тематичних досліджень. Найефективнішим шляхом до концептуалізації найближчим часом здається все ж поява опертих на ґрунтовне опрацювання джерел тематичних монографій з виразною методологією досліджень, розглядом теми в якнайширших контекстах із загальнішими висновками¹⁶. Без появи критичної маси таких праць академічні дискусії між істориками залишатимуться під загрозою ударів з боку адептів «політичної доцільності», а без кількарязового «перечитування»

¹⁴ Аркуша О.Г., Кондратюк К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. *Час народів. Історія України XIX століття*: навч. посіб. / За заг. ред. М.М. Мудрого. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016.

¹⁵ Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії. *Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011. С. 391—454.

¹⁶ Як приклад можливостей широкої концептуалізації на базі конкретного історичного матеріалу див.: Грицак Я. *Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886)*. Київ: Критика, 2006; Куцмані Б. *Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті* / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2019.

під різними кутами зору джерельного масиву всі спроби вписати український рух у наявні схеми видаватимуться штучними. Подолання стереотипів має свою межу, перейшовши яку може перетворитись на свою протилежність. Відстань між закликком відмовитися від застарілих схем і реалізацією його на практиці нерідко залишається не пройденою. На це звертав увагу Я. Дашкевич, зазначаючи, що «неможливо на всі соціальні явища дивитися через ідеальні рожеві окуляри — а все те, що з суб'єктивних причин у різних писаннях та в щоденному житті не подобається, вважати стійкими стереотипами. Неможливо цілком об'єктивні, але з різних причин неприємні явища та судження етнічного змісту трактувати як стереотипи [...]. Треба перш за все ставити питання про правдивий зміст стереотипу — і намагатися відповідати саме на таке питання»¹⁷.

Представлення історії України XIX ст. в останніх роботах С. Єкельчика¹⁸ та С. Плохія¹⁹ переконливо доводить, що під час написання підсумкових праць автори все ж віддають перевагу усталеним тезам, а добираючи матеріал, не можуть упускати те, що було насправді важливим, навіть якщо воно видається добре відомим. Намагаючись виокремити найзагальніші характеристики періоду, історик, що вивчає Україну XIX ст., неминуче опиняється в колі кількох основних питань, на які шукатиме й даватиме відповіді.

* * *

Запропоновані читачам нариси історії України XIX ст. поділено за проблемно-тематичним принципом на кілька розділів. Авторами враховано чіткий «розпад» політичної історії XIX ст. на два періоди, межею яких є революція 1848 р. та ліберальні реформи 1860-х років у Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях. Послідовно розглянуто такі питання: геополітична ситуація в Східній Європі останньої чверті XVIII ст., територія та населення українських земель у складі обох імперій, влада й суспільство, релігійне та церковне життя, війни на території України та служба її населення в імперських арміях, ліберальні реформи та їх наслідки, перехід від аграрного до індустріального суспільства, виклики новочасних націоналізмів, історія освіти, науки, культури та повсякденне життя.

Політичну історію представлено за двома основними сюжетними лініями: процеси модерного націєтворення та інтеграція українського соціуму й політикуму до імперських структур. Автори відійшли від зображення історії XIX ст. як постійного протистояння між імперіями та націями й розглянули ширший комплекс питань, пов'язаних з організацією імперськими органами влади життя на підвладних територіях. Історично імперії забезпечували своє існування не лише силовими

¹⁷ Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. «...Учи неложними устами казати правду». *Історична есеїстика (1989—2008)*. Київ: Темпора, 2011. С. 593.

¹⁸ Єкельчик С. *Історія України. Становлення модерної нації*. Київ: Laurus, 2011.

¹⁹ Плохій С. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків: КСД, 2016.

методами, а й залученням еліт до центрального й місцевого врядування (принцип непрямого правління); перебиранням на себе функцій із забезпечення територіальної цілості та соціальної стабільності. Політико-правове поле імперій задавало рамки формуванню простору громадської активності, у тому числі для національних рухів. Обидві імперії пройшли шлях від реформ освіченого абсолютизму до ліберально-конституційних перетворень та представницько-парламентських установ. Тривале перебування української людності в Австрійській і Російській імперіях спричинило відмінності у перебігу соціальних і націєтвірних процесів, які визначили регіональні особливості політичної культури.

Автори прагнули збалансовано підійти до націєцентричного викладу історії XIX ст. і не накидати його підходи на періоди, процеси та явища, в яких національні рухи не відігравали ключової ролі. Проблему модерного націєтворення розглянуто в поєднанні із соціальними запитами народів у складі обох імперій та відповідно до концепції американського історика Бенедикта Андерсона про уявлені спільноти²⁰. Український національний рух по обидва боки кордону досліджено з урахуванням прийнятих в історіографії типологічно-порівняльних періодизацій для тогочасних недержавних народів Центрально-Східної Європи (йдеться передусім про схему Мірослава Гроха). Особливу увагу автори приділяли розгляду спільних зусиль діячів різних регіонів України, спрямованих на досягнення всеукраїнської єдності.

Формування сучасної української нації, яке в основному відбулося впродовж XIX ст., автори розглядають як процес, що тривав у тісній взаємодії та конкуренції з іншими національними й територіальними проектами в регіоні, насамперед із російським / панруським і польським / річпосполитським. Варіанти ідентичностей показано як процес пошуку, який не мав спеціально «зрадницького» щодо української нації характеру, а був зумовлений специфічними обставинами того часу, місця та простору. У підсумку саме в перехресній взаємодії різних національно-політичних орієнтацій викристалізувалася модерна Україна. Водночас було зважено й на існування іншоетнічних груп на території України, які зробили свій внесок у залюднення, економічний та культурний розвиток історичних регіонів. Крім уже згаданих росіян і поляків, праця містить сюжети, які відображують життя єврейської, німецької, румунської, угорської, болгарської, грецької, вірменської та інших етнічних громад, а також аналіз становища кримськотатарського населення.

Чималу увагу приділено модернізації в її якнайширшому значенні. Згідно з усталеними підходами, її розглянуто як комплекс змін, що відбуваються на шляху перетворення суспільства з аграрного на індустріальне. Проаналізовано зміни в господарському житті, переорієнтацію аграрного виробництва, появу підприємництва, нових видів транспорту, шляхів і засобів зв'язку, технічні винаходи, які безпосередньо вплинули на повсякдення, полегшили побут, змінили

²⁰ Андерсон Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика, 2001.

уявлення про час, швидкість, простір і дозволяв. У контексті урбанізаційних процесів наголошено на перетворювальній ролі міст і водночас на неоднозначності взаємозв'язків між процесами модернізації та розвитком національного руху, який почасти спирався на аграрний традиціоналізм. Модернізаційні процеси показано залежно від потреб і викликів часу й технічного прогресу, трансформаційної ролі державної влади та самодіяльної ініціативи локальних спільнот.

Як складову частину модернізації проаналізовано зміни суспільства та його соціальної організації. Зміни відкрили вікно можливостей вихідцям з різних соціальних верств для поліпшення свого матеріального становища й підвищення суспільного престижу. Селянство, позбувшись особистої залежності, переживало процеси господарської, освітньої та політичної емансипації. Воно, абсолютно переважаючи за чисельністю всі інші соціальні стани, було об'єктом постійної уваги як влади, так і опозиційних рухів, які прагнули заручитися його підтримкою для реалізації політичних цілей. До селянства як до носія «чистоти» традиції апелювали речники новітніх націоналізмів. Новим явищем стало формування підприємництва й робітництва, що увиразнило питання соціального захисту і професійних спільнот. Масового характеру набули міграційні процеси. Міста, що вабили світлом ліхтарів, вітринами модних крамниць, можливостями почати життя спочатку без тягаря осуду сільської громади, були одночасно й осередками кримінального світу, а без звичної в селі підтримки родини людина ризикувала опинитись на узбіччі життя, не впоратися з його несподіваними поворотами.

Ознакою XIX ст. стала поява помітної групи людей розумової праці (інтелігенції), запит на яких уперше з'явився в епоху Просвітництва. Значні позиції в українському соціумі зберігало греко-католицьке й православне духовенство. Чимало знаних діячів національного руху народилися і отримали життєві установки й цінності саме в родинях священників. Особливої уваги потребує вивчення чиновницької бюрократії та її посередницької ролі в реалізації державної політики й організації життя на місцях. Землевласницька аристократія (дворяни, шляхта) залишалася опорою монархії, однак ідеологія консерватизму, яка переважала в її середовищі, історично була вже приреченою. Контроль церкви за життям людини слабшав, і секуляризаційні процеси охоплювали дедалі більше сфер. До найважливіших суспільних трансформацій належала емансипація жінок. Ці тенденції загалом відповідали інтересам українського національного руху, оскільки свідомі політичні цілі етнічна більшість населення ставала аргументом на користь самостійної організації життя. Розуміння цього загострювало суперечності між національними рухами й імперською владою.

Культурно-освітні й наукові процеси розглянуто як під кутом зору загальних тенденцій, так і з урахуванням їх формотвірних функцій у національному просторі. Університети в Україні, хоча й були вищою ланкою імперських освітніх систем з наголосом на формуванні дисциплінованих державних службовців, усе ж виконували роль центрів вільнодумства і вписувалися в ідею Гумбольдтового університету. Це забезпечувало формування культурно-інтелектуальних середовищ,

які розуміли роль наукової й освітньої сфери як однієї з ознак зрілості національної спільноти та аргументу на користь її самостійного існування. Світоглядні імпульси — від романтизму до модернізму — забезпечували розвиток української культури в єдиному руслі з європейськими віяннями. Період «кінця століття» в українській культурі, як і інших європейських народів, був часом справжнього розквіту наук і мистецтв.

Описуючи історичні процеси та явища, автори водночас намагались утримувати в центрі уваги людину XIX ст. й те, як вона переживала та відчувала тогочасні події. Притаманна XIX ст. віра в поступ зумовила формування ідеалу модерної людини як цілеспрямованої й діяльної, готової невтомно працювати заради кращого майбутнього і жити його ідеальними образами. Світоглядною основою для такої людини був лібералізм. Під цим кутом зору XIX ст. увійшло в історію як час ідеалістів і романтиків, які не боялися сміливо мріяти і захоплювати своїми мріями та прикладами інших.

УКРАЇНА
У СКЛАДІ
ДВОХ ІМПЕРІЙ:
КОРДОНИ
І МАРКЕРИ

РОЗДІЛ 1

Геополітична ситуація в Східній Європі
останньої чверті XVIII століття

•

РОЗДІЛ 2

Територія і населення

ГЕОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В СХІДНІЙ ЄВРОПІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТОЛІТТЯ

Ліквідація залишків автономії Гетьманщини та шляхи її інтеграції до Російської імперії. У другій половині XVIII ст. відбулася надзвичайна подія в житті української людності. Катерина II, тільки-но захопивши російський трон, а це трапилося 1762 р., вирішила ліквідувати ту частку самостійності Гетьманщини, яку та здобула останнім часом унаслідок морганатичного шлюбу імператриці Єлизавети з козаком Олексієм Розумовським. Не зайняту з 1734 р. посаду гетьмана обійняв брат Олексія, Кирило, який розпочав низку реформ з метою зміцнити автономію Гетьманщини у складі імперії. За його гетьманування владу було поділено на виконавчу, судову, військову і фінансову з відповідними установами. До такої реформи Катерина II приступить лише 1775 р. Гетьман не без успіху розвивав дипломатичні зносини, розбудовував власну столицю з наміром заснувати в Батурині університет. Помітними були й заходи щодо реформування козацького війська. Петиція на ім'я імператриці про запровадження спадкового гетьманства, яку підтримала частина козацької старшини, засвідчила, що Гетьманщина стає на шлях автономії. Олександрю Вязмітінову, генерал-прокурору Сенату, було вручено до виконання таємну інструкцію з прагматичними настановами, що потрібно зробити, аби не лише вона, а й інші західні провінції не прагнули втекти до «лісу», як ті «вовки». Серед них було й призначення на керівні посади здібних сановників, здатних знаходити порозуміння з етнічними елітами.

Вихід із цієї ситуації Катерина і Двір бачили в одному — в усуненні Кирила Розумовського від гетьманства, незважаючи на те, що за його сприяння Катерина II захопила верховну владу. Замість посади гетьмана 1764 р. було запроваджено Мало-російську колегію. А щоб уникнути політичного протистоян-

ня, до її складу вводили по чотири представники російської і української сторін на чолі з куди відданишим і позбавленим будь-яких сентиментів сепаратизму Петром Румянцевим. Той добре розумівся на прагненнях козацької старшини, адже змолоду був у Гетьманщині через службу в ній батька та через освіту, яку, як тоді й більшість придворних, здобув від Тимофія Сенютовича, вихованця Чернігівського колегіуму. П.О. Румянцев був наділений усією владою, як військовою, так і цивільною, з підпорядкуванням йому Запорізької Січі.

Після зміцнення російської адміністративно-військової присутності постало питання про мобілізацію ресурсів Гетьманщини для потреб імперії. Йшлося про поширення на приєднані землі централізованого фінансового управління, щоб і Україна брала участь у загальноімперських витратах. Тому Петро Румянцев імперську модернізацію розпочав з генерального опису колишньої Гетьманщини, своєрідної демографічної ревізії, метою якої були перепис населення та зібрання докладних відомостей про економічний стан країни. Йшлося також про з'ясування землекористування, аби запровадити в Гетьманщині нове державне оподаткування, яке існувало в Росії з часів Петра I. Генеральний опис мав стати своєрідним засобом полегшення імперської політики в більшості сфер суспільно-політичних відносин, регулювання та контролю верховної влади в малоросійських землях для їх інтеграції в загальну структуру Російської імперії. Посадовцям, зацікавленим у здійсненні такого опису, було цілком зрозуміло, що він стане особливо важливим елементом у проведенні військової, фінансової реформ, а також у визначенні окремих аспектів щодо прав і свобод селянства, зокрема основного болючого тоді питання про вільний перехід селян від одного поміщика до іншого.

Обіймаючи посаду очільника Малоросійської колегії, граф Петро Румянцев у вересні 1765 р. подав на її розгляд пропозицію щодо здійснення такого опису. Аргументацію цієї потреби було озвучено як недостовірність попередніх переписів маєтків. Перепис викликав велике занепокоєння серед різних прошарків населення. І не даремно, бо його наслідком стало запровадження подушного податку, уведення рекрутських наборів та закріпачення селянства. Законом від 3 травня 1783 р. селянам було заборонено переходити від одного власника до іншого, а порушникам погрожували суворою відповідальністю¹.

Ревізію провадили по полках спеціальні комісії, очолювані російськими офіцерами. Відповідно до указу Румянцева велася роз'яснювальна робота серед людей, мовляв, усі заходи спрямовані на захист прав населення від «сваволі старшини та несправедливих законів»². Запровадженням цього податку було подолано бюджетний дефіцит, який став особливо відчутним у зв'язку з війною з Туреччиною 1769—1774 рр. Окрему увагу приділяли питанню викорінення так

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. 21: С 1781 по 1783 г. № 15 724.

² Волошин Ю. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765—1769 рр. Київ: Наш час, 2012. С. 11.

званої неприязні місцевих жителів до Росії, що її пропагувала місцева старшина, яка намагалася хоч якось утримувати свої автономні владні позиції³.

Ще один важливий крок зробив малоросійський генерал-губернатор назустріч Катерині II, яка вирішила зібрати Законодавчу комісію 1767 р. Він змусив українців узяти в ній участь, хоча ті вважали, що їм достатньо власних місцевих законів і не варто долучатися до укладання загальноросійських. Інші ж були переконані, що Петербург потребує їхніх порад і вченості, а не безпосередньої участі. У кількох циркулярах Румянцев розпорядився організувати вибори станових представників, яких націлював на те, що не варто в наказах з місць піднімати питання автономного статусу України. Однак опір адміністративному тиску продемонстрували близько тисячі шляхтичів, найбільше ніжинці, які вимагали обирати гетьмана⁴.

Катерина II давала зрозуміти П. Румянцеву, що до її намірів не входить сваритися з козацькою старшиною, навпаки, потрібно шукати порозуміння і підтримку з її боку, щоб повністю інтегрувати країну у склад імперії. За козацькою старшиною було визнано право на дворянство. Йшлося лише про умови поширення на неї жалуваної грамоти 1785 р., згідно з якою дворяни отримували привілейований стан. У Російській імперії шляхетство можна було отримати здебільшого двома шляхами: традиційним, через походження, та через відбування державної військової чи статської служби. Аби вийти зі складної ситуації щодо чисельності дворян, Катерина II передала вирішення цього питання П. Румянцеву, а той запропонував поширити на українців «Табель про ранги». Інакше кажучи, привілейоване становище слід було вислужити. Ця пропозиція спричинила наростання конфронтації між центром і козацькою старшиною, одна частина якої вважала її несправедливою та принизливою, а інша — оцінила можливість здобути дворянство службовою кар'єрою.

У цьому питанні генерал-губернатор поєднав суворий контроль державника з дотриманням субординації під час одержання чинів та лояльного або й співчутливого ставлення до тієї старшини, яка отримала посади не внаслідок виборів, а за вислугу. Останнім за ретельну службу він надавав дедалі більше нових чинів, титулів і рангових маєтків. Більш того, Румянцев домігся, щоб вихідців із Гетьманщини почали приймати на навчання до Шляхетського кадетського корпусу, адже вважав, що, будучи освіченими, вони принесуть імперії набагато більше користі. Цю гнучку політику неважко зрозуміти, вона роз'єднувала українську солідарність, бо зміна статусу супроводжувалася різким розмежуванням старшини з козацтвом, з якого було сформовано десять регулярних полків карабінерів для російської армії з шестирічним терміном відбування служби та поширенням на них російським військовим статутом (1768). Певний час полки зберігали

³ Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой* / Пер. с англ. Н. Лужецкой. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. С. 133.

⁴ Когут З. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830*. Київ: Основи, 1996. С. 119, 123.

назви власних територій, з яких були сформовані. Питання набору рекрутів до лав імперських збройних сил стало особливо актуальним з початком російсько-турецької війни. А тому вже 1789 р. було запроваджено рекрутський набір, якого Гетьманщина раніше не відбувала. З цього часу козаків забирали в солдати так само, як і селян, що сплачували подушний податок. Відтепер вони могли бути приписаними до будь-якого з російських полків, де б ті не перебували. Їхня служба тривала 25 років, як і для кріпаків центральних російських губерній.

Щоб ліквідувати останні залишки української автономії, 1779 р. Катерина II розпорядилася надати чинності «Учреждениям для управления губерний Всероссийской империи», які вона уклала 1775 р. і на основі яких гетьманство отримувало російський губернський поділ. Колишні території Гетьманщини було поділено на три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Новий територіальний поділ означав тіснішу інтеграцію її земель до складу Російської імперії. З 1782 р. всі титули і посадові чини, що діяли на основі Литовських статутів і Магдебурзького права, було ліквідовано й замінено російськими. Здивувала Катерину II й така особливість українських міст, як дворянське, купецьке і міщанське землеволодіння, якого вона вирішила позбутися⁵. З поширенням на міста міського положення 1785 р. міщани втрачали особисті права, які мало шляхетство, і ставали податним міським станом.

До Гетьманщини прилягала Слобідська Україна, образно порівняна В. Кравченком з «блідюю її тінню»⁶. Порубіжне розташування цього історичного регіону між козацькою Україною та Московською державою впливало на перебіг подій, соціальних явищ і формування регіональної і національної ідентичностей. Утікачі з козацької України повторювали військово-адміністративну структуру її влади. У різний час тут було створено п'ять подібних до гетьманських слобідських полків: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький. Про впливи, що їх зазнавала Слобожанщина від української і російської сторін на господарську діяльність, свідчили виступи депутатів на Законодавчій комісії 1767 р.⁷ Слобідці тривалий час зберігали особисту свободу, брали участь у місцевому врядуванні, вирізнялися вищою соціальною мобільністю та підприємливістю.

Активна ліквідація регіональної своєрідності Слобідської України, яка тривалий час влаштовувала імперію на степовому порубіжжі, розпочалася Катериною II у світлі розуміння нею просвітницьких завдань уніфікації та однорідності адміністративно-територіального поділу імперії. Важливим чинником інкорпорації Слобідської України стало й успішне просування Росії до Чорного моря з подальшим руйнуванням Кримського ханства. 1765 р. козацькі військові формування було перетворено на регулярні, а їхня територія дістала адміністративний статус Слобідсько-Української губернії. Інші закони, якими запроваджено

⁵ Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой...* С. 501—502.

⁶ Кравченко В. *Харьков / Харьков: столица Пограничья*. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 2010. С. 6.

⁷ Когут З. *Российский централизм и украинська автономія...* С. 155—156.

подушний податок та ліквідовано вільні переходи селянства від одного поміщика до іншого, що було тотожним прикріпленню його до землі, набували у краї чинності одночасно з колишньою Гетьманщиною.

Менш ніж півстоліття знадобилося Російській імперії, щоб підготувати соціальний ґрунт, а потім різко, упродовж декількох років, закріпитися в колишній Гетьманщині і Слобідській Україні. Питання, чому так сталося, не дає спокою історикам. А сталося це тому, що інтеграція відбувалася і поступово, і непослідовно, з наступами й відкатами. Самодержці сприяли консолідації еліти, створювали для неї відповідні умови, надавали привілеї і залучали до врядування на найвищому рівні та у місцевих органах влади. Багатьом виходцям з України не лише вдалося зробити блискучу кар'єру в Санкт-Петербурзі. Своєю діяльністю вони нівелювали жорсткі заходи експансії Росії, до яких та вдавалася на східних своїх кордонах, і вважали, що модернізація через просвітницькі реформи буде корисною і їхній батьківщині.

Приєднання Галичини до Габсбурзької монархії. 5 серпня 1772 р. монархи Австрії, Росії та Пруссії підписали в Петербурзі договір про перший поділ Речі Посполитої. Австрійська правителька Марія Терезія нібито при цьому плакала, а відомий упередженим ставленням до неї прусський король Фрідріх II прокоментував це так: «Плакала, але брала»⁸. Внаслідок першого поділу Річ Посполита втратила близько третини території та 30 % населення. Хоча Габсбурги демонстрували небажання бути причетними до «неморальних дій» на європейській арені, у підсумку їх територіальні надбання внаслідок цього поділу виявилися найбільшими: до Австрійської монархії відійшли південна частина Краківського (з Освенцимським і Заторським князівствами) й Сандомирського воєводств, Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі), західна частина Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра — Збручем і Стрипою) і південно-західна частина Волинського воєводства.

З цих територій було створено провінцію «Королівство Галичини та Лодомерії» (нім. — *Königreiche Galizien und Lodomerien*, польс. — *Królestwo Galicyi i Lodomerji*). В українському варіанті правильною була б назва Володимирія (замість Лодомерія), але на практиці вона не прижилася, а Володимир-Волинський, від якого вона походила, загалом залишився поза кордонами Австрії. Територіального розмежування між Галичиною і «Лодомерією» ніколи не було, й «ніхто не завдавав собі труда окреслити, де закінчувалася Галичина і починалася Лодомерія»⁹. Столицею нової австрійської провінції став Львів, хоча вибір на користь саме цього міста наприкінці XVIII ст. зовсім не видавався однозначним; австрійська влада розглядала й інші варіанти, передусім Перемишль і Ярослав, які знаходилися ближче до Відня.

⁸ Fras Z. *Galicja*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1999. S. 6—7.

⁹ Grodziski S. *W królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. S. 19—20.

Приєднання Галичини супроводжувала пропагандистська кампанія, яка мала на меті легітимізувати цю подію в очах власних громадян і ширшого світу. Для цього використано історично-правову аргументацію. Приєднання Галичини до Габсбурзької монархії було представлено як «ревіндикацію», що означало повернення втраченого, повторне отримання чогось у власність. Нашвидкуруч сконструйовані на політичне замовлення аргументи спиралися на короточасне перебування Галичини під владою Угорського королівства, що згодом увійшло до Габсбурзької монархії, й титулування угорських королів *rex Galiciae et Lodomeriae*. З подій XIV ст. було виведено права Чеської корони, якою також володіли Габсбурги, на Освенцимське й Заторське князівства.

Австрійські історики (Л.А. Гебгард, Р.А. Гоппе, Й.Х. Енгель) швидко написали оглядові історії Галицько-Волинського князівства, в яких доводили тезу про «ревіндикацію»¹⁰. І хоча цих «вибудуваних на хвилі буйної фантазії»¹¹ аргументів ніхто не сприймав всерйоз (про їх штучність свідчило хоча б те, що про приєднання Галичини до Чехії чи Угорщини не йшлося), положення про «ревіндикацію» стало офіційною позицією Відня. Поставивши акцент у минулому Галичини на давньоруській державності, Відень відкривав собі шлях до прямих контактів з галицькими українцями, без посередництва польської або ж полонізованої шляхти. За декілька десятиліть українські історики Галичини устами Дениса Зубрицького підхоплять цей рух назустріч, потрактувавши у своїх працях перехід Галичини під австрійське правління як «звільнення»: «1772. Увійшли цісарські війська, зайняли Львів і врешті звільнили колись квітуче й заможне, а тепер спустошене неладом місто»¹².

Сама ж Галичина на момент першого поділу Речі Посполитої перебувала під контролем російських військ. Російський військовий підрозділ увійшов до Львова ще влітку 1768 р. на тій підставі, що Росія виступала союзником польського короля Станіслава II Августа Понятовського у його боротьбі проти барських конфедератів. Після того, як конфедератам вдалося на короткий час прорватися до Львова, російський гарнізон у місті було суттєво посилено. Одночасно австрійські війська з 1770 р. займали території Речі Посполитої вздовж річки Дунаєць, правої притоки Вісли. Їх головною метою було протистояти ймовірно-му просуванню Росії через Карпати в західному напрямку. Катерина II спершу планувала приєднати Галичину до Російської імперії, однак врешті поступилася. Найзацікавленішим у приєднанні Галичини до Габсбурзької монархії виявився Фрідріх II. Під час війни за австрійську спадщину в 40-х роках XVIII ст. він віді-

¹⁰ Gebhard L.A. *Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen*. Pest, 1778; Hoppe L.A. *Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien*. Wien, 1792; Engel J.Ch. *Geschichte von Halitsch und Vlodimir*. Wien, 1792.

¹¹ Bartoszewicz K. *Dzieje Galicji, jej stan przed wojną i wyodrębnienie*. Kraków, 1917. S. 3.

¹² Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова* / Пер. з польськ. І. Сварника; наук. комент. М. Капраля. Львів: Центр Європи, 2002. С. 437.

брав у Габсбургів Силезію, тож хотів використати поділ Речі Посполитої, щоб компенсувати їм цю втрату і спрямувати увагу в східному напрямі¹³.

Виконуючи Петербурзький договір, російські війська покинули Львів у середині вересня 1772 р. Разом із ними місто залишив і невеликий відділ польського коронного війська. 15 вересня австрійські підрозділи отримали наказ увійти до Львова. Упродовж кількох останніх тижнів вони, під командуванням воєначальника словацького походження, графа Андреаса Гадіка фон Футака, зосереджувалися на підступах до міста, терпляче очікуючи відходу росіян. Одразу на стіні львівської ратуші було вивішено декрет Марії Терезії про призначення губернатором для управління Галичиною вихідця з родини австрійських аристократів, сорокасемирічного графа Антона фон Пергена¹⁴. 29 вересня 1772 р. перший австрійський керівник галицької адміністрації урочисто в'їхав до Львова. На привітання магістрату він латинською мовою відповів, що мешканці Галичини, «ставши підданими священного цісарського трону, виграли щасливу долю»¹⁵.

Австрійські війська не зустріли в Галичині збройного опору. Львівське міщанство пробувало звертатися з протестами до Варшави, однак жодних наслідків це не мало. 4 жовтня 1772 р. у Львові було організовано урочисту церемонію переходу під австрійське правління. Частина вищих посадовців, які працювали в місцевій адміністрації Речі Посполитої, уникли участі в урочистостях, пославшись на погане самопочуття¹⁶. На богослужінні того дня був відсутній і львівський греко-католицький єпископ Лев Шептицький¹⁷. Та загалом заходи пройшли у спокійній атмосфері, під залпи салютів, військових маршів, вітальних промов і вигуків «Хай живе Марія Терезія, цісарева, і Йосиф II, наш пан». Львівський староста Ян Кіцький урочистості проігнорував. Наступного року він склав повноваження перед польським королем Станіславом II Августом, а його наступника вже не призначали. Стриманість як Яна Кіцького, так і Лева Шептицького щодо австрійської влади, що в умовах переміщення військ могла бути розцінена як виклик, не залишилася непоміченою у Варшаві: обидва були відзначені орденами Білого орла.

Так «починалося зіткнення двох світів»: шляхетської свободи, що нерідко межувала зі свавіллям, та педантизму німецької бюрократії, яка вважала себе інструментом порядку та сильної влади¹⁸. Це зіткнення не було простим: минуло кілька десятиліть, аж поки сторони пристосувалися одна до одної. Тодішня Австрійська монархія переживала перехідний період від конгломерату країв, об'єднаних династією і персональною унією, до централізованої країни з єдиним законодавчим полем та системою управління. Передумовою цих перетворень,

¹³ Pawłowski B. *Zajęcie Lwowa przez Austrię 1772 r.* Lwów, 1911.

¹⁴ Bernard P.P. *From the Enlightenment to the Police State: the Public Life of Johann Anton Pergen.* University of Illinois Press, 1991.

¹⁵ Bartoszewicz K. *Dzieje Galicji, jej stan przed wojną i wyodrębnienie...* S. 5.

¹⁶ Studnicki W. *Wyodrębnienie Galicji.* Lwów, 1901. S. 3.

¹⁷ Свистун Ф. *Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи.* Львів, 1895. С. 18.

¹⁸ Łoziński W. *O towarzystwie lwowskiem.* Odczyt publiczny. Lwów, 1872. S. 7—8.

що здійснювалися від середини XVIII до середини XIX ст., стала «Прагматична санкція» 1713 р. — перший правовий документ, який охоплював усі регіони монархії і трактував їх як частини нерозривної (лат. — *inseparabilis*, нім. — *unzer-trennlich*) і неподільної (лат. — *indivisibilis*, нім. — *unzerteilig*) цілості. Цим документом також було передбачено, що у разі згасання чоловічої лінії право на престолонаслідування отримували жінки. Саме це дало змогу Марії Терезії 1740 р. по смерті батька успадкувати трон і попри війни за австрійську спадщину втриматися при владі на чотири десятиліття, народивши при цьому шістнадцять дітей.

Завдяки цьому Габсбурги дивилися в майбутнє з надією, а водночас наполегливо шукали шляхи побудови такої держави, яка б забезпечувала співіснування та розвиток дуже різнорідних за етнічним складом, ментальними особливостями, культурним і соціально-економічним розвитком регіонів. Втрата Силезії та нові надбання на сході ще більше зміщували акценти в бік послаблення німецького та зміцнення інших чинників у державі, зокрема й слов'янського, хоча й на кінець XVIII ст. це так не усвідомлювалося, оскільки національне питання ще не набуло пізнішої гостроти. З обмеженням впливу Австрії в німецьких землях та після ліквідації на початку XIX ст. як історичного пережитку Священної Римської імперії Відень активізував пошуки австрійської державної ідеї (*oesterreichische Gesamtstaatsidee*) як у минулому, так і в проєкції на майбутнє. І хоча поки що Габсбурги щиро вірили, що зможуть уніфікувати й централізувати державу, ідея Габсбурзької монархії як спільного дому для всіх австрійських народів була лише іншою стороною цього ж процесу й неминуче мусила вийти на перший план під впливом краху централізаторських заходів ¹⁹.

Такі управлінські підходи австрійської влади для Галичини, яка звично перебувала на периферії політичних процесів Речі Посполитої, означали, що не звертати уваги на нові реалії й продовжувати традиційне розмірене життя не вдасться. Провінція мала всі шанси стати — і так насправді відбулося — полем для експериментаторських зусиль Габсбургів, які вони інколи воліли випробовувати на нових територіях, аніж втілювати поближче до центру. Австрійська практика втручання в усі сфери життя контрастувала з попереднім періодом, коли землевласник у межах своїх володінь користувався значними повноваженнями, які королівській владі було складно контролювати й обмежувати.

У діяльності в Галичині А. Перген мав керуватися інструкцією Надвірної канцелярії, укладеною за вказівками спадкоємця престолу Йосифа II. Вона передбачала лояльне ставлення австрійських чиновників до мешканців провінції, проте наголошувала на потребі утвердження серед них переконання, що повернення до складу Речі Посполитої неможливе ²⁰. А. Перген успішно використовував дипломатичний досвід для налагодження взаємин з місцевими магнатами. Водночас він сприйняв призначення до Галичини як шанс виділитися, вважав себе не звичайним функціонером, а політичною постаттю, вів обширну корес-

¹⁹ Цьольнер Е. *Історія Австрії* / Пер. з нім. Львів: Літопис, 2001.

²⁰ Chłędowski K. *Z przeszłości naszej i obcej*. Lwów, 1935. S. 21.

понденцію з австрійським послом у Варшаві бароном Карлом Ревіцьким, писав «елегантні донесення» у Відень канцлерові Венцелю Кауніцу²¹, плів дипломатичні інтриги та полюбляв пишні церемонії, що мали підкреслити велич австрійської влади в Галичині. Методи першого губернатора Галичини добре ілюструє той факт, що, офіційно вимагаючи від короля Станіслава II Августа (як власника землеволодінь у Галичині) присягнути на вірність австрійському цісареві, приватно він радив йому уникнути присяги, пославшись на хворобу²².

Одним із головних завдань першого губернатора Галичини став збір інформації, адже австрійські правителі не мали про цю територію жодних конкретних уявлень. На вимогу Йосифа II А. Перген узагальнив зібрані дані в меморіалі «Опис Королівства Галичини та Лодомерії, згідно з умовами, в яких вони перебували на час реінтеграції Його Імператорською Королівською Величністю, а саме в липні 1773» (150 аркушів формату ін-фоліо). Основою вміщеної в ньому інформації послужили «усні й писемні розповіді», донесення австрійських військових і чиновників, які почали прибувати до Галичини. Меморіал А. Пергена вважають основним джерелом для вивчення обставин першого зіткнення австрійського й галицького просторів, утім, як історичне джерело він не позбавлений наперед заданих стереотипів і упереджень. Останні спиралися на концепт «відставання в розвитку», яким австрійські політичні еліти виразно перейнялися в середині XVIII ст. Тож у галицькій суспільності вони насамперед бачили власні, відносно нещодавні проблеми домодерного суспільства, які прагнули якнайшвидше виправити.

Представники першої хвилі австрійських чиновників у Галичині мали мовні труднощі у спілкуванні з місцевим населенням: галицький простолюд раніше не мав потреби вчити німецьку мову, аристократія спілкувалася французькою, австрійці ж погано розуміли слов'янські мови (коли А. Гадік розіслав урядникам Речі Посполитої перше розпорядження німецькою мовою, в якому закликав їх продовжувати виконувати свої функції, а громадянам гарантував захист австрійської влади, його зміст мало хто зрозумів²³). Однією з перших умов для скерування на роботу в галицькій адміністрації ставало володіння хоча б якоюсь слов'янською мовою (як правило, це стосувалось чехів, поляків із Силезії або словаків), чого могло бути достатнім для елементарного порозуміння, однак виразно не вистачало для змістовних бесід. Це підтверджує той факт, що меморіал А. Пергена більше відображав сприйняття австрійських чиновників, аніж реальну Галичину.

Меморіал А. Пергена був проникнутий духом зверхності щодо безладу в провінції, який австрійські чиновники пов'язували з діями польських можновладців

²¹ Finkel L. Listy Antoniego hr. Pergena do księcia Kaunitza z r. 1773. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1900. R. XIV. S. 54—63.

²² Łoziński W. *Galiciana. Kilka obrazków z pierwszych lat historii galicyjskiej*. Lwów, 1872. S. 20—22.

²³ Chłędowski K. *Z przeszłości naszej i obcej...* S. 10—11.

і землевласників. «Славнозвісну польську свободу» було визначено як причину крайнього зубожіння населення та анархії в системі управління й соціальних відносин. Потураючи своїм примхам, стверджували автори меморіалу, польські шляхтичі стали на шлях шахрайства, застосування грубої сили та безмежного визиску селян, ті ж рятувалися втечами або відповідали лінощами чи збайдужінням, нехтували християнською етикою, обмежуючись зовнішніми проявами релігійності. Вихід австрійці знайшли в запровадженні «соціальної дисципліни», що передбачала перетворення підданих на громадян.

Хоча, згідно з тогочасними уявленнями, в описі переважав соціальний аналіз, автори меморіалу відзначали й етнічні відмінності серед мешканців Галичини, асоціюючи вищі верстви з поляками та євреями, а селян — здебільшого з українцями. Приблизний план щодо національних спільнот мав такий вигляд: свавілля поляків мало бути обмеженим, євреїв передбачалося звести до ролі релігійної громади без національного підтексту, а українців — звільнити від визиску й надати їм рівні права та можливості ²⁴. Водночас суттєвим чинником, що мав стримувати Відень у його бажаннях сприяти українському руху, була Росія й страх перед імовірним тяжінням до неї галицьких русинів. Тож Перген радив не так зміцнювати український рух, як постійно утримувати його в полі зору для протидії полякам ²⁵. Можна зауважити, що впродовж усього австрійського правління в Галичині підходи, які намітилися вже на початку, тією чи іншою мірою визначали політику Відня. Однак у перші роки після приєднання Галичини роль Австрії в ній видавалася ще непевною і тимчасовою.

Набуття Росією південно-західних земель. Унаслідок поділів Речі Посполитої з карти Європи зникла одна з найбільших її держав. Монархи, учасники поділу, скористалися сприятливою міжнародною ситуацією і громадянською війною в Речі Посполитій, щоб забрати її землі під свою корону. Катерина II поспішно відмовилася від березневого договору 1768 р., за яким вона гарантувала територіальну цілісність Речі Посполитої. Посилаючись на те, що розбрат у Речі Посполитій негативно позначається на сусідніх землях і загрожує їхній стабільності, три держави-сусіди — Австрія, Пруссія і Росія — об'єдналися нібито з благородною метою: зберегти у країні мир і спокій, порядок і давню конституцію. Поняття конституції в російському політичному дискурсі XVIII ст. не збігається із сучасним визначенням. Тоді воно слугувало для означення особливого складу державного тіла, певних принципів його існування, становища з управлін-

²⁴ Шабо Ф.А.Дж. Перші враження австрійців про міжетнічні відносини на Галичині: випадок губернатора Антона фон Пергена. *Полін. Дослідження історії та культури євреїв Східної Європи*. Вибрані статті / за ред. Е. Полоньски / Пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2011. С. 59—73; Finkel L. Memoriał Antoniego hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicyi, o stanie kraju. *Kwartalnik Historyczny*. R. XIV. Lwów, 1900. S. 24—43. Повна назва меморіалу: «Beschreibung der Königreichen Galizien und Lodomerien nach dem Zustand, in welchem sie sich zur Zeit der Revindicirung durch Ihre Kaiserl. Königl. Apostolische Majestät und besonders im Monat Julius 1773 befunden haben».

²⁵ Свистун Ф. *Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи...* С. 25—27.

ням його корпусу. Воно було своєрідною метафорою епохи бароко, коли мислителі описували державу як політичне тіло²⁶, і прийшло до Росії з латинської через польську мову.

Спершу Росія, зважаючи на Петербурзьку конвенцію 1772 р., виношувала плани збереження Польщі в орбіті політики Петербурга як васального спільника в боротьбі проти Туреччини. Проте зі зміною геополітичної ситуації Російська імперія вдалася й до захоплення східних земель Речі Посполитої. Один з головних радників Катерини II Олександр Безбородько переконав імператрицю, що, забравши Правобережжя, Росія вирішить більшість своїх проблем: отримає родючі землі, відважних єдиновірних підданих, військова звитяга яких може замінити навіть надзвичайні рекрутські набори, та, найголовніше, позбудеться Польщі, яка завжди її залякувала²⁷.

Під військовим тиском сусідів польський сейм, який на вимогу короля Станіслава II Августа збирався кілька разів, визнав у травні 1773 р. за можливе поділ території Речі Посполитої. Доля країни тоді мало турбувала європейських політиків. Один лише Едмунд Берк (1729—1797), англо-ірландський політик, недвозначно застеріг, що Річ Посполита була лише сніданком, але питання в іншому, де вони будуть обідати?²⁸ *Обід*, хоча й запізнювався, однак не відмінявся. Російські війська у травні 1791 р. перейшли кордон і без спротиву зайняли річпосполитські західні й південні прикордонні райони та Литву. Інтервенцію російських військ мотивували потребою зупинити Велику французьку революцію, під впливом якої розгорталися події і в самій Речі Посполитій. Травневу конституцію 1791 р. з її конституційно-монархічним ладом Катерина II розцінила як порушення польським королем обов'язків перед Росією, а тому змінила політику на практичні заходи «поділу»²⁹.

Верховна влада Росії вдалася до організації все нових конфедерацій, а король Станіслав II Август і сам приєднався до Торговицької конфедерації і наказав військам припинити опір Росії. До заснування конфедерації 14 травня 1792 р. активно взялося правобережне польське панство, земські послы з Поділля і Волині, які висловлювали прагнення приєднатися до Росії. Її далекоглядно підтримала російська імператриця, обіцяючи для захисту їхніх давніх прав і вольностей увести війська. Це політичне утворення розгорнуло роботу, аби місцеве населення розцінювало перебування російських військ як своїх визволителів. Перший бій на шляху росіян до Варшави було дано 7 червня 1792 р. під Зеленцями, у периметрі Шепетівки і Старокостянтинова. Коронні збройні сили, у складі яких були

²⁶ Польской С.В. Конституция и фундаментальные законы в русском политическом дискурсе XVIII века. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Т. 1. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 98, 101.

²⁷ Стегний П.В. Проект Безбородько по польским делам 1791 года. *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772.1793.1795*. Москва: Международные отношения, 2002. С. 652.

²⁸ Цит. за: Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой...* С. 372.

²⁹ Стегний П.В. *Разделы Польши...* С. 261.

кінний полк і бригади народової кавалерії, очолювали Тадеуш Костюшко і князь Юзеф Понятовський. Саме кінноті поляки завдячували здобутою перемогою ³⁰.

У січні 1793 р. Росія і Пруссія підписали договір про другий поділ Речі Посполитої, так звану Санкт-Петербурзьку конвенцію. У маніфесті від 27 березня 1793 р. генерал-аншеф Михайло Кречетников устами Катерини II оголошував, що приєднання «східних польських кресів», серед яких і Правобережна Україна, здійснено навічно для захисту місцевого населення «православною вірою просвітленого від польських безбожників і скопища французьких бунтівників» ³¹. Втручання в польські справи, а найбільше — роззброєння армії пришвидшили повстання, яке очолив Т. Костюшко. Позбувшись протиріч, у конфлікт втрутилися Пруссія і Австрія, які вимагали для себе від Петербурга немалих територій Речі Посполитої. Армія Т. Костюшка зазнала поразки під Мацієвичами, а він сам потрапив у полон до О. Суворова, війська якого зайняли передмістя Варшави Прагу. За свідченнями очевидців, російська армія вдалася на цих теренах до справжньої різни, яка в європейських державах вважалася неприйнятною ³².

По завершенні третього поділу Речі Посполитої, результати якого було узгоджено російсько-австрійським договором від 3 січня 1795 р., Росія отримувала Курляндію, решту Литви, Білорусі та Підляшшя, частини Волині, Холмщини та Белзчини, усього близько 120 тис. кв. км з переважно православним населенням. Катерина II, зміцнюючи західний кордон і дотримуючись ідеї державної консолідації, обмежила права та привілеї місцевої знаті, залишивши «до часу» лише самостійність судових інституцій. Імператриця і не намагалася особливо з нею рахуватися: адже колись могутня європейська держава припинила існування. За Петербурзькою міжнародною конвенцією 1797 р., ратифікованою вже Павлом I, було погоджено остаточний текст трактату між Росією, Пруссією та Австрією. Згідно з його таємною статтею, було ліквідовано правові поняття польської державності та громадянства і заборонено згадувати в титулатурі навіть назву Королівства Польського та його державну атрибутику.

Поділи Речі Посполитої були, за вдалим визначенням Андреаса Каппелера, безпрецедентним актом насилля, який зневажав правові норми й розхищував політичний устрій старої Європи ³³. Спираючись на ідеї Просвітництва, прусський, австрійський та російський монархи були переконані, що мають право вирішувати долю не лише своїх держав, а й інших ³⁴. Історик З. Когут звернув увагу на роль у поділах Речі Посполитої українського аристократа Олександра Безбородька, який керував Колегією закордонних справ, а пізніше став канцлером і завдяки освіченості мав великий вплив на Катерину II і Павла I. Він підготував

³⁰ Derdej P. *Zieleńce — Mir — Dubienka 1792*. Warszawa: Bellona, 2008.

³¹ *ПСЗ РИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796 г. № 17 108.

³² Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой...* С. 712.

³³ Каппелер А. *Росія як поліетнічна імперія Виникнення. Історія. Розпад* / Пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Вид-во УКУ, 2005. С. 62.

³⁴ Плохій С. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 183.

для імператриці «Меморіал у справах політичних», який вона поклала в основу зовнішнього політичного курсу на Балканах і в Східній Європі. Вважаючи Річ Посполиту ворогом українського козацтва і православ'я, О. Безбородько був переконаний, що її поділи стали відплатою за скоєну історичну несправедливість³⁵.

Витіснення Османської імперії з північного Причорномор'я. Характер набуття Криму та південноукраїнських земель, які опинилися після розпаду Золотої Орди у складі Кримського ханства, як і геополітична ситуація, що склалася внаслідок перемоги Росії над Туреччиною 1774 р., вплинули на інтегрування цього історичного регіону до складу Російської імперії. Імперія завзято й довго боролася за вихід до Чорного моря, щоб вести повноцінну міжнародну торгівлю. Йшлося також про контроль над протоками — Босфором і Дарданеллами, які забезпечували вихід до Середземного моря. Лише Катерина II здобула перемогу в черговій Російсько-турецькій війні й уклала Кючук-Кайнарджійський мир 1774 р.

Однак Османська імперія не змирилася із втратою Криму, не визнавала її і вісім місяців вимагала перегляду домовленостей. Крім того, кримський хан вступив у відкритий конфлікт із Росією, що псувало їй радість від перемоги. Тоді Катерина II посприяла обранню іншого хана, Шагіна Гірея, який мешкав у Полтаві, а сама почала готуватися до завоювання Криму. Та Шагін Гірей виявився не таким контрольованим, як здавалося російським правителям. Новий хан розпочав реформи, орієнтуючись на зближення з Європою. Цих змін не сприйняла частина кримськотатарської знаті і піднялася на повстання, у придушенні якого взяли активну участь і російські війська, що перебували там на постій.

Тож обіцяна Російською імперією самостійність Кримського ханства проіснувала недовго, з 1774 до 1783 р. У маніфесті від 8 квітня 1783 р. Катерина II обґрунтовувала його захоплення тим, що Порта постійно порушувала домовленості і створювала небезпеку для Росії, а вона ж і надалі охоронятиме права і вольності кримського населення та зважатиме на його особисту і майнову недоторканність, право дотримуватися своєї віри. Не без прагматизму зауважувала, що російська скарбниця вже витратила 12 млн руб. на захист самостійності ханства. Щоправда, у маніфесті не вказувалося, що імператриця знищує державу кримських татар, а йшлося лише про територіальні надбання³⁶.

Наступна війна 1787—1791 рр. стала переможною для Росії, вона приєднала всі землі, що належали Кримському ханству. Порта втратила право на інвеституру хана і мовчки визнала поразку свого васала. Співвідношення сил на Чорному морі змінилося на користь Російської імперії, а водночас її вплив у Європі істотно зріс³⁷.

У політиці південного вектора Катерина II покладалася на Григорія Потьомкіна, який скористався знаннями та досвідом місцевого татарина Якуба-аги і про-

³⁵ Когут З. *Російський централізм і українська автономія...* С. 188—189.

³⁶ 1783 г., апреля 8. Манифест. О принятии полуострова Крымского, острова Тамана и всей Кубанской стороны под Российскую державу. *ПСЗ РИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 21: С 1781 по 1783 г. № 15 708.

³⁷ Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой...* С. 621.

вів успішні переговори з кримськотатарською знаттю. Він пообіцяв залучити її на службу російській державі, дозволив окреслити основні вимоги та пообіцяв їх виконувати. Йшлося, зокрема, про виведення постойв російських військ із населених місць, заборону військовим відвідувати гареми, видачу місцевим мешканцям паспортів для паломництва до Мекки тощо. Щоб порозумітися з авторитетними мулами, Г. Потьомкін почав сплачувати їм «сороковину», і вони припинили агітувати за одновірного султана, який і надалі залишався для кримчан духовним лідером.

У 1784 р. було створено Таврійську область у складі Кримського півострова, Тамані і земель до Катеринославського намісництва. За Павла I Таврійська область увійшла до Новоросійської губернії, щоправда ненадовго, 1802 р. її було відновлено і поділено на сім повітів.

Включення земель Кримського ханства до складу Росії вплинуло й на становище усього українського півдня. Найперше особливої уваги потребувала Запорізька Січ як унікальне співтовариство. Вона не мала чітких кордонів, і її землі лежали по обидва боки Дніпра. Запорозьке військо, хоча й було підпорядковане Петербургу, але формально перебувало на порубіжних землях Туреччини, Речі Посполитої і Росії. Після участі в російсько-турецьких війнах козаки почали вважати себе державою з виокремленою територією і вимагали надати їм землі між Бугом і Дніпром, придбані внаслідок війни з Портою. В указі про причини ліквідації Запорізької Січі від 3 серпня 1775 р. Катерина II так визначала «злочини» запорожців, які змусили її вдатися до суворих заходів: «Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали роки з десятих тому та й зовсім недавно надто далеко заходити зі своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, а й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті, і інші давня належали»³⁸.

З погляду російської імперської влади Запорозьке військо припинило виконувати функції захисту південних кордонів, які раніше через Кримське ханство контролювали османці. Після зміцнення на південних рубежах імперію не влаштовували волелюбні традиції козацтва, яких вона побоювалася. Воно враз стало ненадійним союзником імперії, і та вважала за краще перевести його під російське адміністративне управління. Отримавши довгоочікуваний вихід до моря, Росія прагнула одного — міцно й надовго закріпитися на його берегах, і їй було важливо, щоб на внутрішніх територіях запанувала стабільність. А тому Катерина II схвалила пропозицію Г. Потьомкіна спрямувати на Січ регулярні війська, що поверталися з Криму, і розігнати її. Три тисячі запорожців склали зброю, не вважаючи за можливе воювати з військом православного царя. Старшин було схоплено і ув'язнено до монастирів, отамана Петра Калнишевського відправлено до Соловецького монастиря на Біле море.

³⁸ *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів* / Упоряд. І.А. Бутич, М.І. Бутич, О.А. Купчинський та ін. Київ: Наук. думка, 1970. С. 573.

Зміцнення морського кордону сприяло поселенню тут полків легкої кінноти замість гусарських і пікінерських. Азовська і Новоросійська губернії більше не були окраїнними землями. Відразу після ліквідації Січі імператриця почала роздавати землі своїм сановникам, зокрема й Григорію Потьомкіну, якого на знак особливих заслуг імператриця обнародуванним указом призначила великим гетьманом Катеринославського і Чорноморського козацтва. Набули чинності правила пільгового придбання у приватну власність землі із запровадженням поземельного, а не подушного податку, що заохочувало еміграцію.

Приєднання Буковини до Австрійської монархії. Становище Закарпаття.

Хоча австрійські війська вже зайняли всю територію Галичини, а бюрократичний апарат налагоджував систему управління провінцією, Марія Терезія продовжувала вагатися щодо того, чи потрібний цей край Габсбурзькій монархії на тривалішу перспективу. Не додавала певності й позиція канцлера Венцеля Кауніца: він твердив, що Галичина надто сильно відрізняється від інших габсбурзьких володінь, тож безумовно потребуватиме специфічних підходів до управління. Принципово іншу позицію зайняв спадкоємець престолу Йосиф II, бажання якого повністю інтегрувати Галичину до Габсбурзької монархії з часом тільки міцнішало. Врешті-решт дійшло навіть до його «емоційного діалогу з матір'ю», внаслідок якого Йосиф здобув право останнього слова щодо Галичини³⁹. Менш ніж за місяць після Петербурзького договору він подав Марії Терезії меморіал, у якому зажадав якнайшвидшого опису краю, повсюдного усунення з нього російської символіки, вигідного для нових австрійських підданих встановлення кордону (аби він не перерізував їхніх володінь), амністії для тих, хто зі зброєю в руках захищав Річ Посполиту, запевнення греко-католиків у тому, що їм буде забезпечена свобода віросповідання⁴⁰.

Йосиф II з нетерпінням очікував можливості на власні очі оглянути нові володіння, однак Марія Терезія затримувала його у Відні, вважаючи, що подорож може бути небезпечною. Утім, на початку травня 1773 р. престолонаслідник таки виїхав у напрямку Банату і Трансильванії. Тут він вирішив, що Габсбурги претендуватимуть на суттєво постраждалу від бойових дій північну частину Молдавського князівства — васала Османської імперії. Приєднання Буковини мало покращити стратегічну позицію Австрії щодо Російської та Османської імперій, забезпечити контроль над торговим шляхом від Балтійського до Чорного морів через Львів. У листі до Марії Терезії 19 червня 1773 р. Йосиф II писав: «Ми відвідали частину зайнятої території. Це справжня пустка, де ростуть найгарніші дерева, однак вони буяють без жодної користі. Якби можна було повернути ті досить розлогі, однак не загосподарьовані й малозаселені терени, здобути від Молдавії ту частину, яка межує з Трансильванією, Марамарошем і Покуттям, то це напевно було б дуже вартісне надбання»⁴¹.

³⁹ Шабо Ф.А. Дж. Перші враження австрійців про міжетнічні відносини... С. 59—60.

⁴⁰ Chłędowski K. *Z przeszłości naszej i obcej...* S. 16.

⁴¹ Petraru M. *Polacy na Bukowinie w latach 1775—1918: z dziejów osadnictwa polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. S. 17.

План приєднання Буковини давав змогу по-іншому подивитися й на Галичину. Уже перебуваючи в дорозі, Йосиф попросив у матері дозвіл на її відвідання. Поставлена перед фактом Марія Терезія вимушено погодилася, хоча й надалі вважала всю галицьку кампанію авантюрою. «Тут твоє місце, — писала вона до сина, — а не в карпатських горах». Після цього Йосиф звернувся з розпорядженнями до А. Пергена і А. Гадіка щодо підготовки свого візиту, де, між іншим, стверджував, що ця подорож буде «найбільш неприємною з усіх попередніх», закликав запевнити мешканців краю в тому, що він не їде «тішитися з їх утиску і ганьби», і просив обійтися без організації привітань, штучних висловлювань радості, «биття у дзвони» та показового ремонту доріг. Протягом липня-серпня 1773 р. Йосиф об'їхав чимало галицьких містечок і сіл, віддаючи перевагу життю серед простолюду. Звідси він надіслав меморіал до Марії Терезії та В. Кауніца, в якому назвав першочерговим завданням визначитися: прийняти Галичину як постійну частину австрійської корони чи лише як тимчасове надбання, яке за першої нагоди може бути обміняне «на щось краще та відповідніше». Від цього залежала й модель поведінки уряду: доброго господаря у своєму домі, який мусять багато що вкласти для його впорядкування, чи орендаря, що хоче стягнути якнайбільше ресурсів ⁴².

Хоча цісаревич Йосиф віддавав рішення про долю Галичини в руки матері, усе ж його дії не залишали сумнівів у тому, що сам він це рішення вже ухвалив і відмовлятися від Галичини й Буковини, які чимось-таки його зачарували, не збирається. Його не влаштовував рівень організації австрійської влади в Галичині, а оскільки він і раніше недолюбливав А. Пергена, то скористався тим візитом, щоб ініціювати заміну галицького губернатора. За твердженням Йосифа, Антон Перген «не доріс» до цієї посади, «хоче сам усе робити, багато що розпочинає, але нічого не доводить до кінця», «його геній і здібності» не «настільки великі, щоб принести їм у жертву порядок, безпеку і ділові інтереси» ⁴³, та й загалом «цей романтик» за рік не зробив нічого, окрім заснування трибуналу ⁴⁴. Наприкінці 1773 р. А. Перген ще організував акт урочистої присяги всіма верствами галицького суспільства на вірність Габсбургам ⁴⁵, який підсумував процес переходу Галичини під австрійське правління. Після цього А. Пергена було відкликано до Відня, а на його місце призначено А. Гадіка.

На початку 1774 р. Йосиф дав австрійським військам розпорядження підготуватися до зайняття Буковини. Щоб обґрунтувати свої претензії, Габсбурги також шукали аргументи в минулому й цього разу відштовхнулися від свого володіння Галичиною. У XV ст. Покуття та Буковина були предметом суперечок між

⁴² Chłędowski K. *Z przeszłości naszej i obcej...* S. 24—32.

⁴³ Finkel L. *Memoryał Antoniego hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicyi, o stanie kraju...* S. 43.

⁴⁴ Bartoszewicz K. *Dzieje Galicji...* S. 7—8.

⁴⁵ Стеблій Ф. Адміністративно-правовий статус. Система управління. *Історія Львова*: у 3 т. / Редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. С. 9—10.

Польським королівством і Молдавським князівством у рамках боротьби за спадщину Галицько-Волинського князівства. Росія поставилася до претензії Габсбургів на Буковину нейтрально: кружляли поголоски про те, що ця нейтральність коштувала австрійській дипломатії немалих зусиль і хабарів російським високопосадовцям. Після Кючук-Кайнарджійського миру російські війська відійшли з Буковини. 31 серпня 1774 р. з території Галичини в Буковину вступили австрійські війська, які поступово зайняли Чернівецький і Сучавський цинуті і Довгопільський окіл.

7 травня 1775 р. в Константинополі було підписано конвенцію, за якою Османська імперія «дарувала» Габсбургам Буковину з метою «запевнення легкого й прямого сполучення з провінцією Галичина та Лодомерія, яка була повернута королем Речі Посполитої цісарському двору». Австрійці зобов'язалися не будувати на цій території оборонних споруд⁴⁶. Приєднання Буковини вважалося одним із найвизначніших успіхів цісарської дипломатії, щоправда, як і під час першого поділу Речі Посполитої, Марія Терезія демонструвала емоційні переживання через дії Австрії щодо інших держав, зокрема, в лютому 1775 р. вона писала: «У молдавських подіях ми не керувалися засадами справедливості [...]. Мушу визнати, що не знаю, як ми вийдемо з цієї ситуації гідно, і це мене страшенно засмучує»⁴⁷. Зіткнення з Османською імперією на етнічних українських землях кидало нове світло на історичну місію Габсбургів, давши їм згодом змогу говорити про «успадковану» від Речі Посполитої місію — захищати кордони християнської Європи.

У 1774—1786 рр. Буковиною управляла військова адміністрація, а сама вона становила окрему адміністративну одиницю, назва якої змінювалася (Буковинський дистрикт, Чернівецький генералат, Галицький прикордонний генералат). Першим генерал-губернатором Буковини був виходець із німецької протестантської родини на Пряшівщині генерал, барон Габрієль фон Сплєні. Він почав урядувати у Снятині, але вже восени 1774 р. переїхав до Чернівців. 12 жовтня 1777 р. він організував церемонію присяги буковинців на вірність Габсбургам. Щоб умістити учасників цього дійства, Г. Сплєні наказав перетворити одну з площ Чернівців на сад і спорудити в ньому дерев'яний зал. Закінчилася церемонія частуванням, а ввечері влаштували святковий салют⁴⁸. На момент переходу під владу Австрійської імперії Буковина була малозаселеною та знищеною воєнними діями. Для австрійської влади на перших порах край став «локальним різновидом міні-Сибіру, куди відправляли скомпрометованих чиновників»⁴⁹.

Закарпаття (Підкарпатська Русь) потрапило під владу Габсбургів раніше. Після поділу угорських земель унаслідок битви під Могачем 1526 р. між Османською імперією, Трансильванським князівством і Австрією під владою Габсбургів

⁴⁶ Petragu M. *Polacy na Bukowinie w latach 1775—1918...* S. 18—23.

⁴⁷ Там само. S. 25.

⁴⁸ Кайндль Р. М. *Історія Чернівців*. Чернівці, 2003. С. 57—60.

⁴⁹ Grodziski S. *W królestwie Galicji i Lodomerii...* S. 24.

опинилися Пряшівщина і Ужгород. За результатами Карловицького миру 1699 р. до Габсбургів відійшло південно-східне Закарпаття як частина Трансильванії, що переходила від Порту до Австрійської монархії. Становище Закарпаття під владою Габсбургів визначали австро-угорські відносини. У 1687 р. Угорський сейм передав Габсбургам право на наслідування угорської корони, в 1722—1723 рр. Угорщина погодилася з Прагматичною санкцією, а Габсбурги, своєю чергою, визнали Угорщину єдиною і неподільною територією у складі монархії. Реформаторські заходи Габсбургів останньої чверті XVIII ст., спрямовані на уніфікацію, централізацію та германізацію всіх регіонів монархії, наштовхнулись на опір з угорського боку, який виявився настільки успішним, що врешті-решт призвів до визнання особливого статусу Угорщини та утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії.

В усіх трьох західноукраїнських регіонах, які наприкінці XVIII ст. перебували під владою Габсбургів, українці здебільшого належали до нижчих соціальних верств і мали вкрай обмежені репрезентації серед соціально-політичних еліт. Такий стан сформувався впродовж кількох попередніх століть унаслідок денационалізації вищих верств українського суспільства, яка в усіх випадках ставала умовою їх входження до соціальної верхівки. Проте серед ширших верств українського населення зберігалася почуття етнічної окремішності, що спиралося на спільність мови, культурних традицій і звичаїв, релігійно-церковні практики. Правові, господарські та релігійні конфронтації з іншими національними спільнотами, які користувалися певними привілеями, загострювали відчуття «інакшості» та сприяли консолідації українців навколо національних питань⁵⁰. Саме в такому стані українці (за тогочасною термінологією — русини) потрапили в поле зору Відня, австрійських правителів і реформаторів. Лінія українсько-австрійських відносин формувалася за активного втручання представників інших національних спільнот, що мали в регіонах панівні політичні впливи — поляків у Галичині, угорців у Закарпатті, румунів у Буковині, які мали прямий доступ до цісарського двору через аристократичні середовища.

Хоча «перші австрійські урядники, що порядкували галицькі справи, небагато вміли написати до Відня про русинів»⁵¹, австрійська влада ніколи не втрачала українців із поля зору, розглядаючи їх як немаловажний чинник у внутрішніх (для протидії іншим національним рухам) і зовнішніх (як аргумент у протиріччях з Росією) геополітичних комбінаціях. Заходи Габсбургів, спрямовані — в дусі реформ освіченого абсолютизму — на перетворення підданих на громадян, посприяли модернізації українського суспільства. Тенденції XIX ст., що полягали у зміщенні акцентів від привілейованих вищих станів до демократизації суспільства, також були українцям на користь, інакше кажучи, час працював на них і від-

⁵⁰ Капраль М. *Національні громади Львова XVI—XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. Львів: Піраміда, 2003. С. 157.

⁵¹ Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. *Зібрання творів: у 50 т.* Т. 47. Київ, 1986. С. 108—109.

кривав певні можливості, які, втім, ще потрібно було навчитися використовувати. Напередодні ж нового, XIX, століття очевидним було лише одне: австрійська влада сприйняла Галичину й Буковину як частину своєї великої та різноманітної країни. І хоча поки що австрійські чиновники зверхньо оцінювали ці території як такий собі *Bärenland* (країну ведмедів), усе ж це вже були «свої» краї і «свої» проблеми, грандіозне поле для експериментів, у які час та реалії життя поступово вносили свої корективи.

Українські землі в нових державних кордонах. Бурхливі події останньої чверті XVIII ст. зумовили зміни в кордонах кількох імперій, що, відповідно, позначилось і на становищі українських земель. Якщо говорити про колишню Гетьманщину, то як такого кордону між нею і Росією не існувало. Експансія Російської імперії його не потребувала, бо її розширення здійснювалося через запровадження вартових ліній, призначення воевод у містах Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, уведення комендантського управління в Полтаві та Переволочній з мережею форпостів і застав. М. Тищенко нарахував понад 30 форпостів, які в першій половині XVIII ст. забезпечували військову оборону, контролювали й регулювали українську торгівлю. Вони ж виконували карантинні та митні функції⁵². Їхня кількість є добрим показником жвавих торгово-економічних відносин із сусідами. Через потребу мати надійних спільників для оборони південних рубежів російський уряд до ліквідації Гетьманщини практично не втручався в її митні збори. Напередодні припинення її існування прикордонні митниці було винесено на державний кордон Росії: головна митниця діяла в Києві та по боках від нього — в Сорокошицях і Мглині, а для приїжджих купців з Криму — в Переволочній⁵³.

Унаслідок поділів Речі Посполитої в Росії з'явився новий державний кордон на Заході. На початку встановлення російсько-австрійського кордону не обійшлося без пригод. За умовами Петербурзького договору, лінія розмежування від містечка Збараж на Тернопільщині мала йти далі правим берегом річки Підгірці, яка нібито впадала в Дністер. Однак коли дійшло до справи, австрійському військовому загонові, який мав провести розмежування, не вдалося знайти річку Підгірці ані на карті, ані на місцевості. Оскільки річка виявилася міфічною, потрібно було замінити її чимось подібним. Спершу вибір австрійців упав на Серет. Однак Йосиф II, об'їхавши в серпні 1773 р. околиці Збаража, був настільки захоплений красою природи та родючістю ґрунтів, які вигідно вирізнялися не тільки на тлі Галичини, а й усієї Австрії, що вирішив просунутися трохи далі й ототожнити неіснуючу річку Підгірці зі Збручем⁵⁴. Так Австрія перемістила свій кордон ще на 30—35 км на схід.

⁵² Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. *Історично-географічний збірник*. Київ: Друкарня ВУАН, 1931. Т. 4. С. 48.

⁵³ Морозов О.В. *Митна система Російської губернії в українських губерніях (XVIII — початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. С. 189.

⁵⁴ Chłędowski K. *Z przeszłości naszej i obcej...* S. 32.

Під час неодноразового подальшого обговорення лінії кордону зрештою перемогла точка зору віцеканцлера Російської імперії графа Івана Остермана: нові кордони трьох держав — Росії, Австрії і Пруссії — повинні бути природними, точними і визначеними. Вони мають пройти по річках і підвищеннях. Ці пропозиції було враховано в російсько-австрійській декларації від 23 грудня 1795 р., за якою до Австрії відходили землі між річками Пилицею, Віслою і Бугом. Новий кордон Росії визначався річками Бугом (до Немирова і далі прямо по лінії до Гродна) і Неманом⁵⁵. Традиційний російсько-польський кордон по Дніпру втратив своє значення.

Для населених пунктів на російсько-австрійському пограниччі почалося нове життя. Їх мешканці переорієнтовували свої заняття на те, що було пов'язане з кордоном: торгівлю, готелі, ресторани, транспортні послуги тощо. Поряд із перевагами й можливостями у прикордонній смузі з'являлися також контрабанда і корупція. У 1779 р. Броди отримали привілей «вільного торгового міста», який діяв упродовж століття. Через прикордонний переїзд між двома імперіями проходили значні партії товарів з різних куточків світу, а самі Броди тоді називали східними воротами Австрійської імперії. Абсолютну більшість населення міста становили євреї⁵⁶. Колоритне життя міста знайшло відображення на сторінках творів Шолома-Алейхема. У другій половині XIX ст. через Броди було прокладено залізничну колію. Сам факт перетину кордону з перевіркою документів і багажу, притаманним цьому хвилюванню, спостереження за поведінкою російських і австрійських прикордонників, перше враження від населених пунктів обабіч кордону нерідко залишалися яскравими спогадами в житті подорожніх, про що свідчать численні описи цих сюжетів у мемуаристиці.

Крім фізичного кордону держави йшлося і про митний, який мав захищати її економічну й політичну безпеку від іноземної конкуренції та формувати власний внутрішній ринок. Недаремно генерал М.П. Чернушевич у своєму дослідженні назвав митні кордони «пограничною сторожею»⁵⁷. Вже 1796 р. були оперативно закриті всі подніпровські митниці й почала функціонувати їхня нова мережа: Рожеямпільська, Радивилівська і Волочиська на Волині, Гусятинська, Ісаковецька, Могилівська та Ямпільська на Поділлі. Їх будівництвом та налагодженням служби займалися губернські казенні палати. Досить швидко їхню кількість було зменшено, залишалися тільки Радивилівська, Ісаковецька, Могилівська та Дубосарська, з яких дві останні обслуговували привіз турецьких товарів. На інші ж закордонні товари дозвіл давали лише Петербурзька, Одеська та Ризька портові митниці⁵⁸.

⁵⁵ Стегний П.В. *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795.* Москва, 2002. С. 363, 377.

⁵⁶ Kuzmany B. *Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert.* Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2011; Barącz S. *Wolne miasto handlowe Brody.* Lwów, 1865.

⁵⁷ Чернушевич М.П. *Материалы к истории пограничной стражи.* Санкт-Петербург: Типография штаба отдельного корпуса пограничной стражи, 1901.

⁵⁸ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю... С. 80.

На середину XVIII ст. річками Конкою та Міусом землі Війська Запорозького вводилися до складу російської держави. Зведені на кордоні Гетьманщини і Слобідської України оборонні споруди після ліквідації Кримського ханства перетворювалися на укріплені поселення. Нова митна мережа на Півдні почала впроваджуватися відразу після Кючук-Кайнарджійського мирного договору, суттєво поповнюючись після ліквідації Кримського ханства. Мережа митниць, застав і постів охоплювала Таврійський півострів і Новоросію, зокрема йдеться про Очаківську, Перекопську, Козловську, Ахтиарську, Кефійську, Дубоссарську і Одеську митниці та Овідіопольську, Херсонську, Арабатську, Миколаївську, Єникільську і Керченську застави⁵⁹. Вони ж створювали кілька митних округів, зокрема Одеський, Феодосійський, з якого виділився Керченський, Таганрозький, Ізмаїльський, Кримський та Азовський, на чолі яких стояли митні управління.

Облаштування мережі митних установ ставило за головну мету активізувати торгівлю, як внутрішню, так і зовнішню, покладаючись на доступність портів Чорного моря і багаті на збіжжя місцеві степи. Адже ні Рига, ні Петербург не стали надійними портами щодо експорту російського зерна за кордон. Як з'ясував О.В. Морозов, на кордоні з Османською імперією було засновано низку митних установ, яка неодноразово поповнювалася новими митними заставами⁶⁰. Поступово митний кордон зростав і розширювався, передаючи митниці на відкуп російським купцям і чиновникам. Незабаром їх сітка стала густішою, що спричинило появу митних округів, якими були опоясані всі кордони Російської імперії, що давало змогу контролювати торгівлю та вести успішну боротьбу з контрабандою.

В останній чверті XVIII ст. геополітична ситуація різко змінилася на очах одного покоління. Російська імперія, засвоївши ідеологію експансії, суттєво розсунула свої кордони за рахунок українських земель і на заході, і на півдні. Зникли цілі держави — Гетьманщина, Річ Посполита, Кримське ханство. Із входженням останнього та південноукраїнських земель до Російської імперії варто говорити про зменшення ролі Великого кордону — того, що тривалий час був зоною політичного і суспільно-цивілізаційного розмежування Заходу і Сходу⁶¹. Українські етнічні землі було поділено між Російською та Австрійською імперіями, які, попри подібність, мали певні відмінності в політичних підходах щодо розвитку своїх народів, а XIX ст. ці відмінності лише поглибило й увиразнило. Західноукраїнські регіони у складі монархії Габсбургів не були виділені в окремі територіально-адміністративні утворення. Тут етнічні межі українських земель, які упродовж XIX — початку XX ст. ще підлягали вивченню та обґрунтуванню з

⁵⁹ *ПСЗ РИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 44. Ч. 2: Книга штатов. Отд. 3—4: Штаты духовные, гражданские и узаконение о мундирах. С. 353—355.

⁶⁰ Морозов О. В. *Митна система Російської губернії в українських губерніях (XVIII — початок XX ст.)*... С. 206.

⁶¹ Дашкевич Я. Україна на Великому кордоні. *Давня і середньовічна історія України. На пошану Іоана Винокура з нагоди його 70-річчя*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 297. Його ж. *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Піраміда, 2011. С. 486.

боку етнографів і демографів, опинялися фактично посередині територій провінцій, у яких проживали й інші народи.

Роль політичних і етнічних кордонів у формуванні новочасної національної ідентичності, що належить до ключових питань історії ХІХ ст., ще потребує в історіографії докладнішого вивчення, зокрема із застосуванням фронтирних студій, у яких пограниччя розглядаються як зони інтенсивної взаємодії кількох культур⁶². Проведення лінії державного кордону не означало автоматичного й негайного розпаду колись спільного інтелектуально-культурного простору, що має здатність відновлюватися. Так, у польській культурі та політичній думці ХІХ ст. українські, білоруські, литовські землі продовжували усвідомлювати як щось «своє», відбувалася романтизація образу «кресів» як місця героїчних звитяг, справжніх людських емоцій і переживань. Сусідні народи стрімко втягували територію України в уявлення про власне національно-державне майбутнє і навіть про власне минуле. Від зусиль української культурно-інтелектуальної та політичної еліти залежало, як швидко й наскільки голосно українці знову зможуть сказати своє слово на геополітичній арені. Однак ніхто не мав ані інтересу, ані наміру створювати їм для цього сприятливі умови.

⁶² Чорновол І. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика, 2015.

ТЕРИТОРІЯ
І НАСЕЛЕННЯ

Територія та її природно-географічні особливості. Після досліджень Ф. Броделя вже незаперечним є те, що географічний фактор, розміщення, природне середовище так чи інакше впливають на соціальний розвиток країни та чисельність її населення. Зауважено, що природа і клімат формують історичний процес¹. Положення України на перехресті великих шляхів між Європою і Азією, без виразних природних кордонів, за винятком Чорного моря, приносило немало бід її людині, а з іншого боку — сприяло її розвитку². Взаємовідносини природи й людини у різні часи були неоднаковими: не лише людина змінювала природне середовище свого буття, а й воно впливало на людське суспільство.

Величезна українська територія, що дісталася Росії в останній чверті XVIII ст., мала суттєві природно-географічні особливості, на які імперії довелося зважати, щоб розвивати економіку і торгівлю. Катерина II дотримувалася популярної на той час доктрини фізіократів про пряму залежність державної міцності від чисельності населення, а також про пріоритет сільського господарства над іншими галузями, вважаючи його найраціональнішим для державної економіки. Недаремно 1765 р. розпочалося генеральне межування (інвентаризація), і одними з перших підпали під обрахунок кількості земель Сло-

¹ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII*. Київ: Основи, 1998. Т. 3: Час світу (видрукувана 1979 р.); Анучин В.А. *Географический фактор в развитии общества*. Москва: Мысль, 1982. С. 3; *Географічний фактор в історичному процесі*: 36. наук. праць. Київ: Ін-т історії, 1990; Милов Л.В. *Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса. Вопросы истории*. 1992. № 4—5. С. 37—56.

² Кубійович В. *Географія України й сумежних країв*. Краків; Київ, 1943. С. 8.

бідська і Лівобережна Україна, а згодом і всі інші³. Одразу після набуття історичних регіонів імперія розсилала чиновників, як правило, з Генерального штабу, які готували описи, плани і карти, що ставали своєрідним знаряддям контролю за заняттями і статками місцевої людності. Найдетальнішим став Генеральний опис, що його організував у 1765—1769 рр. Петро Румянцев. Його метою було здійснити перепис населення та зібрати відомості про демографічний і господарський стан краю, аби запровадити тут державне оподаткування.

Степова Україна відразу після зруйнування Запорізької Січі стала ареною безкомпромісного суперництва між російським дворянством, українськими шляхтою, козацькою старшиною і селянами. Держава, яка прагнула контролювати набуття землі, зокрема й за допомогою межування, запроваджувала описи, фіксуючи межі земель та їхніх власників. Перший атлас 1787 р. поспішно готували до приїзду Катерини II на південь, а тому він був і неповним, і неточним. Наступні укладали в 1793, 1795, 1799, 1821 рр. Якщо перші три були зорієнтовані на економічний опис, зокрема для межових експедицій, то останній мав уже сприяти дислокації російських військ⁴.

Господарсько-природні описи виконувало й Вільне економічне товариство, яке 1790 р. розробило програму локальних досліджень і почало збирати відомості про природно-кліматичні умови і традиційні сфери зайнятості людності різних країв імперії. Спеціально для цього віцепрезидентом юстиц-колегії Ліфляндії, Естляндії і Фінляндії Тимофій Клінгштет розробив анкету, яка передбачала відповідь на 65 пунктів. Її рубрики-запитання свідчать про те, що держава зобов'язувалася вивчати, контролювати й ефективно використовувати свій територіальний простір⁵. Однак тоді ця ініціатива не принесла бажаного, надійшло лише 12 описів з усієї імперії, та й виконані вони були не за програмою.

Інтенсивний розвиток географічних знань про українство припав на середину XIX ст. Інтерес до чисельності та ареалу розселення людності був зумовлений не тільки фіскальними і військовими потребами держави, а й формуванням власної ідентичності. Діяльність заснованої 1851 р. Комісії для описання губерній

³ *Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст.* / Упоряд. Г. Болотова, К. Вислобоков, І. Гирич та ін. Київ: Наук. думка, 1989; *Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст.* / Упоряд. Т. Ананьева. Київ: Наук. думка, 1997; *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* / Упоряд. В. Пірко, О. Гуржій. Київ: Наук. думка, 1991; *Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти* / Упоряд. Ю. Легун. Вінниця: ТОВ «Нілад-ЛТД», 2017; Федоренко П. *Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781 рр.)*. Київ, 1931; Шафонский А.Ф. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено*. Киев, 1851.

⁴ Бойко А. Передне слово. *Джерела з історії Південної України*. Запоріжжя, 2009. Т. 10: *Описи Степової України останньої чверті XVIII — початку XIX століття* / Упоряд. А. Бойко. С. 8, 55.

⁵ Склокін В. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство*. Львів: Вид-во Католицького ун-ту, 2019. С. 34.

Київського навчального округу (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська і Полтавська губернії) можна віднести до першої категорії. Комісія з'ясовувала природні багатства краю, зосереджуючись на природничому та географічно-господарському аспектах. До наукових спостережень залучали вчителів, священників, лікарів, фармацевтів, землевласників, що дало змогу швидко зібрати, описати і систематизувати значний фактичний матеріал. Довкола своїх завдань комісія об'єднала таких науковців, громадських і державних діячів, як Дмитро Журавський, Михайло Максимович, Амвросій Метлинський, Пантелеймон Куліш.

Під час цієї роботи розкрився талант до наукової статистики Д.П. Журавського. Інтерес до краю виявився в київського цивільного губернатора Івана Фундуклея. Він брав участь у підготовці й виданні власним коштом таких праць: двотомник «Обозрение Киева и Киевской губернии по отношению к древностям» (1847), «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848) та «Статистическое описание Киевской губернии» (1852). Такого роду заняття набули значної державної ваги.

Діяльність заснованого 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві була зосереджена вже на пошуку критеріїв етнічних меж проживання українців. Їх вивчали за європейськими науковими методами. Одним із перших, хто намагався з'ясувати соціальну структуру української людності, був Павло Чубинський, активний діяч відділу, який за показник етнічного походження брав віросповідання й розмовну мову. Українське наукове товариство, засноване Михайлом Грушевським у Києві 1907 р., маючи у своєму складі природничо-технічну і статистичну комісії, продовжило вивчати українські території, розселення та зайнятість, фокусуючись на історичних особливостях розвитку людності. У ньому співпрацювали вчені з Наддніпрянської України і Галичини. Дослідженням України плідно займався географ Степан Рудницький, якого було розстріляно 1937 р. у Сандармосі. Він не лише започаткував картографічний напрям в українській географії, а й на основі аналізу політико-географічного розвитку та політичного життя Європи дійшов висновку, що лише національна держава — Україна — має політичне майбутнє. А вже такий знаний географ і картограф, як Володимир Кубійович (автор праці «Географія України й сумежних країв») розглядав Україну як самостійну національно-культурну одиницю, передбачаючи в недалекому майбутньому її державну незалежність. Напрацювання цих географів продовжила ціла плеяда українських науковців.

На українських теренах переважав помірно континентальний клімат. Степовій частині були притаманні такі його ознаки, як посушливе літо, малосніжна і холодна зима⁶. Лише крайня південно-східна смуга Криму мала субтропічний середземноморський клімат. Упродовж XIX ст. не було помічено різких метеорологічних змін. Рельєф українських земель був досить розмаїтим: від складчастих гір, височин і до низовин, з переважанням у ландшафті рівнинних територій, з

⁶ Штойко П.І., Ісаєвич Я.Д. та ін. Природа і люди. Етнічна територія. *Історія української культури*. Київ: Наук. думка, 2001. Т. 2. С. 26.

річковими долинами та болотами. Загалом він створював сприятливі умови для розвитку продуктивних сил та освоєння природних ресурсів.

Лісова і лісостепова зони, фізико-географічне положення яких було змішаним, як і сприятливі погодні умови, формували багатовидову флору (близько 30 тис. видів) та фауну (45 тис. видів)⁷. Численні ліси впливали на рівномірність температур вдень і вночі, влітку і взимку. Однак упродовж XIX ст. в результаті безсистемного вирубування для збільшення земель під землеробство площа лісів помітно скорочувалася. Що ж до фауни, то вона залежала від низки чинників, зокрема клімату, едафічних і біотичних зон середовища, і характеризується чисельністю видів і підвидів тваринного світу. Географія тваринництва (велика рогата худоба, коні, вівці) залежала від клімату і наявності пасовищ, якими краще були забезпечені Полісся й Волинь.

Загальновідомою є залежність рослин від ґрунтів, серед яких найменш родючими вважають солончаки, піски та глини. Натомість їх родючість була високою в Середньому Подніпров'ї та на Волино-Подільському підвищенні⁸, які від інших рівнинних територій відрізнялися зволоженістю, теплим літом, м'якими зимами. У Степовій Україні також були поширені чорноземи з пишною рослинністю (65,5 тис. га орної землі), особливо були багаті на соковиті трави цілинні степи Приазов'я, які кримські татари використовували як відгінні пасовища.

За підрахунками В. Кубійовича, Україна мала найвищий з європейських країн відсоток орної землі. Не завжди розорювання приносило бажаний результат, як-от олешківські піски лише збільшили кількість невжиткових земель. Родючість і клімат сприяли тому, що за експортом пшениці та ячменю на західноєвропейські ринки українські землі вийшли на перше місце, постачаючи близько 80 % усієї продукції⁹. Недаремно появу нових торговельних шляхів з масовим вивезенням вирощеної на українських ґрунтах пшениці Ф. Бродель назвав однією з великих подій європейської історії¹⁰. Крім збіжжя, останньої чверті XVIII ст. почала набирати популярності картопля як за високу врожайність, так і за невибагливість під час вирощування. Спершу вона з'явилася в 1760-х роках в Охтирці й Лебедині, а вже звідти швидко поширилася на всій території.

Так само стрімко набув популярності цукровий буряк. Уперше споруджені в 1840-х роках у маєтках Олексія Бобринського на Смілянщині цукрові заводи з'явилися і в інших господарствах і невдовзі стали «золотими копальнями» для їхніх власників. Набували загального визнання й прядильні та олійні культури, як і промислові та кормові. Розпочала формуватися власна географія городництва та садівництва, які наприкінці XIX — на початку XX ст. зосереджувалися на приміських землях, оскільки врожай збували містянам, чисельність яких через

⁷ Заставний Ф.Д. *Географія України*: у 2 т. Львів: Світ, 1994. Т. 1. С. 104.

⁸ Дулов А. В. *Географическая среда и история России, конец XV — середина XIX в.* Москва: Наука, 1983. С. 32.

⁹ Кубійович В. *Географія України й сумежних країв...* С. 373, 375, 399.

¹⁰ Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм...* Т. 3. С. 428.

урбанізацію суттєво зростала. Садівництво все ще перебувало в зоні домашнього вжитку, не набираючи промислового обігу. Винятком став хіба що подільсько-бессарабський регіон, у якому були найпридатніші кліматичні умови для садів і виноградників, та Крим, фрукти з якого вивозили до столиць. Про Херсонщину спостережлива фрейліна Олімпіада Шишкіна писала 1845 р., що «клімат тут жаркий, і хліб родить не дуже, а от сади розводити дуже вигідно»¹¹.

В Україні налічувалося близько 73 тис. водойм, серед них річки, річечки, озера, ставки, джерела, потічки тощо. Дніпро з його численними притоками суттєво доповнюють Дністер, Сіверський Донець, Південний Буг, Дунай та інші річки. Крім них водні ресурси зосереджувалися в 30 тис. озер. Чорне та Азовське моря становили також невід'ємний водний ресурс країни. Через зіткнення двох кліматичних зон на Чорному морі часто траплялися шторми, але вони не спиняли прагнення здобути його береги. Для збагачення на міжнародній торгівлі російська держава відразу розпочала морське суднобудування в Херсоні і Миколаєві, Одесі та Севастополі. Внаслідок цього вектор міжнародної торгівлі змінився з півночі на південь.

Водойми не лише формували клімат, а й були багаті на рибу, тому рибальство стало вагомою складовою господарської зайнятості. Вони ж слугували важливими транспортними шляхами, які поліпшували завдяки спорудженню каналів. Ще наприкінці XVIII ст. значними зусиллями було побудовано Огінський, Березинський і Дніпровсько-Бузький канали, які сприяли торговельним зв'язкам між Україною та Європою.

Водночас із значним використанням природних ресурсів у XIX ст. можна простежити тенденцію до збереження цінних реліктових представників рослинного і тваринного світу. Якщо на початку XIX ст. для захисту полів з'явилися перші лісосмуги, то вже у другій його половині підприємливий поміщик і природознавець Фрідріх Фальц-Фейн заснував на тисячогектарній території заповідник Асканію-Нову, зберігаючи там природне середовище без людського втручання. Його вчинок був оцінений державою наданням дворянського звання.

Українські землі мали сприятливі географічні умови не лише для сільського господарства, а й для розвитку промисловості, адже їх надра зберігали достатні запаси корисних копалин, серед яких кам'яне вугілля, руди, які до того ж були зосереджені в зоні чорноземної смуги, на зручних відстанях одне від одного. Серед найважливіших сировинно-промислових районів — Донецький басейн, Криворізьке родовище, Приазовська залізрудна база. Завдяки значній територіальній концентрації, високому рівню продуктивності праці, вигідному економіко-географічному розташуванню їх почали активно розробляти за допомогою іноземного капіталу, власники якого відразу оцінили перспективи.

Якщо кліматичні умови позитивно впливали на діяльність людини, то епідемії суттєво її підривали. Тиф, чума і холера спалахували періодично; нерідко їх

¹¹ Шишкіна О. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году*. Санкт-Петербург, 1848. Ч. 2. С. 62.

поширення починалося після воєнних конфліктів. Лише від епідемії холери на Правобережній Україні у 1830—1840-х роках загинуло 102,4 тис. осіб¹². Істотної шкоди населенню завдавали епізоотії. Пожежі також ставали страшним лихом, адже житло й господарські приміщення будували переважно з дерева. І все ж екологічні умови на українських землях були сприятливими, тут не траплялися виверження вулканів і сильні землетруси¹³.

Визначальною особливістю ландшафту західноукраїнських регіонів у складі Габсбурзької монархії, що суттєво вплинула на господарські заняття їх мешканців, форми відпочинку, світосприймання, були й залишаються Карпати — гірський масив у Центральній та Східній Європі завдовжки близько 1500 км. Карпати беруть початок поблизу Братислави, оточують півкільцем Середньодунайську рівнину і Трансильванське плато й закінчуються біля геологічної пам'ятки «Залізні ворота» між Румунією та Сербією на Дунаї. Близько 10 % загальної площі Карпатських гір знаходиться на території України. Тут також розташовані одні з найвищих вершин Карпат — Говерла та Піп Іван. Карпати є природним вододілом Європи між басейнами Чорного і Балтійського морів. Територія Галичини виразно поділялася на гірську та рівнинну місцевості, лінія розмежування між якими в східній її частині проходила від Перемишля через Самбір і Станіслав до Коломиї. У передгір'ях Карпат є чимало рівнинних поверхонь із родючими ґрунтами, що з давніх часів приваблювали численних поселенців.

Особливий спосіб життя у важкодоступній для зовнішнього світу гірській місцевості зумовив формування на схилах Карпат низки історико-етнографічних регіонів — Бойківщини (від річок Лімниця і Тересва до Ужу й Сяну з містечками Турка, Сколе, Старий Самбір, Борислав, Долина, Калуш та ін.), Лемківщини (між річками Сян, Дунаєць, Уж і Попрад з центром у Сяноку) та Гуцульщини (між річками Прут, Черемош, Серет, Бистриця і Тиса з центром у Косові). Гірські регіони та їхні мешканці приваблювали сучасників тим, що в них нібито зберігалися первозданні форми взаємодії людини і природи, прадавні звичаї. Вважалося, що гори, обмежуючи доступ стороннім, оберігають місцеві спільноти від згубного впливу держави й цивілізації.

Чимало тогочасних письменників і митців шукали натхнення для творчості саме в Карпатах. Рефреном їхніх описів стало те, що життя верховинців у прямому зіткненні лише з силами та стихіями природи, на полонинах між високих трав, «які не косив ще жоден пан», було вільним, тоді як застосування до них державного примусу породжувало численні людські драми¹⁴. Дещо пізніше цю традицію було відображено у творчості польського письменника Станіслава Вінценза, який провів дитинство в селі Криворівня на Гуцульщині. У циклі опові-

¹² Кабузан В.М. *Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса*. Москва: Наука, 2006. С. 163.

¹³ Дулов А.В. *Географическая среда и история России...* С. 24, 29.

¹⁴ Korzeniowski J. *Karpaty górskie. Dramat w trzech aktach*. Wilno, 1843.

дань «На високій полонині» він розповів про життя спільноти у світі, «де немає часу». На думку Вінценза, доля Верховини безповоротно змінилася після придушення опришківського руху, бо «хіба можна собі уявити, щоби знайшлися люди іззовні, які б зрозуміли особливі вартості відрубності і фатальність раптового, неорганічного впровадження чужих їй цивілізаційних фаз»¹⁵.

Конфігурація Карпатських гір на теренах Галичини забезпечувала регіону відкриті торгові шляхи як на схід, у напрямку українських земель у складі Російської імперії, так і на захід, до Силезії, а також у південно-східному напрямку до гирла Дунаю і Румунії та в південно-західному — до Моравії та Австрії. Після приєднання Галичини до Габсбурзької монархії інші австрійські землі стали для неї важливими торговельними партнерами. Галичина й Буковина залишалися традиційно аграрними краями. У рамках австрійської частини монархії (так званої Цислейтанії) було відтворено модель господарської спеціалізації регіонів, близьку до німецької та британської, коли сільське господарство зосереджувалося на сході країни, а промисловість — у центрі та на заході¹⁶.

Такий поділ давав підставу тогочасним політикам і публіцистам та пізнішим історикам окреслювати статус західноукраїнських регіонів у складі Габсбурзької монархії як напівколоніальний, з якого нібито лише викачувалися сировина й природні ресурси для промислово розвиненіших регіонів. Певні приводи для цього Габсбурги давали на початку свого правління. Вони намагалися схилити місцеву аристократію до покірності, обкладаючи її високими податками. Однак надалі немає підстав говорити про якісь специфічні експлуататорські підходи австрійської влади до східних земель. Збереження їх аграрного характеру було зумовлене іншими причинами, здебільшого тими, що склалися історично. У ХІХ ст. з-поміж них можна назвати невисоку підприємницьку активність місцевих землевласників, які частіше виходили з матеріальної скрути шляхом продажу частини своєї землі, аніж модернізацією сільськогосподарського виробництва, та відносно низькі темпи урбанізації. Високі показники аграрної і трудової міграції підтверджують той факт, що традиційна прив'язаність українського селянина до землі змушувала його віддавати перевагу виїзду за кордон, часто навіть за океан, над освоєнням іншого способу життя в найближчому місті.

Агрокультури, які вирощували на західноукраїнських землях, загалом були типовими для всього регіону. Ще на початку ХХ ст. близько 63 % усіх угідь Галичини займало збіжжя, що свідчило про екстенсивне господарювання. Чимало селянських родин продовжували вести натуральне господарство. Збіжжя на продаж, переважно пшеницю, вирощували у великих землегосподарствах на Поділлі. Популярним у них також був цукровий буряк, однак уповні використати можливості регіону для розвитку цукрової галузі не вдавалося. З-поміж рослин, які вирощували на експорт, вагому частку становили хміль і тютюн.

¹⁵ Вінценз С. *Історія і міфи. Його ж. На високій полонині* / Пер. з польськ. Т. Прохаська. Львів: Лілея-НВ, 2012. С. 188—192.

¹⁶ Bujak F. *Galicya. T. 1: Kraj. ludność, społeczeństwo, rolnictwo*. Lwów; Warszawa, 1908. S. 14.

Основою раціону селянина залишалися зернові культури, капуста та картопля. Темпи запровадження до постійного вжитку м'яса й молочних продуктів відставали від західноєвропейських. Окрім стихійних лих, головними ворогами високого врожаю зернових були польові гризуни. Про розмах шкоди, якої вони завдавали, свідчить те, що це питання періодично обговорювали на засіданнях Галицького сейму. Дедалі поширенішим ставало садівництво. Якщо наприкінці XVIII ст. сади вирощували в основному в маєтках знаті, у монастирях та при парафіяльних будинках, то із середини XIX ст. фруктові дерева все частіше з'являлися навколо селянських хат. Найпоширенішими з них були яблуні, хоча в районі Заліщик вирощували навіть абрикоси й виноград. У другій половині XIX ст. з'явилися також ягоди: малина, полуниця, агрус, порічки. Сади ставали ознакою певної, вищої культури, різні ентузіасти заохочували селян до садівництва, яке суттєво урізноманітнювало раціон, однак ще на зламі XIX—XX ст. фрукти для селянина вважалися радше винятком, ніж правилом¹⁷.

Дві найбільші річки австрійської провінції Галичини — Вісла та Дністер, рухаючись у різних напрямках, відповідно, до Балтійського й Чорного морів, ніби маркували собою навколишній простір, слугуючи головними водними магістралями для західної, етнічно польської, та східної, з переважною чисельністю українського населення, частин провінції. Не випадково на початку 1880-х років саме Дністер і Віслу було обрано для символічного оздоблення головної будівлі Галицької автономії — Галицького крайового сейму, аттик якого прикрасила скульптурна композиція авторства Теодора Ригера. Вона складається з трьох постатей: жіночої — генія Вітчизни, що простягає руки над Галичиною, яку представляють дві інші постаті, що уособлюють Дністер і Віслу, захід і схід Галичини. Наприкінці XVIII ст. мешканці галицьких поселень, що простягалися вздовж річок, ще займалися традиційними водними перевезеннями на плотах і галерах, транспортуючи, зокрема, зерно, а також виготовлені в Карпатах засоби народної медицини, нафтову ропу, алкоголь, ремісничі вироби. Сучасники описували романтичний і таємничий образ таких галер, попереду яких пливли за течією просякнуті смолою факели для освітлення шляху в сутінках¹⁸.

В останній чверті XVIII ст. традиційні річкові перевезення зазнавали змін. Пруссія, яка тепер контролювала вихід з Вісли до Балтійського моря, наклала високі мита на транспортовані товари, так що перевезення ставали не прибутковими й поступово завмирали. Великі надії австрійський уряд покладав на створення транспортної артерії через Дністер до Російської та Османської імперій. Переорієнтування торгівлі на південний напрямок здавалося дуже перспективним. Ще наприкінці XVIII ст. австрійські інженери розробили проект, за яким Відень мав бути зв'язаний з усіма європейськими морями. Частиною цього проекту було бу-

¹⁷ Тарас Я. Традиційне садівництво та виноградарство на Покутті. *Народознавчі зошити*. 2017. № 1 (133). С. 129—135.

¹⁸ Grodziski S. *Wzdłuż Wisły, Dniestru i Zbrucza. Wędrówki po Galicji dyliżansem, koleją, samochodem*. Kraków, 2016. S. 18.

дівництво каналів, які сполучали б між собою Дунай, Тису і Дністер. Однак на початку XIX ст. російський уряд також запровадив високі ввізні мита, що обмежило ці плани. Упродовж усього XIX ст. до ідеї посилення ролі Дністра як важливої транспортної артерії періодично поверталися, однак далі планів справа не просувалася, а на практиці перевезеннями на пароплавах займалися здебільшого приватні компанії. З появою залізничного транспорту інтерес до річок природно згасав, а на роботи з їх упорядкування, як правило, бракувало коштів¹⁹.

Постійною проблемою західноукраїнських регіонів, пов'язаною зі стихійними природними явищами, були повені. Мало не щороку, а інколи й по кілька разів на рік, швидкоплинні течії гірських річок спричиняли в долинах розливи, які нищили врожай і завдавали багатомільйонних збитків. Одна з найбільших таких повеней сталася в липні 1903 р., коли після кількадечних злив вийшли з берегів одразу кілька річок. Подекуди вода сягала двометрового рівня. Опади з градом знищили значну частину врожаю. 524 населених пункти зазнали лиха, 2800 будинків було затоплено. Населення настільки постраждало від стихії, що вищі церковні ієрархи навіть закликали священників молитися за поліпшення погоди на щоденних богослужіннях. Справами водного господарства в Галичині опікувалося створене 1879 р. Крайове меліораційне бюро, у якому працювало приблизно 60 інженерів та понад сотня інспекторів²⁰. Після кожної повені в публічному просторі говорили про те, що доречніше домогтися в уряду коштів для регуляції річок, ніж щороку просити допомогу для постраждалих²¹, однак це питання так і не було вирішено.

Гори й низини поділяли західноукраїнські землі на своєрідні смуги. Значну частину Східної Галичини займає Подільська височина, яка мальовничими й теплими ярами простягається в бік Дністра. Ця територія майже позбавлена природних лісів і багата на родючі ґрунти. Завдяки буйній природі й високій врожайності культур Поділля (до Галичини належала лише його частина на півдні Тернопільщини) після поділів Речі Посполитої у польському культурно-інтелектуальному дискурсі набуло статусу втраченого раю: «На Поділлі все було більшим, багатшим, чудовішим і страшнішим, ніж в етнічній Польщі. Земля була врожайнішою, природа більш буйною, маєтки й палаци гарнішими, але водночас і життя було неспокійнішим, характери невгамовні, а смерть біля воріт татарського світу видавалася більш правильною, аніж деінде»²². У XIX ст. колись степові регіони, які асоціювалися з безмежною свободою та воєнними звиятами й поразками, стали сільськогосподарськими. Поміж українськими селами були розкидані маєтки землевласників, якими переважно володіли польські чи полоні-

¹⁹ Жалоба І. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII — 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення). Чернівці: Книги-XXI, 2004. С. 93—95.

²⁰ Bujak F. *Galicya*. Т. 1... С. 34, 43.

²¹ Kłęska powodzi. *Czas* (Kraków). 1903. Nr 156. 13 lipca.

²² Skrok Z. *Podolska legenda. Powstanie i pogrzyb polskiego Podola*. Warszawa: Iskry, 2007. С. 10.

зовані шляхтичі. Типовим краєвидом рівнинної Галичини були лани зі збіжжям, луки та пасовиська.

Серед корисних копалин Галичини найзначущими є кам'яна сіль, нафта, залізна руда і торфовища. На початок XX ст. на території всієї провінції було відомо понад 180 місцевостей, що мали соляні копальні. Головні родовища нафти, які активно експлуатувалися впродовж XIX ст., знаходилися поблизу Дрогоби́ча — у Бориславі, Східниці та Тустановичах. Тут також були унікальні родовища озокериту (гірського воску). Наприкінці XVIII ст. мешканці Прикарпаття масово використовували його для освітлення осель. Видобуток озокериту набув стихійного й самочинного характеру, певний час говорили навіть про «озокеритову лихоманку». Один із видів озокериту називали бориславітом від галицького містечка Борислав. Згодом інтерес до озокериту послабився, а на зламі XIX—XX ст. було налагоджено його плановий видобуток для використання як електроізоляційного матеріалу.

Важливим природним ресурсом Прикарпаття є мінеральні води, які використовували в лікувальній практиці. Навколо джерел формувалися курортно-відпочинкові зони, бурхливий розвиток яких припадає власне на XIX ст. Серед найвідоміших курортів були Кри́ниця, Трускавець, Любінь, Моршин, Бурку́т, Косів. Організація відпочинку в Карпатах набувала ознак комерційного підприємництва, яке давало прибутки власникам і робочі місця та збут продуктів місцевому населенню. У Карпатах будували як санаторії, де крім житлових приміщень передбачали їдальню, лазню, гімнастичний зал, приміщення для лікувальних і фізіотерапевтичних процедур, так і невеликі будинки відпочинку, що називалися віллами²³. У приватній кореспонденції та мемуарах з того часу можна знайти чимало мальовничих пейзажів українських Карпат. «Вчора зранку ми були на горі, за Буркутом, і бачили багато слідів оленів, — розповідала бабусі Магдалена Ценська, — [...] увечері пішли на доволі віддалений зруб понад Черемошем. Було чудово. [...] Гуцули забирають худобу з полонин, ведуть дорогою під нашим домом овець, корів і коней, навантажених клунками з бринзою. Сіна й отави зібрали дуже добре. Квітнуть тут високі тирличі, а на полонинах безліч білозорів»²⁴.

Систематичне вивчення погоди розпочалося лише від середини XIX ст. 1873 р. у Відні було створено Міжнародну метеорологічну організацію, яка об'єднала кліматологів сімнадцяти країн. Роль віденського центру мала значення й для західноукраїнських регіонів, оскільки на них було швидко поширено стандарти метеорології. Організатором галицької метеорологічної мережі став професор Ягеллонського університету в Кракові Францішек Карлінський. За його ініціативою по всій території Галичини з'явилися метеорологічні станції. Часто

²³ Tarkowska N. *Lecznica narodu. Kulturotwórcza rola zakładu przyrodoleczniczego doktora Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie na Pokuciu (1893—1939)*. Kraków, 2016.

²⁴ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 45 (Дзедушицькі). Оп. 4. Спр. 2278. Арк. 49—50 (Лист Магдалени Ценської до бабці, Альфонсини з Мйончинських Дзедушицької, Буркут-Жаб'є, 19 вересня 1913 р.).

спостереження за погодою вели добровольці, які отримували фізичні прилади і зобов'язувалися регулярно пересилати зафіксовані дані. Переважно це були вчителі, чиновники, священники чи землевласники. Робота метеорологів викликала значний інтерес у суспільстві, адже вона давала змогу прогнозувати погоду, від якої залежав урожай. У той час ще всі пам'ятали, що неврожай, голод та епідемії середини 1840-х років завершилися врешті-решт революційною «Весною народів». Аналізуючи залежності між природно-кліматичними умовами, соціально-демографічними процесами та модернізацією, дослідники дійшли висновку, що вони взаємопов'язані. Так, у другій половині XIX ст. в Галичині спостерігалось виразне потепління, яке сприяло зменшенню епідемій, а відтак і суттєвому зростанню чисельності населення. Іншим наслідком стало підвищення врожайності, що можна вважати однією з передумов індустріалізації²⁵.

Упродовж XIX ст. одночасно з професіоналізацією географії як науки географи дедалі активніше долучалися до поширення уявлень про просторові структури та ментальні мапи. Якщо до середини XIX ст. географічні феномени описували здебільшого в рамках тогочасних державних кордонів, то згодом набули поширення концепції про залежність нації і держави від природних умов. У офіційній австрійській географії наслідком цих віянь стали спроби обґрунтувати її єдність, цілком нелогічну за застосування національного дискурсу, саме географічними умовами. Під цим кутом зору Галичину й Буковину почали усвідомлювати як проблемні території, оскільки з погляду імперського центру вони знаходилися ніби зовні від природного захисного валу Карпат, належали до Східноєвропейської рівнини. Занепокоєння викликало також те, що державний кордон Габсбурзької монархії з Росією на багатьох ділянках не мав природних меж, що робило його вразливим у разі оборони. У зв'язку з цим виникали навіть теорії про «чужинність» східноєвропейського простору для Габсбурзької монархії та недоречність її просування «у бік Азії». Спробою подолання такого двоподілу, на підставі якого геодетерміністи обґрунтовували ідеї про кардинальні ментальні відмінності між Західною і Східною Європою, стала концепція «Середньої Європи» (*Mitteleuropa*), яка давала змогу розглядати Габсбурзьку монархію як посередника між обома частинами, що органічно поєднував розмаїття²⁶.

Україна в описах іноземних мандрівників та істориків. Погляд зі сторони, з дискурсу іншої культури, завжди є цікавим і може пролити неординарне світло на ментальність певної спільноти і навіть буденні речі, які зсередини відчуються як звичні. Геополітичні зміни кінця XVIII ст. віддзеркалено й у подорожніх нотатках іноземців про Україну. Багато хто з них будував свої спостереження на її порівнянні з Росією. Та й самі росіяни вдавалися до таких порівнянь, коли подо-

²⁵ Wnęk K. *Dzieje klimatu Galicji w latach 1848—1913*. Kraków: Historia Iagellonica, 1999. S. 99—100, 143—145.

²⁶ Вьоллер Б. Галичина як проблема географічної інтеграції: місце коронного краю на ментальних картах у німецькій та австрійській географії XIX — початку XX ст. / Пер. з нім. І. Шабайкович. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ. 2011—2012. Вип. 6. С. 269—287.

рожували Україною, адже наполеонівські війни унеможливляли їхні поїздки до Європи. «Відкриваючи» для себе терени України, вони ще тривалий час не вважали їх власною територією, а людність не відносили до спільної народності і не приписували їй російської ідентичності.

Подорожі росіян були зумовлені потребою відкривати інші краї, спробою наслідувати європейців, які після відвідин Італії і Еллади почали прокладати маршрути Східною Європою. Одні воліли відшукати на південних землях витоки власне російської автентичності, князівської історії, інші, прямуючи до Криму, — Таврію та Причорномор'я античних часів. Ще інші подорожували з освітньою метою, для набуття досвіду пізнання або йдучи за модою, описуючи місцеве населення запозиченими кліше європейських мандрівників. Серед них було немало й тих, хто виконував конкретні завдання центральної влади, збираючи відомості про населення, географічні дані, картографуючи їх та зауважуючи природні багатства ²⁷.

Нас же більше цікавлять ті, хто не був настільки заангажований державними замовленнями, чужими взірцями чи імперськими амбіціями і насправді з власного поруху виразно побачив відмінності українців від росіян і описав їх у своїх нотатках. Такі подорожні записки незабаром стали популярним читивом, яке відіграло певну роль у формуванні образу українців у ширшому світі. Російські мандрівники описували українців як малоросів, які відрізнялися від великоросів побутом, хуторним господарюванням, мовою, звичаями, піснями, а також історією, а найголовніше — вищим рівнем особистої свободи. Більшість мандрівників запримітили багату природу України, м'який «плодовитий» клімат, зовнішність людей у «чужому краї», наближений до природи спосіб їхнього життя, а також відмінну мову. За поясненням В. Сиповського, з яким погоджувалися й інші дослідники подорожньої літератури, інтерес росіян до місцевих жителів був пов'язаний з добою романтизму ²⁸, пошуками народу, який, на відміну від дворянства, зберіг власну ідентичність.

Владимирський губернатор князь Іван Долгорукий, який відвідав Україну 1810 р., відзначав, що мав труднощі з розумінням народної говірки, що з п'яти слів у розмові три були йому невідомі, що тут — інші звичаї ²⁹. Павло Сумароков, що поєднував у своїй особі літератора й чиновника, навіть риторично запитував, чи не тут кінець імперії, чи не в чужу державу він в'їжджає? Йому здавалося, що малороси як народ — більш веселі й вільнолюбні, ніж людність внутрішньої Росії. Мандрівник побачив українців скромними, тихими, добросердними, богомільними й водночас дещо лінивими, боязкими, такими, які люблять випити, але знають міру, вміло поєднують вживання алкоголю з бесідами. Їхні дружини одягаються чисто, добре готують і не роблять чорнової роботи ³⁰. Навіть пер-

²⁷ Толочко О.П. Російське «відкриття України». *Українські проекти в Російській імперії*. Київ: Наук. думка, 2004. С. 272—274.

²⁸ Сиповський В. *Україна в російському письменстві*. Київ: УАН, 1928. Ч. 1. С. 17.

²⁹ Толочко О.П. Російське «відкриття України»... С. 284.

³⁰ Сиповський В. *Україна в російському письменстві*... С. 36.

ший малоросійський генерал-губернатор О. Б. Куракін був зачарований людьми і природою, про що писав до свого брата Олександра в листах, які нагадують за формою подорожні нотатки³¹.

В. Пассек у «Путевых записках» звертався до історії. Він відносив «Слово о полку Ігоревім» до української писемності, відзначав боротьбу українців проти поляків та не сумнівався в тому, що перші елементи «нашої вітчизни» виникли саме в «Малоросії»³². Як і інших подорожан, його вразила занедбаність містечок, особливо тих, що асоціювалися з могутніми князівськими центрами Київської Русі. Найбажанішою для себе він називав подорож до Києва як до «праматері руської історії», в якій кожна місцина видавалася мандрівникові знаменною — якщо не святинею, то історичною традицією³³. Утім, за висновком В. Пассека, оскільки тогочасні українці втратили будь-який зв'язок з давньою історією, спадкоємцями Київської Русі мали стати росіяни.

Якщо колишня Гетьманщина в очах мандрівників набувала окресленого локального виміру як лівобережний край, то щодо території Північного Причорномор'я, приєднаного внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. та ліквідації Кримського ханства, було сформовано інше бачення. Його досить вдало представили ті іноземці, яких запросив на службу Григорій Потьомкін. Серед них — французький посол граф Людовік-Філіп де Сегюр, мемуари якого побачили світ 1827 р. в Парижі. Де Сегюр брав участь у подорожі Катерини II до Криму. Він уперше описав переміщення калмиками нерозібраних юрт з місця на місце, а також згадав про несправедливе знищення Катериною II Запорізької Січі³⁴. Повертаючись до Петербурга через Полтаву, він зауважив, що місто мало значно скромніший вигляд, ніж його слава, здобута в Полтавській битві 1709 р. За просвітницьким розумінням Л.-Ф. де Сегюра, поразка шведів сприяла поширенню цивілізації в Східній Європі³⁵.

Академік із Санкт-Петербурга Василь Зуєв описав результати наукової експедиції до Північного Причорномор'я³⁶. Його записки стали першим накопиченням російською наукою знань про маловивчені території. Вирізняються інформативністю описи циган, духоборів, українців і, зокрема, запорозьких козаків.

Із симпатією до України ставився й етнограф Олексій Левшин. Порівнюючи побут людей, він зауважив, що хоча в українців і росіян тече кров давніх слов'ян,

³¹ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.* Київ, 2005. С. 81—82.

³² [Пассек] В. *Путевые записки*. Москва: Тип. Семена Селиванова, 1834. С. 61, 170.

³³ Глаголев А. *Записки русского путешественника с 1823 по 1827 год*. Санкт-Петербург: Тип. импер. АН, 1937. Ч. 1: Россия, Австрия. С. 89.

³⁴ Бойко А. *Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел*. Київ, 2000. С. 178.

³⁵ Вулф Л. *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. Київ: Критика, 2009. С. 212.

³⁶ Зуєв В.Ф. *Путешественныя записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году* / Подгот. текста, вступ. стаття, комент. М.Э. Кавуна; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. Днепропетровск: Герда, 2011.

але вони не подібні один до одного ні звичаями, ні законами. Він вважав, що Малоросія мала декілька століть незалежну від Росії державу³⁷. Більшість подорожан звернули увагу на культурно-звичаєві особливості українців, вважали їх окремим народом із власною мовою, хоча й близькою до російської, але з великою відмінністю.

Подорожував Україною і француз Шарль-Жильбер Ромм, вихователь Павла Строганова. Його маршрут пролягав багатьма містами й селами, розпочавшись у Кременчуку, і закінчувався Кримом. Щоб спілкуватися з людьми під час подорожі, він вивчив російську мову і, як людина освічена і прихильна до ідей просвітництва і свободи, у пізніших нотатках наголошував на колоніальному характері російських завоювань на півдні. Описуючи Кременчук, Ж. Ромм зауважував, що тамтешня торгівля не поступалася київській. У лавках було багато товару, а в місті перебувало чимало іноземців. Він описував господарські досягнення і в інших містах, а також слободу старовірів. Посилаючись на твердження одного з німців, у якого подорожні зупинялися на ночівлю, повідомляв, що російські солдати розвалюють стародавні руїни в Криму, ті, що їх там свого часу залишили греки, херсонесці й татари. Серед них були могили, башти, кам'яні баби³⁸.

Німецький військовий лікар Ернст Дрімпельман після перебування на російській службі на півдні залишив нотатки, видані на початку 1813 р. Він описав умови будівництва Миколаєва та Богоявленська, лютування чуми в Херсоні, нашість саранчі³⁹.

Російський дипломат Анатолій Демидов, маючи у своєму розпорядженні значні кошти, спорядив наукову поїздку з Парижа на південь і до Криму. Франкомовний опис цієї подорожі було перевидано багатьма європейськими мовами. Російською вона побачила світ спершу в «Журнале Министерства народного просвещения», а в 1853 р. — окремим виданням⁴⁰. У своїх враженнях від поїздки він час від часу порівнював побачене з подібним у Європі і повідомляв, що там знають про описувані ним краї і людність. Зокрема, він згадував, що європейців вражало швидке зростання Одеси. А. Демидов з'ясував його причини, серед яких — пільги, отримані Одесою від центрального уряду, дозвіл на розбудову порту з місцевих статків, запровадження комерційного суду, поселення в місті підприємливих італійських та грецьких купців, які вивели торгівлю на міжнародний рівень. Не відкидав він і ролі Армана Рішельє, Олександра Ланжерона, Михайла Воронцова, які розвивали місто як торговельний і культурний центр півдня⁴¹.

³⁷ Левшин А. *Письма из Малороссии*. Харьков, 1816. С. 58—59.

³⁸ Ромм Ж. *Путешествие в Крым в 1786 г.* Ленинград: Изд-во Ленинград. гос. ун-та, 1941. С. 8, 21, 33.

³⁹ Записки немецкого врача о России в конце прошлого века. *Русский архив*. 1881. Кн. 1. С. 33—35.

⁴⁰ Демидов А. *Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию*. Москва: Тип. Алексея Семена, 1853.

⁴¹ Там само. С. 262, 265.

Кримські краєвиди здавалися А. Демидову не гіршими за італійські, зокрема Кафа в його очах зберігала цілком італійський вигляд. Автора зацікавила здатність кримських татар визначати степові шляхи взимку. Ногайські татари вразили його зробленими з дерева колесами, які під час їзди скрипіли й стукали на всю округу. Здивували його і господарства менонітів, які перетворили пустелю на квітучий край. На відміну від попередників, А. Демидов не сумнівався, що описаний ним край у складі Росії зміцнив своє становище, тож йому здавалося, що російський прапор в Алушці весело тріпотить на вітрі⁴².

Унікальні матеріали про Україну залишив Домінік П'єр де ля Фліз, уродженець м. Нансі в Лотарингії. Учасник походів Наполеона, він 1812 р. був поранений під Смоленськом, потрапив у полон, не захотів повертатися на батьківщину й оселився в маєтку Василя Гудовича на Чернігівщині. Там одружився з його небогою Софією і почав працювати на посаді лікаря палати державних маєтностей Київської губернії. У 1845 р. за програмою Російського географічного товариства він розпочав дослідження «медичної географії» з метою з'ясування впливу навколишнього середовища на здоров'я людини. Постійне спілкування з селянами, допитливість і природна спостережливість спонукали його взятися за створення етнографічних матеріалів — типових зображень селян, їхніх будівель, одягу (усього — дев'ять художніх альбомів). Поруч з малюнками вміщено описи зайнятості селян, їхніх характерів, ставлення до праці, родини тощо⁴³.

Одночасно з росіянами та іноземцями на російській службі активність в «українському напрямі» виявляли німецькі мандрівники. Поділи Речі Посполитої тогочасна німецька суспільна еліта сприйняла як можливість розвинути на сході німецьку цивілізаційну місію. Німеччина, союзником якої в цьому питанні, як правило, виступала й Австрія, цікавилася східноєвропейським регіоном насамперед під кутом зору геополітичного німецько-російського протистояння. Загальний настрій такого підходу було закладено в «Щоденнику моєї подорожі в 1769 році» німецького філософа Йоганна Готфріда Гердера, одного з основоположників філософії романтизму, у якій особливе значення надавалося «духу народу» та його містичному зв'язку з навколишньою природою. Гердер вважав, що Україні судилося відіграти видатну роль у майбутньому Європи: «Україна стане новою Грецією. Чудове небо над цим народом, його весела вдача, музичність, родючі лани коли-небудь прокинуться від сну [...], виникне нова цивілізована нація. Її кордони простягатимуться від Чорного моря і звідти по всьому світу. Угорщина, всі ці народи, частина Польщі та Росії стануть причетними до цієї нової культури. З Північного Заходу дух цей розповсюдиться по всій тепер зануреній у сон Європі й спонукає її служити такому ж духовному началу»⁴⁴.

⁴² Там само. С. 2, 283, 291, 292.

⁴³ Наулко В., Горленко В. Передмова. *Де ля Фліз. Альбоми*. Т. 1. Київ, 1999. С. 3—5.

⁴⁴ Цит за: Аркуша О.Г., Кондратюк К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. *Час народів. Історія України ХІХ століття: навч. посіб.* / За заг. ред. М.М. Мудрого. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. С. 191.

Праці німецьких авторів кількох попередніх століть, у яких ішлося про Україну, свідчили про те, що до приїзду на її територію вони або нічого не знали про неї, або ж черпали відомості з польських чи російських джерел. Важливою подією в німецькій історіографії про Україну стала поява 1796 р. в Галле роботи Йоганна Християна фон Енгеля «Історія України та українських козаків». Автор був учнем Августа Людвіга Шльоцера, одного з фундаторів історичного джерелознавства, який деякий час працював у Петербурзі. Повернувшись у німецькі землі, він ініціював написання багатотомної всевітньої історії. Її частиною й стала праця Й.Г. Енгеля, якому Л. Шльоцер передав чимало привезених з Петербурга джерел, зокрема й козацькі хроніки. Центральним явищем історії України Енгель вважав козацтво. Козаків він зобразив носіями ідей свободи, а війни на території України пояснював їх опором спробам зовнішнього загарбання. Історію стертої з карти Європи України мали, на думку автора, використати сучасники для політичних висновків: «Коли я вирішив стати істориком народу, що не знав мистецтв, пов'язаних з мирним життям, що став відомим лише завдяки своїм суворим звичаям і ратним діям, а зараз вже зник внаслідок приєднання його до гігантського масиву російської держави, я свідомо відмовився від почесної нагороди — стати автором праці, яку читають усі. [...] Україна, що дорівнює своїми розмірами деяким королівствам, не обділена природою, родюча й багата країна; стіна, що відділяє культурну Європу від дикої Азії, місце відпочинку й ворота для вторгнення багатьох азійських орд, що переселялися до Європи, — вже сама по собі заслуговує на пильну увагу, особливо у світлі подій, що відбуваються в ній у наші дні»⁴⁵.

Важливим джерелом інформації про українські землі, більшою мірою — західноукраїнські регіони, які опинилися у складі Габсбурзької монархії, були праці Бальтазара Гакета (Аке), австрійського мандрівника, географа та лікаря французького походження. Б. Гакет прожив яскраве й насичене життя, як військовий хірург брав участь у Семирічній війні, а на зламі XVIII і XIX ст. викладав у Львівському університеті, вивчав карпатський регіон. Б. Гакет вважається одним із останніх представників «середньовічної географії», яка мала описово-подорожній характер. За результатами спостережень він видав чотиритомну працю — своєрідну енциклопедію про карпатський регіон, у якій докладно описав не лише його географічні характеристики, природу, а й звичаї населення, зокрема гуцулів, його національний склад і заняття. Б. Гакет також залишив спостереження про галицькі міста і містечка. Так, про містечко Ярослав неподалік від річки Сян він писав, що «воно значно краще надавалось би на столицю краю, ніж Львів»⁴⁶. Характерним для спостережень Б. Гакета було відзначення позитивних змін у Галичині під впли-

⁴⁵ Енгель Й.Х. Історія України та українських козаків / Пер. з нім. Ю.А. Голубкіна. *Схід — Захід. Історико-культурологічний збірник*. Харків: Майдан, 1998. С. 247.

⁴⁶ Гакет Б. Нові природничо-політичні подорожі в 1788—1795 рр. через дакські та сарматські або ж північні Карпати. *Бальтазар Гакет — дослідник Південно-Східної і Центральної Європи. Дослідження і матеріали* / Упоряд. і наук. ред. М. Вальо, М. Кріль. Львів, 2000. С. 264.

вом австрійської влади. Ще однією особливістю його нотаток є порівняння українців з іншими слов'янськими народами Габсбурзької монархії. Наприкінці XVIII ст. Гакет також здійснив короткочасну подорож на південь України та в Крим і залишив описи краю, звернувши, зокрема, увагу на тотальне нищення російською владою слідів татарської культури та закріпачення українських селян⁴⁷.

У Відні 1804 р. вийшла німецькою мовою книга австрійського статистика і краєзнавця, професора Львівського університету Йозефа Рорера «Нотатки під час подорожі від турецького кордону, через Буковину, вздовж Східної та Західної Галичини, Силезії та Моравії до Відня». Книга, написана у формі листів до друга, містить спостереження мандрівника з галицьких і буковинських містечок і сіл, а в загальній тональності розповіді простежується дискурс прийняття австрійською владою нещодавно приєднаних територій у політико-культурний і економічний простір Габсбурзької монархії. «Я виходив із принципу, — стверджував автор, — сприяти висвітленню того доброго, що вже існує; а деякі несприятливі для громади сторони не покривати темрявою, такою бажаною для приватних інтересів. Повсюди мене супроводжувало палке прагнення до кращого майбутнього, щоб посилено сприяти національному багатству та добробуту усіх частин Австрійської монархії, яка рішуче наводить тут порядок»⁴⁸.

У селах передгір'їв Карпат Й. Рореру впадала у вічі бідність мешканців, яку він насамперед пояснював неефективністю їхнього господарювання, прихильністю до його традиційних форм, підробітками за невисоку оплату. Й. Рорер вважав, що мешканці українських Карпат могли б багато чого запозичити від господарств у австрійських Альпах, зокрема щодо покращення порід худоби, виготовлення продукції на продаж. Мандрівник також зауважив, що українці не мали звички продовжувати світловий день, тож за освітленими свічками вікнами можна було припустити, що господарями дому були німці. У Станіславі його вразило те, що майже кожний чиновник жив у будиночку з власним городом: «Деякі з цих будиночків, що мають не більше одного поверху, оточені живоплотом, квітковими клумбами чи невеличким садом, і заслуговують на те, щоб їх назвали досить милими. Можливо, в усій Галичині службовці від вищого до нижчого класів не живуть так спокійно, як тут. Певний дух домашності та умиротворення оселився тут десь 20 років тому»⁴⁹.

Львів у описі Й. Рорера постає як місто, яке під австрійською владою стрімко розвивається й модернізується, а його мешканці вловили принади столичного життя, полюбляють світські заходи і віддають перевагу кав'ярням перед спілкуванням у домашньому колі. За твердженням ученого, на початку XIX ст. взаємини між австрійськими державними службовцями та місцевою аристократією

⁴⁷ Бальтазар Гакет — дослідник Південно-Східної і Центральної Європи...

⁴⁸ Рорер Й. *Нотатки під час подорожі від турецького кордону через Буковину, вздовж Східної та Західної Галичини, Силезії та Моравії до Відня* / Пер. з нім. А. Олексининої. Чернівці: Книги-XXI, 2018. С. 8.

⁴⁹ Там само. С. 89.

вже не були конфронтаційними: «Взагалі національна ненависть у Львові вже помітно викорінилась. Частенько видається нагода побачити німців, що розмовляють якийсь час польською, й так само поляків, що розмовляють німецькою»⁵⁰. Зі сторінок книги уродженця Відня Львів постає як рідне й близьке йому місто: «Моєю улюбленою є місцевість поблизу порохової вежі, яка розташована неподалік так званого Лоншанівського парку [...]. Я не спроможний описати відчуття та переживання, які мене дивним чином пронизують, коли я дивлюся звідти вниз на долину, де лежать розсипані в кущах будиночки, а на більшій відстані снопи та ниви завершуються пагорбами у вигляді півмісяця. Якщо прийти сюди вранці, то здається, що вся природа хоче відзначати це свято тиші»⁵¹.

У 1836 р. Україною від Харкова до Львова подорожував німецький мандрівник-дослідник, уродженець Бремена Йоганн Георг Коль. Його враження були описані у трьох книгах, виданих німецькою мовою 1841 р.: «Подорож по Південній Росії», «Подорож у середині Росії й Польщі. Україна. Малоросія», «Подорож у середині Росії й Польщі. Буковина, Галичина, Краків, Моравія». У текстах Коля було чимало барвистих описів території й населення України, які викликали в нього симпатію, а подекуди навіть захоплення: «Село було нескінченно великим, як усі українські села, й помешкання тулилися до помешкання, садба до садиби, й так наповнювалася вся провінція. З садів селян повсюдно витикалися червонополум'яні маки, безбарвно дрімаючи при мерехтінні зорь, жовті соняшники, якими малоруські дівчата прикрашають своє волосся, й серед того висувалися й кущі троянд. Зворушливим для нас було чути в цьому селі солов'їв, й так багато [неначе] кожен селянин тримав у своєму саду наповнений ними бузковий кущ»⁵².

Особливе враження на Й.Г. Коля справили мальовничі пейзажі буковинських Карпат, які він назвав «місцевою Швейцарією». Мандрівник залишив докладні описи кількох українських міст, особливо ж Харкова, в якому, зокрема, підмітив низький рівень сфери обслуговування та надмірну розкіш багатіїв. Та все ж своїх співвітчизників він закликав не ставитися зневажливо до культури на східному просторі, яку вважав не нижчою, а лише дещо іншою, ніж у німецьких землях чи в країнах Західної Європи. Західноукраїнські ж міста — Чернівці, Станіслав, Львів — видалися йому звичайними європейськими містами, «передмістями Відня». Особливо ж його вразила архітектура Львова: «у десять разів краща, ніж вона з'являється в німецькій фантазії після звичайних уявлень про Польщу». На вулицях Львова він відзначив переважання польської й німецької мов.

Історичні традиції України Й.Г. Коль пов'язував з Київською Руссю, а причиною виникнення козацтва називав прагнення до свободи. Він наголошував на відмінностях між українцями й росіянами та підкреслював етнічну спільність укра-

⁵⁰ Там само. С. 124.

⁵¹ Там само. С. 136.

⁵² Цит за: Маслійчук В. «Перетинаючи кордон»: Йоганн Георг Коль між Білгородом та Харковом 1837 р. *Historians*. 2017. 8 жовтня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/2299-peretinyayuchi-kordon-jogann-georg-kol-mizh-bilgorodom-ta-kharkovom-1837-r>.

їнців Наддніпрянщини, Галичини й Буковини. Однією з визначальних рис української ментальності мандрівник назвав прив'язаність до землі. Й.Г. Коль стверджував, що українці сприймають росіян як гнобителів, натомість їх ставлення до поляків після поділів Речі Посполитої змінилося на краще (щоправда, така зміна не відбулася в Галичині). Ключовою подією, яка переломила хід історії України, він вважав Полтавську битву 1709 р., яка не тільки призвела до підпорядкування України, а й відкрила Росії шлях до просування в центральноевропейському напрямі⁵³. Утім, Й.Г. Коль вважав, що державність України буде відновлено: «Нема найменшого сумніву, що колись велетенське тіло Російської імперії розпадеться й Україна стане знову вільною і незалежною державою. Час цей наближається поволі, але неухильно. Українці є нація з власною мовою, культурою та історичною традицією. Тимчасово Україна роздerta поміж сусідами. Але матеріал для побудови української держави лежить готовий: коли не нині, то завтра з'явиться будівничий, що збудує з тих матеріалів велику незалежну Українську Державу!»⁵⁴.

У 1840—1841 рр. Україною подорожував професор-природознавець Йоганн Генріх Блазіус. Враження від подорожі він описав у двотомній праці «Подорож по європейській Росії у 1840 та 1841 роках», виданій у Брауншвейгу 1844 р. Його мандри охопили територію Лівобережної України та Київ. Напередодні подорожі він мало що знав про історію України, інформацію про яку отримував з «Истории Государства Российского» М. Карамзіна. Під час подорожі його попередні уявлення зазнали суттєвої корекції, оскільки історичні пам'ятки Києва і Чернігова, особливо ж церкви, переконали Й.Г. Блазіуса, що Україна була колискою давньої християнської цивілізації. Київ «колись змагався з Константинополем у блиску», однак його занадто часто знищували дотла. Блазіус відзначив складний багаж історичної спадщини в польсько-українських відносинах і зауважив, що «заповнити прірву» між обома народами можна лише примиренням.

Українські міста справили на нього приємне враження, попри деякі побутові незручності й погані дороги; земля вразила своєю родючістю, хоча Блазіус звернув увагу на її нерациональне використання. Мандрівник високо оцінив викладання в Харківському університеті, між іншим зауваживши, що українські науковці більш схильні до самостійних і оригінальних досліджень, ніж росіяни, які віддають перевагу компіляції та трактують наукові заняття лише як щабель для державної кар'єри⁵⁵. Загалом по тексту німецький учений доволі часто порівнював українців із росіянами, і здебільшого це були порівняння на користь українців: «Майже у всіх духовних прикметах і здібностях українців просто протилежність до москаля. В українців живе ніжне поетичне почуття, яке виявляється іноді в сентиментальній романтиці. Великорос не показує найменшого нахилу до романтики у своєму

⁵³ Брицький П.П., Бочан П.О. *Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII—XIX століттях*. Чернівці: Технодруk, 2011. С. 66—124.

⁵⁴ *Історія України очима іноземців*: Довідник-хрестоматія. Тернопіль: Мандрівець, 2011. С. 265.

⁵⁵ Брицький П.П., Бочан П.О. *Німці, французи і англійці про Україну...* С. 124—155.

світогляді; його жвава, практична, часом навіть грубо реальна вдача не може збагнути тонкощів у собі замкненого українця і його наскрізь вразливу вдачу»⁵⁶.

Німецькі мандрівники, які відвідували Україну в середині XIX ст., сформували досить широкий набір стереотипних уявлень, який визначав її образ у німецькій політичній думці й наступних десятиліть. Вони чітко бачили етнічні відмінності між українцями й росіянами та власну історичну традицію України. Приймаючи політично могутню Росію як реальність свого часу, німці все ж зауважували, що її сила залежить від утримання позицій в Україні. З часу так званої Східної кризи 1850-х років (конфлікту між західноєвропейськими країнами і Росією навколо майбутнього Османської імперії) серед німецької політичної еліти був усталений погляд на українське питання як на чинник німецько-російських і німецько-польських відносин. Політичні кола Німеччини розглядали ймовірність ослаблення Росії через її позбавлення Причорномор'я та Прибалтики. Німеччину також дуже турбувала ідея відновлення Польської держави, яка користувалася прихильністю Великої Британії та Франції. Стверджуючи, що відновлена Польща в будь-якому разі не повинна дорівнювати до поділеної Речі Посполитої, німецькі політики у цьому випадку апелювали до інших етнічних спільнот, насамперед — до українців.

У завершеному вигляді ці підходи було обнародовано у статті німецького філософа Едуарда Гартмана «Росія в Європі», опублікованій на початку 1888 р. в берлінському тижневику «*Gegenwart*» («Сучасність»). Значний резонанс на європейській арені цій публікації забезпечило те, що, як вважалося, вона відображала позицію рейхсканцлера Німеччини Отто фон Бісмарка. У статті було окреслено національні проблеми Росії та її можливе майбутнє. Е. Гартман передбачав можливість розпаду Російської імперії та появи на теренах її європейської частини окремих держав. Зокрема, йшлося про відокремлення підросійської України та утворення в басейні Дніпра з українських і білоруських земель незалежної держави під протекторатом Австрії, яку Е. Гартман називав Київським королівством. Засобом протидії російській експансії мало стати також відродження Польщі, однак лише в етнічних межах.

Певним доповненням ідей Гартмана стала опублікована навесні того ж року в берлінському часописі «*Post*» стаття про українське суспільно-політичне життя, яке, попри зникнення України з політичної мапи, з 1840-х років поживалося, тож ідея створення Київської держави здавалася цілком життєздатною. Отже, у німецькій політичній думці наприкінці 1880-х років «уперше було окреслено контури українського питання як внутрішньоросійської реальності та потенційної міжнародної проблеми. Ці розумові конструкції заклали основні засади концепції «окраїнних держав», взятої згодом на озброєння німецькими політичними силами в період Першої світової війни»⁵⁷.

⁵⁶ *Історія України очима іноземців...* С. 267.

⁵⁷ Швагуляк М. Бісмарк і українське питання. *Історичні студії. Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (друга половина XIX — перша половина XX ст.)*. Львів: Тріада плюс, 2013. С. 615—642.

У Франції образ України значною мірою був сформований ще в середині XVII ст. у книзі військового інженера Гійома Левассера де Боплана, який перебував в Україні під час Хмельниччини. У 1651 р. вийшов у світ його «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя та ведення воєн». Боплан змалював широку палітру соціальних відносин, звичаїв, господарських практик на території України, підкреслив тяжке становище українських селян і особливо виділив козаків, які були в його очах «кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя»⁵⁸. Роботу Боплана використовували ще впродовж кількох століть як французькі, так навіть і українські історики.

Першим західноєвропейським твором, що був повністю присвячений історії України, вважається видана 1788 р. в Парижі двотомна праця французького дипломата й історика Жана-Бенуа Шерера «Літопис Малоросії, або історія запорозьких і українських козаків». Уродженець Страсбурга, Ж.-Б. Шерер деякий час працював аташе при французькому посольстві в Росії. Він описав історію України від найдавніших часів до зруйнування Запорізької Січі Катериною II. Шерер ототожнив козаків з українським народом. Він із симпатією писав про їхню боротьбу за незалежність та роль у захисті Речі Посполитої, яка «завдячувала їм своєю безпекою і водночас тремтіла перед ними», а згодом — і Росії. За Шерером, козаки «захищали свої вівтарі і хатні вогнища відважно і постійно», віддаючи перевагу складнощам воєнно-польового життя над «розслабленістю рабства»; батьки ж «передавали своїм синам почуття гордості бути незалежними й залишали їм у спадок саму тільки шаблю з девізом «Перемогти або загинути»! Врешті-решт «цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, — і саме цього не хочуть йому пробачити»⁵⁹. За твердженням Шерера, російський уряд немало здивував Європу спробами поневолити козаків, поширити на них кріпосне право; натомість Україна мала всі шанси позбутися цієї залежності.

Українські теми знайшли відображення на сторінках творів французького письменника і філософа Вольтера (справжнє ім'я Марі Франсуа Аруе), а саме — у його роботах «Історія Карла XII» та «Історія Петра Великого». Історичні праці Вольтера свого часу гостро критикували за недбале ставлення до джерел і загальном слабкість «верстату» історика, однак його вдумливі й цікаві спостереження все ж приваблювали читачів, а вплив на тогочасну Францію він мав величезний. Значною мірою завдяки Вольтерові постать українського гетьмана Івана Мазепи стала популярною в Європі, а його образ послугував інспірацією для творчості інших письменників. Джерела інформації про українців Вольтер черпав у колах

⁵⁸ Боплан Г.Л. *Опис України* / Пер. з фр. В. Косика. Львів: Мета, 1998; Меріме П. *Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький* / Пер. з фр. Я. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. С. 26.

⁵⁹ Шерер Ж.-Б. *Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії* / Пер. з фр. В.В. Коптілов. Київ: Український письменник, 1994. С. 10—11.

польських аристократів. Відомим став вольтерівський вислів «Україна завжди прагнула бути вільною». Утім, у написаній за десять років на замовлення російського імператорського двору «Історії Петра Великого» Вольтер змінив образ України, зобразивши її як звичайну російську провінцію. Образи ж російських правителів надмірно глорифіковані⁶⁰. Така еволюція відображала основні тенденції громадської думки у Франції щодо України й Росії, які остаточно утвердилися під час наполеонівських війн. Власний досвід, здобутий французами у спробі завоювати Росію, суттєво відрізнявся від їх попередніх уявлень.

Напередодні російської кампанії французькі урядові аналітики, спираючись на дискурс орієнталізму, ототожнювали Російську імперію з варварським Сходом, що мав розвалитися за першої появи блискучої армії, яка несла з собою гасла свободи, демократії, конституції. Наполеон аж ніяк не очікував спалаху російського імперського патріотизму, а тим більше у виконанні підкорених Росією народів. Однак його розрахунки виявилися помилковими. На думку історика В. Ададурова, «в добу наполеонівських війн ані в Малоросії, ані в пограничних районах Російської імперії тамтешнє населення не здатне було зробити інший політичний вибір, аніж захищати свою належність до складу цієї імперії, ідентифікуватися з якою його змушувало підсвідоме неприйняття західної соціокультурної моделі. Для наших пращурів Наполеон був втіленням незрозумілого їхній уяві Заходу й уособленням зовсім небажаної ними, а отже агресивної, політики цього чужого «світу» щодо них»⁶¹. У міру розуміння того, що підкорення Росії та реконструкція Східної Європи є «замками на піску», що існували лише в уяві французів, у французькій громадській думці посилилася повага до Росії, яку ніби сама природа захистила від зовнішніх завоювань⁶². Натомість Україна впродовж XIX ст. «віддалялася» від Європи: «стару» Україну незмінно асоціювали з козацтвом, тоді як «нову», початки формування якої вже проглядалися, не помічали⁶³.

Наприкінці наполеонівської епохи було написано двотомну працю Шарля-Луї Лезюра «Історія козаків», яка впродовж усього XIX ст. була важливим джерелом інформації та уявлень про Україну в західному світі. Лезюр належав до когорти так званих політичних істориків, які обґрунтовували чи популяризували інспіровані урядом ідеї. Напередодні російської кампанії Наполеона він видав працю «Про розбудову російської великодержавності, від її початків до XIX століття», де змалював широку картину територіальних загарбань російських правителів. Повернувшись до Парижа в грудні 1812 р., Наполеон захотів більше довідатися про козаків, з якими зіткнувся під час війни, й доручив Лезюрові виконати таке дослідження. Невдовзі академічний і пізнавальний інтерес Лезюра поповнився

⁶⁰ Небелюк Я. Мазепа в оцінці Вольтера. *Український історик*. 1987. № 1—4. С. 72—82.

⁶¹ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2007. С. 477.

⁶² Там само. С. 474—475.

⁶³ Аркуша О.Г., Кондратюк К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. *Час народів. Історія України XIX століття...* С. 395.

особистим досвідом переживання російської окупації Франції, в якій були задіяні й козацькі загони.

«Історія козаків» Ш.-Л. Лезюра вийшла у світ 1814 р. Про героїв свого дослідження автор писав із симпатією, а особливістю його тексту стала відмова від використання російських джерел, які він вважав упередженими. Ґрунтуючись на західній історичній традиції, Лезюр виводив історію козаків від давніх часів, а їх попередниками вважав кочові народи на цій території. «Закохані у війну» та волелюбні козаки всіляко протистояли накинутим їм формам державної та суспільної організації. Зрештою комплекс релігійних, соціальних та етнічних суперечностей призвів до прямого зіткнення з Польською державою. Згодом російський уряд знищив самостійність козацтва, а «прадавні мешканці, яких названо малоросами, помалу втрачали спогади про свою незалежність»⁶⁴.

Історією України цікавився відомий французький письменник та історик, радник Наполеона III Проспер Меріме. Про Україну він написав дві праці: «Українські козаки та їхні останні гетьмани» і «Богдан Хмельницький». Зацікавлення П. Меріме Україною походило зі знайомства з російським письменником Іваном Тургенєвим і з творів українських письменників Миколи Гоголя, Марка Вовчка та історика Миколи Костомарова. Знавець кількох європейських і російської мов, Меріме уважно ставився до історичних джерел, зіставляв наведені в них факти⁶⁵. Первісним призначенням запорозьких козаків він вважав захист південного порубіжжя християнського світу, війни з татарами.

Письменник наголошував, що «на Україні становище селян було важчим порівняно з іншими слов'янськими країнами», а почерпнута з творів Марка Вовчка картина здавалася йому хоча й подібною до правди, та все ж надто темною. З часом волелюбні козаки почали домагатися закріплення своїх прав у державі, зрівняння зі шляхтою, однак «для польських панів це виглядало нестерпним зухвальством»; вони «поставились до України як до закабаленого краю, поділили між своїми фаворитами її територію. Жорстокість, з якою придушували козацькі повстання, врешті-решт спрямувала погляди козаків на Росію. Це мало для Польщі фатальні наслідки, однак і в Україну прийшла довга і важка війна: «Відхід козаків України од Польщі завдав Речі Посполитій смертельного удару; в свою чергу занепад Польщі прискорив втрату козаками їхньої незалежності»⁶⁶. За твердженням Меріме, «щоб здобути європейське визнання, Хмельницькому забракло хіба що більш цивілізованого народу»⁶⁷.

Ще один спалах інтересу до України у французькому суспільстві був пов'язаний із загостренням російсько-французьких відносин під час Східної (Крим-

⁶⁴ Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття... С. 205—224.

⁶⁵ Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну... С. 213—226.

⁶⁶ Боплан Г.Л. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький... С. 122—140.

⁶⁷ Там само. С. 142.

ської) війни. 1869 р. у французькому сенаті було представлено петицію депутата, редактора впливового часопису «*La Patrie*» («Батьківщина»), приятеля Наполеона III Теодора Казимира Делямара «П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією» (була опублікована брошурою французькою та німецькою мовами). Делямар прагнув привернути увагу французьких політиків та інтелектуалів до помиловості сприйняття Російської імперії як єдиної великої слов'янської країни, звертав увагу на етнічні та культурні множинності на її території. За твердженням французького політика, ідеологи російської великодержавності розгорнули справжній науковий фронт, перетворили наукові студії на могутню політичну зброю. Тим часом, доводив він, сумнівним є навіть слов'янське походження росіян, тож історична правда не така однозначна і радше говорить про те, що росіяни присвоїли ім'я та історію іншого народу. К. Делямар ініціював зміну освітніх програм з історії, які мали б окремо вивчати основні етапи минулого різних слов'янських народів на території Росії. Це, на його думку, спонукало б і університетську науку до досліджень, які б розрізняли народи на території Росії: «Треба визнати, що в Європі існує народ, забутий істориками, — 15-мільйонний народ русинів, 12,5 мільйонів під російським царем і 2,5 мільйона під австро-угорською короною. Народ цей такий же численний, як населення Іспанії, втричі численніший за чехів, такий же численний, як усі піддані корони св. Стефана. Цей народ знищений? Звісно ні! Він існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини, він має свої традиції, свою мову, особну від польської та московської, він має виразну особність, за яку бореться. Значить, історики зобов'язані чітко відрізняти русинів від московитів, бо вони різняться від них у минулому, як і тепер»⁶⁸.

Утім, озвучена Делямаром позиція, хоча й мала певні наслідки, однак не закріпилась у французькій громадській думці щодо України. За визначенням В. Січинського, «був це останній шляхетний голос Західної Європи другої половини XIX ст. про українську справу, останнє пригадування про українців! Пізніше прийшла найтемніша сторінка»⁶⁹. З 1870-х років розпочалося французько-російське зближення, і зацікавлення французів Україною відчутно зменшилося. Французька інтелектуальна й політична еліта потрапила під вплив проросійської течії, яка вбачала у французько-російському союзі протипагу Німеччині.

Оригінальний погляд на Україну сформували англійські мандрівники кінця XVIII — початку XIX ст. У 1772—1776 рр. у Лондоні вийшло у світ чотиритомне видання «Подорож по Голландії, Фландрії, Німеччині, Данії, Швеції, Лапландії, Росії, Україні й Польщі в роках 1768—1770» Джозефа Маршалла. Згодом цю роботу було перекладено німецькою та французькою мовами. До України він приїхав з Москви, побував у Стародубі, Чернігові, Києві, Очакові. У центрі його опису — природа України та розвиток сільського господарства, яке він оцінив

⁶⁸ Лучук Т. Петиція Казимира Делямара. *Zbruc*. 2016. 21 лютого. URL: <https://zbruc.eu/node/47895>

⁶⁹ Січинський В. *Чужинці про Україну*. Київ: Ярославів вал, 2001. С. 147—148.

досить високо. Українських селян він назвав найкращими хліборобами Російської імперії, а саму Україну — її найзаможнішою провінцією. Однак, попри те, що українці видалися Маршаллові «моральним і добре вихованим цивілізованим народом», він звернув увагу на бідність селян і надмірну розкіш заможних. Англійський мандрівник бачив великі перспективи у співпраці своєї Вітчизни з Україною саме в аграрній сфері та звертав увагу на те, що в англійській громадській думці побутують хибні уявлення про Україну як про край кочових скотарів і войовничих козаків, які чиновники взяли за звичку переписувати для звітів.

Деякі відомості про Україну є у виданому 1784 р. тритомнику англійського мандрівника Вільяма Кокса «Подорожі до Польщі, Росії, Швеції й Данії». Мандрівки Україною він розпочав з Галичини. Кокс звертав увагу на природні багатства краю, заняття населення, розглядав перспективи налагодження торгових зв'язків; подав фрагментарні дані з історії України, яку виводив з часів Київської Русі. Ще одним англійцем, який залишив спогади після подорожі Україною, був Едвард Даніель Кларк, колекціонер рукописів і матеріальних пам'яток давнини, професор мінералогії Кембриджського університету. У 1800—1801 рр. він здійснив подорож з Петербурга через Москву, Слобожанщину, Кубань, Крим до Одеси. Спостереження опублікував у книзі «Подорож до Росії, Татарського краю та Туреччини (1812)». В Україні йому впали в очі насамперед чистота і охайність селянських осель, милозвучність української мови, а водночас — і важкі наслідки закріпачення. У Криму він звернув увагу на численні руйнування, заподіяні російськими військами, зокрема розграбування античних пам'яток Херсонесу. За висновком мандрівника, росіяни цілеспрямовано та безжально нищили культурні пам'ятки Криму, щоб стерти історичні сліди його колишніх мешканців⁷⁰.

Надалі британська громадськість та уряд мало цікавилися Україною. У їхнє поле зору потрапляли хіба що події при Петербурзькому дворі або польські повстання, становище ж інших народів Російської імперії залишалося невідомим. Перші ознаки зацікавлення британської громадськості проблемами України з'явилися на початку ХХ ст. і були пов'язані із загальним поживавленням в обговоренні геополітичних процесів напередодні Світової війни. У Лондоні 1913 р. було створено Англо-український комітет, який сприяв розгортанню проукраїнської пропаганди. Ключовою постаттю у зв'язках британців з багатьма народами Центральної і Східної Європи був британський журналіст і вчений Роберт Вільям Сітон-Вотсон. Він народився в Лондоні, походив із шотландської сім'ї, чим, можливо, й пояснювався його інтерес до бездержавних народів Європи. Отримавши немалий спадок від батьків, Сітон-Вотсон на початку ХХ ст. подорожував країнами Центральної та Східної Європи. Знайомство з Україною він почав із Закарпаття, де зустрічався з Августином Волошиним і Григорієм Жатковичем. Враження від подорожі узагальнив у книгах «Майбутнє Австро-Угорщини» (1907) і «Національні проблеми в Угорщині» (1908), де доводив важливість збереження Габсбурзької монархії для політичної рівноваги в Європі.

⁷⁰ Брицький П.П., Бочан П.О. *Німці, французи і англійці про Україну...* С. 232—249.

До русинів чи малоросів він зараховував близько тридцяти мільйонів населення, які можна було зустріти від Закарпаття і «аж на схід до Азовського і Каспійського морів». Водночас Р. В. Сітон-Вотсон відзначав їх проросійські симпатії та й загалом вважав русинів «однією з двох основних гілок російської нації».

Інтерес британської громадськості до українського питання зріс під впливом дискусії у впливовому часописі «*The Times*», яка розгорнулася 1912 р. між російськими, польськими та українськими політиками навколо становища українців Галичини. Розпочав її один із найпалкіших ідеологів приєднання Галичини до Російської імперії граф Володимир Бобринський. Під час цієї дискусії лондонський кореспондент львівської газети «Діло», емігрант з Наддніпрянщини Володимир Степанківський встановив контакти з віденським кореспондентом «*The Times*» Генрі Вікгемом Стідом. У 1913 р. вийшла у світ книга Стіда «Габсбурзька монархія», у якій українцям було присвячено окремий розділ. Якщо раніше тон «*The Times*» щодо Російської імперії визначали новини й позиція Петербурга, то напередодні війни в них з'явилися проукраїнські мотиви.

У березні 1913 р. з ініціативи британського публіциста Джорджа Раффаловича в Лондоні було створено Англо-український комітет, одним із результатів діяльності якого стало видання 1914 р. книги Дж. Раффаловича «Україна». Книгу було написано під впливом українських емігрантів з Наддніпрянщини та історичних праць В. Антоновича і М. Грушевського. Автор доводив, що відродження незалежної України покладе край зазіханню Росії на європейський правопорядок. У червні 1914 р. англійські публіцисти відвідали Львів, де познайомилися з провідними українськими діячами ⁷¹.

Описи іноземними мандрівниками XIX ст. України цікаві насамперед тим, що віддзеркалюють погляди й зазвичай перші враження зовні, очима іншої культури та ментальності. Західноєвропейські мандрівники сприймали терени України, керуючись уже наперед заданими, значною мірою стереотипними уявленнями, в основу яких було покладено європоцентризм і відсутність на ментальній мапі Європи «неісторичних» народів. Описи мандрівників, які згодом використовували історики, відігравали значну роль у формуванні образів України на Заході. Згодом, з наближенням Першої світової війни, такі уявлення набували політичного значення ⁷².

Адміністративні поділи як засіб інтегрування у складі імперій. Будь-яка держава для ефективного управління і зокрема з фінансовою метою здійснює поділ своїх територій на певні одиниці, враховуючи історичний і національно-культурний досвід її народів. США під час формування штатів зважали на географічні умови. Катерина II, оглядаючись на західні взірці, структурувала імперський про-

⁷¹ Сирота Р. Роберт Вільям Сітон-Вотсон і зародження українофільського руху у Великобританії на початку XX століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9. С. 506—528.

⁷² Серeda О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни. *Львів: місто — суспільство — культура*. Львів, 1999. Т. 3. С. 431—432.

стір, вдаючись крім територіальних й до арифметичних показників чисельності населення, аби мати в такий спосіб зрівняні суми податкових надходжень. У кожному повіті мало проживати по 20—30 тис. осіб, а повітове місто перебувало у його центрі, щоб людям було зручніше добиратися до державних установ. Кільканадцять повітів складали територію губернії, населення якої становило в середньому 300—400 тис. осіб. Під час поділу на територіальні одиниці були реформовані й органи місцевої адміністрації, у яких поєднувалися державні та самоврядні управлінські підходи. Запропонована норма протрималася в Російській імперії практично до 1917 р. і була зорієнтована на задоволення державних інтересів. Цю схему Катерина II вважала за можливе поширити і на приєднані території.

У Гетьманщині було ліквідовано полковий устрій, проведено перепис населення, на основі якого запроваджено подушний податок і створено 1781 р. три намісництва (губернії) — Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське. При цьому знехтували традиційними історичними зв'язками й економічною доцільністю. Павло I продовжив реформу місцевого адміністрування, увів губернський поділ, бо вважав, що катерининські намісники зосереджують на собі забагато державної влади. Він же запровадив 25-річну рекрутську повинність. Адміністративно-територіальний поділ суттєво наблизився до внутрішньоросійського. З мап європейської Росії зникли кілька губерній, серед яких Вознесенська, Брацлавська, Чернігівська і Таврійська, а деяким було змінено назву, як-от: Харківська стала Слобідсько-Українською, Катеринославська — Новоросійською, Новгород-Сіверська — Малоросійською.

Відразу після уведення в травні 1792 р. військ на Правобережжя генерал Михайло Кречетніков отримав таємний рескрипт з Петербурга про загальні підходи в організації адміністративно-територіального поділу завойованого краю. З невеликими змінами колишні польські воєводства ставали губерніями, а повіти — «уездами». Ці зміни було завершено вже після третього поділу Речі Посполитої, коли Російська імперія забрала решту Волинського воєводства на правому березі Бугу. У Петербурзькому міжнародному трактаті про припинення існування Речі Посполитої йшлося як про dokonаний факт, що річпосполитські землі, які увійшли до Російської імперії, будуть організовані у Брацлавську, Волинську і Подільську губернії, з визначенням у кожній повітових центрів.

Уточнений губернський поділ істотно враховував колишні річпосполитські межі Подільського, Волинського і Київського воєводств. Призначаючи повітові центри, брали до уваги також зручність розташування визначених міст, перебування їх у приватній чи державній власності, достатньої чисельності дворянства, щоб залучити його до місцевого чиновницького апарату, а також співвідношення між християнським і юдейським населенням у кожному з них. Враховували й особисті та колективні від дворянських зібрань прохання надати тому чи іншому місту статус повітового адміністративного центру.

Після Кючук-Кайнарджійського миру землі між Дніпром і Бугом та побережжя Чорного моря вводилися до складу Російської імперії через заснування

Азовської губернії, а території Війська Запорозького відходили до Новоросійської, причому під час розмежування на «уєзди» звертали увагу на традиційний козацький паланковий поділ. Їхні внутрішні межі часто змінювалися, а от зовнішні — жодного разу, й 1783 р. ці губернії склали Катеринославське намісництво.

Запропоновані Катериною II підходи до адміністрування протрималися в імперії практично до ліберальних реформ 1860—1870-х років. Одні з них витримали перевірку часом, інші залишилися лише на папері, деякі спростилися, а якісь, навпаки, ускладнилися. На ці зміни впливало не лише ставлення наступних самодержців до катерининської державотворчості, а й місцеві умови, за яких функціональна спрямованість трансформацій чутливо вловлювала відмінності у соціальній структурі населення та його господарській зайнятості. Регіональна специфіка найбільше проявлялася у прикордонні, де панували інші, дискретні, відмінні від центру соціальні й виробничі стосунки, традиції місцевого самоврядування, які вимагали від російської держави рахуватися з ними, зважати на них, аби забезпечити надходження до державної скарбниці відповідних коштів і мати стабільність на неспокійних прикордонних територіях.

Адміністративні межі встановлювали губернатори, враховуючи прохання землевласників, щоб ті не розділяли їхніх маєтків. А доки казенні палати, виконуючи розпорядження верховної влади, уточнювали реальне число нових підданих та кількість сплачуваних ними податків, верховна влада вже в особі Павла I бажала створення нових губерній. Цю вказівку було сформульовано в іменному указі Сенату від 12 грудня 1796 р. про адміністративний поділ держави з таким визначенням: губернії «які перебувають на особливих правах і привілеях». Імператор змінив підходи до адміністративно-територіального поділу і прагнув відновити історично сформовані регіони ⁷³. У такий спосіб засуджувалася поспішна централізація Катерини II і нещодавно приєднаним землям поверталися елементи колишнього врядування. Без сумніву, центр не відмовлявся від інтеграції країв у адміністративно-правовий простір імперії, проте робив це не так прямолінійно, як Катерина II. Павло I, не послаблюючи самодержавну владу, як його навчав Олександр Безбородько, мусив обрати інший шлях, аби не відбулося «відторгнення західних провінцій» ⁷⁴.

У пошуках геополітичного центру для південно-західних губерній Павло відступив від цього принципу і вдався 1796 р. до заснування нової Київської губернії. До неї входили у повному складі повіти з розформованої Брацлавської та Вознесенської губерній, ті землі, що були «повернуті в імперію від Польщі». Центром ставав Київ, який історично належав Лівобережжю і який спеціально виводився з Малої Росії ⁷⁵, аби стати не лише адміністративним центром пра-

⁷³ Шандра В.С. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект. *Регіональна історія України: Зб. наук. статей*. 2009. Вип. 3. С. 191—204.

⁷⁴ Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской. *Русский архив*. 1877. Кн. 1. Вып. 3. С. 297.

⁷⁵ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗ РИ). 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 24: 1796—1798. № 17594.

вобережної Київської губернії. Це був перший і важливий крок до руйнування кордону між Росією і Річчю Посполитою для інтенсивного залучення колишніх земель останньої до імперського простору держави. Ігнорувалися і демографічні, і господарські, та й історичні зв'язки.

За Павла I в 1797 р. було уточнено й межі Слобідсько-Української та Новоросійської губерній. Перша поверталася до кордонів 1765 р., коли враховувався етнічний поділ на слобідські та «великоросійські» села («за сортом жителів»), з тією різницею, що колишнім слободам Ізюму і Старобільську тепер було присвоєно статус міст. До Слобідсько-Української губернії віднесено й частину Слов'янського повіту зі Слов'янськом, а до Воронежської губернії — іншу частину Слов'янського, Донецького, Бахмутського повітів; до Новоросійської губернії — решту Бахмутського й Маріупольський повіт ⁷⁶. Знайшло підтримку нового імператора і клопотання новоросійського губернатора І. Селецького про вибір центру для Маріупольського повіту. Сам Маріуполь ним стати не міг через грецьке населення, яке мало в місті власні владні установи. Токмак не влаштував своїм розташуванням, а от казенне село Оріхове виявилось найпридатнішим, адже знаходилося в самому центрі повіту, стояло на перетині шляхів, зокрема із Криму. Село мало 300 упорядкованих дворів, де могли мешкати чиновники: як місцеві, так і приїжджі. Тож 19 лютого 1801 р. Оріхове набуло статусу повітового міста ⁷⁷. Було уточнено й межі Ростовського повіту, який окреслено землями Чорноморського війська, Нахичеванню, Таганрогом, Азовом і Кагальником ⁷⁸.

Адміністративний поділ південних губерній продовжив Олександр I у 1802 р. Зменшуючи надвеликі розміри Новоросійської губернії, він створив на її території три одиниці: Миколаївську (з 1803 р. — Херсонська, до якої увійшли землі між Бугом і Дністром), Таврійську й Катеринославську губернії. Місцева влада отримала від імператора своєрідний наказ з орієнтацією на головні для неї завдання: з огляду на вигідне становище краю для торгівлі сприяти її розвитку, запобігати поширенню «морової язви» та протистояти «хижацьким наскокам» з боку Кубані. Усім південним містам, зокрема Маріуполю й Ростову, надано право утримувати винні відкупи, аби мати кошти для власного розвитку ⁷⁹. Тоді ж із Маріупольського повіту до Області Війська Донського було переселено калмиків, які тут кочували ⁸⁰. До складу Катеринославської губернії увійшли території донецьких повітів — Бахмутського, Маріупольського, Ростовського з Нахичеванським вірменським округом, а також щойно створене Таганрозьке градоначальство, яке виділялося з губернського управління й підпорядковувалося

⁷⁶ Там само. № 17948, 18117.

⁷⁷ Там само. Т. 26: 1800—1801. № 19763.

⁷⁸ *Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 г.* Екатеринослав, 1867. Ч. 2. С. 17.

⁷⁹ Варадинов Н. *История Министерства внутренних дел*. Санкт-Петербург, 1858. Ч. 1. С. 195—196.

⁸⁰ *ПСЗ РИ*. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27: 1802—1803. № 20643; Дружинина Е.И. *Южная Украина 1800—1825 гг.* Москва, 1970. С. 118.

новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові, оскільки засновувалося в портовому місті, якому надавалося значення військово-стратегічного й торговельного центру Росії на Азовському морі⁸¹.

Бессарабія, географічний регіон між Дністром, Прутом, Дунаєм та Чорним морем, увійшла до складу Російської імперії після Бухарестського мирного договору 1812 р., що було наслідком імперської експансії в умовах конституційних і федералістських експериментів Олександра І. З 1813 р. було запроваджено правила тимчасового управління Бессарабією, укладені російським дипломатом І. Каподистрією. Згідно з цими правилами, вона отримала обмежену автономію, з поєднанням військового і цивільного управління. Розпочалося визнання боярських титулів, формування станів та кодифікація молдавського права з утворенням тимчасового двопалатного уряду на чолі з губернатором, за участю представників місцевої знаті, якою тут були молдавські бояри і бессарабські дворяни. Вони, як і духовенство, виступали за зміцнення бессарабської автономії.

Надалі становище провінції в політичному просторі Російської імперії визначив статут про утворення Бессарабської області, підписаний Олександром І у Кишиневі 26 квітня 1818 р. Імперія розглядала Бессарабію як плацдарм свого утвердження на Балканах, а тому цей статут відіграв роль бессарабської конституції. Водночас імператор підпорядкував бессарабських колоністів Конторі іноземних поселенців Півдня Росії. Бессарабію поділено на повіти: Аккерманський, Бендерський, Ізмаїльський, Оргіївський, Хотинський та Яський (до 1818 р. зберігався поділ на цинуги). Адміністративним центром області став Кишинів. Почалося межування приватних володінь, створення станового суду. Із запровадженням 1822 р. посади новоросійського і бессарабського генерал-губернатора розпочалося зближення краю з південними губерніями у складі Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства (до цього відбувалося зближення із західними губерніями). Інтенсивно запроваджувалася російська система державних установ, унаслідок чого було змінено кадровий склад поліції, переселено державних селян з центральних губерній, вилучено з обігу турецьку монету тощо.

Ці та інші зміни, пов'язані з відміною бессарабської автономії, було узаконено новим «Учреждением для управления Бессарабской областью» 1828 р. Цей акт зменшував участь бессарабського дворянства в місцевому управлінні краєм й дозволив М.С. Воронцову ліквідувати його автономію через контроль російської адміністрації за діяльністю обласної ради, яка все ще зберігала особливості, зокрема у використанні судового кодексу Арменопуло та звичаєвого права. Було поліпшено адміністративний поділ Бессарабії. Наступним актом, який суттєво змінював соціальну структуру Бессарабії, був указ про права і становище жителів Бессарабської області від 10 березня 1847 р. Для бессарабських селян (царан) держава не запроваджувала кріпосної залежності, тому край став

⁸¹ *ПСЗ РИ*. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27: 1802—1803. № 20449. Таганрог і Ростовський повіт було уведено до Донської області 1887 р.

місцем прихистку селян, що тікали з правобережних і лівобережних українських губерній⁸².

З'ясувавши військово-політичні завдання Кримського ханства, Катерина II не відразу здолала етноцентризм його державних практик. Вона не запроваджувала там адміністративно-територіальне розмежування за реформою місцевого управління 1775 р., а зберігала колишній поділ на шість каймаканств, із сільськими самоврядними громадами, джиматами. До новоствореної 1784 р. Таврійської області увійшли його території, за винятком Кубані, щоб організація місцевих інституцій влади набула губернського статусу. Її було поділено на декілька повітів, у яких було засновано адміністративні установи згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империей». До служби в них залучали вихідців із місцевої знаті, зокрема мурзів, яким надавали дворянське звання і присвоювали російські чини.

Тож на початок XIX ст. українські території у складі Російської імперії мали дев'ять губерній: три в Південно-Західному краї: Київську, Подільську, Волинську; Лівобережжя зі Слобожанщиною також становили три губернії: Чернігівську, Полтавську, Слобідсько-Українську (Харківську). Південь і Крим, своєю чергою, поділили на Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії.

Із запровадженням міністерського (галузевого) управління в Петербурзі зрозуміли, що до централізованого керівництва імперія не готова, оскільки внутрішніми губерніями і нещодавно завойованими не можна управляти одними й тими самими розпорядженнями. Щоб зберегти імперську територіальну цілість держави і забезпечити повноцінне її управління, потрібно було витримати надбані землі у стані перехідного періоду. За цей час з'ясовувалися соціальні структури, природні, демографічні особливості та правові закономірності нових територій, людність яких мала відмінний досвід перебування у складі інших держав. Історичними формами насадження російської державної влади стали у XIX ст. генерал-губернаторства, що запроваджувалися на період військово-політичної інкорпорації територій та їх підпорядкування імперії. Їх уведення демонструвало, як здійснювалися нівелювання й асиміляція строкатого етносоціального конгломерату її геополітичного простору. Це унікальний орієнтир для з'ясування ступеня інтеграції історичних регіонів у Російській імперії та шляхів експансії в українські губернії впродовж XIX ст.

Лівобережжя (колишня Гетьманщина), хоча й втрачало прикордонний статус, проте до середини 1850-х років продовжувало перебувати у складі Малоросійського генерал-губернаторства (1802—1856). Враховуючи внесок малоросійської еліти в розбудову імперії, верховна влада зважала на її бажання зберегти свій край як окремий історико-територіальний і соціальний регіон, з економічними і культурними зв'язками, приєднавши 1836 р. до Полтавської і Чернігівської ще й сусідську Харківську губернію.

⁸² Кушко А., Таки В., при участии Грома О. *Бессарабия в составе Российской империи 1812—1917*. Москва: Новое литературное обозрение, 2012.

Правобережжя як прикордонний регіон, що суттєво різнився в соціоетнічній, правовій, адміністративній організації та за складом населення, зберігало генерал-губернаторську форму управління до 1914 р. Її запровадження було наслідком Листопадового польського повстання 1830 р., коли імперія збагнула, що дійти згоди з місцевою елітою їй не вдається. Напередодні Січневого повстання 1863 р. польські дворяни наважилися на сміливий крок і запропонували імператору Олександру II приєднати край до Царства Польського. Для цього у травні 1861 р. вони прибули на з'їзд до Житомира, щоб укласти відповідний адрес. Таке прагнення не було випадковим, адже Царство продовжувало залишатися островком державності колишньої Речі Посполитої, що 1815 р. отримало від Олександра I конституцію, засновану на модерних французьких законах цивільно-правового регулювання. Вона забезпечувала соціальні й політичні права підданих, зокрема особисту свободу, свободу друку і віровизнання, недоторканність приватної власності⁸³.

Адрес не було схвалено, бо його через радикалізм не підтримав Т. Бобровський, авторитетний правник з Київської губернії. У вересні 1862 р. подільські дворяни, з'їхавшись до Кам'янця, уклали новий адрес імператору⁸⁴, в якому знову просили приєднати їх губернію, як і увесь Західний край, до Царства Польського, щоб об'єднатися в одному державному утворенні. Під час обговорення і підписання цього адреса, що відбувалося в будинку ушицького предводителя дворянства Ігнація Хелминського, за наказом губернатора Р. Брауншвейга війська оточили будинок дворянського зібрання і арештували 12 предводителів повітового дворянства, потім доставили їх у столицю і ув'язнили в Петропавлівській фортеці⁸⁵. Так закінчилася спроба запропонувати самодержцю вдосконалити адміністративний крайовий устрій.

Український південь також потребував особливого військово-адміністративного нагляду, який йому забезпечували спершу постійно діючі (до 1874 р.) та тимчасові (до 1889 р.) генерал-губернатори. Генерал-губернатору як сановнику, безпосередньо підпорядкованому імператору, належало враховувати місцеву специфіку і пропонувати верховній владі динаміку та шляхи її збереження або ж, навпаки, припинення функціонування традиційних для країв інституцій і законодавчих норм. Південний край, як прикордонна територія, мав відігравати важливу оборонну функцію, а також бути санітарним буфером імперії⁸⁶. Одночасно з адміністративними поділами та визначенням губернських і повітових міст ішлося про закладення міст-портів, яким держава надавала особливі переваги «на користь торгівлі». Тут вводилася державна посада градоначальника з конкретними повноваженнями,

⁸³ Карліна О. Конституційна проблема під час Листопадового повстання. *Польське національне повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів* / За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. С. 198, 200.

⁸⁴ Батюшков П.Н. *Подолія: Историческое описание*. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1891. С. 256.

⁸⁵ Бовуа Д. *Гордиев узел: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793—1917)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. С. 446.

⁸⁶ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.* Київ, 2005.

серед яких найголовнішим було «спонукання магістратів» сприяти комерції. На Півдні існували вісім градоначальств: Феодосійське, Ізмайльське, Одеське, Керч-Єникальське, Севастопольське, Миколаївське, Ялтинське, Таганрозьке. В інших містах Миколаївської, пізніше Херсонської та Катеринославської губерній запроваджували органи влади, передбачені для внутрішніх губерній⁸⁷.

В останній чверті XVIII — першій половині XIX ст. межі та адміністративно-територіальний статус провінцій Габсбурзької монархії, до складу яких входили українські етнічні землі, змінювалися, і на довший проміжок часу вони стабілізувалися тільки в ході конституційних реформ 1860-х років. Особливістю творення австрійських провінцій було те, що в багатьох із них відбувалося механічне поєднання територій з етнічною більшістю різних народів. Такий стан не був зумовлений цілеспрямованою політикою Габсбургів у етнічному питанні: межі провінцій формувалися на основі історико-правової традиції чи були продиктовані актуальними на той час геополітичними міркуваннями. Натомість після «Весни народів» багатоетнічний склад провінцій став одним з інструментів управлінських практик. Оскільки національні суперечності в другій половині XIX — на початку XX ст. повсюдно загострювалися, на теренах Габсбурзької монархії деякі з ліній зіткнень було перенесено на місця, як, до прикладу, польсько-українські чи німецько-чеські суперечності. Це давало Відню змогу перебувати не в епіцентрі, а дещо осторонь від конфліктів, виконувати чи, радше, грати роль арбітра, який мав регулювати протиріччя, дбаючи насамперед про інтереси держави. Інакше кажучи, політично сильні народи мали бути достатньо задоволеними, щоб не демонструвати відцентрових тенденцій, але повинні були також розуміти, що ці тенденції, у разі їх виникнення, знайдеться чим стримувати.

За результатами третього поділу Речі Посполитої 1795 р. до Габсбурзької монархії відійшли території на захід від Галичини — землі до річок Пілиці та Бугу на півночі й до Вісли на заході. Це були північні частини Краківського й Сandomирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Холмської землі та Мазовії. Їх назвали «новою», «пізнішою», «молодшою» чи Західною Галичиною. У 1809 р., унаслідок наполеонівських війн, між Францією та Австрією було підписано Шенбруннську мирну угоду, за якою Австрія передала Західну Галичину створеному Наполеоном Варшавському герцогству, а «найсхіднішу частину Східної Галичини» (частину Тернопільщини на захід від Збруча до річки Серет з містами Тернопіль, Теребовля і Заліщики) — Росії. Росія взяла участь у військовій кампанії 1809 р. на боці Франції, намагаючись не допустити приєднання до Варшавського герцогства ще й Східної Галичини, однак вона не вела проти австрійських військ активних наступальних операцій, дбаючи лише про те, щоб у Східній Галичині не було встановлено збройного контролю поляків⁸⁸. Наслідком такої позиції власне й стало половинчате рішення, за яким зазнали фіаско

⁸⁷ *ПСЗ РИ*. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27: 1802—1803. № 20449.

⁸⁸ Ададуrow В. Наполеон і Галичина. Встановлення французького тимчасового протекторату в 1809 році. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 449—465.

спроби російської дипломатії приєднати до імперії Львів і важливий торговий центр — місто Броди.

Шенбрунський трактат було скасовано рішеннями Віденського конгресу 1815 р. Тернопільський край і частина Західної Галичини повернулися до Австрії, а Краків із невеликою прилеглою територією було оголошено «вільним містом» під протекторатом країн-переможниць — Австрії, Росії та Пруссії. У 1864 р. після поразки краківського повстання ця так звана Краківська республіка була ліквідована та приєднана до Галичини. Долучення Кракова, який був давньою польською столицею, місцем поховання польських королів і духовним центром поляків, відіграло значну роль в історії провінції. Воно відповідало прагненням польських політиків у Габсбурзькій монархії, дало їм змогу зміцнити позиції на рівні всієї держави й успішно протидіяти виконанню головного прагнення українського національного руху — поділу Галичини за етнічною ознакою на західну (польську) та східну (українську) частини, що в період автономії австрійських провінцій (після реформ 1860-х років) дало б можливість формувати українські за духом і характером органи місцевої влади, безперешкодно розбудовувати власний національно-культурний простір.

Незважаючи на те, що під час «Весни народів» українські політики підтримували Відень, сподіваючись на взаємність, в «октройованій» австрійській конституції 1849 р. їхню вимогу поділу Галичини було проігноровано. Це особливо контрастувало з несподіваним для галичан рішенням виділити в окремий коронний край Буковину «Выдно що мѣнѣстеріумъ съ нами нечестно [...] собѣ поступило, — писав одразу ж після обнародування в березні 1849 р. «октройованої» конституції в листі до міністерського радника о. Григорія Шашкевича керівник Головної руської ради Михайло Куземський. — Якъ потреба була, щобъ ворогамъ заимпонувати, то намъ свѣтили баки, а ро bidzie, bądź zdrów Żydzie!»⁸⁹.

Польські політики не погоджувалися на поділ Галичини, прирівнюючи його психологічний ефект з четвертим поділом Речі Посполитої. Уже на середину 1860-х років перший маршалок Галицького сейму Леон Сапега бачив, що «війни з русинами мабуть уникнути не вдасться». Він пропонував в українському питанні «дотримуватися російської тактики проти Наполеона в 1812 р.», не перейматися суперечками про мову, бо українці самі незабаром «дадуть своїй мові спокій, побачивши, що на цьому полі боротьби бути не може», йти українцям на поступки, щоб «вивести їх на ґрунт неможливого й абсурдного та лише там повести важливу битву» навколо поділу Галичини⁹⁰.

Оперуючи аргументами про суттєві економічні, політичні й культурні впливи поляків у Східній Галичині, польські політики сподівалися втримувати ці по-

⁸⁹ Турій О. Українська «Весна народів». *Головна Руська Рада. 1848—1851. Протоколи засідань і книга кореспонденції* / За ред. О. Турія; упоряд. У. Кришталович, І. Сварник. Львів, 2002. С. XXVII.

⁹⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 103 (Архів Сапегів). Спр. 778 / IV-е. Арк. 341 (лист Леона Сапегі до Адама Сапегі, Львів, 4 січня 1866 р.).

зиції й надалі. Львів зберіг статус столиці провінції, хоча після приєднання Кракова ця його роль могла бути поставлена під сумнів⁹¹. Після приєднання Кракова Західною Галичиною спершу управляла комісія Галицького губернаторства, а 1854 р. її було реорганізовано у крайовий уряд на чолі з президентом. Однак уже 1860 р. Західну Галичину було передано під управління Галицького намісництва з центром у Львові, а 1867 р., після скасування комісії намісництва в Кракові, залишки її адміністративної самостійності було ліквідовано.

Хоча поділ галицької провінції на східну частину з етнічною більшістю українського населення та західну, де домінували поляки, не було відображено адміністративно, однак його чітко усвідомлювали сучасники. Найбільші міста Галичини — Львів і Краків — формували політичні, інтелектуальні й духовні центри тяжіння для своїх частин краю з відмінними традиціями, політичною культурою і способом розв'язання конфліктів. Межа між повітами Західної і Східної Галичини загалом відповідала етнічному кордону між поляками й українцями і проходила між річкою Сян (права притока Вісли) та її притокою Віслоком. Інколи виділяли також третю — центральну частину між Жешувом і Самбором зі змішаним населенням. Хоча офіційно цю смугу ніяк не було представлено, у політичному дискурсі окрема думка її представників нерідко була відчутною. Розрізнення між Західною і Східною Галичиною збереглося лише в судівництві — Вищі крайові суди діяли у Львові та Кракові. На цей поділ судової системи згодом спиралися й деякі професійні корпорації — адвокатські й нотаріальні палати, об'єднання лікарів і аптекарів, торгово-промислові палати, сільськогосподарські товариства, виборчі комітети.

Буковина адміністративно тривалі проміжки часу була пов'язана з Галичиною, хоча прихильників такого об'єднання серед буковинців було небагато. Місцева знать, переважно румунського й німецького походження, прагнула самоврядних прав і побоювалася поширення з Галичини колонізаційних тенденцій. Не виступало прихильником об'єднання і православне духовенство Буковини, адже галичани здебільшого були римо- і греко-католиками. Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. формат галицько-буковинських адміністративних відносин кілька разів змінювався. Рішеннями австрійської влади тоді більшою мірою керували військово-політичні міркування. У 1774—1786 рр. військова адміністрація, яка управляла Буковиною, підпорядковувалася командуванню у Львові, а 1786 р. Буковину було приєднано до Галичини як її дев'ятнадцятий округ (циркул). У 1790 р. Буковина отримала певну автономність порівняно з іншими округами Галичини. Тоді Леопольд II прислухався до аргументів румунської аристократії про те, що буковинці відрізняються від галичан мовою, звичаями і «характером». Однак 1817 р. ці особливості було скасовано.

У 1849 р. на хвилі «Весни народів» Буковину було визнано автономним коронним краєм зі статусом герцогства. Імператорський патент від 29 вересня

⁹¹ Grodziski S. Z dziejów starań o prymat Krakowa w Galicji. *Grodziski S. Studia galicyjskie. Rozprawy i przyczynki do historii ustroju Galicji*. Kraków, 2007. S. 373—385.

1850 р. передбачав створення в Буковині органів місцевої влади, зокрема крайового сейму. Однак через згортання революційних перетворень його введення в дію затягувалося. Статус герцогства залишався формальним, і на початку 1850-х років головні питання буковинської адміністрації та судочинства далі вирішували у Львові. Лише 1853 р. в Буковину було призначено першого крайового президента, яким став виходець із чеських земель барон Франц фон Шмюк. Наступного року в Буковині було скасовано запроваджений ще під час революції воєнний стан, сформовано систему місцевого судочинства. Однак і після цього автономного статусу Буковини не було закріплено.

Напередодні конституційних реформ, у квітні 1860 р., Буковину знову підпорядковано Галицькому намісництву. Формально це пояснювали потребою скорочення адміністративного апарату й бюджетної економії, однак насправді за лаштунками цього рішення стояла діяльність тогочасного австрійського прем'єра Агенора Голуховського, який висловлював інтереси польських землевласників. Крайові органи управління було замінено окружними. Буковинська знать запротестувала проти такої зміни і в грудні 1860 р. відправила у Відень петицію за підписами «250 представників усіх верств населення, націй і конфесій до імператора». На той час Агенора Голуховського на посаді австрійського прем'єра вже змінив австрієць Антон Шмерлінг, який не мав наміру йти назустріч польським вимогам. У підсумку Лютневим патентом 1861 р. було підтверджено статус Буковини як окремого коронного краю⁹². Територія Буковини займала 10,4 тис. кв. км.

Подібно до Галичини, австрійська провінція Буковина об'єднувала два регіони, що різнилися етнічною більшістю населення. Українська етнічна територія поширювалася насамперед на Північну Буковину, що охоплювала Буковинське Прикарпаття між середньою течією Дністра та витоками Сучави, у долинах верхніх течій Прута й Серету. Її центром було місто Чернівці, що й стало столицею Буковини. Історичним центром Південної Буковини, де переважало румунське населення, було місто Сучава. Українсько-румунська етнічна межа мала «дифузний» характер, тобто окремі українські поселення заходили в південну частину, а румунські — у північну⁹³. Поняття «Північної Буковини» використовували головню в дискурсі українського національного руху, коли йшлося про поділ Галичини та формування української автономії в Габсбурзькій монархії зі Східної Галичини та Північної Буковини.

Внутрішні адміністративні поділи в Галичині й Буковині австрійська влада здійснювала на взірєць інших провінцій, однак, якщо в них адміністрація формувалася органічно, поступовим розширенням повноважень на місцевому ґрунті, то в новоприєднаних провінціях вона ставала єдиним виразом діяльності держави, особливо важливим через непевність патримоніальних, самоврядних і су-

⁹² Добржанський О. *Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст.* Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 87—94.

⁹³ Дністрянський М.С. *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики.* Львів: Літопис, 2006. С. 143.

дових інституцій, що перебували в руках польської шляхти. У 1773 р. територію Галичини було поділено на шість циркулів і 59 дрібніших округів. Дрібні адміністративні уряди погано функціонували через брак чиновників. У 1782 р. двоступеневість було ліквідовано, і край поділено на 18 циркулів. Тоді проблемою адміністрації стали великі розміри територій. На Буковині до 1783 р. зберігався поділ на два цинуті (термін «цинут» у слов'янсько-молдавських документах був синонімом «держави», його слов'янський відповідник — волость або область) — Чернівецький і Сучавський. Цинуті поділялися на 14 околів. Окремим адміністративним утворенням залишився гірський Русько-Довгопільський (Довгопільський вільний) окіл на півдні Гуцульщини. У 1783 р. Буковину було поділено на дистрикти, які за 10 років перейменовано на повіти.

У 1854 р. було введено поділ Буковини на 15 повітів і Чернівці-місто, а наступного року повіти замінили колишні циркули і в Галичині. Чергові зміни в адміністративному устрої Галичини відбулися 1867 р.: розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 23 січня 1867 р. було запроваджено поділ провінції на 74 «політичні» або адміністративні повіти і два міста (Львів і Краків). 15 лютого того ж року рішенням Міністерства юстиції в Галичині було утворено 170 судових округів. Надалі кількість і межі повітів дещо змінювалися: на 1910 р. в Галичині був уже 81 адміністративний повіт, кожен з яких ділився на кілька судових округів. Розпорядженням Міністерства фінансів від 23 квітня 1867 р. територію Галичини було поділено на 12 фінансових округів, що використовували під час обрахунку податків. Згідно з виборчою ординацією Галицького сейму 1861 р. було утворено 74 округи для виборів депутатів у четвертій курії, які відповідали утвореним 1867 р. «політичним» повітам. Нижчою територіальною одиницею вважалася кадастрова громада — місцевий округ, який слугував основою для розрахунків податку на землю. Типова кадастрова громада складалася з адміністративної громади і панського маєтку⁹⁴.

Після утворення 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської монархії Галичина й Буковина входили до земель австрійської корони (Цислейтанія), а Закарпаття — до угорської (Транслейтанія). Місцеві адміністративні одиниці Закарпатської Русі залишалися такими, якими вони історично склалися в Угорщині. Перші відомості про комітати (з лат. *comes* — граф, правитель невеликої території; слов'янський відповідник цього терміна — жупа) сягають ще X—XIII ст. Етнічні українські землі Закарпаття входили до складу кількох комітатів, до яких належали також і етнічно угорські, словацькі та румунські землі. Це були комітати Спіш, Шарош, Земплін, Уж (Унг), Берегове (Берер), Марамарош, Угоча. Комітати (жупи) поділялися на округи. Нижчою адміністративною одиницею були домінії, що об'єднували землі міст і сіл, які належали землевласникові, церкві чи державі, а також «ключі» — об'єднання кількох фільварків.

⁹⁴ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne / Pod red. T. Pilata. R. VIII, zes. 1: Podział terytoryalny Galicyi według stanu z d. 1. stycznia 1883 r. tudzież obszar, ludność i gęstość zaludnienia powiatów. Zestawił T. Pilat. Lwów, 1883. S. 1—45.*

Придушивши 1849 р. угорську революцію, австрійський уряд реорганізував адміністративно-територіальний поділ Угорщини. Було створено п'ять військових округів, а одним із нових адміністративних утворень став Ужгородський район, до якого входили комітати Унг, Берег, Угоча і Марамарош. Українці Закарпаття спробували використати цей момент для відстоювання національних інтересів. У 1849 р. делегація на чолі з Адольфом Добрянським подала на розгляд цісарю Францу Йосифу I петицію під назвою «Пам'ятник русинів угорських», у якій йшлося про поділ Угорщини на національні дистрикти та об'єднання етнічних українських земель Закарпаття зі Східною Галичиною. Цю ідею не було реалізовано, однак цісар призначив А. Добрянського комісаром при російській армії під командуванням генерала Івана Паскевича, яка виступила проти угорських революціонерів.

Невадовзі А. Добрянський став першим референтом і керівником канцелярії Ігнаца фон Віллеца, очільника австрійської державної адміністрації Ужгородського округу. Поширення на територію Угорщини безрезневої конституції 1849 р., яка гарантувала основні громадянські свободи, впливова позиція А. Добрянського дали українській інтелігенції Закарпаття, що гуртувалася навколо нього, підстави сподіватися, що цей округ (інколи його навіть називали руським) стане зародком української автономії в Габсбурзькій монархії. Однак 28 березня 1850 р. його було ліквідовано, що українці сприйняли як «ужгородську катастрофу». Після відновлення конституційних реформ 1861 р. А. Добрянський знову домагався автономії українських земель у складі Угорського королівства, але цей проект був відкинутий Угорським сеймом, а сам А. Добрянський позбавлений депутатського мандата. Після утворення дуалістичної монархії уряд Угорщини провадив на своїй території централістичну політику: про жодну територіальну автономію з національним підтекстом не було й мови.

Чисельність населення, його етнічний склад і соціально-демографічна характеристика. Дані демографів не збігаються щодо точних цифр чисельності населення, яке проживало на українських землях. Ф. Заставний вважав, що на початку XIX ст. воно становило 30 млн осіб, а впродовж століття чисельність зросла до 40—41 млн ⁹⁵. А. Хоменко стверджує, що за результатами перепису 1897 р. на українських землях у складі Російської імперії налічувалося 21 221 789 осіб ⁹⁶. В. Кабузан не притримувався цих показників, а зосередився на динаміці чисельності українців у різні історичні періоди ⁹⁷. Автори статті в «Енциклопедії історії України» наводять дещо інші цифри ⁹⁸. Складність підрахунків пояснюється

⁹⁵ Заставний Ф.Д. *Географія України...* Т. 1. С. 119.

⁹⁶ Хоменко А. *Населення України. 1897—1927*. Харків: Центр. статист. управління УСРР, 1927. С. 11.

⁹⁷ Кабузан В.М. *Українці в мире. Динамика численности и расселения 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса*. Москва: Наука, 2006.

⁹⁸ Гладун О.М., Кулик Н.В., Рудницький О.П. Чисельність, склад і рух населення. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наук. думка, 2018. Україна — Українці. Кн. 1. С. 50—62.

відсутністю повних переписів населення в Російській імперії і зосередженням держави переважно на фіскальному обліку. Щоб уникнути оподаткування, люди на час ревізій тікали з місць постійного проживання, зокрема на південь, а деякі соціальні категорії не підлягали реєстрації. Церковні обліки також були неточними. Тривалий час не велося обліку переселенських рухів.

Перший і єдиний повний перепис у Російській імперії було здійснено лише 1897 р. Критерієм визначення національності в ньому виступали мова і віросповідання. Результати перепису показали зростання частки українського населення в межах Російської імперії з 17,5 до 18,1 %, що пояснювалося як природним приростом, який був одним із найвищих у Європі, так і міграційними процесами. Серед автохтонних мешканців провідне місце посідали українці, хоча в різних історичних регіонах їх чисельність була неоднаковою. Найвищою вона була на Правобережжі (78 %), потім на Лівобережжі (71 %), найнижчою — на Півдні (32 %). Упродовж усього XIX ст. густота населення мала позитивну динаміку і становила 50 осіб на один квадратний кілометр, що було доволі високим показником для Східної Європи ⁹⁹.

На початку XIX ст. у Причорномор'ї і Приазов'ї спостерігався низький приріст населення. Його чисельність почала швидко зростати завдяки міграції, проте на другу половину століття на перше місце вийшов усе ж природний приріст. Цьому сприяли умови: чорноземи, відсутність кріпосництва, піднесення економіки, зростання міст-портів. На інших територіях збільшення людності відбувалося за рахунок природного приросту, який був досить високим і становив 15—20 осіб на тисячу. На початок XX ст. приріст населення в Україні був чи не найвищим порівняно з іншими регіонами Російської імперії.

Кримське ханство на час уведення до складу Російської імперії було густонаселеним. За даними записок консула Франції при Крим-Гіреї барона Франсуа де Тотта, чисельність його населення 1767 р. становила 4 млн осіб. Однак унаслідок несприятливих умов розпочалася хвиля масової еміграції кримських татар до Туреччини, внаслідок якої рідну землю залишили від 80 до 300 тис. осіб ¹⁰⁰.

Соціальна стратифікація на українських землях Російської імперії суттєво відрізнялася від внутрішніх губерній. Свого часу Іван Бецькой, який здобув європейську освіту і тривалий час жив у Парижі, повернувшись 1762 р. до Петербурга, визначив, що в Росії є лише два стани: «дворяни» і «кріпаки» ¹⁰¹. Натомість соціальна структура в українських регіонах була значно строкатішою. На Лівобережжі та Слобожанщині в останній чверті XVIII ст. ще не було того ступеня закріпачення селянства, притаманного внутрішній Росії. В анкеті Вільного

⁹⁹ Там само. С. 62.

¹⁰⁰ Бикова Т.Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.*: 36. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 6. С. 17, 19.

¹⁰¹ Ширле И. Третий чин или средний род: история поиска понятия и слов в XVIII веке. *«Понятия о России»: к исторической семантике имперского периода*. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. 1. С. 226.

економічного товариства, що надійшла з Острогозької і Слобідсько-Української провінцій, зазначалося, що до 1763 р. місцеві жителі користувалися свободою переходу¹⁰². Власницькі піддані відпрацьовували здебільшого по одному робітникові з двору два дні панщини на тиждень¹⁰³. Поміщики не змушували їх працювати більше, побоюючись, що ті залишать їхні маєтки і знайдуть кращі умови. У жнива селян годували по п'ять, а то й шість разів на день і давали іноді третій, а то й четвертий сніп за роботу¹⁰⁴. На Лівобережжі процес закріпачення супроводжувався протестами, як-от Турбаївське повстання 1789 р., коли колишні козаки не підкорилися поміщикам Базилевським і вимагали повернути їх у вільний стан. Уникаючи закріпачення, селяни масово тікали на південь, що було використано місцевою адміністрацією для залюднення краю.

Численна шляхта для збереження власної гідності прагнула, відповідно до станового поділу в російській державі, стати дворянством, однак не мала для цього всіх підстав. Шляхетне походження вона мусила вислужити, і для цього на неї було поширено Петровський табель про ранги, аби вона розбудовувала в себе російську державу на імперських принципах. Паперова бюрократизація, якою супроводжувався перехід у російське дворянство, спровокувала явище фальшування документів. Унаслідок цього дворянами оголосили себе близько 100 тис. осіб. Державна ревізія 1795 р. підтвердила дворянство лише у 12,5 тис. Ті, хто залишився за бортом, отримали право на його доведення, яке тривало практично до середини ХІХ ст. Частина з них на знак протесту проти невизнання їх знатного походження й надалі називала себе шляхтою.

Значною соціальною групою було й козацтво, яке держава, передаючи у відання казенних палат, верхніх і нижніх розправ, позбавляла колишніх вольностей, поступово зрівнювала з російськими державними селянами, платниками державних податків. Козацька верства, хоча й втрачала можливість вести попередній спосіб життя, але ще тривалий час залишалася вільним станом з правом володіти землею, зберігаючи особисту свободу. Духовенство, яке перебувало в Гетьманщині у привілейованому становищі і часто мало шляхетське походження, також було понижено в соціальному статусі до рівня російських священнослужителів.

Верховна влада Росії, дбаючи про спільну єдність імперської території і системи державного керівництва, усувала відмінності в соціальній структурі і Південно-Західного краю, зокрема, піддала сумніву існування численного безземельного і малоземельного шляхетського стану. Спершу чиншовій шляхті гарантували перехід у дворянство, і це був прагматичний засіб аби здобути її лояльність. З початку ХІХ ст. і до 1830-х років імперія кілька разів вдавалася до ідентифікації й обрахунку цієї шляхти, внаслідок чого було встановлено, що у трьох правобереж-

¹⁰² Ответы на экономические вопросы по Острогожской провинции. *Труды императорского Вольного экономического общества*. 1768. Ч. VIII. С. 168.

¹⁰³ Ответы на экономические вопросы по Слободско-Украинской провинции. *Труды императорского Вольного экономического общества...* С. 83.

¹⁰⁴ Там само. С. 110—111.

них губерніях проживало понад 262 тис. осіб шляхетського походження, серед них чиншова, служила й околична шляхта, «вольні люди». Ця цифра вразила офіційний Петербург, який почав напрацьовувати різні, проте малопродуктивні проекти переселення цієї шляхти і формування з неї армійських полків.

Після польського Листопадового повстання 1830 р. почалася соціальна чистка, в результаті якої у дворянському стані залишилося лише 70 тис. осіб. Решта опинились у непривілейованій категорії міщан і однодворців, які почали сплачувати подушний податок і відбувати рекрутську повинність. Що ж до селянства, то російська держава особливо з ним не церемонилась, а зберегла, а то й збільшила його кріпосницьку залежність від польського пана, спершу мало звертаючи увагу на його православне віросповідання. Магнатам же обіцяно збереження їхнього землеволодіння, як і інших привілеїв російського дворянства, якщо ті присягнуть імператриці, в іншому випадку їхні маєтності потрапляли під секвестр, а то й під конфіскацію. Для зміцнення власних позицій у краї держава використовувала протистояння між шляхтою, яка, зберігаючи панівне становище, здебільшого вважала себе поляками-католиками, і селянами-українцями православного віросповідання.

Пошуки шляхів модернізації міського життя й бажання створити третій стан змусили верховну владу уважно придивитися до українських міщан і зауважити існування елементів Магдебурзького права з цехами й розвинутими ремеслами. Створення цехів на українських землях, в які об'єднувалися б ремісники, Катерина II розпочала зі Слобідської України, де замість автономного устрою запроваджувалося комісарське управління на основі інструкції 1766 р. В її розділі «Про цехи» ставилося цілком конкретне завдання: упродовж року виявити всіх майстрів, заснувати цехи за ремеслами. У всіх інших містах, що мали Магдебурзьке право, цеховий устрій проіснував усю першу половину XIX ст.

У містах Гетьманщини, задовго до ліквідації її автономності, цехів було багато, вони зберігали польські й німецькі традиції, пов'язані з Магдебурзьким правом, зі статутами, схваленими магістратами, сотником чи полковником, а то й королем, із зображенням на знаменах знарядь та виробів. У правобережних містечках також переважала цехова організація праці, що існувала тут від часів Речі Посполитої, із Магдебурзьким правом, статутами, знаменами, скарбницями, зібраннями, виборними цехмістрами, повноваження яких залежали від статусу міста — державного, приватновласницького, а також із правом розбирати судові позови цеховиків. На Волині цехові громади продовжували ще тривалий час зберігати традиції цехових братств, зокрема в тих містечках, які колись були центрами церковно-адміністративних одиниць.

Незважаючи на державну політику обмеження цехів, вони продовжували соціально-економічну діяльність, підтверджуючи тезу, що далеско не завжди держава могла встановити бажаний для неї порядок. Одні з них, дотримуючись звичної господарської спеціалізації, займалися гончарством. Так, у містечку Хомутці Полтавської губернії цех зберігав у спільній власності вісім десятин землі

з покладами глини. Інші ще тривалий час відбували спільно такі сакраментальні заходи, як поховання, використовуючи для цього хоругви та утримуючи спільні каси. Прийнято було разом відзначати церковні свята¹⁰⁵. Перехід від ремісничої до фабричної праці не відразу вплинув на відмову від спільного проведення свят та дотримання обрядовості. Чи то спільна фізична праця, чи давні релігійні практики, які культивувалися ще в період існування братств, об'єднували ремісників і створювали спільне середовище для проведення вільного часу.

На Волині цехові громади тривалий час зберігали традиції. Прикладом такого реліктового різновиду можуть слугувати цехи містечка Степані Рівненського повіту Волинської губернії, яких і на кінець XIX ст. збереглося 19. Серед них найстарішими вважалися шевський і гарбарський цехи, засновані ще 1635 р. Відповідно до середньовічних статутів вони мали власну структуру з цехмістром, підскарбієм та лавниками. Продовжували виконувати давні обряди, згідно з якими кожний цех мав власну ікону, перед якою майстри ставили дуже високі за розміром свічки. Під час поховання «братчиків» надалі влаштовували похоронні процесії за участю всіх цехів, які проводжали небіжчика в певній черговості. Збереглися й святкові побори «на свічку» та празникові гуляння, на які витрачали солідні кошти¹⁰⁶. Кореспондент «Киевлянина» яскраво описав ходу чотирьох сотень старокостянтинівських шевців 1878 р., які опівночі йшли рядами по місту, несучи попереду скрині з білими скатертинами й чорним хлібом¹⁰⁷.

Про давню цехову солідарність київських ремісників свідчила традиційна прихильність до спільного відбування церковних свят. Серед них шанували так звану Маковейську церемонію, яка проходила щороку 1 серпня, та Водосвячення 6 січня, коли всі цехи на чолі з війтом, бурмістром та іншими членами магістрату у військових «ладунках», традиційних старих строях, із шаблями й рушницями брали участь у хресній ході згідно із заведеним споконвіку порядком. Цей обряд, як своєрідне відлуння середньовіччя, коли київські цехи відбували замкову службу, протримався до модерного часу. Більше того, міщани, яких налічувалося дві тисячі піших і 500 осіб кінних, зберігали власну назву «регістрових товаришів», і коли тільки-но заснована Київська міська дума розпочала 1835 р. свою діяльність, вони вирішили об'єднатися в повноцінний цех із найменуванням «Київська міська громада золотої короги». І хоча справа про цю шляхетську мрію київських міщан залишилася лише на папері, вони впродовж декількох років намагалися її реалізувати, не зважаючи на пояснення губернської влади, що місто вже, мовляв, не потребує такої варті.

¹⁰⁵ Василенко К. Остатки братств и цехов в Полтавщине. *Киевская старина*. 1885. Кн. 9. С. 159—171.

¹⁰⁶ Кудринский Ф. Цеховые братства в местечке Степани Вольнской губ., Ровенского уезда. *Киевская старина*. 1890. Кн. 7. С. 89—104.

¹⁰⁷ Шандра В. Еволюція цехової організації в українських містах Російської імперії кінця XVIII — початку XX ст. *Grodnae et orbi: Гісторыя горада: пам'яць локальнай традыцыяй і агульнаеўрапейскімі тэндэнцыямі*. Гародня, 2021. С. 196.

Такі чи подібні церемонії протрималися в Києві до 1880-х років. До них потрібно додати ще й державні свята, покликані замінити традиційні місцеві. Цехи брали участь у міських урочистостях і в Кам'янці-Подільському. Їхні хоругви ще й в останній чверті XIX ст. використовували в хресних ходах, під час поховань, а вже 1902 р. цехові знамена, печатки й архів було передано міській управі. У південно-східних і південних містах цехи запроваджували згідно з регламентацією жалуваної грамоти містам 1785 р. із заснуванням магістратів і ратуш, відповідно до російського розуміння їхніх владних повноважень¹⁰⁸.

Цехи наприкінці XVIII ст. створювали й у Кримському ханстві. У Бахчисараї було створено 32 цехові корпорації, які регулювали виробництво, ціни, керували учнями і здійснювали їх приймання у майстри, супроводжуючи це святковими релігійними обрядами. В. Возгрін детально описав це свято Ревану, на яке приходили всі майстрові міста, майстри-надомники, міщани¹⁰⁹.

Упродовж XIX ст. ремісничі цехи пройшли принаймні три етапи свого буття. До реформи 1852 р. вони не втрачали свого панівного становища в економічному розвитку, трималися корпорації, були ефективними і забезпечували ринок необхідними побутовими речами, практично не поступаючись фабричним товарам. На наступному етапі держава розпочала їхнє впорядкування, прагнучи усунути їх з ринку як конкурентів промислових підприємств. На останньому етапі цехи продовжували існувати після законодавчих обмежень уже як традиція донедавна спільної виробничої, соціальної і культурної спільноти. Навіть за відсутності спільного виробництва вони продовжували культивувати колективне проведення свят із дотриманням власної обрядовості.

У кожному історичному регіоні зміни відбувалися далеко не з однаковою інтенсивністю, давався взнаки різний соціально-економічний розвиток країв. Кожна верства ще довго зберігала власні етнічні особливості. Так, описуючи українських купців, І. Аксаков стверджував, що вони були менш схильні до розкоші, моди, придбання нерухомості, аніж російські. Навіть отримуючи чималі прибутки, українці «задовольнялися своїми світленькими, чистенькими хатками», тоді як російські купці, щойно їм дозволяли кошти, намагалися «в місцях своєї торгівлі обзавестися стаціонарними мурованими крамницями або покрити залізом дерев'яні»¹¹⁰. За твердженням дослідника, «Різниця між великоросійським і малоросійським купцем вбачається у самому способі торгівлі, малоросіянин майже ніколи не торгується, а тримається однієї певної ціни, яка, зрозуміло, визначається торговими обставинами, але здебільшого призначається ним із чесною упевненістю. Російський торговець негайно розпізнає покупця за одягом,

¹⁰⁸ Шандра В. *Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 22—31.

¹⁰⁹ Возгрін В. Е. *История крымских татар. Очерки этнической истории коренного населения Крыма*: в 4 т. Т. 2. Симферополь, 2013. С. 169—174.

¹¹⁰ Аксаков И. *Исследования о торговле на украинских ярмарках*. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1858. С. 7—8.

за мовою, за прийомом і умиць зметикуює поступитися чи стягнути з нього вдвічі більше справжньої ціни. Малоросійський купець ніколи не кредитує, крім рідкісних випадків, тоді як уся російська торгівля заснована на зухвалому, божевільному кредиті»¹¹¹.

Етнічний склад населення на українських землях був різноманітним. На Правобережжі Російська імперія зустрілася не лише з польським, а й з єврейським населенням, яке не вписувалося в соціальну структуру російської держави. Євреї не мали власної землі, не були до неї прив'язані, а тому в міністерських колах напрацьовували проекти їх депортації на південь, примусів до «продуктивної праці». Невдовзі ці проекти замінили закони, за якими євреїв залучали до російських станів. Урядовий комітет з благоустрою євреїв уклав положення 1804 р., за яким їх примусово виселяли із сіл у міста, де вони займалися б традиційними для себе ремеслами, торгівлею, лихварством, винокурінням і продажем спиртних напоїв. Євреям спершу було дозволено відкуповуватися від відбування рекрутства, а з 1827 р. держава поширила на них рекрутську повинність, як і на все інше непривілейоване населення.

Для захисту від конкуренції, підприємливості та ситуативної поведінки єврейської спільноти держава 1835 р. остаточно схвалила межу єврейської осілості, під яку потрапили всі українські губернії. Крім названих, суттєвими чинниками таких заходів було прагнення держави відгородити економічно слабкіше християнське населення, зокрема селянство, через його кріпосну залежність від євреїв, які не знали кріпацтва і дотримувалися не пов'язаних із землеробством джерел забезпечення власного добробуту. Водночас йшлося й про збереження самого єврейства від погромів¹¹². Межа єврейської осілості стала свого роду випробуванням для тих євреїв, які виконували вимоги кагалу з його прагненням зберегти юдейську самобутність. Ті, хто здобув освіту, вихрестився, став купцем першої гільдії або займався ремеслом, могли жити й поза її межами. До цієї категорії було віднесено й тих, хто відбув рекрутську службу. Євреї через штучно створену межу осілості становили помітну національну меншину (5,9 %) в Південно-Західному краї.

Через збільшення межі осілості чисельність євреїв зростала і в Чернігівській та Полтавській губерніях. Почали євреї оселятися і на південних землях. До заселення міст півдня їх спонукала заборона 1804 р. проживати в сільській місцевості, адже їх було внесено до станової категорії міщан. У 1811 р. переселення було припинено і відновлено лише 1822 р. Зосереджуючи у своїх руках торгівлю, євреї на півдні витісняли з цієї галузі греків. Крім того, вони постачали армію продовольством і активно вели будівництво, розвивали ремесла, зокрема годинникарське, ювелірне, слюсарне, складувне, налагодили шевську справу, відкривали банкірські контори, фабрики, поступово освоюючи узбережжя Чорного й Азовського морів. У Наддніпрянській Україні євреї були власниками винокурень, цукрових

¹¹¹ Там само. С. 11.

¹¹² Тихонов А.К. *Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в.* Санкт-Петербург, 2008. С. 126.

заводів і тютюнових фабрик, лісопилок. Скориставшись конфесійною державною політикою, зокрема надання юдеям освіти, як засобом асиміляції і ліквідації їхньої окремішності та релігійності, євреї швидко опановували професії лікаря, адвоката, літератора та видавця і залишали межу осілості. За переписом 1897 р. у Росії мешкало 5,1 млн євреїв.

До корінних народів належали кримські татари. У 1783 р. Російська імперія інкорпорувала у свій склад Кримське ханство, яке було васалом Османської імперії, кримськотатарське населення якого становила 90 %. Якою ж була ситуація з численним мусульманським анклавом? На відміну від юдеїв, з мусульманами імперія вже мала справу на Кавказі та Уралі. Еліта кримськотатарської спільноти була нечисленною і не становила великої проблеми для імперії, зважаючи на те, що родова аристократія обмежувалася шістьма родами. На неї Катерина II відразу поширила привілеї і переваги російського дворянства, прагнучи завоювати її прихильність. Частина мурз отримала в тимчасове користування маєтки, які набували характеру вотчинної власності. І все ж кримськотатарська знать залишалася незадоволеною, адже не отримала ханових володінь і статків, бо ті повністю відійшли до російської казни. За Павла I з'явилася пропозиція сформувати з кримських татар окремий полк, але число охочих виявилось недостатнім. Російські чиновники почали розроблення документів, за якими розглядали можливість присвоєння мурзам дворянського звання. Таких виявилось небагато — 334 особи, решта ж виїхала до Порту і втратила землеволодіння.

Натомість численнішим виявилось духовенство, яке володіло землею (вакуфи). Г. Потьомкін, аби привернути муллів на свій бік і аби ті припинили агітацію не підкорятися християнському государю, повернув їм їхні привілеї. Селяни ж зберігали свої наділи, були особисто вільними і за користування землею сплачували натуральний грошовий оброк. Держава не пішла на їх закріпачення і практикувала усталену форму землекористування, що трималася на договірній основі та вільному наймі. Наприкінці 1780-х років у Криму з'явилися українські й російські поселення — казенні села¹¹³. Також у Криму проживали вірмени, караїми, ногаї, греки, поляки; тут охоче селилися німці, болгары, євреї, чехи і естонці, переселення яких держава підтримувала. Демографи стверджують, що в другій половині XIX ст. кримські татари вже не становили на півострові етнічної більшості¹¹⁴.

Росіяни почали масово оселятися на українських землях після ліквідації Гетьманщини. Спершу переважали військові, чиновники, а згодом і селяни, яких переселяли у власні маєтки російські поміщики, отримавши величезних розмірів землі від верховної влади імперії. Внаслідок масової еміграції на південні землі впродовж XIX ст., а з 1880-х років зокрема і на Донеччину, чисельність росіян

¹¹³ Наулко В.И. *Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк)*. Киев: Наук. думка, 1975. С. 23.

¹¹⁴ Водарский Я.Е., Елисеєва О.И., Кабузан В.М. *Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков (Численность, размещение, этнический состав)*. Москва: Ин-т российской истории, 2002. С. 106, 108, 109, 110.

зросла до 2,9 млн. На Донеччині вони становили близько 45 %, на Слобожанщині — 37 %, на півдні — від 11 до 25 %¹¹⁵. На початку ХХ ст. чисельність росіян зросла за рахунок робітників, що наймалися на шахти і заводи. Їх охоче брали власники, бо знали, що ті не залишать роботу до кінця найму, адже їм було б складно повертатись у віддалені губернії. Особливо швидко за рахунок прийдешніх робітників зростали міста з промисловим розвитком: Миколаїв, Харків, Київ, Одеса та Катеринослав.

Серед російських поселенців виділялася релігійна група старовірів, які втекли від переслідувань і оселилися спершу на Чернігівщині та Новгород-Сіверщині, куди їх запрошували місцеві поміщики, а потім, заохочувані пільгами, перебралися до Єлисаветградщини і Мелітопольщини. Одна з груп старовірів — пилипівці — опинилася на Поділлі, і на середину ХІХ ст. їх число зросло до 15 тис. осіб. Кілька поселень заснували молокани, яким уряд виділив землі ногайських татар по р. Молочній. Із приєднанням Бессарабії туди почали масово переселятися старообрядці, яких на кінець ХІХ ст. було вже близько 30 тис. осіб.

Місцем проживання поляків насамперед була Правобережна Україна, яка раніше входила до складу Речі Посполитої. Їхня частка в етнічній структурі населення становила 5,3 %. Вони переважали серед панівної поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовенства, службовців, чиншової шляхти, міщан та селян. Переселялися поляки й пізніше, зокрема з Царства Польського в Буджак, де вони 1814 р. заснували село з назвою Католицьке. Помітним було їх переселення з Привіслянського краю на Волинь та на український південь, де вони скуповували землі і ставали поміщиками. Потоцькі, Липковські, Урбановські були й першими купцями, які привозили збіжжя на продаж. Серед поляків було немало лікарів, провізорів, а із запровадженням гласного судочинства — адвокатів і нотаріусів. Що ж до економіки, то вони були активними в розвитку текстильної, порцелянової, скляної, металургійної та цукрової промисловості. Польській спільноті в Україні вдавалося зберігати власну культуру, зокрема школи, театр, пресу¹¹⁶.

Інші етноси на українських землях становили значно менші відсотки¹¹⁷. Серед них — німці, які відгукнулися на маніфест Катерини ІІ 1763 р. оселитись у південних степах на привабливих умовах, як-от: номінальна сплата за землю, свобода віросповідання, право на самоврядування у власних громадах-колоніях, звільнення від військової служби. Наступна хвиля переселенців прибула вже після 1804 р. і оселялася на причорноморських та приазовських землях знову ж таки на пільговому становищі. На Волині перші німецькі колонії з'явилися ще в часи імператриці Єлизавети. Їх кількість суттєво зросла після ліквідації кріпацтва, коли польські землевласники, цінуючи зразкове господарювання німців, заохочували їх до оселення на своїх землях. Посприяли цьому й закони про передання іноземцям земель у 36-річну

¹¹⁵ Заставний Ф.Д. *Географія України...* Т. 1. С. 159.

¹¹⁶ Магочій П.Р. *Історія України*. Київ: Критика, 2007. С. 294.

¹¹⁷ Кубійович В. *Географія України й сумежних країв...* С. 321—323.

оренду та відміну пільг у Царстві Польському¹¹⁸. На 1897 р. було зареєстровано близько 171 тис. німців. Ідентичність їм допомагало підтримувати лютеранське віросповідання, власні газети й освітні заклади¹¹⁹, які, щоправда, російський уряд обмежував, вимагаючи перейти на російську мову викладання.

Чехи-переселенці вибрали для життя Волинь, Поділля та Крим. Російську державу влаштовувало те, що вихідці з Богемії скуповували землі у польських поміщиків, зменшуючи в такий спосіб їхню економічну незалежність. У 1891 р. чеські волості почали ліквідовувати й приписувати до сільських, унаслідок чого припиняло існування чеське шкільництво, про яке особливо дбали поселенці. Упродовж 80-х років XIX ст. на Волині функціонувало 28 чеських шкіл, які з 1887 р. підпорядковувались Міністерству народної освіти. Чеський письменник Вацлав Бенеш у статті «Збережемо своє чешство!» змушений був визнати, що «діти перших переселенців є ще чехами, але чи будуть їхні діти або наступні покоління чехами, сказати важко! Не знаю ні одного німця з давнішніх колоній, який би не знав німецької мови, але чехів, потомків перших поселенців, які не знають жодного слова по-чеськи, знаю багатьох, все одно діти їхні залишаться в Росії і не будуть того потребувати»¹²⁰.

Білоруси віддавали перевагу Полісся, хоча їх поселення виникли і на Слобожанщині (27 сіл). Їхнім переселенням до Катеринославщини держава прагнула збільшити там російську присутність, оскільки білоруси швидко втрачали власну ідентичність на користь російській.

Етнічною строкатістю відзначався південь України. Чорноморське побережжя вабило сюди різні народи ще з античних часів, та й політика держави була спрямована на найшвидшу господарську колонізацію краю з тим, щоб сюди приїхали підприємливі колоністи, відносини яких у господарській сфері ґрунтувалися б на ринковій економіці, а не на позаконотриманому примусі, як це було характерно для російського кріпосного селянства. Переселенців заманювали щедрими земельними наділами, зниженими державними повинностями. Сприяли міграції і міста-порти, які, зростаючи, постійно потребували і робочих рук, і купців.

Не вдаючись до статистичних підрахунків, назвімо лише основні народи, які проживали на українському півдні на початку XIX ст.: греки, італійці, поляки, французи, німці, болгары, серби, молдаване, угорці, турки, євреї, швейцарці, шведи та ін. Імігранти несли на цю територію новий уклад життя, господарські, правові, інші релігійно-культурні традиції. Вони володіли ремеслами, готовністю до опанування нового у виробництві й торгівлі. Звиклі до інших форм самоорганізації, імігранти потребували вільніших господарських відносин і не поспішали приймати російське підданство, сподіваючись повернутися на батьківщину.

¹¹⁸ Дребот В. Адміністративно-правове регулювання німецької колонізації на Правобережній Україні у XVIII — середині XIX ст. *Волинські історичні записки*. 2010. Т. 5. С. 43.

¹¹⁹ Магочій П.Р. *Історія України*. С. 300.

¹²⁰ Цит. за: Шульга С.А. *Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Češi v Západní Volyni od osídlení k reemigrácii*. Луцьк: Вежа Друк, 2018. С. 65, 83—84.

І хоча їхня частка в заселенні півдня залишалася незначною (переважну більшість переселенців становили українці й росіяни), але саме іммігранти створювали відмінну від внутрішніх губерній атмосферу вільного підприємництва.

Найприбутковішою галуззю в південних губерніях ставала торгівля зерном, у якій значних успіхів досягли греки, заснувавши мережу хлібних контор і привілейованого гуральництва. Міцно утвердилися вони і в борошномельній галузі. Про підприємливість греків свідчить відкриття ними 1818 р. друкарні, а в 1820—1830-х роках саме грецьку мову можна було найчастіше почути на вулицях Одеси. Численною була й італійська колонія, а італійська мова слугувала одним із засобів міжнаціонального спілкування. Цьому сприяла й італійська опера. Недаремно ж «Кавказского пленника» О. Пушкіна було видано в Одесі 1837 р. італійською мовою. Її викладали у приватних і комерційній гімназіях, Рішельєвському ліцеї. Італійці посіли панівне становище в ювелірній справі та будівництві.

Французи відігравали помітну роль у садівництві, виноробстві, вівчарстві, утримували найкращі ресторани й дамські салони. Урядування Армана Рішельє та Олександра Ланжерона, яких Олександр I запросив як здібних управлінців, «просвічених адміністраторів», сприяло призначенню французів на адміністративні посади. Хосе (Осип) де Рібас був першим одеським головою, маркіз Жан-Батист де Траверсе — миколаївським і севастопольським військовим, граф Карл де Сен-Прі — херсонським губернатором. Граф Яків де Мезон служив начальником ногайських поселень, і його авторитет немало посприяв їх переходу до осілого життя. З-поміж них лише О. Ланжерон прийняв російське підданство, за що й отримав від Павла I титул графа. Французи засновували й утримували пансіони, французькою мовою писали художні і наукові праці, література з Парижа користувалася надзвичайною популярністю, та й вулиці міст мали переважно французькі назви. Дворянка Олімпіада Шишкіна про свою подорож до Одеси 1845 р. писала, що під час прогулянок містом нерідко почувала себе, як на чужині, і лише російський мундир і мова нагадували їй про Росію ¹²¹.

Значну етнічну групу (207 колоній) становили меноніти, а також лютерани й католики з німецьких земель. Менонітам дозволили оселитися поблизу Хортиці. Хоча вперше меноніти з'явилися на українських землях у 1780-х роках, їх у своєму маєтку поселив граф Петро Румянцев, а вже 1789 р. з Пруссії на південь переселилося 230 їхніх сімей. Переселення німців тривало всю першу чверть XIX ст., і на 1845 р. їхня чисельність досягла 100 тис. осіб. Землевласники активно залучали їх до аграрного освоєння степу. Держава підтримувала це переселення, і з-поміж інших саме меноніти отримали найбільше пільг: звільнення на 50 років від сплати податків і назавжди — від відбування рекрутчини та постоевої повинності. Кожній родині наділяли 65 десятин землі. Вони були добрими землеробами, вирощували пшеницю, фрукти та овочі, розводили худобу, домінували у виробництві тканин, у каретній, слюсарній, ковальській справі. Меноніти першими

¹²¹ Шишкіна О. *Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году*. Санкт-Петербург, 1848. С. 32.

почали виготовляти легкі візки, вирощувати картоплю, споруджувати затишні будинки. Незважаючи на те, що частина з них виїхала, не бажаючи відбувати військову службу, чисельність німців зростала, і на 1911 р. їх було 489 тис. осіб. Напередодні Світової війни лише на півдні налічувалося близько однієї тисячі німецьких колоній з 350—370 тис. осіб ¹²².

Швейцарці і шведи, які опинилися тут як колоністи і як військовополонені, спеціалізувалися на виробництві шовку та паперу, закладенні виноградників. У власності п'яти шведських колоній було 10,6 тис. десятин землі, які приносили високі врожаї. Крім того, шведи виготовляли високоякісні ткани вирази; примітно, що серед них було мало злочинців.

Значними темпами переселялися на південь з Османської імперії християнські народи, зокрема болгари, гагаузи, молдавани, угорці, греки, бо їхню еміграцію підтримувала Росія. Болгари отримали колоністські права, а тому масово втікали до Росії. На середину XIX ст. на півдні вже нараховувалося 92 болгарські колонії. Оселялися болгари у степах і урочищах, які на середину XIX ст. перетворили на орні землі. Їхню сортову пшеницю високо цінували в чорноморських портах. На півдні, як ніде, строкатість населення поєднувалася з міжетнічним поділом праці (табл. 1).

Збирання статистичної інформації про стан набутих земель стало одним із перших кроків австрійської влади в Галичині. Уже в серпні 1772 р. органам місцевої влади розіслали анкету з питаннями про чисельність і густоту населення, а невдовзі розпочали підготовку першого перепису. У ньому було враховано лише поділ населення на християнські та юдейські віросповідання та чисельність католицького духовенства. Згідно з цим переписом, Галичина на 1774 р. налічувала 2 665 048 осіб, з яких 2 484 301 особа — християни ¹²³. За приблизними оцінками українських дослідників, 1 820 000 осіб тоді проживали у східній частині провінції з етнічною більшістю українського населення. Матеріали австрійської статистики кінця XVIII — першої половини XIX ст. не виокремлювали етнічних українських земель, та й самі межі провінції були ще не стабільними ¹²⁴.

Утім, переписи населення в Габсбурзькій монархії відбувалися доволі часто, що було продиктоване як метою налагодження податкової системи (переписували не тільки людей, а й худобу), так і обліком потенційної військової сили (військові переписи, або ж конскрипції, називали «*Militair Conscriptions*»). На зламі 1770—1780-х років ведення обліку населення було доручено парафіяльному духовенству, яке мало заповнювати метрики за новим формуляром. Саме потреба ведення метрик зумовила надання духовенству статусу державних службовців з оплатою праці. Священники були зобов'язані наприкінці кожного року надсилати в деканати

¹²² Заставний Ф.Д. *Географія України...* Т. 1. С. 170.

¹²³ Kumor B. Spis wojskowy ludności Galicji z 1808 r. *Przeszłość demograficzna Polski*. Warszawa, 1977. Т. 10. S. 39.

¹²⁴ Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування. *Галичина: етнічна історія* / За ред. С. Макаруча. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. С. 116.

Таблиця 1

**Етнічний склад населення в історичних регіонах України
у складі Російської імперії***

Регіон	Етнос	Частка загальної кількості населення, %	З них російськомовних, тис. осіб
Правобережна Україна	Українці	75,5	350
	Поляки	3,4	
	Євреї	12,5	
Лівобережна Україна	Українці	80,8	700
	Євреї	1	
Харківщина	Українці	80,6	350
Південна Україна (Катеринослав- ська і Херсонська губернії)	Українці	42,9	
	Росіяни	17,3	
	Євреї	8,25	
	Німці	4,15	
	Молдавани	2,9	
	Поляки	0,85	
	Греки	3,1	
	Вірмени	0,1	
	Татари	0,1	
	Інші	1,85	
Крим	Українці	11,8	
	Росіяни	33,5	
	Німці	5,4	
	Євреї	3,8	
	Татари і ногайці	35,5	
	Греки	1,3	
	Вірмени	0,6	
	Інші	5,2	

* Таблицю складено на основі даних монографії: Кабузан В.М. *Українці в мирі: динаміка численності і расселения...* С. 262—267, 289, 399, 402 та ін., табл. 73. Її автор спирався на результати всеросійського перепису 1897 р.

звіти з інформацією про демографічні процеси: народження, смерті, шлюби, міграції. Декани ж узагальнювали дані та передавали їх цивільній адміністрації. На 1810 р. Галичина разом із Буковиною налічувала 3 301 156 мешканців¹²⁵. Станом на 1857 р. населення Східної Галичини сягнуло 3 028 707 осіб, що порівняно з початком століття означало приріст близько 40 %¹²⁶.

¹²⁵ Kumor B. *Spis wojskowy ludności Galicji...* S. 41—59, 134.

¹²⁶ Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування... С. 117.

Таблиця 2

**Етнічний склад населення підросійської України
на час перепису 1897 р. ***

Етнос	Кількість населення		Етнос	Кількість населення	
	тис. осіб	%		тис. осіб	%
Українці	17 040	71,5	Татари	222	0,9
Росіяни	2 970	12,4	Румуни / молдавани	187	0,8
Євреї	2 030	8,5	Греки	80	0,3
Німці	502	2,1	Болгари	68	0,3
Поляки	406	1,7	Чехи	37	0,2
Білоруси	222	0,9	Інші	71	0,3
			Разом	23 833	99,9

* Магочій П.Р. *Історія України...* С. 289.

Натуральний приріст населення відбувався стрибкоподібно. Наприкінці XVIII — у перших трьох десятиріччях XIX ст. у середньому щороку додавалося близько 18 тис. осіб, однак на початку XIX ст., коли йшли війни, населення зростало повільніше. Аж до середини XIX ст. незначними були міграційні процеси, спостерігався тільки деякий приплив населення з інших регіонів Габсбурзької монархії. Переломним моментом стало скасування панщини 1848 р., унаслідок якого сформувалися передумови для зростання мобільності населення. Усього за цей час дослідники оцінюють механічний приріст населення у 38,5 тис. осіб. У спробах сформулювати загальну статистичну картину потрібно враховувати той факт, що єврейські кагали часто подавали занижені цифри для того, щоб сплачувати менше податків.

На темпи приросту впливали стихійні лиха та епідемії. Так, 1786 р. через дощі та неврожай населення Галичини потерпало від голоду, 1794 р. понад 100 тис. осіб загинули від віспи та інших епідемічних хвороб, 1806 р. лютувала епідемія, названа в документах «нервовою лихоманкою», яку, повертаючись з-під Аустерліца, занесли російські війська. Складною була демографічна ситуація в Галичині протягом 1830—1850-х років, коли епідемії та голод набули хронічного характеру. У 1831 р. населення провінції страждало від холери. Напередодні «Весни народів» масовим явищем став голод. В окремі роки смертність перевищувала народжуваність. З 60-х років XIX ст. до початку Першої світової війни соціально-демографічні процеси в Галичині характеризувалися відносно стабільними й швидкими темпами приросту населення. Усього з 1857 до 1900 р. воно збільшилося на 1 785 341 особу, а середньорічний приріст становив 41 тис. осіб¹²⁷.

¹²⁷ Там само. С. 117—119.

На основі закону про конскрипцію від 29 грудня 1869 р. переписи населення в Габсбурзькій монархії відбувалися кожні 10 років. Останній перепис, яким зафіксовано стан на 31 грудня 1910 р., було проведено на початку 1911 р. Австрійську статистику вели доволі ретельно, що дає підстави для ґрунтового аналізу демографічних змін і соціальної структури населення. В абсолютних цифрах перепис 1900 р. зафіксував у Галицькій провінції 7 315 939 мешканців, з яких 4 814 171 проживали в Східній Галичині. На 1910 р. ці цифри становили, відповідно, 8 025 675 і 5 335 821 осіб¹²⁸.

Упродовж XIX ст. заможні землевласники (шляхта, аристократія) зберігали свої позиції на верхівці соціальної ієрархії. Сам термін «шляхта», який походив з німецької мови і означав привілейований панівний стан у Речі Посполитій, зберіг своє значення й на її поділених землях. Соціальні переваги вищої верстви були підкріплені низкою політичних привілеїв, гарантом збереження яких виступав сам інститут монархії. Засобом залучення місцевих еліт до австрійського державного механізму було надання (визнання) за їхніми представниками шляхетських титулів. Уніфікація шляхти була важливим аспектом реформ освіченого абсолютизму, який мав посприяти централізації держави. У 1776 р. на зразок інших австрійських країв було запроваджено метрику галицької шляхти. Записатися до неї можна було на підставі свідчень трьох осіб, які мали вже підтверджене шляхетство.

Після приєднання до Австрії кількість титулованих родів у Галичині зростала. З 1775 р. особи, які були державними управлінцями в Речі Посполитій, мали право протягом року здобути титул графів, ті, хто був задіяним у міському управлінні, — баронів. Наданням шляхетства опікувалася «Комісія магнатів», згодом — гродські й земські суди, з 1788 р. — Виділ Галицького станового сейму. Надання шляхетського титулу спершу затверджував губернатор, а з 1817 р. його трактували як акт ласки монарха. Його надання ставало чи не найвищим визнанням заслуг перед державою — у військовій, чиновницькій, науковій чи економічній сфері, було елементом цілеспрямованої політики Габсбургів, що в такий спосіб прагнули заручитися підтримкою та симпатією впливових постатей¹²⁹.

Шляхетський стан не був однорідним: на одному його полюсі знаходилась аристократія (магнатерія), що продовжувала розпоряджатися величезними статками, була наближеною до монарших династій, нерідко мала власність у кількох державах, що надавало їй наднаціонального характеру. На іншому полюсі перебувала дрібна малозаможна шляхта, яка за способом життя наближалася до селян чи міщан. Упродовж усього XIX ст. права та привілеї шляхти дедалі більше ставалися під сумнів демократичними рухами, які небезуспішно вимагали їхньої відміни та відкриття соціальних ліфтів. Завдяки поширенню освіти, розвитку університетів усе більшу роль у соціальній структурі відігравала інтелігенція. Вищі

¹²⁸ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydawane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / Pod red. T. Pilata. T. XXIV, zesz. 3: Materiały statystyczne do reformy sejmowej ordynacyi wyborczej. Zestawił M. Nadobnik. Lwów, 1912. Tablica 4.

¹²⁹ Górczyński S. *Nobilitacje w Galicji w latach 1772—1918*. Warszawa: DiG, 1999.

верстви західноукраїнського суспільства здебільшого були денаціоналізованими. Через тісний зв'язок національної та релігійної ідентичності роль суспільної еліти доводилося відігравати духовенству, і лише в останній чверті XIX ст. його змогла повноцінно замінити українська інтелігенція.

Буковина на час приєднання до Габсбурзької монархії була заселена нерівномірно. Більше населення проживало в північній частині, менше — в передгір'ях Карпат. Після приєднання до Австрії територія Буковини на тривалий період перестала бути ареною бойових дій. Стабільне життя сприяло швидкому зростанню чисельності населення: зі 75 тис. у 1775 р. до 568 тис. у 1880 р. і 800 тис. у 1910 р. Отже, населення Буковини впродовж «довгого» XIX ст. збільшилося в 11 разів, у тому числі в її північних повітах — з 97 тис. у 1786 р. до 520 тис. у 1910 р. Воно зростало не лише природним шляхом, а й завдяки різноманітним міграційним потокам, унаслідок яких на території Буковини проживали представники багатьох народів та конфесій.

Якщо абсолютна більшість корінного населення продовжувала займатися сільським господарством, то серед прибулих було чимало зайнятих у промисловості, ремеслі, торгівлі, на державній службі. Та загалом Буковина, як і Галичина, упродовж XIX ст. також залишалась аграрним краєм, а в Північній Буковині відсоток зайнятих у сільському господарстві був вищим, ніж на півдні провінції. Тут 1869 р. в сільському господарстві було зайнято 85 % населення, у промисловості й ремеслі — 6, торгівлі й транспорті — 3, на державній службі та у вільних професіях — 2 %. На 1910 р. це співвідношення дещо змінилося: у сільському господарстві було зайнято 69 % населення, у промисловості й ремеслах — 10, у торгівлі й транспорті — 11, а в офіційній службі й вільних професіях задіяно 10 % мешканців. Отже, хоча число зайнятих у сільському господарстві зменшувалося, вони поповнювали не так лави задіяних у промисловості, як кадри торговців, службовців, інтелігенції. Така соціальна структура населення була звичною для аграрних окраїн¹³⁰.

Аграрний характер зберігало й Закарпаття у складі Угорського королівства. Якщо на кінець XVIII ст. в Угорщині сільським господарством займалися приблизно 80 % населення, то в Закарпатській Русі цей показник перевищував 90 %. Особливістю соціальної структури цього регіону була висока частка аристократії — приблизно 5 %¹³¹. Першими офіційними відомостями про чисельність українців на теренах етноісторичного Закарпаття вважаються дані церковного перепису 1810 р., згідно з якими тут налічувалося 550 тис. греко-католиків, а 429 тис. осіб назвали мовою свого спілкування українську (руську).

Дослідники стверджують, що відтворити чисельність населення українського етноісторичного Закарпаття, як і його етнічний склад, досить проблематично, особливо якщо ототожнювати його з межами сучасної Закарпатської області

¹³⁰ *Буковина: історичний нарис* / Відп. ред. В.М. Ботушанський. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. С. 74—85.

¹³¹ *Закарпаття в етнополітичному вимірі*: кол. моногр. / Кер. авт. кол. М. Панчук та ін. Київ: ІПЕНД, 2008. С. 98.

України. Етнічні межі українського населення не збігалися з адміністративним поділом на комітати, за яким вели офіційну статистику. Так, на 1910 р. на території чотирьох комітатів (Марамароський, Угочанський, Березький, Ужанський) проживало 848,1 тис. осіб, а у межах меншої за площею сучасної Закарпатської області — 595,6 тис. осіб. Однак потрібно пам'ятати, що українці жили й у кількох інших комітатах. Водночас особливо у другій половині XIX ст. угорська влада занижувала чисельність неугорського населення, внаслідок чого дані офіційної статистики й пізніші підрахунки українських дослідників різняться¹³².

Офіційна австрійська статистика аж до середини XIX ст. ніяк не враховувала етнічний склад населення. Це питання було визнано важливим тільки в період «Весни народів» та у зв'язку з продемонстрованими нею тенденціями до політизації національної справи. Ініціатором статистичного обліку етнічного складу населення став етнограф і політик Карл Чорніг (Karl Czörnig). Саме він переконав австрійську владу в необхідності оприлюднення статистичних матеріалів, які з 1846 р. почали виходити у світ за його редакцією. Того ж року було проведено перше обчислення етнічного складу населення Габсбурзької монархії. Записи вели чиновники, які керувались інструкціями з методики збору матеріалу: вони визначали домінуючу в громаді розмовну мову, а також фіксували інші мови, якими користувалося населення.

Утім, домогтися абсолютної достовірності було непросто, адже відомості все ж нерідко надавали не самі селяни, а землевласники, чиновники чи священники. Вважаючи дані про розмовну мову недостатніми для повних висновків про етнічний склад населення, К. Чорніг намагався доповнити їх історико-етнографічними матеріалами та згодом вивести усереднені показники. У 1850-х роках отримані в такий спосіб дані було оприлюднено в низці видань і описано у праці К. Чорніга «Етнографія Австрійської монархії» (*«Ethnographie der oesterr. Monarchie»*, 1857 р.)¹³³.

Етнічний склад населення Галичини періоду кінця XVIII — першої половини XIX ст. дослідники визначали на основі церковного обліку або ж вдавалися до методу екстраполяції. Так, за приблизними даними, на 1773 р. у п'ятнадцяти східних дистриктах Галичини проживало 1 млн 278 тис. українців. На середину ж XIX ст., згідно з даними К. Чорніга, в кордонах Габсбурзької монархії налічувалося 2 940 098 українців (*«Ruthenen»*). З них 2 284 839 осіб проживали в Галичині, 144 982 — в Буковині, 440 600 — на території Угорщини, 6 777 — у Воєводині. За цими ж даними, у тогочасній провінції Галичина проживали: 1 864 101 поляк, 93 387 німців, 312 962 євреї. Після реформ у Габсбурзькій монархії 1860-х років у Галичині зміцніла роль польського чинника, а єврейське населення у товариському спілкуванні поступово переорієнтовувалося з німецької мови на польську. Утвердження панівних позицій польської мови в адміністрації, судочинстві, освіті зумов-

¹³² Тиводар М. Етнодемографічні процеси на Закарпатті (I — початок III тисячоліття). *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 1. С. 12—13.

¹³³ Добжанський О. *Національний рух українців Буковини...* С. 60—61.

лювали тенденції до полонізації як наслідку кар'єрних практик чи урбанізаційних процесів, які також впливали на дані статистики про національний склад населення.

Після ухвалення закону про конскрипцію від 29 грудня 1869 р. статистику в Австро-Угорській монархії вели доволі ретельно, що дає підстави для ґрунтовного аналізу демографічних змін і соціальної структури населення (табл. 2). Останній перепис населення було проведено на початку 1911 р., яким зафіксовано стан на 31 грудня 1910 р. Утім, і в цей період переписи не передбачали графу «національність». Національний склад населення дослідники визначають зіставленням двох інших рубрик: віросповідання і мова товариського спілкування. Не були досконалими й методики опитування, яке нерідко проводили особи без достатньої фахової підготовки. Не кожний мешканець міг однозначно вказати «мову товариського спілкування», єврейське населення також називало такою мовою німецьку або польську. Спірною групою з погляду національної ідентичності були так звані русини-латинники, тобто особи, які спілкувалися українською мовою та здебільшого схилилися до української національної ідентичності, однак належали до Римо-католицького костелу. Суперечки про те, були це етнічні поляки, які через життя в українських громадах українізувалися, чи українці, що з якихось причин змінили обряд, увійшли до ширшого контексту національно-політичних дискусій між українцями й поляками в Галичині. Скласти уявлення про розподіл населення Галичини за віросповіданням і мовою спілкування можна на підставі таблиць, укладених за даними переписів 1900 і 1910 років (табл. 3, 4).

У працях сучасних дослідників подано цифри, які не надто суттєво, однак усе ж відрізняються від даних переписів. Такі розбіжності випливають з певних уточнень меж між Західною і Східною Галичиною. Також історики сходяться на думці, що у визначенні чисельності українського населення найближчими до реальності є дані про кількість греко-католиків. За підрахунками С. Макарчука, на основі матеріалів переписів 1900 р., у Східній Галичині з 4 735 477 осіб було 3 005 916 греко-католиків, або ж українців (63,48 %), 1 074 753 римо-католиків, або ж поляків (22,7 %), 613 264 іудеї (12,96 %) ¹³⁴. За висновками О. Дудяка, від яких суттєво не відрізняються дані польського історика А. Подрази, населення Східної Галичини 1910 р. налічувало 5 254 769 осіб, з яких українці становили 62,9 %, поляки — 23,4 % ¹³⁵. Співвідношення між поляками й українцями в різних повітах Східної Галичини було неоднаковим. Найвищою частка польського населення була в повітах, що прилягали до польсько-українського етнічного кордону, у Львові та Львівському повіті, у містах, а також у панських маєтках (так

¹³⁴ Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у XX ст. *Галичина: етнічна історія* / За ред. С. Макарчука. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. С. 133.

¹³⁵ Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині XX ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1923 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2000. Вип. 35—36. С. 291; Podraza A. Problem pogranicza w Europie środkowo-wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego). *Europa. Galicja. Regiony. Pisma historyczne* / wyboru dokonał, opracował i wstępem opatrzył G. Nieć. Kraków, 2006. S. 129–154.

Таблиця 3

**Розподіл населення Галичини за віросповіданнями
за матеріалами переписів 1900 і 1910 років ***

Віровизнання	Чисельність населення, осіб		Частка в загальній чисельності, %	
	1900 рік	1910 рік	1900 рік	1910 рік
<i>Уся територія Галичини</i>				
Римо-католики	3 345 780	3 731 569	45,73	46,50
Греко-католики	3 108 972	3 379 613	42,50	42,11
Юдеї	811 183	871 895	11,09	10,86
Інші	50 004	42 598	0,68	0,53
Разом	7 315 939	8 025 675	100	100
<i>Західна Галичина</i>				
Римо-католики	2 214 450	2 381 943	88,52	88,55
Греко-католики	86 043	86 540	3,44	3,22
Юдеї	192 382	213 173	7,69	7,93
Інші	8 893	8 198	0,35	0,30
Разом	2 501 768	2 689 854	100	100
<i>Східна Галичина</i>				
Римо-католики	1 131 330	1 349 626	23,51	25,29
Греко-католики	3 022 929	3 293 077	62,79	61,72
Юдеї	618 801	658 722	12,85	12,35
Інші	41 111	34 400	0,85	0,64
Разом	4 814 171	5 335 821	100	100

* *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych...* T. XXIV, zes. 3. Tabl. 4.

звані *obszary dworskie*)¹³⁶. Як видно з даних таблиць, відсоткова частка польсько-мовного та римо-католицького населення мала тенденцію до зростання навіть і в Східній Галичині, що підтверджує згадані вище колонізаційні тенденції.

У табл. 5 наведено сфери зайнятості населення в Східній Галичині станом на початок ХХ ст. з урахуванням національності. Ці дані свідчать, що абсолютна більшість українців продовжувала займатися сільським господарством, демонструють вищий ступінь урбанізації та зайнятості в промисловості польського населення, вказують на те, що основними заняттями євреїв було промислове виробництво й торгівля. Німці прибували в Галичину здебільшого або як чиновники, або як сільськогосподарські колоністи. Після реформ 1860-х років чимало німецьких державних службовців, викладачів університетів і середніх шкіл виїхали

¹³⁶ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydawane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / Pod red. T. Pilata. T. XXI, zes. II: Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka. Opracował J. Buzek. Lwów, 1909.

Розподіл населення Галичини за мовами товариського спілкування за матеріалами переписів 1900 і 1910 років *

Мова товариського спілкування	Чисельність населення, осіб		Частка в загальній чисельності, %	
	1900 рік	1910 рік	1900 рік	1910 рік
<i>Уся територія Галичини</i>				
Польська	3 982 033	4 672 500	54,67	58,55
Українська	3 080 543	3 208 092	42,29	40,20
Німецька	212 327	90 114	2,91	1,13
Інша	9 800	9 771	0,13	0,12
Разом	7 284 703	7 980 477	100	100
<i>Західна Галичина</i>				
Польська	2 370 532	2 558 926	95,29	96,07
Українська	77 249	74 898	3,11	2,81
Німецька	36 263	25 300	1,46	0,95
Інша	3 784	4 524	0,14	0,17
Разом	2 487 828	2 663 648	100	100
<i>Східна Галичина</i>				
Польська	1 611 501	2 113 574	33,59	39,75
Українська	3 003 294	3 133 194	62,61	58,93
Німецька	176 064	64 814	3,67	1,22
Інша	6 016	5 247	0,13	0,10
Разом	4 796 875	5 316 829	100	100

* *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych...* Т. XXIV, zes. 3. Tabl. 4.

з Галичини до німецькомовних провінцій. Також у родинах німецьких чиновників, які залишалися в Галичині протягом кількох поколінь, простежувалися тенденції до полонізації. Німецькі сільськогосподарські колоністи почали прибувати в Галичину з 1780-х років. Найбільше їх було в районах Станіслава, Болехова, Коломиї, Калуша. Німецькі колоністи займалися землеробством, садівництвом, тваринництвом і ремеслами; їхні господарства нерідко ставали прикладами для наслідування місцевими селянами¹³⁷. Вірмени в Східній Галичині також зазнавали полонізації: якщо на 1857 р. їх налічувалося 2400 осіб, то на 1900 р. — 1532. Найчисленніша вірменська громада була в Кутах¹³⁸.

¹³⁷ Сіреджук П. Німецька колонізація Прикарпаття (кінець XVIII — початок XX ст.). *Німецькі колонії Галичини. Історія — архітектура — культура* / Упоряд. і заг. ред. Г. Петришин. Львів: Манускрипт, 1996. С. 75—79.

¹³⁸ Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування... С. 129.

Таблиця 5

Сфери зайнятості населення у Східній Галичині, з урахуванням віросповідання та національності, за переписом 1900 р.*

Населення	Кількість осіб на 1000 фахівців, що працюють у сферах											
	різництво	промисловість	торгівля	служба, що приходить	військова служба	публічна служба	розумова праця	разом виробники	утриманці з рент	перебувають у закладах	безробітні	домашня служба
Усе	817	55	31	16	19	15	1	954	8	9	7	22
Католики	875	36	8	10	18	12	1	960	6	10	4	20
Інші християни	566	165	23	9	145	15	1	924	13	15	10	38
Юдеї	190	260	277	80	18	47	8	880	30	10	40	40
Поляки	597	128	77	36	19	35	3	895	18	20	17	50
Українці	944	14	4	5	10	5	0	982	2	5	2	9
Громадяни інших країн	95	288	62	32	299	87	12	875	14	48	26	37

* *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydawane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / Pod red. T. Pilata. T. XX, zes. II: Stosunki zawodowe i socyalne ludności w Galicyi według wyznania i narodowości. Na podstawie spisu ludności z dnia 31. grudnia 1900 r. / Przedstawił J. Buzek. Lwów, 1905. S. 16.

У середині XIX ст. спроби встановити етнічний склад населення Буковини супроводжувалися гострими дискусіями між українською і румунською спільнотами, результатом яких стала досить значна розбіжність у цифрах. На відміну від Галичини, віросповідання не могло тут бути критерієм розрізнення, адже українці й румуни були православними. Лише наприкінці 1870-х років у переписи було вирішено ввести рубрику про мову товариського спілкування (спершу пропонувалося про родинну мову). За результатами перепису 1880 р. було встановлено, що в Буковині проживало 239 690 українців (42,16 %), 190 005 румунів (33,43 %). На 1900 р. національний склад населення Буковини був таким: 297 798 українців (41,16 %), 229 018 румунів (31,65 %), 96 150 євреїв (13,16 %), 63 336 німців (8,67 %), 26 857 поляків (3,71 %).

Чисельна більшість українського населення не влаштовувала румунських політиків, які розпочали кампанію проти українізації («рутенізації») румунського населення Буковини. Питання національної статистики стало вкрай політизованим. Перепис 1910 р. відбувався в умовах галасливої агітації румунських політичних сил, які не лише закликали населення виявити свідомість і вказувати як розмовну румунську мову, а й застосовували певні форми тиску на органи місцевої влади, щоб ті діяли у цьому напрямі. Внаслідок цього перепис 1910 р. показав зменшення частки українського населення Буковини на 3,78 % та зростання

румунів на 2,73 %. Українські політики вважали цифри цього перепису настільки фальсифікованими, що навіть вимагали скасувати його результати¹³⁹.

Румунське та українське населення Буковини в основному займалося сільським господарством. Помітну частку серед мешканців Буковини становили німці: 8—9 % населення провінції. Здебільшого вони прибували у край або як колоністи, що створювали поселення в селах і містах, або ж як військові адміністратори, чиновники, ремісники, торговці, робітники, представники вільних професій. На початок ХХ ст. 12—13 % населення Буковини становили євреї. Порівняно зі станом на момент приєднання до Габсбурзької монархії, коли в Буковині налічувалося тільки 526 єврейських сімей, єврейське населення, яке не лише традиційно займалося торгівлею, ремеслом, фінансами, а й отримувало у власність земельні наділи, поповнювало лави інтелігенції, зростало найдинамічніше. Помітною групою були поляки, які становили 3—4 %, а в Північній Буковині — до 6 % усього населення. Зростанню їхньої чисельності сприяло адміністративне об'єднання Буковини з Галичиною. Польські землевласники купували маєтки й залучали до їх обслуговування управителів, після відкриття у другій половині 1860-х років залізничної лінії Львів — Чернівці — Сучава чимало поляків було задіяно на залізниці, працювали вони й у промисловості, культурно-освітній сфері, медицині, сільському господарстві. Менш численними були національні групи вірмен, угорців, чехів, словаків, словенців, італійців. Наприкінці ХVІІІ ст. на Буковині з'явилися російські старообрядці — липовани, які оселилися в кількох селах, зокрема у Білій Криниці. Тут вони мали свободу віросповідання, на кілька десятиліть були звільнені від сплати податків і військової служби, не відробляли панщину. Липовани сприяли поширенню садівництва, бджільництва, вирощування гречки та льону. Проживали на Буковині й кілька тисяч циган, яких не фіксувала офіційна статистика¹⁴⁰.

Наприкінці ХVІІ — у перших десятиліттях ХVІІІ ст. через війни, стихійні лиха та епідемії чисельність населення в Закарпатті знижувалася, чимало селянських садиб пустували. Згідно з даними перепису 1786—1787 рр., у Марамороському, Угорчанському, Березькому та Ужанському комітатах мешкало понад 235 тис. осіб. Етнічну належність мешканців населеного пункту визначали за більшістю, тож на той час нарахували усього 702 українські громади. Населення збільшувалося не лише завдяки природному приросту, а й у результаті переселень у гірські місцевості українців з Галичини, а також німців-лісорубів, які зупинялися у верхів'ях річок Тересви і Тиси, зокрема в с. Ясіня і м. Рахів. Як і на Буковині, питання підрахунку чисельності українців на Закарпатті набуло політичного забарвлення. На зламі ХІХ—ХХ ст. офіційна статистика показувала навіть зменшення чисельності українського населення, що дослідники пояснюють винятково процесами мадяризації та певними фальшуваннями під час переписів. Йдеться про доволі значні цифри, оскільки на 1900 р., згідно з матеріалами офіційної статистики, в Угорщині проживало 423 тис. українців, тоді як українські

¹³⁹ Добржанський О. *Національний рух українців Буковини...* С. 57—75.

¹⁴⁰ *Буковина: історичний нарис...* С. 74—85.

дослідники подають число 700 тис. На українських етнічних територіях Земплінського, Шариського та Спаського комітатів відбулися також процеси словакізації.

За офіційними даними перепису 1910 р., на території сучасної Закарпатської області України проживало 334 727 осіб, які як мову товариського спілкування вказали українську (56,2 %), 173 914 (29,2 %) — угорську, 63 729 (10,7 %) — німецьку, причому до останніх двох груп входили також євреї¹⁴¹, які в різних місцевостях становили від 10 до 18 % населення. Основна частина мешканців Закарпаття всіх національностей займалася сільським господарством. Серед особливостей можна відзначити те, що після поразки антигабсбурзького повстання 1703—1711 рр. на чолі з Ференцом II Ракоці маєтки його учасників було конфісковано й передано новим власникам, здебільшого німцям. Так, земельна власність самого лідера повстання з центром у Мукачеві перейшла до німецького роду Шенборнів. Нові землевласники сприяли переселенню в Закарпаття німецьких колоністів.

Міжетнічні контакти на теренах України найхарактернішими були між українцями, росіянами і поляками. Етнічні процеси відбувалися неоднаково, на них впливала імперська політика російської держави і, зокрема, виведення української мови за межі політичного й освітнього простору. Найінтенсивнішою асиміляція була на окраїнах проживання українського етносу, а в його центрі цей процес мав сповільнений характер. Прагнення Російської імперії «зробити» з українців росіян, германізація, полонізація, румунізація, мадяризація в Габсбурзькій монархії не були успішними. На корінних землях зберігалось переважання українського населення, а на півдні його етнічна територія навіть збільшилася через участь українців у колонізації краю. Міжетнічна взаємодія не обмежувалася процесами конфронтації, а полягала у багаторівневому культурному обміні, діалогах та взаємних впливах, у яких формувалися модерні національні ідентичності.

Переселенські, організовані державою та самовільні рухи. Міграційні процеси, що активізувались у другій половині XVIII ст., були тісно пов'язані не лише з економічними та релігійними причинами, а й з політичними. У 1775 р. ті запорозькі козаки, які не здалися Григорію Потьомкіну, утекли до Туреччини й заснували на її кордонах Задунайську Січ. Після ліквідації Кримського ханства близько 80 тис. татар емігрувало до Туреччини, і з цього часу їхня латентна міграція неодноразово повторювалася. Найбільшою вона була в 1860—1863 рр., коли досягла 192,4 тис. осіб¹⁴². Це був мовчазний протест проти нав'язаних кримськотатарському народові умов перебування у православній Росії. Щоб ослабити Кримське ханство, Катерина II вирішила позбавити його господарської еліти, в основному торговельної, на яку спирався Шагін-Гірей, проводячи європейські реформи. Переселення 18,4 тис. греків у Приазов'я відбувалось у супроводі російських військ під командуванням О.В. Суворова. Аби переселення підтримала грецька громада, їй було надано в ко-

¹⁴¹ Тиводар М. Етнодемографічні процеси на Закарпатті...

¹⁴² Водарский Я.Е., Елисева О.И., Кабузан В.М. *Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков...* С. 73. В.М. Кабузан налічував 200 тис. осіб, зарахувавши до переселенців і ногайців (Кабузан В.М. *Украинцы в мире: динамика численности и расселения...* С. 266).

ристування багато щедрої землі, з гарантією адміністративної і релігійної автономії. Цікаво, що до цієї грецької громади виявили бажання примкнути і переселилися 1829 р. греки з Туреччини, заснувавши село Анадоль ¹⁴³.

Цей яскравий приклад державного переселенського примусу одного з розвинених народів Криму повторився і з виселенням 12,5 тис. осіб вірмен у район Нахичевані. Крім греків і вірмен переселялися й інші християнські народи — грузини і волохи. Шагін-Гірей з братами, беями, мурзами і чиновниками отримали від російської казни за це переселення близько 100 тис. руб. компенсації ¹⁴⁴. До масової міграції вдався ще один кочовий народ Дикого степу — калмики, які не сприйняли нових геополітичних умов, через які вони були позбавлені безкраїх пасовищ. 1771 р. 300 тис. осіб склали свої намети і разом з мільйонними табунами тварин рушили на землю предків — до Китаю. Катерина II, стурбована таким численним виходом з її підданства, розпорядилася зупинити міграцію, але війська нічого не змогли вдіяти ¹⁴⁵.

Практично відразу після уведення Криму до складу імперії розпочалося масове переселення на південь і до Криму російського населення, серед якого були дезертири і відставні солдати, державні й поміщицькі селяни. Цьому сприяло усунення військової загрози, наявність незаселених чорноземних земель і, не в останню чергу, запровадження кріпацтва в 1783 р. За підрахунками В. Кабузана, приріст населення в Новоросії був найвищим і становив 82,2 % ¹⁴⁶. Поряд з іноземною поширювалась і внутрішня колонізаційна міграція. В освоєнні південно-українських степів значне місце посідала стихійна селянська колонізація. Серед переселенців — росіян, білорусів, поляків, євреїв — основну масу становили українці — селяни та козаки, чисельність яких досягала майже 65 % міграційного приросту в XIX ст., тоді як росіян — лише 25 % ¹⁴⁷. Переселенням козаків уряд переймався найбільше, бо прагнув використати їхні військові традиції та лояльність для захисту південних кордонів. Утікачі з сусідніх губерній, особливо селяни з Правобережної України, як правило, поселялися нелегально.

Як відзначив В. Кубійович, унаслідок колонізації півдня селянством і козацтвом з Лівобережжя суттєво збільшувалась українська етнічна територія ¹⁴⁸. Державних селян з Росії, які були землеробами й будівельниками, охоче використовували на спорудженні укріплень, адміралтейств, розбудові міст-портів. Певну роль у залюдненні півдня відігравали й військові поселення (16 полків). На 1815 р. у Новоросії вже мешкало близько 1,5 млн осіб, три чверті з яких становили українці. Про посилену

¹⁴³ Наулко В.И. *Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк)*. Киев: Наук. думка, 1975. С. 56.

¹⁴⁴ Водарский Я.Е., Елисева О.И., Кабузан В.М. *Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков...* С. 87.

¹⁴⁵ Кінг Ч. *Історія Чорного моря* / Пер. з англ. М. Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2011. С. 189.

¹⁴⁶ Кабузан В.М. *Українці в мирі: динаміка численності й расселення...* С. 126.

¹⁴⁷ Гладун О.М., Кулик Н. В., Рудницький О. П. Чисельність, склад і рух населення... С. 82.

¹⁴⁸ Кубійович В. *Географія України й сумежних країв...* С. 298.

колонізацію півдня свідчить збільшення тут чисельності ревізських душ: протягом 1801—1827 рр. з 451,8 тис. до 712,4 тис. і в 1857 р. — до 1,1 млн осіб. У першій половині XIX ст. тут швидкими темпами розвивалося сільське господарство і міжнародна торгівля, і сюди ж перемістився центр господарської діяльності імперії.

Після Російсько-турецької війни 1787—1791 рр., коли по Дністру було встановлено кордон між Росією і Туреччиною, почалася хвиля заселення майбутньої Бессарабії. Місця тюркомовних ногайців, які виселялися, займали українці, росіяни, болгары, серби. Імігранти слов'янського походження, хоча й становили значний відсоток, мало впливали на місцеве соціокультурне життя. Військова служба не сприяла залученню дворянства до промислового підприємництва, у краї в 1860-х роках найбільші фабрики перебували в руках іноземців.

Тоді ж, 1792 р., козацьке військо було переселено на Північний Кавказ і дістало назву Чорноморського. Йому у «вічне володіння» було передано землі Тамані, узбережжя між Дніпром і Бугом, гирло р. Кубань до берегів Азовського і Чорного морів і р. Єї. 1794 р. козаки заснували тут 40 куренів, давши їм колишню назву запорозьких. Організація управління нагадувала січові паланки. Центром Чорноморії став заснований 1794 р. Катеринодар. Сюди кілька разів переселяли козаків, зокрема тих, хто відійшов в Османську імперію після ліквідації Запорізької Січі. Упродовж першої половини XIX ст. на ці землі було переселено 100 тис. козаків з Лівобережної України. Чорноморці мали освоювати ввірені їм землі, охороняючи Кубань від нападів горців. У 1820 р. Чорноморське військо було підпорядковане командувачу Окремим кавказьким корпусом і головноуправляючому в Грузії генералу Олексію Єрмолову, а з 1835 р. — департаменту військових поселень при Військовому міністерстві¹⁴⁹.

Під час Східної (Кримської) війни верховна влада Росії, побоюючись, що кримськотатарське населення перейде на бік противника, почала переселяти його з морського побережжя у внутрішню частину півострова. А відразу після війни почалася нова хвиля масової еміграції до Туреччини і татар, і ногайців. Причиною стали чутки про насильницьке виселення з Криму мусульман, що їх підігрівали російські чиновники, які за безцінь скуповували в селян землю, а також турецька агітація про підтримку переселенців на новій батьківщині¹⁵⁰. Масова еміграція (до 198,7 тис. осіб) призвела до зростання в Криму чисельності українців і росіян, частка яких серед усього населення вийшла на перше місце і становила 36,1 %.

За спрямуванням міграційні потоки поділяють на зовнішні і внутрішні, хоча поділ цей досить умовний. До прикладу, чимало німців обрали спершу береги Волги, а потім змінили їх на причорноморські степи. Російські старовіри з Гетьманщини переселилися на малозалюднені простори Південної України. Зовнішню мі-

¹⁴⁹ *Северный Кавказ в составе Российской империи*. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. С. 50, 53, 76—78.

¹⁵⁰ Водарский Я.Е., Елисеєва О.И., Кабузан В.М. *Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков...* С. 96, 97, 102.

грацію характеризують численні переселення вихідців з європейських народів, які тривали до 1819 р. З цього року російська держава заборонила приїзд іноземців на поселення. Натомість було дозволено переселятися до Криму державним селянам із забезпеченням їх землею (до 15 десятин на кожну ревільку душу). Підмічено, що переселення українських селян активізувалося в 1830—1840-х роках ¹⁵¹.

Після ліквідації Запорізької Січі частина запорожців заснувала в пониззі Дунаю Задунайську Січ, решту було включено до Чорноморського козацтва і поселено в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Після закінчення Російсько-турецької війни 1768—1774 рр., у якій козаки взяли активну участь, їх знову було переселено на відвойовану в османів західну частину Північного Кавказу — Кубань. До цих 25 тисяч козаків додалося близько восьми тисяч козаків Задунайської Січі, а загалом сюди в першій половині XIX ст. переселилося майже 160 тис. осіб з українських губерній. У другій половині цього століття на Північний Кавказ переселився майже 1 млн селян переважно з Лівобережної України ¹⁵².

Якщо для першої половини XIX ст. характерним було переселення в причорноморські і приазовські степи, на Північний Кавказ, то з ліквідацією кріпацтва — до Сибіру, Центральної Азії і Далекого Сходу (Зелений Клин). До переїзду селян мотивували привабливими чутками про неміряні багатства Сибіру, вільні, дешеві, «пустопорожні» землі, ріки, переповнені рибою, пасовиська з густою та соковитою травою для худоби. Переїзд «за землею» ставав альтернативою переходу до міста, яке відлякувало селян відмінним способом життя та заняття і через слабкі темпи урбанізації не могло запропонувати селянам достатньої кількості привабливих робочих місць ¹⁵³.

Більшість дослідників у підрахунках чисельності переселенців з України за Урал до Першої світової війни схиляються до цифри 2 млн українців ¹⁵⁴. Є й інші дані, згідно з якими до Сибіру, Далекого Сходу і Казахстану переселилися 2,3 млн, а назад повернулося 0,6 млн осіб ¹⁵⁵. Відсутність точніших даних пов'язана з тим, що до 1896 р., часу створення при Міністерстві внутрішніх справ Переселенського управління, обліку не вели. Помічено, що переселення поживалося після уведення Транссибірської залізниці, спорудженої в 1895—1905 рр. На Зеленому Клині в першому десятилітті XX ст. українці становили 75—80 % переселенців. Не всі переселенці змогли звикнути до нових умов, і частина з них повернулася в Україну. За підрахунками В. Кубійовича, протягом 1890—1914 рр. таких осіб було приблизно 480 тис ¹⁵⁶.

¹⁵¹ Там само. С. 95.

¹⁵² Гладун О.М., Кулик Н.В., Рудницький О.П. Чисельність, склад і рух населення... С. 82.

¹⁵³ Woroby P. The Role of the City in Ukrainian History. *Ivan L. Rudnytsky. Rethinking Ukrainian History*. Edmonton, 1981. P. 207.

¹⁵⁴ Переселення на центральних і східних землях до 1930 р. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Київ, 1994. Т. 1. С. 147; Черномаз В.А. *Украинское национальное движение на Дальнем Востоке (1917—1922)*. Владивосток, 2009. С. 37.

¹⁵⁵ Гладун О.М., Кулик Н.В., Рудницький О.П. Чисельність, склад і рух населення... С. 82.

¹⁵⁶ Кубійович В. *Географія України й сумежних країв...* С. 297, 446.

Згодом в урядових колах Росії все частіше і впевненіше почали озвучувати не лише колонізаційно-господарські, а й політичні завдання переселенського руху: «Нова точка зору на колонізаційне питання в Сибіру полягає в тому, щоб поставити головним завданням переселенської політики не виселення трудових мас з батьківщини, а заселення окраїн російськими людьми»¹⁵⁷. Про це наголошував чиновникам Міністерства внутрішніх справ професор Дмитро Пестржецький, який вважав, що основне завдання переселення полягає не в подоланні сумнівного малоземелля, а зводиться до проблеми бути чи не бути «Росії Великою»¹⁵⁸. Через фактичне перебування українського культурно-освітнього простору в Російській імперії під забороною українським переселенцям у Сибіру було вкрай складно підтримувати власну ідентичність, а в оточенні інших народів відмінності між ними й росіянами мали тенденції до згладжування. На початку ХХ ст. заселений здебільшого українцями Західний Сибір став важливим економічним регіоном Російської імперії з виробництва товарного зерна і молочно-м'ясної продукції.

Помітною стала міграція і до Катеринославської губернії, яка суттєво активізувалася в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., що було пов'язане з відкриттям шахт на Донбасі. Подібна картина спостерігалася і в містах Херсонської губернії. За підрахунками В. Кабузана, тут механічний приріст населення був більшим, ніж у Москві, Одесі і Варшаві¹⁵⁹. До економічних міграцій варто віднести й останню хвилю переселення кримськотатарського селянства з Криму до Туреччини в 1902—1903 рр., під час якої виїхало близько 13 тис. осіб. Зумовлена вона була обезземеленням кримськотатарського селянства, і уряд вдався до її припинення забороною видавати паспорти на виїзд¹⁶⁰. Як бачимо, масові переселення і депортації в імперських інтересах були більше звичним, ніж унікальним явищем.

Міграційні процеси — тією чи іншою мірою — були характерними для всіх народів на території етнічних українських регіонів у складі Габсбурзької монархії. Першим помітним міграційним рухом, який був пов'язаний з переходом Галичини й Буковини під владу Габсбургів, стало переселення німців. Спершу сюди прибували військовослужбовці, а за ними — чиновники, які мали збудувати адміністративну вертикаль, та вчителі, покликані створити німецькомовну систему освіти. Частина з них приїжджали разом із сім'ями, інші створювали родини вже на місці. Не всі вони мали німецьке етнічне походження: оскільки австрійська влада заохочувала знання чиновниками у приєднаних регіонах хоча б однієї слов'янської мови, серед цієї хвилі переселенців були й чехи та представники інших слов'янських народів Габсбурзької монархії.

¹⁵⁷ *Вопросы колонизации*. Санкт-Петербург. 1916. № 19. С. 52.

¹⁵⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 442. Оп. 521. Спр. 219. Арк. 17.

¹⁵⁹ Кабузан В. Движение населения в Российской империи. *Отечественные записки*. 2004. № 4. URL: <https://strana-oz.ru/2004/4/rabotniki-bez-granic-vliyanie-globalizacii-na-mezhdunarodnuyu-migraciyu>—

¹⁶⁰ Водарский Я.Е., Елисеева О.И., Кабузан В.М. *Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков...* С. 111.

Патентом 1774 р. Марія Терезія закликала купців, ремісників та підприємців католицького віросповідання переселятися з німецьких земель до Галичини. Протестанти спочатку отримали дозвіл оселитися в кількох галицьких містах і лише з 1781 р. змогли обрати місцем свого проживання сільську місцевість. На зламі XVIII—XIX ст. у Галичину переселилося близько 15 тис. німецьких мігрантів. Вони засновували поселення за принципом віросповідної спільності. Мігранти не завжди залишалися в перших місцях своїх поселень, інколи в них навіть забирали виділені угіддя, якщо їм не вдавалося налагодити господарювання. За підрахунками німецьких дослідників, у Галичині в 1786 р. проживало 18 000 німців, а в 1846 — 67 500. У другій половині XIX — на початку XX ст. переписи показували значні коливання чисельності німецькомовного населення в Галичині, що було пов'язано з метаморфозами у мовних стратегіях галицьких євреїв (офіційна статистика не визнавала їдиш як мову спілкування)¹⁶¹.

Наприкінці XVIII ст. австрійська влада пробувала встановити контроль над чисельністю єврейського населення. Переписи (конскрипції) євреїв проводили дуже часто. У 1773 р. на території тогочасної провінції Галичини було зафіксовано 224 981 євреїв, 1776 р. — 144 200, 1786 — 215 447. Такі суттєві коливання пояснювалися тим, що євреї, збагнувши небезпеку накладення на них нових податків, намагалися уникати урядових комісарів, які проводили переписи. Частка єврейського населення (приблизно 10 % від загального числа мешканців) у Галичині була високою порівняно з іншими австрійськими краями, тож австрійські правителі вдавалися до різних заходів, щоб її обмежити. Для цього застосовували передусім методи економічного тиску. Так, на євреїв було накладено більші податки, їм заборонено одружуватися без дозволу губернаторства, а за дозвіл належало сплатити немалу суму. Тих, хто не сплачував податку або ж порушував розпорядження, австрійська влада намагалася депортувати за кордон на територію Речі Посполитої: так упродовж 1781—1782 рр. було виселено 1192 особи.

Одночасно уряд встановлював обмеження для імміграції євреїв у Галичину, видаючи дозволи тільки тим, хто мав у розпорядженні досить значну суму у 5 тис. золотих ринських, 10 % з якої доводилося сплатити за набуте підданство. Євреям було заборонено займатися низкою традиційних занять (шинкарством, млинарством, аптекарством, пивоварінням, обробкою дерева), єврейським хірургам не дозволяли мати практику серед християнського населення, обмежено їх можливості здавати в оренду земельні ділянки, врешті-решт на них наклали рекрутську повинність, яка складно співвідносилася з традиційними релігійними практиками єврейського населення: ранніми шлюбами, заборонаю працювати в суботу, носити військову форму, споживати деяку їжу. Оскільки наслідком заборон ставало те, що чимало єврейських родин втрачали будь-які засоби для існування, влада намагалася виходити з цієї ситуації, підтримуючи надання євреям земельних наділів для обробітку і створення подібних до німецьких єврейських

¹⁶¹ Röskaŭ-Rydel I. *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772—1918*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011. S. 48—57.

колоній. Однак ця програма була реалізована незначною мірою, оскільки для підтримки на перших порах таких господарств бракувало коштів. Обмеження щодо єврейського населення були суттєво послаблені толеранційним патентом 1789 р. Хоча чимало обмежувальних приписів на практиці обходили й раніше, та й сама австрійська влада не була надто наполегливою щодо їх реалізації, все ж наслідком цілеспрямованих утисків було зменшення динаміки приросту єврейського населення в Галичині та масові міграції євреїв на територію Угорщини, зокрема до Закарпаття¹⁶².

У ході конституційних перетворень у Габсбурзькій монархії 1860-х років більшість обмежень щодо єврейського населення було скасовано. Так, наприклад, євреї могли укладати шлюби без обмежень, займатися всіма ремеслами, нотаріальною та судовою практикою, отримали повноту громадянських прав. Усе це позитивно впливало на динаміку природного приросту єврейського населення. У 1880-х роках у зв'язку з низкою антиєврейських актів у Російській імперії після вбивства Олександра II розгорнулася хвиля масової еміграції євреїв з Росії. Шлях мігрантів пролягав через прикордонне галицьке містечко Броди, тож багато з них залишалося в ньому на деякий час чи й назавжди. Також з 1880-х років помітно посилювалися тенденції до еміграції євреїв з Галичини. Протягом 1881—1910 рр. усього з краю виїхало 326 504 осіб, що становило понад 30 % усієї еміграції з провінції. Для єврейського населення майже нехарактерною була сезонна трудова міграція, здебільшого вони виїжджали назавжди в пошуках кращого життя. Чимало євреїв у той час виїхали до Сполучених Штатів Америки¹⁶³.

Починаючи з 1880-х років можна говорити про масовий характер еміграції українців з Галичини та Буковини. Ця еміграція мала соціально-економічний характер, була пов'язана насамперед із малоземеллям селянських родин (кількість господарств, які мали земельні наділи менш як 2 га, перевищувала 40 %, близько 30 % селян взагалі майже не мали землі)¹⁶⁴. Земельний голод у поєднанні зі слабким розвитком промисловості, де було задіяно небагато працівників, штовхав людей до пошуків заробітку в інших місцях. Український селянин нерідко віддавав перевагу еміграції перед переїздом у сусіднє місто як через психологічну відданість справі обробітку землі, так і через те, що місто в його уяві було «чужим» простором. Основними напрямками еміграції були США, Канада, Аргентина, Бразилія (в деякі роки сюди виїжджали так активно, що йшлося навіть про

¹⁶² Bałaban M. *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772—1868*. Lwów, 1916. S. 18—55; Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування... С. 124—125.

¹⁶³ Fridman F. *Dzieje Żydów w Galicji (1772—1914). Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturowa* / Pod. red. J. Schipera, A. Tartakowera, A. Haffki. Warszawa, 1932. T. 1. S. 378—379.

¹⁶⁴ Качараба С. З Галичини до Америки: подорож українського емігранта (кінець XIX — початок XX ст.). *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura. Studia z dziejów miasta* / Red. naukowa K. Karolczak i Ł.T. Sroka. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. T. IX: *Życie codzienne miasta*. S. 136.

«бразильську гарячку»). Емігрували селяни переважно родинами. Перед виїздом вони продавали земельні наділи, тож зв'язок із рідною землею для них обривався ¹⁶⁵. За підрахунками українських дослідників, до початку Першої світової війни до США, Канади, Бразилії та Аргентини переселилося майже 500 тис. галицьких українців ¹⁶⁶. Міграційні потоки польських селян загалом не відрізнялися від українських, проте спостерігався і процес їх переселення із Західної Галичини у Східну, який користувався підтримкою провінційної влади. Врешті-решт частина українських селян з Галичини переселилася до Буковини і Закарпаття. Такі переселенські рухи були характерними для гірської місцевості.

Організацією заокеанської еміграції займалися мореплавні компанії різних країн. Їхні агенти активно агітували галичан виїжджати, поширюючи чутки про всілякі принади життя за кордоном. Для подорожі зі Львова до Вінніпега в Канаді емігрантові потрібно було зібрати документи та орієнтовно 500 крон, що становило досить високу суму. Процедура виїзду була доволі складною й обтяжливою, відбувалася в далеких від комфортних умовах. Емігранти нерідко ставали жертвами шахраїв, стикалися з величезними труднощами після переїзду ¹⁶⁷. На початку XX ст. помітним явищем стала також сезонна міграція українських сільськогосподарських робітників до Німеччини. Влітку 1904 р. часопис «Діло» оцінював число українських заробітчан у Пруссії у 18 тис. осіб ¹⁶⁸. Сезонна міграція українських заробітчан не відповідала інтересам польських землевласників, тож це питання невдовзі набуло політичного забарвлення. Спроби провінційної адміністрації стримати міграційні потоки українські політики сприйняли як цілеспрямоване закріпачення і намагання перешкодити «цивілізаційним впливам» з далекого Заходу ¹⁶⁹.

Українці з Галичини емігрували й на територію Російської імперії. Особливістю цього напрямку було те, що еміграція мала стихійний, не дозволений характер, охоплювала здебільшого подільські повіти. Найбільше селян — близько 6 тис. — помандрували до Росії 1892 р. ¹⁷⁰ Хвиля міграційної активності була пов'язана з тим, що один із лідерів галицьких русофілів Іван Наумович, який емігрував до Росії за деякий час після процесу Ольги Грабар 1882 р., закупив за фінансової підтримки російських монархістів близько 500 десятин землі на Кавказі, де планував зробити «рай на землі» для переселенців з Галичини й Буковини. Ця справа також набула політичного звучання: якщо з погляду російського уряду ці переселення давали змогу посилити «руський» чинник серед «іногородців»

¹⁶⁵ Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування... С. 120—122.

¹⁶⁶ Качараба С., Рожик М. *Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890—1914 рр.* Львів, 1995.

¹⁶⁷ Качараба С. З Галичини до Америки: подорож українського емігранта... С. 136—143.

¹⁶⁸ На зарібках в Німеччині. *Діло*. 1904. Ч. 192. 26 серпня (8 вересня).

¹⁶⁹ На зарібки. *Діло*. 1904. Ч. 69. 26 марта (8 цвітня).

¹⁷⁰ Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов австрійського панування... С. 122.

Кавказу, то в Галичині його сприйняли як свідчення русофільської пропаганди, з якою потрібно було боротися¹⁷¹.

Єдиним напрямком в еміграції з Галичини й Буковини, який підтримував австрійський уряд, була Боснія і Герцеговина. Еміграційний рух туди розгорнувся з 1890-х років. У березні 1899 р. галицький часопис «Руслан» писав: «В околицях Бурштина запанувала знов еміграційна гарячка, тим разом вже не до Бразилії, а до Боснії. Нарід чи то на ярмарку, чи при забаві в шинку, чи при роботі, розмовляє лиш о новім краю. Кілька родин вже поїхало, інші вибираються лише на звіди, а повернувшись оповідають як давнійше о Бразилії, так тепер о Боснії, що ся країна молоком і медом текуча». Частина емігрантів використовувала виїзд до Боснії та Герцеговини тільки як тимчасовий етап для подальших мандрів за океан, оскільки умови там не відповідали їхнім очікуванням¹⁷².

Отже, для західноукраїнських регіонів у складі монархії Габсбургів упродовж XIX ст. характерними були переселенські процеси багатьох народів як еміграційної, так і імміграційної природи. Як правило, вони мали добровільний характер, випливали з соціально-економічних реалій або ж були пов'язаними зі службовою чи виробничою необхідністю. До примусових депортацій австрійський уряд не вдавався, а його спроби зміцнити владу за допомогою переселень німецьких колоністів здебільшого завершувалися процесами акультурації в бік місцевого середовища самих переселенців. Наслідками міграційних рухів у західноукраїнських регіонах протягом XIX ст. стало посилення мультикультуральної складової на теренах цих регіонів, з одного боку, та створення осередків української діаспори, зокрема за океаном, з іншого.

Тож на 1914 р. на українських теренах проживало 36 298,4 тис. населення, з яких українців було 26 081, 3 тис. (71, 9 %), росіян — 3 325,8 (9,2 %), євреїв — 2 977,4 (8,2 %), поляків — 1 957,6 (5,4 %), німців — 699,5 (1,9 %), інших — 1 256,8 (3,5 %)¹⁷³. Унаслідок зовнішньої міграції, темпи якої збільшувалися починаючи з 1870-х років XIX ст., чисельність українців у світі, за статистичними даними В.М. Кабузана, становила: на 1910—1917 рр. їх у Росії налічувалося 5 778 тис. осіб, у Європі — 1 021,2 тис. осіб, в Америці (США, Канаді, Аргентині, Бразилії) — 380 тис. осіб¹⁷⁴. Саме в XIX ст. завдяки становленню статистики й етнографії з високим ступенем достовірності було визначено етнічні межі народів Європи, які були підставою для їх політичного самовизначення.

¹⁷¹ Качараба С., Рожик М. *Українська еміграція*. С. 38—39.

¹⁷² Там само. С. 92—93.

¹⁷³ Гладун О.М., Кулик Н.В., Рудницький О.П. Чисельність, склад і рух населення... С. 96.

¹⁷⁴ Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения... С. 414, 441—443.

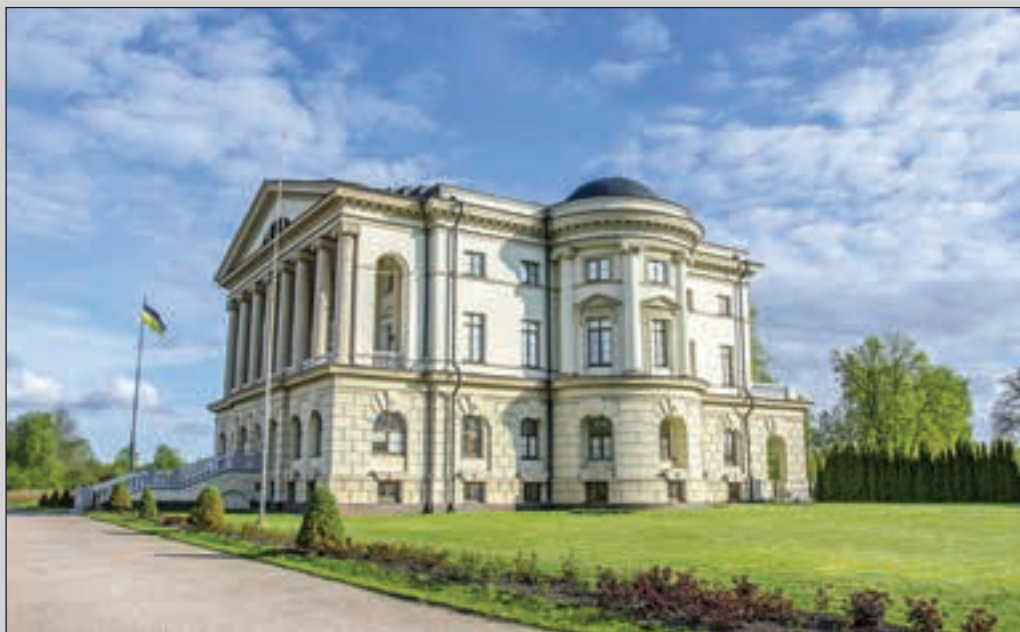
Державний кордон між Австро-Угорською та Російською імперіями. Пункт пропуску Броди — Радивилів. Поштівка. 1902. Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. Poczt. 5973a*

Дніпро біля Києва. Худож. Іван Труш. 1910. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Катерина II на коні. Худож. Віргіліус Еріксен. 1762. Ермітаж

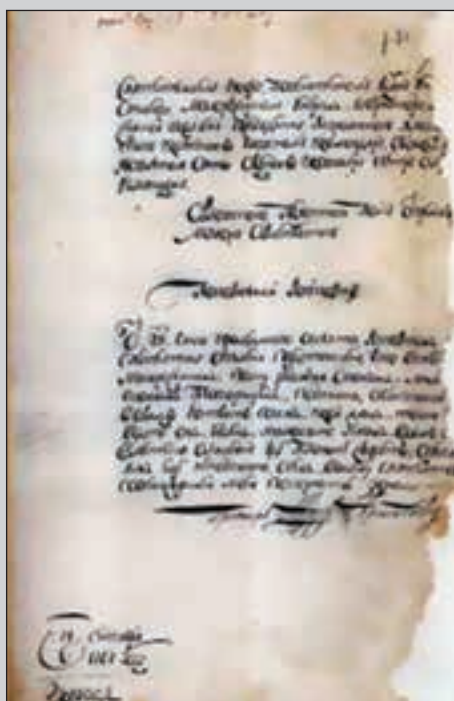

Палац гетьмана Кирила Розумовського в Батурині. Арх. Чарльз Камерон. 1799—1803.
Сучасний вигляд

Бюст Олександра Безбородька. Мармур. Робота Федота Шубіна. URL: <https://www.artcontext.info/pictures-of-great-artists/55-2010-12-14-08-01-06/1833-shubin.html>

Петро Румянцев-Задунайський у фельдмаршальському мундирі з жезлом. Худож. Франц Рісс. 1833

Репорт Петра Румянцева про завершення перепису у Київському полку. 1767. З фондів Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України у м. Києві

Портрет Олександра Безбородька. Худож.
Йоганн Лампі. 1794. Ермітаж

Портрет Григорія Потьомкіна. Гравюра Тараса
Шевченка, вміщена у книжці М.О. Полевого
«Русские полководцы». 1844

Потьомкінський палац у Катеринославі. Малюнок невідомого художника. XIX ст.

Рейтан — занепад Польщі. Худож. Ян Матейко. 1866. Королівський замок / *Zamek Królewski*, м. Варшава, Польща

Тадеуш Костюшко. Худож. Карл Готліб Швайкарт. 1802. Національний музей у Варшаві

Оголошення генералом М. Кречетниковим маніфесту Катерини II про приєднання Волині і Поділля до Російської імперії. 1793. Малюнок Р. Штерна, гравюра Ю. Шюблера

Алегорія про перший поділ Речі Посполитої. Ілюстрація з британської газети. 1772

Російський військовий табір поблизу Карасу-Базар в Криму. Худож. Михайло Іванов. 1783

Ханський палац. Худож. Карло Боссолі. 1840—1842. URL: http://krymology.info/index.php/Карло_Боссоли

Ханське подвір'я у Бахчисараї. Худож. Карло Боссолі. 1857

Кримські татари, що мандрують степом. Худож. Карло Боссолі. 1956. URL: <https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Carlo-Bossoli/543883/Carlo-Bossoli.-Tatars-traveling-across-the-steppe.html>

Церква св. Петра Калнишевського на хуторі Буда біля Черкас. Споруджено у 2008. URL:
https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/77998_cerkov-sv-petra-buda.htm

Портрет імператриці Марії Терезії.
1760-ті роки (?). Худож. Мартин фон
Майтенс (мол.). Ратуша / *Town Hall*,
м. Гент, Бельгія; *Web Gallery of Art*

Герби земель Австро-Угорської монархії. 1876. Опубліковано у: *Kovalska A. The Coats of Arms of the Kingdom of Galicia and Lodomeria. Forgotten Galicia. 2020. 9 May*

Портрет Йоганна Антона фон Пергена, першого австрійського губернатора Галичини. Худож. Йоганн Ернст Мансфель. Гравюра кін. XVIII ст. Державний історичний музей / *Rijksmuseum*, м. Амстердам, Нідерланди

Карта Королівства Галичини та Лодомерії з дистриктом Буковина. 1780. Оригінальна назва: *Carte nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie avec le District de Bukowine Augsburg: T.C. Lotter, 1780*

Портрет Льва Шептицького, львівського єпископа Унійної церкви, митрополита Київського, Галицького та всієї Русі. Бл. 1779 р. Худож. Лука Долинський (?). Національний музей у Львові; Український портрет XVI—XVIII століть: каталог-альбом / Національний художній музей України; уклад. Г. Белікова, Л. Членова. Київ, 2006. С. 271

Портрет селянина з посохом і книжкою, 1760-ті роки. Невідомий придворний художник із замку Жевуських у Підгірцях. Львівський історичний музей; Український портрет XVI—XVIII століть: каталог-альбом / Національний художній музей України; уклад. Г. Белікова, Л. Членова. Київ, 2006. С. 243—244

Титульна сторінка Шематизму Королівства Галичини та Лодомерії.
1792. *Mazowiecka biblioteka cyfrowa*

Броди. Кордон між Російською та Австро-Угорською імперіями. Поштівка.1914

Падіння вежі Ратуші у Львові 14 липня 1826 р. Рисунок. Худож. невідомий. Ягеллонська бібліотека / *Biblioteka Jagiellońska*, м. Краків, Польща. *Sygn. BJ Graf. I. R. 279*

Перехід через кордон. Худож. Артур Гроттгер. 1865. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща

Портрет Івана Фундуклея. Худож. Генріх Гольпейн. 1840—1850. Національний музей історії України у Києві

Обкладинка праці Івана Фундуклея. 1852

Обкладинка праць, що їх готувала до друку Комісія для описання губерній Київського навчального округу. 1853

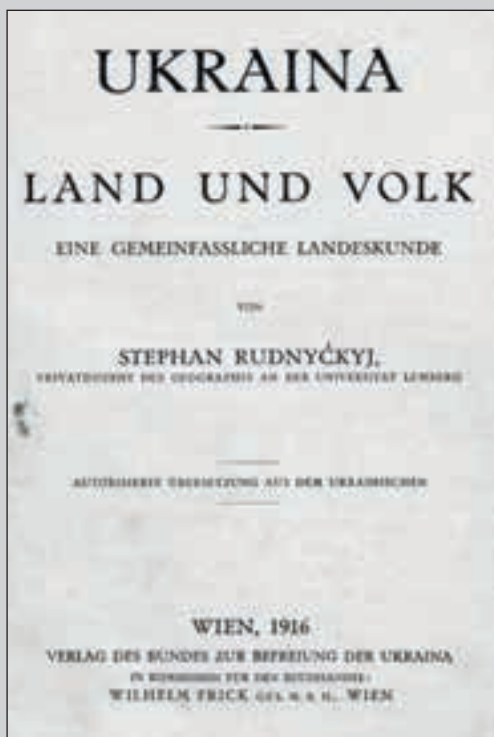
Обкладинка військово-статистичного огляду Херсонської губернії. 1849

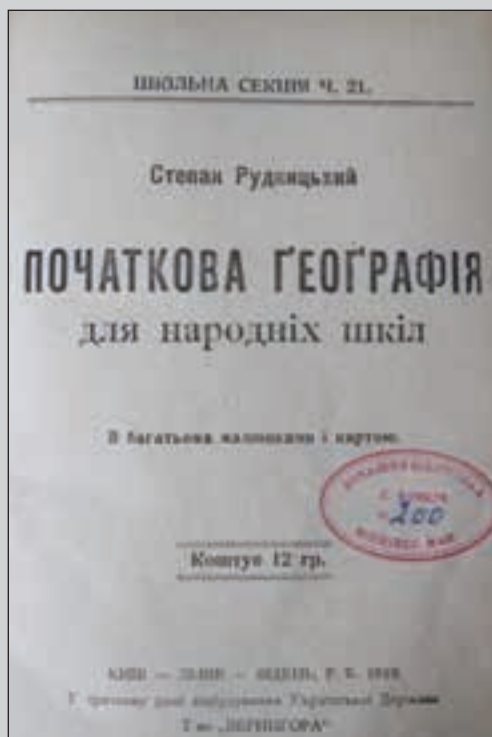
Титульна сторінка альманаху «Южный русский сборник». Упоряд. Амвросій Метлинський. 1848

Український географ Степан Рудницький.
Фотографія кінця XIX ст.

Титульна сторінка книги Степана Рудницького «Україна: край і населення». 1916

Обкладинка підручника Степана Рудницького «Початкова географія для народніх шкіл». 1919

Обкладинка книжки Степана Рудницького «Україна наш рідний край». 1917

Фотографія Володимира Кубійовича в однострої вояка Української Галицької армії. 1918

Бронзовий пам'ятник на території заповідника Асканія-Нова (Херсонська обл.). Композиція складається зі скульптури Фрідріха Фальц-Фейна і птаха дрохви. Худож. Дмитро Тугарінов. Встановлено 2009 р.

Sayans des villages: Hserakha, Kojoukowska, Bougachynka, Linitrowka, Ahimer, Tripoli, Vilatthew, Joukowska, et Bielagotodka, distict de Kiew.
Крестіянє селеніяхъ Тасвахскаго, Кожувскаго, Бугачевскаго, Дмитровскаго, Зымерскаго, Трипольскаго, Витавискаго, Жуковскаго, Намтордскаго, Кіевскаго.

Зображення селян. Етнографічні описи селян Київської губернії. Худож. Домінік П'єр де ля Фліз. 1854

Портрет Йоганна Готфріда Гердера. Худож. Антон Графф. 1785

Титульна сторінка опису України
Гійома Левассера де Боплана. 1660

Українці (малороси). Худож. Густав-Теодор Паулі. Етнографическое описание народов России. 1862. URL: https://royallib.com/read/pauli_gustavteodor/etnograficheskoe_opisanie_narodov_rossii.html#0

Євреї. Худож. Густав-Теодор Паулі. Етнографическое описание народов России. 1862. URL: https://royallib.com/read/pauli_gustavteodor/etnograficheskoe_opisanie_narodov_rossii.html#0

Кримські татари. Мулла. Худож. Густав-Теодор Паулі. Етнографическое описание народов России. 1862. URL: https://royallib.com/read/pauli_gustav_teodor/etnograficheskoe_opisanie_na_rodov_rossii.html#0

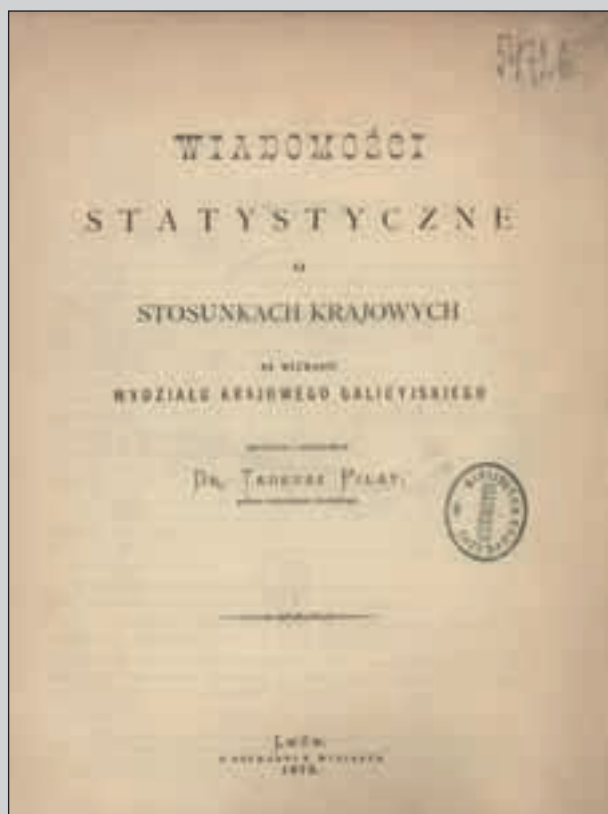
Титульна сторінка «Записок» графа Сегюра про перебування в Росії. 1805

Етнографічна карта Габсбурзької монархії. Авт. Карл Чорніг. 1855. Повна назва: *Etnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie* / K.F. von Czernig, Wien, 1855

Портрет Армана Рішельє. Худож.
Томас Лоуренс. 1818

Титульна сторінка видання «Ста-
тистичні відомості про крайові від-
носини». *Wiadomości statystyczne o*
stosunkach krajowych

3

LAT. NO.		Sex	NOMEN	PARENTES					PATRINI et CONTRITIO									
Mortis				FATHER	MOTHER													
No.	Age																	
No.	Age	Sex	NOMEN	Lat.	Long.	Lat.	Long.	Lat.	Long.									
24	24	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
25	25	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
26	26	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
27	27	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
28	28	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
29	29	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
30	30	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
31	31	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
32	32	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
33	33	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
34	34	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
35	35	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
36	36	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
37	37	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
38	38	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
39	39	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
40	40	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
41	41	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
42	42	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
43	43	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
44	44	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
45	45	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
46	46	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
47	47	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
48	48	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
49	49	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
50	50	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
51	51	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
52	52	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
53	53	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
54	54	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
55	55	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
56	56	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
57	57	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
58	58	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
59	59	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
60	60	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
61	61	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
62	62	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
63	63	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
64	64	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
65	65	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
66	66	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
67	67	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
68	68	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
69	69	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
70	70	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
71	71	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
72	72	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
73	73	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
74	74	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
75	75	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
76	76	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
77	77	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
78	78	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
79	79	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
80	80	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
81	81	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
82	82	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
83	83	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
84	84	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
85	85	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
86	86	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
87	87	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
88	88	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
89	89	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
90	90	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
91	91	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
92	92	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
93	93	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
94	94	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
95	95	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
96	96	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
97	97	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
98	98	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
99	99	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									
100	100	M	Stanis	1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1.	Stanis	Stanis	Stanis	Stanis									

Фрагмент Метричної книги греко-католицької парафії с. Грушівка.
1784—1841. Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zesp. 142. Archiwum
biskupstwa greckokatolickiego w Przemyślu. Sygn. 7307

Тадеуш Пілят — професор і ректор Львівського університету, редактор серії видань «Статистичні відомості про крайові відносини» та «Підручник статистики Галичини». 1912. *Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław*

Вигляд містечка Сколе. Графіка. 1823. Худож. Антоній Лянге. *Zbiór najpiękniejszych i najinteresowniejzych okolic w Galicji / Sammlung der schönsten und interessantesten Gegenden von Galizien. Lwów: Z lit. P. Pillera, 1823*

Лірник і дівчина. Худож. Теодор Аксентович. 1900. Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького

Український селянський хлопчик у Кутах. Фотографія. 1917. *Österreichische Nationalbibliothek. Bildarchiv Austria. WK1/ALB10532298: Ruthenischer Bauernknabe in Kutso*

Портрет М.Г. Рєпніна, малоросійського військового губернатора в 1816—1834 рр. Копія з портрета роботи швейцарського художника Йозефа Горнунга. Худож. Тарас Шевченко. 1843. URL: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev7084.htm>

Портрет М.С. Воронцова, новоросійського і бессарабського генерал-губернатора в 1823—1854 рр. Худож. Джорж Доу. Створено між 1820 та 1825 рр. Ермітаж

Портрет Дмитра Трощинського.
Худож. Володимир Боровиковський. 1796—1799. Державний російський музей у Петербурзі

Бібліотека Кременецького ліцею

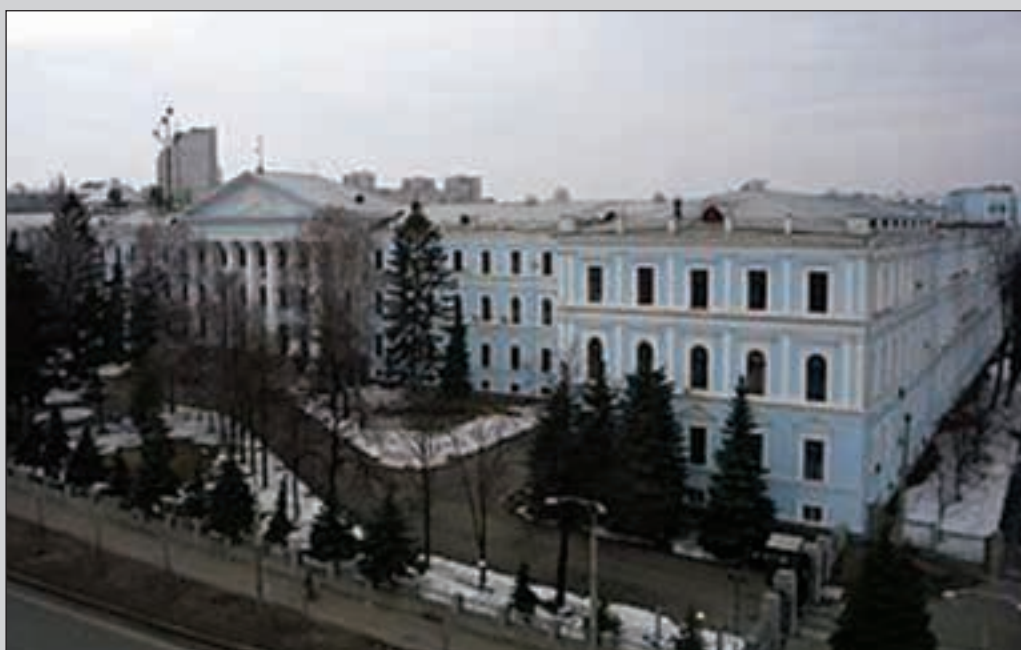
Портрет Тадеуша Чацького. Худож. Йозеф Пічман. 1830-ті роки. Національний музей у Варшаві

Жалувана грамота російському дворянству. 1785

Полтавський кадетський корпус. Арх. Микола Бонч-Бруєвич. Споруджено в 1835—1840 рр.
Сучасний вигляд

Київський кадетський корпус. Арх. Іван Штром. Споруджено в 1849—1857 рр. Сучасний
вигляд

Сумський кадетський корпус. Арх. Кароль Іваницький. Споруджено в 1898—1901 рр.
Поштівка. 1903 р. та сучасний вигляд

Одеський кадетський корпус. Споруджено 1827 р. як хлібні склади графа Ієроніма Собанського. Арх. Іван Козлов, Кастан Даллакка. Фотографія. Поч. XX ст.

Севастопольський морський кадетський корпус. Арх. Олександр Венсан. Споруджено в 1915—1916 рр. Сучасний аерофотознімок

Харківський університет. Арх. М. Тихменев, І. Вільянов, П. Ярославський. Споруджено в 1770—1777 рр. Поштівка кінця XIX ст.

Пам'ятник Василю Каразіну в Харкові.
Арх. Іван Андреолетті. 1905

Гімназія вищих наук у Ніжині. Арх. Луїджі Руска. 1808—1812

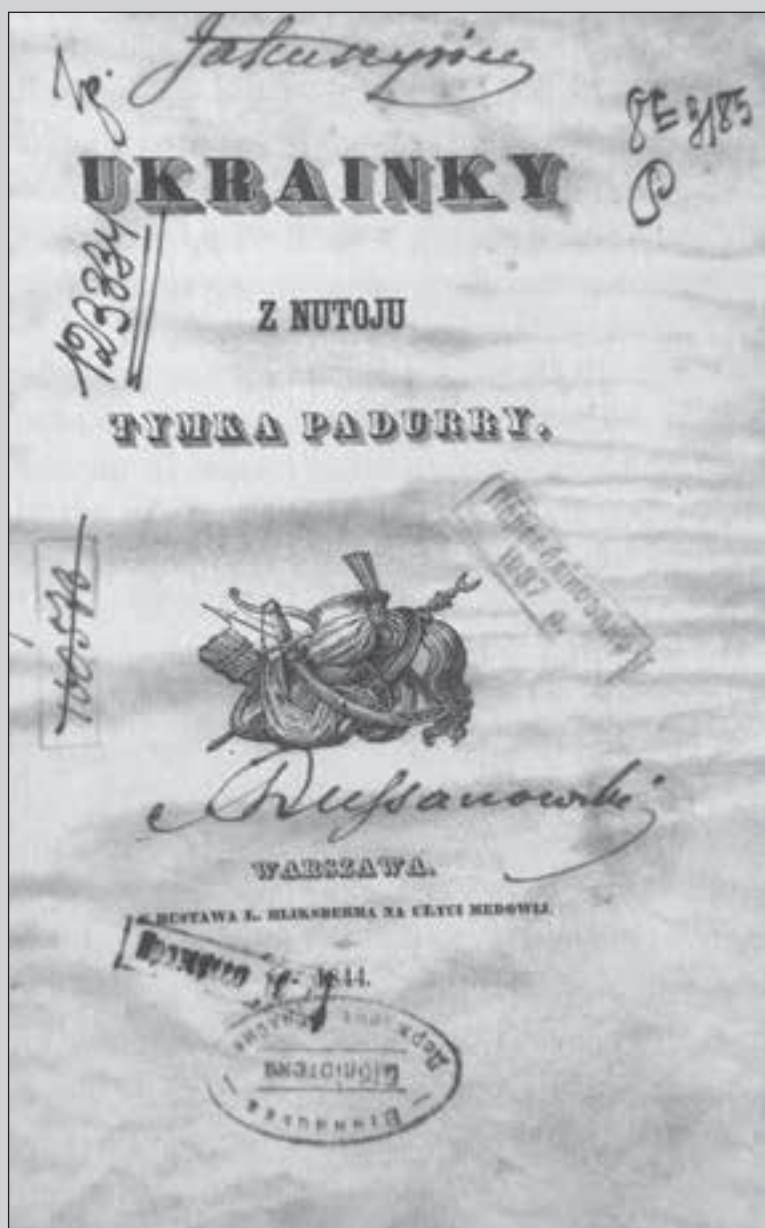

Університет св. Володимира в Києві. Арх. Вікентій Беретті. Споруджено в 1838—1842 рр.
Поштівка. 1910

Портрет Миколи Костомарова. Худож.
Микола Ге. 1870-ті роки. Державний му-
зей «Третьяковська галерея»

Портрет М. Чайковського. Невідомий автор.
1842

Збірка віршів Тимка Падури «Ukrainky». 1844

Декабристи. Повстання Чернігівського полку. Худож. Тетяна Назаренко. 1976

Пам'ятна монета «175 років заснування Кирило-Мефодіївського товариства». Худож. В. Таран, О. та С. Харук. 2020

Тарас Шевченко з кобзою над Дніпром. Худож. Костянтин Трутовський. 1875

Літня резиденція Габсбургів у Шонбрунні. Худож. Бернардо Беллотто. 1759—1760. Музей історії мистецтв / *Kunsthistorisches Museum*, м. Відень, Австрія

Портрет губернатора Галичини ерцгерцога Фердинанда д'Есте. Худож. Йозеф Кріхубер. Літографія. 1841

Титульні сторінки Збірника законів Австрійської імперії, виданого за імператора Леопольда II. Відень, 1792 р. Австрійська національна бібліотека / Österreichische Nationalbibliothek; Alex: Historische Rechts- und Gesetzestexte Online

Портрет губернатора Галичини Йозефа Урмені. Худож. Остап Білявський. 1803. Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького; Український портрет XVI—XVIII століть: каталог-альбом / Національний художній музей України; уклад. Г. Белікова, Л. Членова. Київ, 2006. С. 271

Вулиця Панська (нині вул. В. Винниченка) з Губернаторським палацом у Львові. Худож. Кароль Ауер. Літографія. 1837

Портрет польського шляхтича Іполіта Чайковського в парадному мундирі Галицького станового сейму. Худож. Мартин Яблонський. 1836—1837. Королівський замок на Вавелі / *Zamek Królewski na Wawelu*, м. Краків, Польща

Обкладинка протоколів засідань Галицького станового сейму. 1821. Австрійська національна бібліотека / *Österreichische Nationalbibliothek*; *Alex: Historische Rechts- und Gesetzestexte Online*

Портрет першого Галицького митрополита Греко-католицької церкви Антонія Ангеловича. Худож. Лука Долинський (?). Поч. XIX ст. Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького; Український портрет XVI—XVIII століть: каталог-альбом / Національний художній музей України; уклад. Г. Белікова, Л. Членова. Київ, 2006. С. 272

Новий театр гр. Станіслава Скарбка у Львові. Худож. Кароль Ауер. Графіка. Поч. 1840-х років. *Zawadzki A. Galicja w obrazach czyli Galeria litografowanych widoków, okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji z opisaniem obrazów w języku polskim i niemieckim. Lwów: U.P. Pillena [po 1840]*

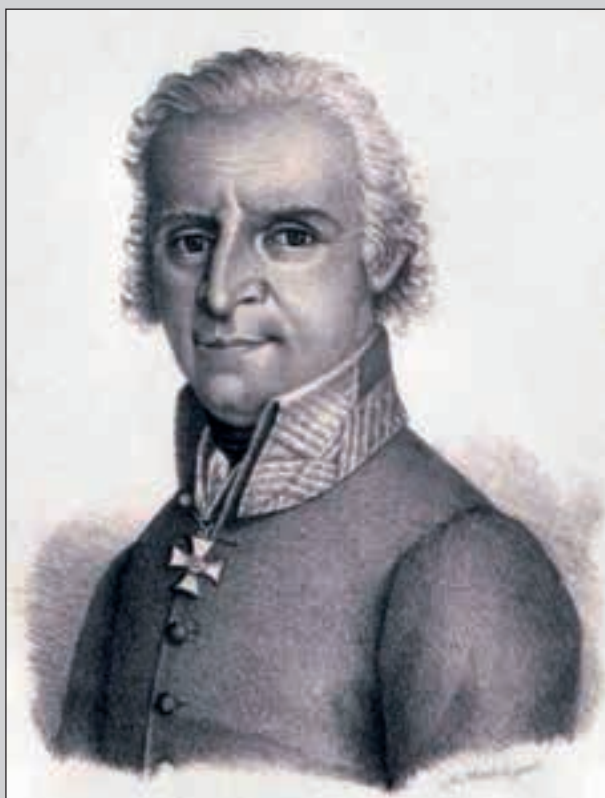
Фотографія Григорія Шашкевича, працівника Міністерства освіти та віросповідань у Відні. Середина XIX ст. ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22751/І ф.

Портрет ректора Львівського університету, каноніка, члена Виділу Галицького станового сейму Мартина Барвінського. Худож. Александр Рачинський. Середина XIX ст. Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького

Портрет боярина з Серета в Буковині.
Худож. Франц Яшке. 1821. *National-
Kleidertrachten und Ansichten von Un-
garn, Croatien, Slavonien, dem Banat,
Siebenbürgen und der Bukowina, Nach
der Natur gezeichnet und gestochen von
Franz Jaschke. Wien, 1821. Taf. 26*

Портрет першого австрійського
генерал-губернатора Буковини ба-
рона Габріеля фон Сплєні. Неві-
домий автор. Кінець XVIII ст.
Онлайнова бібліотека *Europeana*

Портрет Вацлава Залеського, польського письменника й етнографа, губернатора Галичини. Графіка. Худож. Карл Ауер Середина XIX ст. Ягеллонська бібліотека / *Biblioteka Jagiellońska*, м. Краків, Польща. *Sygn. BJ Graf. I.*
11683

Бібліотека Оссолінських у Львові. Худож. Станіслав Тондос. Поштівка. Поч. XX ст. Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. Poczt. 3889*

Портрет Івана Вагилевича. Худож. С. Бартус. 1847. Фотокопія. ЛННБ України ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22748/III ф.

Маркіян Шашкевич. Графічний портрет на основі фотографії сина, Володимира Шашкевича. Худож. Вільгельм Гехт. Ілюстрація у кн.: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien, 1898. Band 19: Galizien. S. 651*

РУСАЛКА ДНѢТРОВАЯ.

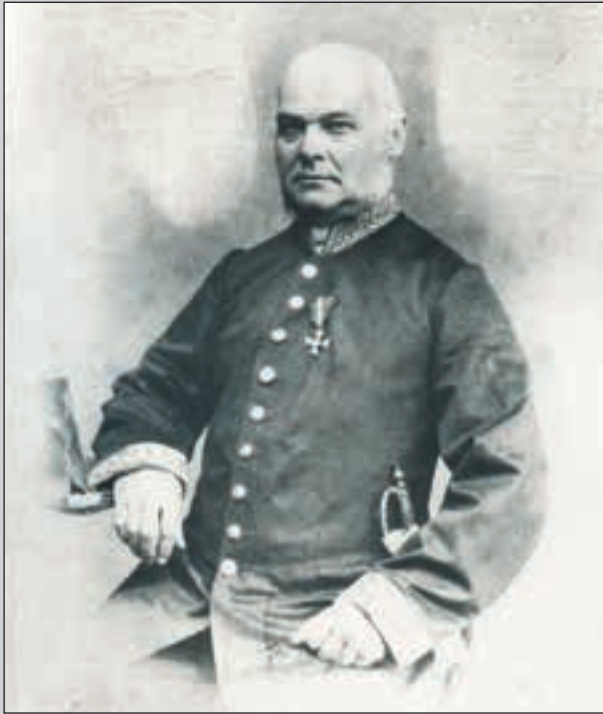
Вулиці Кості Горбачевського.

У БУДИНЬ
Печатом Корол. Височайшаго Цесарскаго.
1837.

Титульна сторінка першого видання «Русалки
Дністрової»

Портрет кардинала Михайла
Левицького. Невідомий худож.
Середина XIX ст. Національний
музей у Львові ім. Андрея Шеп-
тицького

Яків Головацький. Середина ХІХ ст.
Опубліковано у: Мороз В. Зрадник
поневолі. Локальна історія. 2021.
27 верес.

Будинок Львівського університету та його бібліотеки (колишній костел і монастир тринітаріїв) після руйнувань 1848 р. Невідомий автор. Опубліковано в: *Jaworski F. Uniwersytet Lwowski. Wspomnienie jubileuszowe. Lwów, 1912. S. 75*

А Б В Г Д Е
i
ABECADŁO
UWAGI NA DROGĘ
*O wprowadzeniu Abecadła polskiego do
pisownictwa ruskiego, napisaną przez
J. Łozińskiego, umieszczoną w Ro-
zprawach Literackich z roku 1830.
Nro. 29,*
H
w PRZEMYSŁU
w Drukarni Biskupiej obr. gr. Cech.
1830.

1836

Портрет Дениса Зубрицького,
історика, діяча Ставропигійського
інституту. Худож. Алоїзій Рейхан.
Львівський історичний музей

Подвір'я Успенської церкви у Львові. Худож. Станіслав Тодос. Поштівка. Поч. XX ст. Націо-
нальна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. poczt.* 385

ВЗАЄМИНИ
ДЕРЖАВИ
І СПІЛЬНОТ:
СТРУКТУРУВАННЯ
СОЦІАЛЬНИХ
ЛАНДШАФТІВ

РОЗДІЛ 3

Моделі взаємодії
між владою і спільнотами:
пошуки й випробування

РОЗДІЛ 4

Культурно-інтелектуальний простір України
кінця XVIII — першої половини XIX століття

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ВЛАДОЮ І СПІЛЬНОТАМИ: ПОШУКИ Й ВИПРОБУВАННЯ

Поряд з географічними та природними чинниками на життєвий рівень спільнот впливав, і суттєво, суспільний лад, форма політичної влади, організацію якої взяла на себе держава. Від неї залежали способи освоєння, використання та контроль за розподілом природних ресурсів. Людність завойованих і приєднаних Росією українських територій зіткнулася в імперії з іншим типом влади, відмінним від їх колишніх державних утворень. Гетьманщина вирізнялася виборним принципом у формуванні владних органів та колегіальним ухваленням рішень. А якщо говорити про Правобережну Україну, то її історичні річпосполитські традиції самодостатнього місцевого врядування постійно конфліктували з королівською владою. Запорізька Січ також вирізнялася демократизмом влади, який часто межував з деструктивною опозицією до будь-якого державного порядку. Кримськотатарський хан верховну виконавчу і розпорядчу владу поділяв з диваном — державною радою у складі високопоставлених осіб, таких як муфтії, калга, беї, візир, кадіаскер та ін.

Росія, хоча й була абсолютистською монархією, але на цьому шляху, що його пройшли майже всі європейські держави, мала істотні відмінності, і не лише в назві російського імператора як самодержця з необмеженими владними повноваженнями. Найразючішими відхиленнями російської моделі від європейського абсолютизму була слабкість станових корпорацій, які виникали під опікою держави і часто виконували її накази та її потреби. Самодержавство залишало за собою право вимагати від своїх підданих безумовного виконання повинностей, а взамін пропонувало дозовані привілеї. Традиційно переваги тим чи іншим соціальним групам віддавалися у двох випадках: як своєрідний підкуп місцевих еліт на шляху територіального

розширення імперії та для залучення іммігрантів із-за кордону. Тільки-но будь-яка соціоетнічна група в той чи інший спосіб висловлювала невдоволення, її відразу позбавляли «пожалуваних» привілеїв. Найяскравішим прикладом може бути правобережна знать, у якої за участь у повстаннях 1794, 1830 і 1863 рр. держава конфісковувала маєтності.

До відмінностей варто віднести досить розвинуту й численну бюрократію, насаджену Петром I. Бюрократичне правління, запозичене у Швеції, яке по своїй природі спирається на раціоналізм і законність, у Російській імперії пройшло складний шлях від заперечення власної першооснови через жорсткий, проте малоефективний контроль з боку держави, з численними регламентами та інструкціями, потерпаючи від відсутності злагодженості й координації. Відрізнялася Росія і кріпосницькими відносинами, які глибоко пронизували усі сфери економічного і суспільного життя, тоді як Західна Європа вже почала впроваджувати принципи громадянського суспільства. Еліта російської держави формувалась як служилий стан, набуваючи дворянство як привілей від верховної влади. Якщо в Європі абсолютизм постав унаслідок компромісу між шляхетським станом і буржуазією, то в Росії він формувався до появи третього стану, що спричинило зростання ролі держави й забезпечувало її головну роль у політичній системі.

Усі ці властивості російського самодержавства зближували Російську імперію швидше зі східними феодальними формами деспотичного правління, і найперше через такі ознаки, як свавілля необмеженого конкретними законами верховного носія влади, який спирався, і досить часто, на силу і примус. Держава не давала чітких гарантій на майнові права приватних осіб. Як наслідок, російський варіант абсолютистської верховної влади типологічно зближався з візантійським, у якому переважало вертикальне спрямування відносин підданих і самодержця.

Порівняно з Росією тогочасна Габсбурзька монархія мала ліберальніший політичний режим. Її правителі визнавали важливість легітимізації державної влади в очах суспільства. Навіть у першій половині XIX ст. вони пробували демонструвати відкритість і доступність щодо всіх своїх підданих, як і любили підкреслювати те, що влада монарха в Австрії не є абсолютною, що багато питань перебувають у зоні відповідальності інших владних інститутів і осіб, тож цісар нібито не може мати впливу на їх вирішення. І хоча реальні практики таким твердженням не дуже відповідали, все ж сама їх наявність поступово привчала суспільство до думки про обмеження монархічної влади. Форми контролю за спільнотами, свавілля поліцейських органів обмежувалися поняттям «законність», а управлінська «техніка Габсбургів полягала не стільки в тому, щоб карати опонентів, скільки в тому, щоб ними маніпулювати»¹.

На політико-правовому устрої Австрії, особливо до революції 1848 р., позначалися й уявлення Габсбургів про їхню місійну роль щодо підвладних народів. Їх окреслювали поняттям «діти», наголошуючи в такий спосіб на монархо-

¹ Wheatcroft A. *Habsburgowie* / Przekład B. Sławomirska. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2000. S. 172.

батьківському обов'язку влади. Після Аахенського миру 1748 р., яким завершилася «війна за австрійську спадщину», Австрія втратила Силезію, що зменшило частку німецького населення в монархії. Етнічна й адміністративно-політична строкатість монархії не давала Габсбургам змоги реалізовувати уніфікаторські плани. Провінції стали зразком переплетення австрійських і місцевих типів політичного устрою. Політична модернізація здійснювалась у двох напрямках: раціоналізації і забезпечення ефективності влади, з одного боку, та інституційного розвитку місцевих спільнот, з іншого. Вагомим чинником реформування ставало поступове забезпечення громадянам доступу до участі в політичному житті. Тож українці в монархії Габсбургів навчалися будувати діяльність не лише відповідно до наявних політичних обставин, а й щоразу беручи до уваги ймовірність та перспективи їх зміни.

Просвітницький абсолютизм та його прояви в реформуванні державно-го управління. Щоб завоювати довір'я місцевих еліт, Катерина II, узявшись за розбудову величезної імперії, спиралася на просвітницькі ідеї. З ними вона ознайомила підданих, коли готувала до скликання Законодавчу комісію 1767 р., яку історики трактують навіть як спробу загальнонаціонального діалогу². В опублікованому «Наказі», що став своєрідним політичним трактатом імператриці, перекладеним французькою, німецькою, англійською мовами й латиною, йшлося про загальні принципи, на яких Катерина II збиралася зводити «регулярну» (правильну) поліцейську державу. Спираючись на ідеї Шарля Монтеск'є, Чезарія Беккарія, на статті французької «Енциклопедії», політичні твори інших авторів, вона обіцяла підданим суттєві зміни, бо вважала Росію європейською державою.

Слідом за Вольтером російська імператриця засумнівалася, що верховна влада має бути необмеженою, вирішила відмовитися від свавілля і проголосила Росію легітимною монархією, яка мусить спиратися на фундаментальні закони, найперше ті, які освічений правитель має сам визначити для себе. За ідейним і правовим її доведенням, закони в державі міг запроваджувати лише монарх, хоча в теоретичних здобутках одного з опонентів Катерини II Дені Дідро вже стверджувалося, що в політиці єдиним джерелом права є народ, а право на суверенітет належить нації. Спираючись на тексти Шарля Монтеск'є, якого найбільше вивчала Катерина II, вона обіцяла зміцнити, наділивши привілеями, станові корпорації, за допомогою яких влада монарха поширювалася б на всі спільноти. Як і Петро I, вона вважала, що дворянство не є природним станом, його необхідно здобувати державною службою.

З трактату Чезаре Беккарія «Про злочин і покарання» Катерина II запозичила ідею дотримання букви закону, що було новим явищем у російському судочинстві з характерними для нього продажністю і свавіллям суддів. Вона заявила, що жоден громадянин не може бути покараний, доки суд не доведе його вини. Більше того, відмінялося катування, а в мирний час — і смертна кара. У фінан-

² Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой* / Пер. с англ. Н.А. Лужецкой. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. С. 229.

совій сфері імператриця також прагнула дотримуватися гуманних принципів, проголосивши, що головним джерелом багатства держави є її населення, потім — сільське господарство і торгівля. За державою вона залишала такі ключові функції, як захист територіальної цілісності, дотримання внутрішнього порядку, спорудження інфраструктурних об'єктів для «загального блага», таких як шляхи сполучення, освітні заклади, лікарні. До цієї категорії державних витрат було віднесено й видатки на утримання престолу. Державні кошти формувалися за рахунок сплати населенням подушних податків.

Принципи та ідеї «Наказу» були обговорені в оточенні Катерини II і викликали не лише критику, а й захоплення її «державною мудрістю» і далекоглядністю. Регіональні еліти були також задоволені, адже їх не усували від місцевого врядування, а приватну власність оголошували священною. За всієї суперечливості тексту «Наказу» кріпосне право не відмінялося, і еліти могли розраховувати в самодержавній імперії на стабільність свого матеріального становища. Таким чином імператриці, якій не зовсім законно дістався російський престол, вдалося нейтралізувати опозицію аристократичної «партії» на чолі з Микитою Панінім і заручитися підтримкою численного дрібнопомісного дворянства.

Проголошені принципи реформ практично не були сприйняті соціумом і надовго відсунуті наступниками Катерини II на престолі. Лише революційні події 1905—1906 рр. змусили Миколу II заснувати Думу з парламентськими повноваженнями для обговорення державних справ. Навіть через сто років, 1868 р., Російське історичне товариство просило дозволу в Олександра II на публікацію матеріалів Законодавчої комісії, побоюючись покарання, адже там піднімалися небажані, а то й небезпечні для верховної влади політичні питання. Більшість із обговорюваних депутатами проблем не знайшли втілення в управлінні державою ні за Катерини II, ні за наступних Романових на троні.

Перебіг обговорення в Законодавчій комісії переконав Катерину, що далеко не всі її піддані в особі виборних представників готові з'ясовувати справи державної ваги і, напевне, вона даремно прагнула продемонструвати свої наміри щодо удосконалення держави. Тоді вона уявила себе «філософом на троні», вивчила основні політичні та філософські праці і продовжила активну законотворчу діяльність. Реформою державного управління 1775 р. імператриця зміцнила державну адміністративну присутність на місцях і змусила дворянство служити в губернських і повітових установах. Жалуваними грамотами дворянству і містам 1785 р. вона завершила формування консолідованих станів і змусила їх відбувати державну службу й повинності. Статутом благочиння, або поліцейським, Катерина II 1782 р. створювала регулярну поліцію в містах, яка б охороняла громадський порядок і безпеку. Його текст із закликами до моральної відповідальності, гуманності та старанності до спільної праці сповна відобразив просвітницьку риторичку імператриці. Катерининський метод управління завойованими землями через кооптацію знаті в російське дворянство з поширенням на неї привілеїв примиряв верховну владу з місцевими елітами.

Реформи «освіченого абсолютизму» розгортались у Габсбурзькій монархії протягом 70—80-х років XVIII ст. Світоглядно вони спиралися на твори філософів — від Томаса Гоббса до Вольтера, — які розуміли державу як форму суспільного договору між владою і населенням та вважали можливим побудувати гармонійні відносини завдяки «чистому розуму». Передбачалося, що сучасна централізована й уніфікована держава забезпечуватиме — шляхом реформ монарха — якнайкращі умови для зростання добробуту громадян. З точки зору державних інтересів проведення реформ було продиктоване тим міркуванням, що належало якнайшвидше пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій і не дозволити радикальним суспільним рухам розхитати її структуру й порушити державну цілісність.

Хронологічно реформи припали на правління Марії Терезії та Йосифа II. Марія Терезія впродовж сорокарічного правління провела Австрію через зовнішньополітичні потрясіння і навіть компенсувала територіальні втрати, які були наслідком «війни за австрійську спадщину». Зрозуміло, що в таких умовах цілісність держави й доля династії були основними проблемами. За оцінками австрійських істориків, «світогляд монархії був сформований у річищі барокового католицизму австрійського карбування, непохитна, як скеля, надія на Бога була для правительки опорою за надзвичайно скрутних обставин. Просвітницьке мислення для Марії Терезії було чужим і непривабливим. Однак вона довіряла чоловікам, які [...] виступали прихильниками нових ідей. У її реформах, попри щонайважчі передумови, все ж прослідковуються тенденції освіченого абсолютизму»³.

Хоча дослідники простежують деякі ознаки політики «освіченого абсолютизму» в Габсбурзькій монархії ще з перших десятиліть XVIII ст., символом реформ вважається цісар Йосиф II, який вів реформаторську діяльність ще за Марії Терезії, а одноосібно правив у 1780—1790 рр. Над концепцією і змістом реформ працювало вузьке коло осіб, об'єднаних навколо створеної в 1761 р. Державної ради. Напрями роботи було окреслено в політичних трактатах молодого Йосифа II — «Мрії» та «Меморандум». Сутність «йосифінізму» полягала в тому, що монархія мала одночасно бути як благодійницькою, так і поліцейською державою. При віденському дворі охоче сприймали «передові» віяння Просвітництва, проте водночас і розуміли, що «новий дух» може стати небезпечним для монархічно-консервативної структури Австрії. На схилі віку Йосиф II ще застав початок Великої французької революції, а це зайвий раз переконувало його в тому, що одночасно з реформами необхідно передбачати запобіжні проти їх руйнівного потенціалу заходи. Порядок, моральність, безпека і цензура залишалися базовими цінностями системи управління. Бажання водночас багато чого змінити й утримати сильну владу призводило до того, що чимало заходів були не послідовними і не пов'язаними між собою. За відомим висловом Фрідріха II, який

³ Цьольнер Е. *Історія Австрії* / Пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іванчук; наук. ред. В. Расевич. Львів: Літопис, 2001. С. 309.

критично ставився до реформ Йосифа II, цісареві вдалося зробити другий крок, не зробивши першого.

Характерним для реформаторів було неприяне ставлення до будь-яких виняткових становищ і привілеїв. У сфері адміністрування вони прагнули якомога більше уніфікувати управлінські структури та практики. Габсбурги послідовно обмежували повноваження провінційних сеймів, керівництво якими повсюдно переходило в руки державних чиновників — губернаторів. Це давало змогу затирати місцеву специфіку і розгортати діяльність із кодифікації законодавства. Значними були нововведення в судовій галузі. Йосиф II послідовно дотримувався запровадженого ще за Марії Терезії поділу правосуддя та адміністрації, обмежуючи поміщицьке патримоніальне судочинство. У 1786 р. з'явилася перша частина Загально-го громадянського кодексу. Було оновлено Карний кодекс. Смертну кару Йосиф II скасував, натомість було передбачено важкі тюремні, каторжні та тілесні покарання. Значними були нововведення Габсбургів у освітній сфері. Освітні заклади мали бути виведені з-під впливу церкви, отримати державне фінансування, для дітей молодшого шкільного віку запроваджувався шкільний примус.

Стрижнем йосифінського законодавства були церковно-політичні заходи, насамперед відстоювання принципу релігійної терпимості, наслідком чого стало видання 13 жовтня 1781 р. патенту про толерантність, який зрівнював у правах усі християнські громади. Орієнтиром для австрійських правителів стали відносини між державою і протестантською церквою. Об'єктом цілеспрямованого втручання і змін стало життя селянства, адже австрійські правителі були сповнені рішучості перетворити «підданих пана» на «підданих держави». Обмежуючи шляхетські привілеї, вони посилалися на гуманні мотиви, однак насамперед керувалися прагненням перетворити селянина на платника досить високих податків і рекрута, а також контролювати сільські громади. В основі цих намірів лежала так звана популяційна теорія, яку в Австрії розробляли Йоганн фон Юсті та Йозеф фон Зонненфельс. Вони стверджували, що цінною для держави є якнайбільша кількість підданих, які б працювали, сплачували податки та зміцнювали військо. Головною подією для селян стало скасування особистої залежності, проголошене патентом 1781 р. «Про підданих». Упродовж наступного десятиліття селянам було надано громадянські права: одружуватися без згоди пана, переселятися, обирати професію, передавати майно у спадок, навчати дітей, скаржитися на панів, вільно продавати продукцію тощо ⁴.

Започаткована Йосифом II «лавина перетворень», видані ним тисячі декретів і наказів зачіпали найглибші сфери життя людини та існування держави. Здійснюючи реформи, монарх не шукав порозуміння зі спільнотами чи їх делегованими представниками, двір виступав цілком самовладно, а зверхній і категоричний тон

⁴ Цьольнер Е. *Історія Австрії...* С. 312—317; Аркуша О.Г., Кондратюк К.К., Мудрий М.М., Сухий О.М. *Час народів. Історія України ХІХ століття*: навч. посіб. / За заг. ред. М.М. Мудрого. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. С. 58—67; Balzer O. *Historya ustroju Austrii w zarysie*. Wyd. 2. Lwów, 1908. S. 293—308.

розпоряджень робив непопулярними чимало навіть виправданих заходів⁵. Тож запровадження реформ зустрічалося з опором. Одну з причин складнощів дослідники вбачають у збереженні аграрного характеру більшості регіонів Габсбурзької монархії, сильних позиціях місцевої землевласницької знаті, слабкості міської культури⁶. Хоча на практиці «йосифінські» реформи не повністю підпорядковувалися єдиній програмі, а їх наслідки не завжди вдавалося спрогнозувати, у перспективі вони мали безпосередній вплив на становище всіх верств суспільства, активізували їх, сприяли формуванню національної єдності та громадянської самосвідомості.

Для народів Габсбурзької монархії, у тому числі й українців, ці реформи стали основою для переходу від середньовічного станово-династичного типу мислення до новочасної політичної культури, усвідомлення рівності громадян перед законом. Особливо важливими для українців реформи «освіченого абсолютизму» були ще й тому, що суттєво торкнулися двох провідних верств українського суспільства: селянства і греко-католицького духовенства. Оскільки Галичина не мала ще внормованих стосунків із Віднем, які б гарантували їй певні автономні права, саме вона нерідко ставала свого роду випробувальним полігоном для нових розпоряджень влади. Австрійська влада ж, своєю чергою, здебільшого не рахувалася з тим фактом, що ще не до кінця сформований адміністративний апарат не мав достатніх ресурсів і сил, щоб виконувати всі розпорядження, тож нерідко був змушений обмежуватися численними відписками⁷.

Для західної історіографічної традиції характерне трактування епохи абсолютизму як «ключового періоду у формуванні структур сучасної держави з її можливостями контролю над суспільством, а також для формування самого суспільства». До того ж вважається, що центральноевропейський абсолютизм, репрезентований передусім австрійським і пруським варіантами, мав особливості порівняно із західним і східним варіантами. Абсолютистське правління мало значно глибший вплив на соціальні процеси, аніж це видно з робіт, які виконані в національній парадигмі⁸.

Обсяг і характер влади монархів у Австрії і Росії та вищі органи при них. Реформи «освіченого абсолютизму», як і будь-які зміни, розбурхали суспільство. Свіжий подих перетворень збільшував спокуси йти тим шляхом і далі, тож доволі швидко стало зрозуміло, що реформи загрожують самому інституту монархії. Ключовим викликом безальтернативності монархічного ладу стала Французька революція 1789 р., що в драматичний спосіб ліквідувала владу монарха й старої аристократії, зруйнувала основи традиційного суспільства, поширила поняття

⁵ Weatcroft A. *Habsburgowie...* / Przekład B. Sławomirska. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2000. S. 164.

⁶ Fejtő F. *József II* / Przełożył A. Kołodziej. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1993. S. 340—344.

⁷ Lepucki H. *Działalność kolonizacyjna Marii Terezy i Józefa II w Galicji 1772—1790*. Lwów, 1938. S. 23—24.

⁸ Заярнюк А. *Ґіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX століття*. Київ: Критика, 2007. С. 91—92.

народу на всі соціальні верстви. Революція започаткувала й формування нової геополітичної системи в Європі, закріплене на Віденському конгресі 1815 р. створенням Священного союзу між Австрією, Росією і Пруссією. Його ідеологи сподівалися протидіяти поширенню в Європі ідей Французької революції через утвердження християнсько-консервативного світогляду. Перша половина XIX ст. минала під знаком згортання ліберальних реформ і спроб зміцнення монархічної влади, що, однак, усе ж накладалося на дух і віяння часу, які вимагали обмежити абсолютну владу монарха.

Історія Австрійської монархії протягом багатьох століть була пов'язана з Габсбурзькою династією. Габсбурги з'явилися на політичній арені Європи ще в далекому XI ст., а з 1438 р. Габсбурги незмінно були імператорами Священної Римської імперії німецької нації. Цей титул австрійський монарх носив аж до 1806 р., коли Священну Римську імперію як середньовічний пережиток було ліквідовано в ході наполеонівських війн. Остаточного удару завдала їй перемога Наполеона під Аустерліцом. За рік до того, прогножуючи та передбачуючи ймовірність ліквідації імперії або ж прийняття імператорської корони Наполеоном, цісар Франц став імператором Австрії, а 1806 р. він зрікся титулу імператора Священної Римської імперії і перетворився з Франца II на Франца I. Одночасно він оголосив і про припинення існування самої імперії. Ця «імперія», хоча й віддавна була формальним утворенням, усе ж глибоко вкорінилась у мислення німецького населення, її насильна ліквідація сприяла кристалізації німецької самосвідомості, а ідея реставрації невдовзі стала метою містичних прагнень німецького романтизму. Для Австрії ж її кінець символізував черговий розрив із середньовічним світом і обрання дороги новочасного державотворення.

Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. австрійськими монархами побували кілька представників династії Габсбургів. Правління Марії Терезії та Йосифа II увійшло в історію як час інтенсивних перетворень, а вже їх наступники діяли у принципово відмінних зовнішньо- й внутрішньополітичних умовах. Леопольд II (1790—1792) дещо пом'якшив сприйняття «йосифінських» реформ, пішовши назустріч прагненням провінцій до збільшення ваги самоврядування. Франц I діяв під загрозою поширення Французької революції, згодом — під час наполеонівських війн, коли боротьба точилася за збереження старого ладу монархічної Європи. В Австрії знову набули ваги консервативні елементи, посилювався поліцейський нагляд. Виклики європейської політики змушували австрійського правителя відмовитися від реформ з непрогнозованими наслідками й зосередитися лише на тих напрямках, які сприяли збереженню цілісності держави й панівної династії. Експерименти різко припинилися; за свідченнями сучасників, Франц II навіть чути не хотів слова «конституція», а вислухавши розповідь про якогось австрійського патріота одного разу, роздратовано запитав: «Але чи є він патріотом мене?»⁹. У перших десятиліттях XIX ст. суттєвий вплив на формуван-

⁹ Тейлор А.Дж.П. *Габсбурзька монархія 1809—1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. С. 24.

ня зовнішньої та внутрішньої політики Австрії мав канцлер Клеменс Венцель Меттерніх, прихильник ідей консервативної монархії та абсолютизму.

Одночасно Відень почав підтримувати дослідження, спрямовані на пошук в історії «австрійської самосвідомості» та розробку австрійської державної ідеї (*oesterreichische Gesamtstaatsidee*). Одним з елементів цього стало створення єдиного державного й династичного архіву. Ще під час «війни за австрійську спадщину» Марія Терезія зрозуміла, що невідповідність архівів стоїть на заваді відстоюванню її прав на батьківські землі, оскільки пошук необхідних документів забирав надто багато часу. 13 вересня 1749 р. було видано «*Decretum instructorum*», за яким засновано таємний архів Габсбургів як місце зберігання важливих державних і династичних документів. У 1840 р. його було реорганізовано в наукову інституцію — Архів цісарського дому, двору і держави (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*). У ньому було сконцентровано не лише документи з історії династії Габсбургів, а й матеріали загальноімперського значення, зокрема ті, що підтверджували право на владу; з часом туди почали передавати й документи зовнішньополітичного відомства. Габсбурги розуміли політичне значення історичних документів: Марія Терезія, призначаючи директором архіву Йоганна Кристофа фон Бартенштайна, патетично доручила йому не тільки долю монархії, а й «своє особисте щастя»¹⁰.

Позиція цісаря в державному апараті Габсбурзької монархії кінця XVIII — першої половини XIX ст. виходила за межі кодифікованого права: він уважався єдиним «первинним» і «природним» органом державної влади, усі ж інші — такими, що походили від нього чи були ним створені. Цісар також був єдиним джерелом права: законодавчі акти він створював сам або ж їх розробляли підвладні йому органи, однак неодмінно з його волі. Цісар очолював і виконавчу та судову гілки влади. Вважалося, що всі справи, які не можна розв'язати на підставі наявних приписів, вирішує особисто цісар. Владні повноваження цісар виконував насамперед за допомогою особистої канцелярії. Практика щотижневих аудієнцій теоретично відкривала доступ до цісаря кожному підданому. Можна було також скористатися правом петиції. Реально ж право на аудієнцію до цісаря регулювали наближені до нього чиновники.

У системі центральної влади було створено низку колегіальних органів, які — аж до конституційних реформ 1860-х років — мали дорадчі функції. Ще 1620 р. засновано Надвірну канцелярію (*Hofkanzlei*). У 1742 р. міжнародні відносини було вилучено з-під компетенції Надвірної канцелярії. Для їх ведення створено новий орган — Державна канцелярія (пізніше — *Haus-, Hof und Staatskanzlei*). Значення цього органу в другій половині XVIII ст. зростало завдяки особі канцлера Венцеля Кауніца. З 1760 р. діяла створена з його ініціативи Державна рада (*Oesterreichische Staatsrat*) — колегіальний орган при цісареві з дорадчими функціями. В останні десятиліття XVIII ст. також діяли інші центральні

¹⁰ Палієнко М.Г. Архівна система Австрії: історичні витоки, еволюція, сучасна організація. *Архіви України*. 2016. Ч. 1—2. С. 187—210.

органи влади, компетенція яких стосувалася окремих сфер, — Надвірна воєнна рада, Надвірна рахункова та бюджетна палати, Комітет зі справ торгівлі та промисловості, Комісія освіти, Найвища комісія з релігійних справ, Міністерство поліції, якому з 1801 р. доручено питання цензури. Усі ці інституції, під якими в поточній практиці розуміли австрійський уряд, мали колегіальний характер. У них працювали чиновники, яких на вищих щаблях призначав особисто цісар, а на нижчих — канцлери ¹¹.

Австрійська камералістика XIX ст. відзначалася щедрим продукуванням законів і розпорядчих актів, якими реагувала чи не на кожний прояв суспільного життя ¹². З Відня розпорядження надсилали до провінційних губернаторств з вимогами про їх негайне виконання ¹³. Таким чином «*befehle, verordnungen, strafboty, vorladungi*» тощо, з посиланнями на тисячі попередніх розпоряджень, заливали шляхетські дворики в Галичині ¹⁴. Сприймання цих актів було ускладнене тим, що австрійське законодавство, особливо часів реформ, славалося запутаністю, наявністю багатьох розпоряджень щодо одного питання, численними тлумаченнями, що здійснювалися, зокрема, й силами губернаторства, які нерідко виходили поза прийнятні в юриспруденції межі, вдаючись до повчально-дидактичних зворотів. Галицьке губернаторство друкувало документи, які стосувалися населення, польською та німецькою мовами. Наспіх виконанні чиновниками губернаторства переклади не завжди були вдалим, створюючи польсько-німецький суржик, близький до знаного згодом українцям «язичія» ¹⁵.

У Російській імперії відмінність між політикою абсолютизму та ідеалами Просвітництва виявилася різною, особливо в соціальних практиках. Налаштування на те, що єдиним джерелом законодавчих актів буде самодержавний монарх і що всі закони визначатимуться його волею, надовго законсервувалося в керівництві імперією. Таке розуміння зберігалося не лише в ухваленні законів, а й у свідомості підданих. Абсолютний монарх був головним суб'єктом законотворчості, лише йому належало право видавати нові закони. Катерина II створила власну «Правду волі монаршої» і так само, як Петро I, заявила, що звіту у своїх справах нікому не дає, а звітує і дякує лише Творцеві ¹⁶.

¹¹ Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo PAN, 1971. S. 128—133.

¹² Studnicki W. Memoriał gubernatora Urmenyi z r. 1804. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1904. R. XVIII. S. 58.

¹³ Grodziski S. *W Królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1976. S. 44—45; Łoziński B. Z czasów nowicyatu administracyjnego Galicyi. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1907. R. XXI. S. 113.

¹⁴ Łoziński W. *Galiciana. Kilka obrazków z pierwszych lat historii galicyjskiej*. Lwów, 1872. S. 38.

¹⁵ Kalinka W. *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. Wybór pism* / Wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył W. Bernacki. Kraków, 2001. S. 94.

¹⁶ Марасинова Е.Н. Закон в России второй половины XVIII века. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. 1. С. 72.

Уже під час поїздки Катерини II по імперії (а імператриця першою вдалася до таких подорожей), що мали демонструвати владу, було сформовано розуміння того, що участь «народу» потрібна лише для схвалення її діяльності, для демонстрації захоплення її мудрістю та величчю. Під час подорожі 1787 р. до узбережжя Чорного моря вона різко відреагувала на зауваження французького посла Луї-Філіппа де Сегюра й уточнила, що мета поїздки полягала не лише в урочистостях і розвагах, як той вважав, а у «виглядуванні людей», у можливості скаржитися на тих, хто зловживає владою. Проте подання прохань під час прогулянок чи богослужінь вона не схвалювала. Не сподобалися їй і скарги (понад 100), що надійшли від кримських татар. У Києві за три місяці перебування Катерина лише кілька днів відвела для ревізування присутствених місць¹⁷.

Зміст законів до підданих доносили кількома шляхами. Тексти деяких з них можна було купити, маніфести проголошували на площах і вулицях міст перед людьми через оповіщення, на молебнях у храмах. Основну ж їх частину надсилали з Сенату до місцевих державних установ. Монарх епохи Просвітництва мав бути успішним у їх написанні, і тому при європейських дворах королі почали прислухатися до філософів і утримувати їх при своїй персоні. Російська ж імператриця заявила, що вона у змозі самостійно розбудовувати державу «загального блага»¹⁸. І все ж прагнення Катерини увійти в історію здібною правителькою не заважало їй користуватися допомогою визначних осіб у її оточенні. Гарним стилем володіли Григорій Теплов і Олександр Безбородько, які навчали її виписувати законодавчі тексти¹⁹. Виходець із ніжинських міщан Семен Десницький, випускник університету м. Глазго, в її середовищі вважався чи не найкращим знавцем англійського права.

Підмічено, що особливістю російського законодавства була його спрямованість контролювати й підтримувати позитивний образ імперії у підданих і європейській громадській думці²⁰. Не в останню чергу й через те, що законодавча функція повністю зосереджувалася на імператорській особі. Якщо говорити про судочинство, то воно здійснювалося також іменем імператора і від імені імператора. Невід'ємним правом була і можливість помилювання, якою наділявся лише государ. Самодержавна форма правління пояснює наділення верховної влади військовими повноваженнями. Недаремно ж підкреслювалося, що історія розвитку імперії, розширення її меж тісно пов'язане з верховенством монарха над армією. Крім армії і флоту до сфери верховного управління належало й церковне життя.

¹⁷ Шандра В. Подорожі російських імператорів до українських губерній: мета та наслідки. *Російська імперія у XIX — на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії*: 36. наук. статей / За ред. О. Стрілюк, О. Приходьон; авт. передм. К. Ячменіхін, Л. Сеніна. Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2014. С. 43.

¹⁸ Савельєва І. *Філософ на троні: Штрихи к портрету Катерини Великої*. Київ, 2006. С. 174.

¹⁹ Марасинова Е.Н. Закон в России... С. 87.

²⁰ Лор Э. Гражданство и подданство. История понятий. «Понятия о России»: К литературной семантике имперского периода. Т. 1. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 98, 101.

В акті про престолонаслідування, що його 1797 р. уклав Павло I, імператор уважався керівником і покровителем православ'я, главою церкви, керівництво якою він здійснював через Святійший синод. До верховного керівництва імператором належала й зовнішня політика. Він керував усіма зносинами Росії з іноземними державами, спрямовував міжнародну політику, мав право оголошувати війни і укладати мир, як і укладати договірні акти з іноземними правителями ²¹.

До названого потрібно додати й таку специфіку самодержавної влади, як бути главою імператорської фамілії (династії). Засноване Миколою I 1826 р. Міністерство імператорського двору забезпечувало главу держави і родину всім необхідним, не підпорядковуючись жодному відомству. Діяльність цього міністерства безпосередньо контролював государ. Утримання Двору обходилося у 10 млн руб. щороку, тоді як європейські монархи внаслідок Великої французької революції відмовлялися від такої розкоші. Англійський двір витрачав набагато менше коштів з державного бюджету — 2,5 млн, а прусський взагалі обходився статками з власних удільних маєтностей. Не лише замкненість і надмірний комфорт характеризували Двір. У нього була ще одна яскрава риса: без визнання Двору не можна було розраховувати на високу чиновницьку кар'єру та успіх. Немало пройдисвітів, знаючи цю його властивість, скористалися нею, що зумовило принизливу оцінку іноземців: «багато розкошів і мало моралі» ²². До імператорських повноважень історики права відносять ще два: вжиття заходів для забезпечення внутрішньої і зовнішньої державної безпеки та карбування російської монети.

На відміну від багатьох європейських держав, у яких чинною була станово-представницька модель керівництва, Росія, починаючи від Петра I, хоча й запозичувала назви їхніх вищих інституцій, однак не наділяла їх представницько-парламентськими або законодавчими повноваженнями. Найяскравішим прикладом може бути Сенат, назву якого було запозичено чи то у Швеції, чи в Речі Посполитій, однак він не мав щонайменшої до них подібності. Сенат відразу став бюрократичним органом з призначуваними сенаторами. Упродовж 200 років його роль, місце і компетенції неодноразово змінювалися. З надзвичайної установи Сенат став вищим державним органом для законодавчих і управлінських справ. За Катерини II його значення спершу зросло, оскільки та потребувала підтримки офіційних інституцій. Через побоювання перед олігархічними тенденціями до обмеження монаршої влади імператриця позбавила Сенат законорадчих повноважень. За проектом члена Негласного комітету П.В. Завадовського, вихідця з української козацької старшини, у 1802—1803 рр. була спроба його реформувати, проте Олександр I не допустив цього, аби не зменшувалася влада монарха. Сенат набув статусу інституції адміністративної юстиції, прокуратури і суду для розгляду адміністративно-судових справ, нагляду за державним апаратом, що

²¹ Казанский П.Е. *Власть всероссийского императора*. Москва: Изд-во «ФондИВ», 2007. С. 129, 140.

²² Высочков Л. *Будни и праздники императорского двора*. Санкт-Петербург: Изд. дом «Питер», 2012. С. 11, 31.

було закономірним явищем у самодержавній імперії, де адміністративна влада мала перевагу перед судовою.

Українські губернії підпорядковувались окремому департаменту Сенату, зокрема, перше відділення третього апеляційного департаменту розглядало цивільні справи з Південно-Західного краю (до 1840 р.). Друге відділення з'ясовувало справи з Лівобережжя. Окремо, у четвертому департаменті, вирішували карні апеляційні питання. Кількаразові реорганізації Сенату були спрямовані на впорядкування надходження справ з місцевих установ, однак ще тривалий час їх з'ясовували окремим порядком, через те, що судівництво губерній з особливими правами, як пояснював Олександрові І міністр юстиції П.В. Лопухін, відрізнялося судовим порядком, обрядом (процесом), великою кількістю справ, запутаністю, різномірністю, що потребувало до себе особливої уваги, а також спеціально обізнаних чиновників для розв'язання судових справ, які надходили саме з цих губерній ²³.

Олександр І під враженням деспотії Павла І та під впливом тривалого спілкування з вихователем-швейцарцем Фредеріком Лагарпом почав сумніватися у правомірності необмеженого самодержавства, однак із конституційних проєктів, які за його вказівкою розробляв талановитий Михайло Сперанський, запровадив 1810 р. лише Державну раду, якій було передано законодавчі повноваження Сенату. Адміністративні ж перейшли Комітету міністрів і міністерствам. Комітет міністрів був позбавлений законодавчих прав при Олександрі ІІІ, за винятком охорони державного порядку і громадського спокою. Під тиском революційних подій 1905 р. його було ліквідовано з переданням справ 1906 р. Раді міністрів і Державній думі.

Микола І розпочав державну діяльність із надання державі поліцейських функцій з чітко визначеними повноваженнями посадовців і напрямками діяльності установ усіх рівнів. Власна його імператорської величності канцелярія відтіснила від керівництва державою вищі органи влади, такі як Сенат, Державна рада і Комітет міністрів. Тепер не через них, а більше через канцелярію імператор почав управляти імперією. Кожний її відділ займався завданнями, що були актуальними для державних справ на той чи інший час. Перший відділ наглядав за посадовими призначеннями та персональними справами табельних чиновників, другий — мав забезпечити державу законами, укладання яких доручалося Михайлу Сперанському, титанічна працездатність якого взяла гору над побоюваннями перед ним як перед учорашнім засланцем до Сибіру. Четвертий відділ займався благодійництвом, яким опікувалася імператриця Марія Федорівна, п'ятий — цензурою, зокрема театральною та періодичних видань, а шостий — розробляв проєкти підкорення Кавказу.

Третій відділ канцелярії виявився найвідповідальнішою структурою, бо створював політичну поліцію, яка була б не кустарною, як раніше, а новою, професійною. Незабаром він став окремою інституцією із всеохопними функціями, широкими повноваженнями і набув статусу вищого органу таємної поліції. Хоча

²³ Шандра В. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проєкт. *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 201.

планували цей відділ спершу як державну установу, компетенції якої — дотримання порядку — окреслювали цілком конкретними завданнями. Проте на практиці відділ поступово зосередився на з'ясуванні проблем політичної безпеки. Взірцем став проєкт французької системи міністра поліції Жозефа Фуше в уряді Наполеона. Той керувався усвідомленням, що держава має знати громадську думку. Однак різниця між ними полягала в тому, що французька система виконувала функцію соціального опитування, про результати якого інформувала владу, а російська займалася таємним виявленням інакомислення, вільнодумства, зокрема збирала інформацію про те, як оцінювали Миколу I його піддані та чи виконували його розпорядження. Поліція, за імператорським задумом, повинна була не лише таємно відстежувати через політичний розшук неблагонадійних осіб, поширювати вимоги верховної влади, захищати основи самодержавства, а й формувати і спрямовувати суспільну думку в його інтересах.

Фактично Максим Фок став керівником Третього відділу, а Олександр Бенкендорф був лише формальним начальником, бо не мав ні потрібного рівня освіти, ні завзяття до практичної роботи. Зате він постійно супроводжував імператора в його численних поїздках і став його довіреною особою. Третій відділ було облаштовано цілком раціонально. У складі кількох експедицій він мав ще одну структуру — корпус жандармів, воєнізовану виконавчу одиницю на місцях. Її мережа у вигляді Третього відділу як мозкового центру та виконавця — корпусу жандармів — функціонувала по всій державі згідно з адміністративно-територіальним поділом і мала виявляти та знешкоджувати будь-яку опозицію.

Дві-три губернії становили один округ на чолі з жандармським чиновником-генералом. На 1843 р. діяло вісім таких округів, кожний з яких був наділений правом виявляти зловживання чиновників, а тому виведений з-під юрисдикції місцевої адміністрації. Їхній штат не став численним, зате кожен чиновник був беззастережно відданий владі, фахово зацікавлений у виявленні антиурядових організацій. Для постійного отримання інформації було сформовано агентуру, яка охопила практично всі стани суспільства: від прислуги до Двору. Суспільство поділяли на декілька зрізів, ті, своєю чергою, — на задоволених і незадоволених, за кожним з яких встановлено нагляд, зокрема, за аристократією, поміщиками, купцями першої гільдії, освіченими людьми, літераторами. Окремо виділялася така соціальна група, як інтелігентна дворянська молодь²⁴.

Російське суспільство «виховували» в розумінні необхідності підтримувати Третій відділ, сприяти і надавати йому допомогу, а вимоги Миколи I постійно звітувати про результати змушували цей відділ активізувати зусилля місцевої влади і громадськості. Про те, що відділу вдалося досягти порозуміння із суспільством, О. Бенкендорф заявив уже на середину 1830-х років²⁵. Цієї самої думки дійшов і сучасний дослідник миколаївської епохи Максим Шевченко, який за-

²⁴ Троицкий И.М. *Третье отделение при Николае I*. Москва, 1930. С. 72—73.

²⁵ *Россия под надзором: Отчеты III отделения 1827—1869* / Сост. М.В. Сидорова, Е.И. Щербакова. Москва, 2006. С. 14.

уважив, що російські літератори висловилися за співпрацю з верховною владою, намагаючись якісно доповнити методи адміністративного тиску. Пояснив він це наслідками засвоєння філософії Просвітництва²⁶, зокрема ідей щодо обов'язків людини і громадянина Самуеля Пуфендорфа.

Протягом XIX ст. інститут монархії як в Австрійській (Австро-Угорській), так і в Російській імперії еволюціонував від абсолютизму до конституційної монархії. Ця еволюція відбувалася з певними зупинками, поверненнями назад, подоланням перешкод. Заможні верстви залишалися основною опорою монархії, однак ідеологія консерватизму, якої вони найчастіше дотримувалися, дедалі менше справлялася з викликами часу, що змушувало монархів прагнути до розширення соціальної бази своєї підтримки, торуючи шлях до виборних представницьких органів. Історична, а у випадку Габсбургів — ще й родинна пам'ять про страхіття Великої французької революції буквально переслідувала всіх монархів XIX ст. і слугувала для них стимулом як реформаторських експериментів, так і їх відміни. Утім, обсяг влади й повноважень монарха в обох імперіях упродовж усього XIX ст. залишався широким: йому належало перше й останнє, вирішальне слово в усіх важливих питаннях.

Залучення місцевих еліт до державного управління як засіб формування імперської лояльності. Верховна влада Російської імперії, щоб утримувати набуті території у власній орбіті, мусила відшукати шляхи порозуміння з регіональними елітами. Катерина II запропонувала як найдієвіший механізм поширення на знать Жалуваної грамоти дворянства з її вагомими привілеями. Для кооптування в російське дворянство потрібно було довести своє шляхетне походження, мати земельну власність і демонструвати службу — військовою, цивільною, виборною — лояльне ставлення до верховної влади. Лише ті місцеві еліти, які ототожнили себе з російським дворянством, могли бути допущені до владних повноважень на місцях.

Після ліквідації гетьманського правління 1764 р. верховна влада імперії почала активніше покладатися у місцевому врядуванні на служилий стан Гетьманської держави, що сформувався в часи Івана Мазепи. У матеріалах Законодавчої комісії збереглася пропозиція депутата від Гадяцького, Миргородського і Полтавського полків Миколи Мотоніса про набуття вихідцями з козацької старшини російського дворянства завдяки особистим заслугам на військовій або статській службі. Спираючись на ці пропозиції та маневруючи між різними угрупованнями старшини, верховна влада використала інститут державної служби для інтеграції козацької верхівки до управлінського механізму Російської імперії, зокрема й до вищих органів влади.

Формуючи кадровий склад Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв, генерал-губернатор П. Румянцев сприяв переходу більшості військових чинів на цивільну службу, а також чітко визначив критерії нобілітації

²⁶ Шевченко М.М. *Конец одного величия: Власть, образование и печатное слово в Императорской России на пороге Освободительных реформ*. Москва: Три квадрата, 2003. С. 216.

строкатої та численнішої від російської місцевої старшинсько-козацької знаті до дворянського привілейованого стану, незважаючи на спротив інших соціальних груп. Він залишив за собою право на присвоєння чину корнета, що надавало шляхетські привілеї та спрощувало процедуру отримання дворянства. Малоконфліктність у відносинах російської влади і місцевої знаті під час ліквідації Гетьманщини пояснюється тим, що козацька старшина практично повністю була кооптована в російське дворянство.

З елітою Південно-Західного краю стосунки верховної влади імперії спершу склалися так само, як і в інших історичних регіонах. Припинення повноважень польського сейму та сеймиків було нейтралізоване указами 1793 і 1794 рр. про гарантування недоторканності маєтків і збереження кріпосницької залежності селянства. Немало польських аристократів присягнули на вірність новій короні, були допущені до Двору і не забарилися з демонстрацією лояльності російським самодержцям. Аби пришвидшити порозуміння з місцевою знаттю, Катерина II дозволила генерал-губернаторові Михайлу Кречетникову самостійно присвоювати чиновникам звання.

Ідилію вірнопідданства порушив Тадеуш Костюшко, польський генерал і військовий інженер, який 1794 р. очолив повстання польської шляхти проти Росії. Серед його учасників було немало вихідців з українських правобережних губерній²⁷. Одразу після повстання, формуючи місцеву адміністрацію, верховна влада не поспішала призначати місцевих мешканців на губернські посади, їх обіймали призначені з центру чиновники. Проте з часом, аби зняти небажану напругу на західному кордоні, Павло І дещо відновив попередню судово-адміністративну систему і дозволив посадовцям називатися за польською традицією, як-от маршалки замість предводителів тощо.

Поступове запровадження чиновницької ієрархії згідно з табелем про ранги влаштовувало правобережну шляхту, й вона охоче, на відміну від російського дворянства, яке віддавало перевагу військовій службі, йшла на цивільну, обіймаючи посади в державних установах і станових органах. Олександр І, перебуваючи під впливом освіченого та далекоглядного Адама-Єжи Чарторийського, призначив на губернські адміністративні посади кількох поляків. Серед них був брацлавський маршалок Ніколай Грохольський. Спершу йому доручили напрацювати схему заміни старих державних податків новими. З цим завданням він, очевидно, впорався, бо вже 1822 р. отримав посаду подільського віцегубернатора, а через два роки — і губернатора. Однак за підтримку Листопадового повстання 1830 р. його було звільнено і взято під поліцейський нагляд. Волинський маршалок Варфоломій Гіжицький також був призначений губернатором 1816 р.

²⁷ Чернецький Є. Учасники повстання 1794 року в Київській губернії на початку XIX століття. *Від інсуреції Костюшка до 1830 р. Поляки на Правобережній Україні: Від міфів до фактів* / За ред. І. Кривошеї, Н. Моровця. Київ: КНТ, 2017. С. 14—46; Петренко О. Генерал Варшавського повстання Міхал Загурський, його рід та родина. *Від інсуреції Костюшка до 1830 р...* С. 47—57.

Та все ж верховна влада вважала, що саме військова служба якнайкраще сприятиме інкорпорації місцевої еліти пришвидшеними темпами і «перевихованню» польської шляхти в напрямі більшої лояльності, а тому вона мусила стати ледь не обов'язковою. Як і російське дворянство, шляхта ставала зобов'язаною сплачувати військовою службою за отримані від самодержавства привілеї. У 1829 р. Микола I, перебуваючи в Подільській губернії, дозволив губернському предводителю дворянства графу Костянтину Пржездзецькому «приохочувати» до цивільної і військової служби молодих шляхтичів видачею їм дворянських атестатів²⁸.

Після придушення повстання 1830—1831 рр. держава визнала, що її попередня політика, спрямована на співпрацю з місцевою елітою, зазнала в Західному краї поразки. Новий курс, що його розпочав імператор, спирався на методи насильницької інтеграції з надзвичайними методами соціального регулювання. Було скасовано нехарактерні для Російської імперії адміністративні та судові посади (земські, городські, підкоморські, повітові та головні суди), а їхні повноваження передано новим межовим, повітовим і земським судам. Вибірні посади земських справників зайняли призначені державою російські чиновники, Литовський статут втрачав правочинність, 1831 р. було відновлено карні та судові палати, згодом вони стали вищими інстанціями для повітових судів, міських магістратів і ратуш. Учасники польського повстання та причетні до нього були позбавлені виборчого права, підвищено майновий ценз, встановлено необхідність перебування на службі в російських установах.

Формуванням вірнопідданого дворянства почав активно займатися Дмитро Бібіков, київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор (з 1838 р.), який з'ясував, що держава ще 1835 р. прагнула мобілізувати південно-західне дворянство до відбування військової служби, за відмову від якої воно позбавлялося виборчих прав. Він швидко переконався, що до війська потрібно залучати вище дворянство, оскільки воно освічене, а на цивільну службу направляти його у великоросійські губернії. Під час відбування служби вихідці з дворянського стану опанували б російську мову, ознайомилися б з російськими «звичаями і законами», глибше б пізнали саму Росію. Однак на державну службу вище дворянство йти не поспішало, а от нижче і середнє сприйняло для себе її користь, хоча й досить своєрідно. Отримавши перші військові чини, воно звільнялося від служби, внаслідок чого число відставних офіцерів у Південно-Західному краї зросло до 400 осіб.

Економічно незалежне від держави дворянство польського походження користувалося привілеями, володіло селянами і статками, проте ухилялося від військової служби. Магнати навіть не керують господарством маєтків, вважав генерал-губернатор Д. Бібіков, не набувають необхідної для кар'єри освіти, а проводять свій час «в праздности и тунеядстве», їздять за кордон і набираються

²⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). 2-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 4: 1829. № 3092.

там «сумасбродства Запада»²⁹. Щоб все ж змусити їх служити, він пропонував інший спосіб, а саме: ті, хто мав у власності одну тисячу селян, перебирали на себе утримання військ, які квартирували у краї, здаючи по 300 кг борошна та вівса з кожної ревізійної душі. Цієї провізії вистачило б на забезпечення одного пішого й одного кавалерійського полків. Такого кардинального втручання в господарське життя поміщиків, що його радив головний начальник Південно-Західного краю, Микола І не схвалив, відклавши рішення до певного часу.

У 1850 р. генерал-губернатор знов ініціював низку заходів для досягнення бажаного: на маєтки дворян, які ухилялися від служби, належало накладати опіку, позбавляти виборчих прав, а також не дозволяти віддавати маєтності в оренду чи посесію. На його думку, вартувало пригрозити і спробувати відбирати їхні землі в державну власність, натомість збільшити кількість російських навчальних закладів, аби в них молоді польські шляхтичі здобували за помірну плату пристойну освіту. А небагаті, особливо ті, чиї батьки служили ще за Речі Посполитої, могли б йти на російську військову службу добровольцями.

Не бажаючи відбувати службу у внутрішніх російських губерніях і покидати рідні місця, шляхтичі розпочинали її у своїх краях. Так, до прикладу, вчинив Юзеф Дунін-Карвіцький з Мізоча Дубнівського повіту Волинської губернії. Він став юнкером Павлоградського гусарського полку, що квартирувався у Вінниці. До того ж там перебували й штаб дивізії та бригада кавалерії. Оскільки мав вищу освіту (закінчив юридичне відділення Рішельєвського ліцею), то незабаром отримав звання офіцера. На службі він зустрів кількох своїх однокурсників-поляків, які опинилися у війську з тих самих причин, що й він³⁰.

У Південній Україні взаємовідносини народів з російською владою також набули особливого забарвлення, як через встановлення постійного кордону замість нестабільного фронтиру, залучення до колонізації європейських народів, так і через організацію стосунків державної влади з татаро-мусульманською спільнотою Кримського ханства. Петербурзькі урядовці запропонували схему переходу кримськотатарської знаті у дворянство, за якою лише старший син бея міг користуватися привілеями. Мурзам дозволено доводити шляхетське походження за умови володіння землею і селянами, однак кріпаками в них могли бути лише мусульмани. Цим правом скористалися 334 родини. Залучаючи їх на службу, російська держава сплачувала їм таке саме жалувannya, як і російським чиновникам. Таку практику після короткої перерви за Павла І, який заборонив Сенату надавати мурзам дворянство, було відновлено Олександром І. Йому належить висловлювання про начальника штабу 2-ї армії в Криму кримського татарина Олександра Рудзевича, що той через службу для нього цінніший, ніж будь-який гербовий дворянин.

²⁹ Шандра В.С. Державні стимули до набуття дворянами військової професії у другій половині XIX — на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2019. Вип. 29. С. 98.

³⁰ Dunin-Karwicki J. *Wspomnienia Wołyniaka*. Lwów, 1897. S. 128.

Найвищою регіональною установою, до якої увійшли представники кримськотатарської знаті стало Таврійське обласне правління, очолюване, утім, начальником російських військ Йосипом Ігельстромом. Для налагодження державного життя до Криму з початком XIX ст. прибуло немало чиновників. З них одні з'ясовували управлінські справи, інші, крім того, переймалися земельним збагаченням. Незаконність набуття земель спричинила створення урядової комісії для розгляду земельних суперечок. Мурзи для захисту своїх земель використовували дворянські вибори, не обираючи російських чиновників до судових органів³¹.

Окремої уваги потребували, звичайно, іноземні колоністи, більшість з яких прибула з Європи і звикла до інших форм господарського життя. Їхні особливі права та умови користування землею, як і їхнє заняття промислами, потребували й окремого управління, яке забезпечувала Канцелярія опіки іноземних колоністів, а незабаром — Контора опіки новоросійських іноземних поселенців. Ця державна установа створювала для них вільніші умови господарювання, ніж у внутрішніх губерніях Росії. Контора виконувала фінансові, поліцейські, судові функції, вона ж займалася вибором і купівлею земель для поселення, забезпечувала переїзд іноземців, прийняття російського підданства, надання коштів і кредитів, а також урегульовувала судові справи, що виникали внаслідок конфліктів з іншими колоністами. Атмосфера вільного підприємництва, що культивувалась їхнім середовищем, як і прагнення досягти стабільності у взаєминах із кримськотатарською спільнотою, сприяли тому, що верховна влада не поширила в цьому регіоні російське кріпосне право.

Австрійська влада застала в Галичині правову систему Речі Посполитої та її місцеву адміністрацію. У 1773 р. львівський староста Ян Кіцький склав повноваження перед Станіславом II Августом (наступного року був нагороджений орденом Білого Орла), а його наступника вже не було призначено. Щоправда, в 1791—1794 рр. Я. Кіцький ще побув останнім воєводою вже уявного Руського воєводства. Інші річпосполитські чиновники нижчих рангів зберігали посади, однак, коли вони помирали, їх наступників уже не призначали. Австрійську адміністрацію вибудовували нібито поверх системи колишньої влади³². Остаточно річпосполитську адміністративну й судову мережі було скасовано лише в 1783 р., коли на їх місці утвердилась австрійська адміністрація. У перші десятиліття австрійського правління польська аристократія сприймала його як тимчасове й недовговічне і не хотіла йти на співпрацю. Розуміючи це, Відень також не поспішав допускати навіть мінімальних впливів місцевих кадрів.

Водночас життя не стояло на місці, й обидві сторони потребували взаємоприйнятних правил гри на щодень. Австрійські чиновники не могли б і дня керувати Галичиною без взаємодії з місцевими мешканцями. Найближчим до першо-

³¹ Маркевич А. *З культурної минушини Криму XIX в. Студії з Криму*. I—IX / Ред. А. Кримський. Київ, 1930. С. 139—141.

³² *Urzednicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352—1783* / Zest. K. Maleczyński. Lwów, 1938. S. 20.

го губернатора Галичини Антона фон Пергена став польський магнат, великий коронний крайчий Юзеф Потоцький, прямий предок майбутніх галицьких намісників Альфреда і Анджея Потоцьких. Як уже зазначалось вище, А. Перген охоче проводив вільний час у середовищі місцевої аристократії. Це давало підстави звинувачувати його в нехтуванні обов'язками. Найголосніше такі закиди лунали з боку дислокованих у Галичині австрійських військових офіцерів, що в підсумку й призвело до відкликання А. Пергена і призначення на його місце головнокомандувача австрійськими військами в Галичині Андреаса Гадіка³³. Досить символічними можна вважати поголоски про вручення галицькою шляхтою Пергенові з нагоди урочистої присяги мешканців краю на вірність австрійській владі 29 грудня 1773 р. свого роду «хабаря» в розмірі 6 тис. дукатів, який у супровідному листі було названо «даром наших сердець, ознакою вічної вдячності»³⁴.

Австрійські правителі демонстрували кроки назустріч місцевій знаті, створивши Галицький становий сейм. Його облаштовували тричі: у 1775, 1782 і 1817 рр.; у 1787 р. вийшов закон про репрезентацію Буковини. Представництво в сеймі мали три стани: 1) магнати (князі, графи, барони, що сплачували не менш як 75 золотих ринських австрійської валюти податку на рік), архієпископи і єпископи всіх християнських обрядів (за ординацією 1817 р. духовенство було виділено в окремий стан); 2) шляхта (землевласники, що сплачували податок 75 золотих ринських); 3) представники міст (на практиці — два представники Львова). Сам факт скликання сейму трактували як символічний доступ місцевої знаті до системи влади. Відкриття сейму 11 вересня 1782 р. супроводжувалося п'ятиденними урочистостями у Львові, програма яких передбачала військові паради, салюти, ілюмінації, численні обіди та вечірні прийоми й банкети на кілька сотень осіб. Депутатам було дозволено використовувати елементи польського національного одягу.

Зовнішньою й доволі коштовною парадністю, грою на національних почуттях Відень намагався компенсувати брак повноважень сейму: порівняно з широкою палітрою галасливих сеймів і сеймиків у Речі Посполитій Галицький сейм був пародією на самоуправління. На момент його утворення права таких органів в інших провінціях було зведено до мінімуму, адже їх розглядали як зайву перешкоду реформам. Сейми не могли ухвалювати рішення, а лише обговорювали питання, як виконувати розпорядження виконавчої влади, передусім щодо збору податків, а також висилали адреси до Трону. Робочою мовою засідань Галицького станового сейму була польська, кореспонденцію з центральною владою вели німецькою.

Губернатор особисто керував роботою сейму і його виконавчого органу — Станового виділу, визначав питання для обговорення, стежив за процедурою голосування; діючи від імені цісаря, у будь-який момент міг його розпустити,

³³ Brawer A.J. Stosunki w gubernium lwowskiem w roku 1773 (Na podstawie relacji współczesnej i listów hr. Pergena. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1900. R. XIV. S. 24—43.

³⁴ Łoziński B. *Galicyjski sejm stanowy 1817—1845*. S. 25—27.

і це рішення не підлягало оскарженню. Депутат не міг порушити в сеймі жодного питання без дозволу губернатора. Найбільше депутатів прибуло на першу сесію — 289 осіб. Згодом активність різко впала і на наступні сесії приїжджало 60—90 осіб³⁵. Засідання проходили у приміщенні колишнього костелу єзуїтів у Львові, яке було конфісковане в ході релігійних реформ Габсбургів. Доробок Галицького станового сейму в перший період його діяльності (до 1817 р.) оцінюють як скромний³⁶.

Відносно активність сейм розгорнув на початку 1790-х років, беручи участь у розробленні конституційного проекту для Галичини — *Charta Leopoldina*. Проект, створений на хвилі ухвалення у Варшаві Конституції 3 травня, відобразив невдоволення польської шляхти австрійськими реформами, податковим тиском, зневагою німецьких чиновників³⁷. Розробленню проекту сприяв ліберальний режим цесаря Леопольда II (від імені якого й походила його назва), який намагався компенсувати обурення централізаторськими заходами попередників кроками назустріч місцевим соціально-політичним елітам.

У кодифікованій формі *Charta Leopoldina* з'явилася 19 серпня 1790 р. Вона передбачала розширення компетенції Галицького станового сейму аж до права вето на розпорядження монарха. Засідання мали вести «крайовими» мовами — польською та українською. Сейм мав утворити кодифікаційний комітет для приведення у відповідність норм річпосполитського та австрійського права. З моменту ухвалення нового цивільного і кримінального кодексу та реформи судівництва наступні зміни могли відбуватися лише за згодою сейму. Право законодавчої ініціативи належало б як уряду, так і депутатам, кожному з яких гарантовано свободу слова. Керівником провінційної адміністрації (намісником) могла стати лише особа, яка представляла вищі щаблі суспільної ієрархії, «мила народові», у найближчій перспективі — галичанин. Сейм мав право протестувати проти призначення намісником небажаної кандидатури³⁸.

Конституційний проект показав, що галицька аристократія ще відчувала себе частиною річпосполитського політичного простору. В уяві польських політиків, які шукали шляхи примирення з реальністю, саме здобуття автономії мало захистити і зберегти Галичину до виникнення сприятливих обставин для повернення до Речі Посполитої³⁹. Невдовзі ж, у міру військових успіхів Франції, готов-

³⁵ *Poczet szlachty galicyjskiej i bukowińskiej*. Lwów, 1857. S. IX.

³⁶ Łoziński B. *Galicyjski sejm stanowy 1817—1845*. Lwów, 1905; Łoziński B. *Szkice z historii Galicji w XIX wieku* / Z przedmową i pod kierunkiem W. Tokarza. Lwów, 1913. S. 1—15, 16—28; Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji...* S. 144—153.

³⁷ Nobilis possessionatus ex Circulo Za. Anonimowy memoriał do Józefa II, 15 December 1789. *Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów 1772—1849* / Wybór tekstów źródłowych. Opracował i wstępem poprzedził M. Tyrowicz. Kraków; Wrocław, 1956. S. 123—125.

³⁸ Starzyński S. *Projekt galicyjskiej konstytucji 1790/91*. Lwów, 1893; *Projekt konstytucji dla Galicji z 1790 r. («Charta Leopoldina»)*. Tekst i przekład / Wydali S. Grodziski i A.S. Gerhard. Kraków, 1982.

³⁹ Bartoszewicz K. *Dzieje Galicji, jej stan przed wojną i wyodrębnienie*. Kraków, 1917. S. 24.

ність галицьких поляків співпрацювати з Віднем згасала, поступаючись місцем природній у разі очікування зміни влади обережності⁴⁰.

Логіка політичної орієнтації галицьких українців розвивалася в іншому, ніж у польських політиків, напрямі. Відбувалося це не без впливу свідомої політики Відня, який приглядався до українців як до ймовірної противаги польському національному руху. Роль офіційного представника українських інтересів перед Віднем одразу почала відігравати верхівка Греко-католицької церкви. Посередником між львівським єпископом Львом Шептицьким та урядовими колами у Відні став священник Іван Гудз, який у 1773—1783 рр. перебував у Відні як приватний учитель, спілкувався з папським нунцієм, впливовими чиновниками, мав кілька аудієнцій у австрійських правителів. Він пояснював австрійській владі, що Галичина не є польським краєм, бо в ній проживає більшість українського населення, вів підготовку для відновлення Галицької митрополії, переконував у необхідності заборонити «перетягування» греко-католиків на латинський обряд, натомість доводив потребу організувати семінарії для духовенства тощо⁴¹.

Дії австрійської влади свідчать про те, що чимало з тих заходів було реалізовано: через освітні заклади Відень намагався сприяти формуванню нової української суспільної еліти, оскільки вищі верстви українського соціуму були денаціоналізовані. На відміну від поляків українці не мали підстав сумувати за втраченою державністю Речі Посполитої, натомість їх зустріч з Австрією в деяких аспектах перевершувала сподівання. Реформи «освіченого абсолютизму» збігалися з їхніми настроями, давали надії на зміни.

Першою спробою розставити нові акценти у трикутнику Австрія — поляки — українці стали події 1809 р., коли польські війська на короткий час встановили контроль над Галичиною. У критичні для австрійської влади моменти перший митрополит Галицький Антоній Ангелович підтримав Відень усупереч польським прагненням. Після цих подій австрійська влада переконалася в опозиційних настроях польської шляхти, як і в тому, що налагодження взаємин між австрійськими чиновниками й польською аристократією у Львові було лише тактичним кроком. У меморіалі галицького губернатора Кристіана Вурмзера 1810 р. запропоновано розглянути як можливу опору австрійського уряду в Галичині вороже налаштоване щодо польського землевласника селянство, греко-католицьке духовенство й пов'язане з ним «руське питання».

Однак із завершенням наполеонівських війн австрійську владу дедалі більше турбувало посилення Російської імперії, і у цьому контексті вона почала розглядати русько-українське населення Галичини як небезпеку для територіальної

⁴⁰ Ададуров В. Львів у наполеонівську епоху. *Львів: місто — суспільство — культура*. Львів, 1999. Т. 3. С. 209—231.

⁴¹ Паславський І. Іван Гудз як повноважний представник галицьких українців у Відні в 1773—1783 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 81—86.

цілісності Австрії⁴². Повз увагу Відня не пройшли донесення російських військовослужбовців і галицьких русинів під час проходів російської армії, серія публікацій у Росії з негативними оцінками австрійського правління та емоційними зітханнями про «Святую Русь»⁴³. Тож Відень усе ж схилився до ідеї повернути симпатії поляків, забезпечивши їм в Австрії кращі умови, ніж в інших країнах. Уже в доповідній записці Галицького губернаторства Надвірній канцелярії від 13 грудня 1816 р. опорою австрійської влади в Галичині було названо польську еліту, нібито здатну забезпечити «справедливий, освічений і гуманний спосіб правління краєм»⁴⁴.

Після тривалої бюрократичної тяганини патентом від 13 квітня 1817 р. було оголошено Галицький становий статут. У вступі до нього монарх висловлював надію, що відновлення для Галичини й Буковини станової конституції буде сприйнято їх мешканцями як «найпевніша запорука Нашої батьківської опіки та ласки, а також особливої довіри до їх вірності та слухняності»⁴⁵. Наради сейму, як і в перший період, не викликали великого інтересу, найбільше депутатів з'явилося на перше засідання (213 осіб), а надалі їх чисельність коливалася від 40 до 80 осіб⁴⁶. Нечисленність депутатів відповідала прагненням Відня, який неохоче споглядав на масові представницькі зібрання на місцях⁴⁷.

Урочисте відкриття Станового сейму 14 червня 1817 р. відбувалося за тією самою програмою, що й 1782 р. Дорогою навколо колишнього єзуїтського костелу у Львові, де проходило засідання, було вишикувано військо, а між латинським катедральним костелом, де відбувалося урочисте богослужіння, і місцем засідань передбачено піше проходження депутатів «парами в довільному порядку». Оскільки по війні не можна було використовувати військові салюти, їх замінено розпорядженням «бити в церковні дзвони до упаду». В інавгураційному рескрипті докладно розписано місця розміщення депутатів, а в центрі залу на підвищенні мав бути встановлений трон, над яким належало помістити портрет цісаря⁴⁸. З 1820 р. Становий виділ почав публікувати протоколи сеймових засідань⁴⁹.

Відновлення роботи Галицького станового сейму стало символом взаємодії місцевої суспільної еліти з австрійською владою. Воно супроводжувалося низкою взаємних реверансів, як-от: нагородження цісарськими відзнаками ряду

⁴² Ададуrow В. Галицькі русини у концепціях польської політики Франції та Австрії 1805—1812 років (до постановки питання). *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1996. Вип. IX. С. 38—60.

⁴³ Сухий О. *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті*. Львів, 2003. С. 365—370.

⁴⁴ Ададуrow В. Галицькі русини у концепціях польської політики Франції та Австрії... С. 59.

⁴⁵ Łoziński B. *Galicyski sejm stanowy 1817—1845...* S. 10—14.

⁴⁶ *Poczet szlachty galicyjskiej i bukowinskiej...* S. IX.

⁴⁷ Grodziski S. *Sejm Krajowy galicyjski*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1993. T. 1. S. 20.

⁴⁸ Łoziński B. *Galicyski sejm stanowy 1817—1845...* S. 25—27.

⁴⁹ Протоколи виходили під назвою: Czynności Seymu, który w królestwach Galicyi i Lodomerii na dniu ...zgromadził się i trwał do dnia ...i Roku tegoż. Lemberg, [рік видання].

представників аристократії. Після 1817 р. Галичина вступила у смугу відносної внутрішньої стабільності, коли стосунки «між владою та підлеглими не були найкращими, але не були також і неприязними»⁵⁰.

Абсолютна більшість депутатів Галицького станового сейму належали до аристократії, походили з польських або ж полонізованих українських родин. Чимало з них згодом діяли як політики: Становий сейм відіграв для кожного з них роль першого політичного досвіду парламентської праці. Для здобуття симпатій місцевої аристократії вищі австрійські чиновники практикували пишні прийоми, на яких проголошувалися тости за Польщу і лунали заборонені патріотичні пісні. Однак ці кроки мали бутафорний характер: уряд остерігався запроваджувати будь-які зміни в адміністрації, розширювати сферу використання місцевих мов, створювати національні інституції чи навіть «давати подібні надії на майбутнє»⁵¹. Розкланюючись та плескаючи один одного по плечах, обидві сторони ніби приймали певні правила гри, водночас залишаючись при своєму: шляхта поверталася зі Львова у свої двори, які аж до середини XIX ст. залишалися осередками конспіративного руху й підготовки повстань, а Відень за посередництва чиновників роздухував соціальний конфлікт між селянами й землевласниками, культивуючи серед селянства наївний монархізм, що врешті змусило шляхту піти на компроміс із австрійською владою⁵².

Серед депутатів Станового сейму було небагато українців. Усі вони отримували мандати на підставі приналежності до верхівки Греко-католицької церкви. Це, зокрема, були: львівський єпископ Петро Білянський, митрополит Михайло Левицький, перемишльські єпископи Максиміліан Рилло, Іван Снігурський, Григорій Яхимович. Двоє українців працювали у Крайовому відділі — крилошанин львівської митрополічної капітули Гавриїл Дубовицький і доктор теології, професор і ректор Львівського університету, крилошанин львівської митрополічної капітули Мартин Барвінський⁵³. На останній сеймовій сесії з'явився крилошанин львівської митрополічної капітули Михайло Куземський. Ці діячі були відомими у свій час політичними постатями, немало долучилися до зміцнення греко-католицької церкви та захисту національних інтересів українців⁵⁴.

Національне питання на засіданнях Галицького станового сейму не обговорювалося та й обговорюватися не могло, адже його повноваження не лише не передбачали, а й категорично виключали порушення політичних справ, а адміністрація мала достатньо механізмів, аби протидіяти таким спробам. Коли на останній сесії Галицького станового сейму М. Левицький за відсутності католицького примаса виголошував одну з інаугураційних промов польською, це не викликало ні здиву-

⁵⁰ Ostaszewski-Barański K. Wacław Michał Zaleski (1793—1849). *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej*. Lwów, 1911. Nr 3. S. 198.

⁵¹ Pamiętnik Henryka Bogdańskiego. *Zbiór pamiętników do historii powstania polskiego z roku 1830—1831*. Lwów, 1881. S. 77.

⁵² Łoziński B. *Szkice z historii Galicji w XIX wieku...* S. 119—154.

⁵³ *Poczet szlachty galicyjskiej i bukowinśkiej...* S. IV—XIV.

⁵⁴ Kozik J. *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830—1848*. Kraków, 1973. S. 82—83.

вань, ні емоцій ані в сеймі, ані за його межами⁵⁵. Формування українського питання в усій його гостроті припало вже на середину та другу половину XIX ст.

Тенденції, які намітилися в політиці австрійської влади щодо місцевих еліт у Галичині, проявилися під час «Весни народів». Губернатор Франц Стадіон, якого було направлено в Галичину для її умиротворення після подій 1846 р. і який «знанням, адміністративним талантом і державним розумом на голову перевищував усе бюрократичне оточення тогочасної Австрії»⁵⁶, усвідомлював дозрілість порозуміння між австрійським урядом і галицькими елітами. У першому ж донесенні Ф. Стадіон указував на недостойні дії бюрократії, а згодом застерігав, що австрійська влада тримається тут «на багнетах» і радив надати автономію на зразок Угорщини⁵⁷. У визначений день він не зміг відкрити засідання Галицького станового сейму, на яке прибуло лише кілька осіб. Зібрання розійшлося під гаслом «Немає Сейму!».

Отже, імперська влада в обох випадках намагалася залучати до управління місцеві еліти, ставлячи їх у жорсткі рамки. Російська імперія так намагалася досягнути бажаної для себе стабільності на набутих нею територіях, зміцнити там російську присутність і забезпечити непряме керівництво регіонами. Ситуація ж в Австрійській імперії розгорталася в бік децентралізації. На 1848 р. як Відень, так і польські політики були готові до того, щоб уперше призначити галицьким губернатором поляка. Вибір зупинився на досвідченому Вацлаві Залеському. Очевидці так описували переговори польських політиків з австрійським прем'єром: «Піллерсдорф сказав, що Стадіон піде у відставку, і питає, кого хочемо губернатором? Борковський відповів: "Усе одно, аби тільки поляк, дайте нам Залеського"»⁵⁸. Можна вважати іронією долі факт, що саме на час перебування при владі першого губернатора-поляка припало бомбардування австрійськими військами Львова й намагання Відня запровадити в Галичині пряме військове правління.

Політика імперської влади щодо місцевих привілейованих станів. Упродовж кільканадцяти років російські військові за дорученням верховної влади описували природні ресурси й демографічні особливості територій, що увійшли до складу імперії наприкінці XVIII ст. Виявлена соціальна строкатість, її невідповідність внутрішньоросійському укладу змусили імперію вдаватися до радикальних заходів, щоб привести її до російського стандарту. Для цього потрібно було зменшити чисельність привілейованої людності, аби змусити її сплачувати державні податки і відбувати рекрутську повинність. Найгострішим це питання було для правобережного регіону, оскільки розмаїття та чисельність шляхти ніяк не вписувались у соціальну структуру імперії.

⁵⁵ Łoziński B. *Galicyski sejm stanowy 1817—1845...* S. 119.

⁵⁶ Łoziński B. *Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1859)*. Lwów, 1901. S. 31.

⁵⁷ Там само. S. 42—46.

⁵⁸ Ostaszewski-Barański K. Wacław Michał Zaleski (1793—1849). *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej*. Lwów, 1911. Nr 15. S. 972—973.

Микола I знав, що імперія може триматися, якщо питома вага привілейованого шляхетства становитиме не більш як 1,5 %. У Речі Посполитій ця цифра сягнула 8 %, що врешті-решт стало одним із чинників втрати державності⁵⁹. Розпочалася небачена трансформація з переведенням шляхти з привілейованого у непривілейований стан, яку гонорова шляхта боляче переживала як власне соціальне приниження. Найчисленнішою була чиншова шляхта, яка орендувала садиби і земельні угіддя, сплачуючи за них чинш землевласнику. До неї наближалася околична шляхта, яка володіла садибою та невеличкою присадибною ділянкою. Брукова шляхта і голота становили найбідніший прошарок. Цей соціум високо цінував особисту свободу і плекав шляхетство як вияв власної елітарності, особливо порівняно з кріпосним селянством. За спостереженнями Данієля Бовуа, зубожілі шляхетські родини жили в орбіті і з ласки багатіїв, орендуючи і власноруч обробляючи клопоть землі, мешкаючи в хатині, що не завжди їм належала, та виконуючи різноманітні дрібні функції, які, однак, дозволяли їм зберігати почуття гідності. Саме гідність / гонор відігравали велику роль у їхньому житті, адже вони належали до вільних людей, про що свідчили герб та персні — чи не єдине підтвердження ласки, якою обдаровували колись їхніх предків польські королі⁶⁰.

На доведення благородного походження шляхті було визначено терміни. Однак їх увесь час порушували, і процес тривав до вступу на престол Миколи I. Брак документів, безтурботність, відсутність землеволодінь — усе це робило вразливим становище шляхти, яка не дотримувалася вимогливих критеріїв. Цікаво, що деякі шляхтичі, посилаючись на знання польської мови, вважали її одним із доказів їхнього благородного походження⁶¹. Наступ розпочався запровадженням паспортів, ревізіями документації дворянських зібрань, які готували подання про благородне походження і пересилали їх на схвалення до Герольдії, та вимогами вилучити з родовідних книг тих, хто отримував дворянство лише за свідченнями дванадцяти осіб.

Щоб змусити державну машину працювати ефективніше, при Комітеті міністрів було створено комісію, яка розробляла закони про остаточну адаптацію польської шляхти в соціальній ієрархії Російської імперії. Підготовлений нею жорсткий проєкт про переведення шляхти в категорію платників податків та рекрутів не набув чинності, бо його впровадження зірвало Листопадове повстання 1830 р. Після нього верховна влада імперії, яким би незвичним це не здавалося, відступила і запропонувала польській шляхетській спільноті ширшу програму. Через освіту в російській школі їй надали можливість кар'єрного зростання на державній службі. Це для неї, за первісним задумом, у Києві було відкрито Університет св. Володимира і Кадетський корпус.

⁵⁹ Беккер С. *Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России*. Москва, 2004. С. 26.

⁶⁰ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863)* / Пер. з фр. З. Борисюк; наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко. Київ: ІНТЕЛ, 1996. С. 144.

⁶¹ *ПСЗ РИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 33: 1815—1816. № 26108.

У січні 1840 р. генерал-губернатор Д. Бібіков заснував Центральну ревізійну комісію для розгляду діяльності дворянських губернських зібрань, які, на його думку, не лише занадто повільно перевіряли документи шляхти, а й пропускали фальшиві бердичівські та львівські дворянські дипломи. Ця установа замінила три малодіяльні губернські комісії, і прискіпливий генерал-губернатор вимагав, щоб вона протягом чотирьох років завершила розгляд справ з метою обмеження кількості претендентів на дворянське звання. За її рішеннями було скасовано належність до дворянства 81 тис. шляхтичів, статус яких понижувався до рівня податного стану. Уже 1845 р. було припинено розгляд справ, пов'язаних із доведенням права на дворянство, і всіх шляхтичів, які не змогли цього зробити, переведено у статус громадян чи однодворців. Лише одна пропозиція Д. Бібікова (віддавати в рекрути тих юнаків, хто запізнився з поданням документів), після двох чергових наборів, не була схвалено зустрінуто урядом, радше через побоювання масового увільнення однодворців від військової служби.

Своєрідно формувалися й стосунки між владою і українським козацтвом, яке за своїм соціальним становищем наближалось до дрібного дворянства, бо було особисто вільним і мало право на земельне володіння. Позбавляти його станових привілеїв почала ще Катерина II, а незабаром і міністр фінансів Д.О. Гур'єв піддав їх сумніву. Однак потреба імперії у військових формуваннях, як під час війни 1812 р., так і під час придушення Листопадового повстання 1830 р. та й під час Кримської кампанії 1856 р., змусили владу дещо уповільнити оселяння козацтва. Для цього за поданням військового губернатора М.Г. Рєпніна 1834 р. було створено державну установу — Головну господарську контору, статут якої зобов'язував її сприяти збереженню козаками спадкових земель, контролювати їх обмін у разі черезсмузжя, допомагати козакам переселятися на нові землі, переходити до інших верств, наприклад купецтва, тощо⁶². Держава намагалася достеменно з'ясувати, чому козацтво невпинно зубожіє та якої потребує державної підтримки.

Виконуючи це завдання верховної влади, чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор В.В. Левашов, щоб мати інформацію з перших вуст, зобов'язав приїхати до Полтави і Чернігова виборних делегатів, у результаті чого вдалося встановити кілька чинників. Найперше — збіднінню сприяла чинна система сплати подушного податку, як і великі витрати козаків під час формування міліції 1807 р., так і комплектування козацьких полків 1830 р. До небажаних наслідків призвело і запровадження акцизу на сіль, якою козаки успішно торгували, а також недороди, що повторювалися в 1823, 1833 і 1834 рр. З'ясування причини дало змогу генерал-губернаторові запропонувати Миколі I низку заходів, які б сприяли поліпшенню козацьких господарств. І у випадку з дворянством, і з козацтвом влада вдавалася вже не стільки до примусу, як до регулювання соціальних відносин, створюючи для цього відповідні установи та укладаючи закони, за допомогою яких ухвалювали управлінські рішення, а також забезпечували контроль за їх виконанням.

⁶² Там само. 1835. Т. 9. Отд. 1. № 6727.

При Таврійському губернському дворянському зібранні було створено комісію для вивчення поданих магометанськими та грецькими родинами документів для отримання російського дворянства. Ті, хто вчасно не оформив станових прав, зверталися до М.С. Воронцова з проханням продовжити терміни пошуків, і вони затягнулися до 1837 р. У 1829 р. під час розгляду Комітетом міністрів клопотання таврійських татарських дворян про надання права обирати до нижніх земських судів М.С. Воронцов висловився категорично проти, пояснюючи ситуацію їхньою неосвіченістю та недосконалим володінням російською мовою. Проте вже 1835 р., коли розглядалося подання таврійського губернатора, він змінив свою думку і дозволив мурзам брати участь у дворянських виборах до їх затвердження у дворянстві, вважаючи такий захід тимчасовим, зумовленим прагненням «підбадьорити численний стан краю»⁶³.

Для контролю авторитетних мулл та керування їх духовним життям було створено державну установу — Таврійське магометанське духовне правління в Сімферополі (1794) на чолі з муфтієм, який, як і члени правління, звільнялися від сплати податків, виконання повинностей і рекрутства, їм нараховувалося жалування, а сама ця установа ставала власником мечетей та вакуфів. Оскільки мулли підбурювали татар до еміграції в Туреччину, мотивуючи це перебуванням там одновірного султана, то Г. Потьомкін виселив з півострова 55 мулл і припинив у такий спосіб їхню антиросійську пропаганду. Духовенство звільнили від фізичного покарання, а в державних установах російського зразка могла служити місцева знать⁶⁴.

Як і більшість заходів, дії Габсбургів щодо місцевої шляхти в новоприєднаних регіонах впливали насамперед з їх наміру уніфікувати й централізувати імперію і мали більшою мірою загальнодержавний, аніж місцевий характер. Якщо досі права й привілеї вищого стану у правовій площині обмежувалися кордонами конкретного краю, то реформи мали на меті перетворити локальні еліти на «австрійську шляхту» (нім. *österreichischer Gesammtadel*). З початку XIX ст. надання «шляхетства австрійської держави» цілком витіснило з практики отримання титулів за окремими місцевостями⁶⁵.

У перші десятиліття правління австрійська влада вбачала в польській шляхті головного суперника в Галичині. Зауважимо, що на той час найпоширеніше окреслення галицької шляхти як польської відображало не так етнічні, як станові, політичні та мовні характеристики і об'єднувало осіб різного етнічного походження, що згодом виявило себе в спробах створення подвійної національної ідентичності або ж у прийнятті / поверненні частиною дрібної шляхти в Східній

⁶³ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття*. Київ: Ін-т історії України, 2005. С. 193—194.

⁶⁴ *ПСЗ РИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 22: 1784—1788. № 15988: О распоряжении для открытия Таврической области, об определении в сию область к должностям жителей оной и об употреблении из статных сумм на присутственные места и другие заведения по усмотрению надобностей к оным.

⁶⁵ Balzer O. *Historya ustroju Austrii w zarysie...* S. 373—375.

Галичині української ідентичності. Дослідники виділяють дві основні лінії формування шляхетського стану в Галичині: з нащадків руських бояр та з польської шляхти, яка переселялася на ці терени⁶⁶. Зіткнення річпосполитського й австрійсько-німецького просторів, коли «уперше зустрівся польський шляхтич з крайсгауптманом, зверхній і зарозумілий магнат з владою, яка не звикла до того, що їй чинять опір»⁶⁷, було психологічно складним. Кожна сторона намагалася змусити іншу прийняти свої правила гри.

Елементи стереотипного мислення, наявність якого підтверджена багатьма джерелами, можна проілюструвати на такому прикладі. Шляхтич з коломиїщани, а згодом — поет Францішек Красінський, опинившись на початку 1770-х років у Відні, постійно відчував зверхність німців та згадував про найбільший тодішній страх — померти й бути серед німців похованим⁶⁸. За його твердженням, після приєднання Галичини місцеві магнати демонстрували австрійцям життя «з розмахом», сподіваючись, що так змусять себе поважати. Врешті-решт, побачивши на львівському контрактному ярмарку розкішні екіпажі й жінок у діамантах, Йосиф II нібито спересердя сказав: «Скаржитесь на податки, а всюди у вас таке марнотратство»⁶⁹. Податковий тиск, свавільне запровадження чиновниками штрафів, що в перші роки австрійського правління випливало з вагань Відня щодо долі приєднаних територій, було найбільш драстичним, однак не вичерпувало всієї сукупності взаємних упреждень.

Спогади й офіційні документи того часу містять чимало скарг галицьких шляхтичів на брутальну поведінку австрійських чиновників. У 1789 р. в анонімному меморіалі галицького шляхтича Йосифу II стверджувалося, що «німці, які працюють в урядах Вашої королівської величності, поміж шляхтою вважають своїм обов'язком насміхатися з поляків і з прав Речі Посполитої та обертати її в посміховисько; біль шляхтичів тим більше відчутний, зважаючи на те, що жоден із них не забув, як його насильно перетворили з поляка в галичанина»⁷⁰. Австрійські чиновники намагалися поставити місцеву знать «на місце», не гребуючи брутальними прийомами: губернатор міг довго тримати викликаного до себе магната в передпокої, а часом і скасовував зустріч⁷¹. Шляхтичі відповідали взаємністю: популярним був анекдот про те, що після приєднання краю віденці познімали ґрати на вікнах, позаяк усі злочинці буцімто виїхали чиновниками в Галичину⁷².

⁶⁶ Сливка Л. *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772—1914 pp.)*. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 53.

⁶⁷ Łoziński W. *O towarzystwie lwowskiem. Odczyt publiczny*. Lwów, 1872. S. 7—8.

⁶⁸ *Pamiętniki Franciszka Karpińskiego / Z przedmową P. Chmielowskiego*. Warszawa, 1898. S. 54.

⁶⁹ Там само. S. 64.

⁷⁰ Łoziński W. *Galicia. Kilka obrazków z pierwszych lat historii galicyjskiej*. Lwów, 1872. S. 41.

⁷¹ Там само. S. 65.

⁷² Станіслав Водзіцький у спогадах стверджував, що такий жарт виник у розмові колишнього барського конфедерата Держановського з Йосифом II (Wodzicki S. *Pamiętniki*. Kraków, 1888). Іншим варіантом є розмова Катажини з Потоцьких Коссаковської з Марією Терезією (Łoziński W. *Galicia...* S. 37).

Орієнтиром для галицької шляхти у взаєминах з імперським центром були права і свободи шляхти угорської, до якої вона прагнула дорівнятися під кутом зору самоврядності. Про поширеність цієї ідеї свідчить той факт, що складаючи текст подання від шляхти Станіславського циркулу напередодні урочистої присяги на вірність Габсбургам, його автори прямо вказували на угорський приклад⁷³. Довідавшись про це, губернатор А. Перген у листі до канцлера В. Кауніца обіцяв «дати їм таку відповідь, яка відбере поширену тут уже деякий час надію отримати управління на зразок угорського»⁷⁴. Уже 1772 р. було видано цісарський патент, яким заборонено використовувати титули, що впливали з виконання функцій в органах державної влади Речі Посполитої, як-от сенатор, староста, каштелян тощо. Однак звичаєва прив'язаність до тих титулів зберігалася ще доволі довго, бо розпорядження кілька разів повторювали⁷⁵.

Надання (визнання) шляхетських титулів на новоприєднаних територіях Габсбурзької монархії стало формою залучення місцевої шляхти до державного управління. До 1804 р. тут було видано 10 653 підтвердження шляхетства⁷⁶. Механізм визнання шляхетських титулів з боку австрійської держави був тісно пов'язаний зі створенням Галицького станового сейму, тобто, визнаючи шляхетство, влада одночасно надавала право на представницькі функції. Процедура визнання шляхетства визначали два цісарські патенти: Марії Терезії від 13 червня 1775 р. та Йосифа II від 20 січня 1782 р. Уніфікація шляхетського стану в усій монархії була важливим аспектом реформ освіченого абсолютизму, що мав слугувати державній єдності. Якщо в Речі Посполитій постійно наголошувалося на рівності всіх шляхтичів, то в німецьких землях шляхетський стан мав внутрішню градацію, яка передбачала чітке розрізнення вищого (титулованої аристократії) та нижчого (дрібної шляхти) рівнів.

Спершу наданням шляхетства опікувалася спеціальна «Комісія магнатів», згодом — гродські і земські суди, а 1788 р. уряд передав шляхетські метрики Становому виділу Галицького сейму. Губернатор контролював цей процес так, що надання шляхетського титулу мало бути обов'язково ним затверджене. У разі затвердження губернатор ставив на поданні резолюцію *Ingrossetur* і підписував. Після реорганізації Галицького станового сейму 1817 р. його компетенцію щодо надання шляхетських титулів було обмежено, і в кожному конкретному випадку це надання почали трактувати як акт ласки монарха. Для визнання шляхетського титулу потрібно було подати документи, які підтверджували шляхетське походження: генеалогію, герб та засвідчення того, що родина понад 150 років мала земельну власність у Речі Посполитій. До подання обов'язково вкладали й особисте прохання до цісаря. За деякий час вимоги до документів було дещо пом'якшено, поза-

⁷³ Łoziński W. *Galicia...* S. 17.

⁷⁴ Там само. S. 23—24.

⁷⁵ Górczyński S. *Arystokracja polska w Galicji. Studium heraldyczno-genealogiczne*. Warszawa: DiG, 2009. S. 24.

⁷⁶ Там само. S. 19.

як з'ясувалося, що чимало шляхтичів, особливо дрібних, не можуть надати потрібних підтверджень. Підтверджувати шляхетство дозволили за наявності свідчень на його користь чотирьох магнатів зі складу Галицького станового сейму.

У 1776 р. на зразок інших австрійських країв було запроваджено Метрику галицької шляхти. Спочатку для запису до неї визначено шестимісячний термін, однак згодом його неодноразово продовжували. Усі особи, що були державними управлінцями в Речі Посполитій, мали право впродовж року здобути титул графів; ті ж, хто був задіяний у земському управлінні, — баронів. За підтвердження титулу потрібно було сплатити кошти. Шляхту поділено на вищу (магнатів), до якої відносили князів, графів і баронів, та нижчу (рицарів). Такий поділ дав змогу наблизити структуру шляхетського стану до загальноприйнятого в Габсбурзькій монархії. З давніх прав збережено право набуття й власності на землю з патримоніальною владою над підданими, своє судочинство, звільнення від військової служби. Інші привілеї, зокрема податкову незалежність, скасовано⁷⁷.

Матеріали переписів не дають змоги чітко визначити чисельність шляхти в Галичині кінця XVIII — першої половини XIX ст., тож дослідники проводять власні розрахунки, керуючись зіставленнями. Чисельність шляхтичів, дорослих чоловіків (понад 17 років), у Галичині протягом 1782—1840 рр. визначають як 32—34 тис. осіб, що на кінець XVIII ст. становило дещо більше 3 % відповідної категорії мешканців краю. Вищою була концентрація шляхтичів у східній частині провінції. Тут знаходилися осідки шляхти. Разом із дітьми й жінками чисельність шляхти оцінюють у 100—120 тис. осіб. Упродовж першої половини XIX ст. ці цифри змінювалися дуже мало, отже, частка шляхти серед загалу населення падала — орієнтовно до 2,5 %. На тлі інших регіонів поділеної Речі Посполитої частка шляхти в Галичині не була високою й суттєво поступалася 8%-му показнику Литви й українських земель, які опинилися у складі Російської імперії⁷⁸. Проте ця частка була вищою порівняно з австрійськими провінціями.

Належність до шляхетського стану була тісно пов'язана із земельною власністю, тож важливу роль у цьому питанні відіграли аграрні реформи Габсбургів. У 1775 р. здійснено поділ земель на домініканьні й рустиканьні (селянські), тож частина дрібної шляхти (ті, хто сплачував невисокий податок, і ті, хто не мав жодного підданого) опинилися на селянських ґрунтах. Вважається, що саме аграрні реформи Габсбургів найбільшою мірою позначилися на обмеженні чисельності шляхти як привілейованого стану, оскільки створили передумови для декласації дрібної шляхти, матеріальний рівень та спосіб життя якої мало відрізнявся від

⁷⁷ *Poczet szlachty galicyjskiej i bukowinśkiej*. Lwów, 1857; Kruczkowski S. K. *Poczet Polaków wyniesionych do godności szlacheckiej przez monarchów austriackich w czasie od roku 1773 do 1918. Dalej tych osób, którym wymienieni władcy zatwierdzili dawne tytuły książęce względnie hrabiowskie lub nadali tytuły hrabiów i baronów jak niemniej tych, którym zatwierdzili staropolskie szlachectwo*. Lwów, 1935; Górczyński S. *Nobilitacje w Galicji w latach 1772—1918*. Warszawa, 1999.

⁷⁸ Ślusarek K. *Drobna szlachta w Galicji 1772—1848*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994. S. 40—41.

селян⁷⁹. Згодом, ближче до кінця століття, це питання було політизовано. У польській публіцистиці та історіографії з'явилася теза про цілеспрямований наступ Австрії проти шляхти, що була носієм історичних традицій Речі Посполитої. Зауважимо, що під кутом зору національної ідентичності дрібношляхетські роди, що могли мати українське, польське та інше етнічне походження, належали до тієї соціальної групи, яка, вільно почуваючи себе в середовищі кількох культур, якнайдовше дотримувалася подвійної національної ідентичності, а під тиском модернізації з таких родин виходили діячі як українського, так і польського національного руху, до того ж інколи в рамках одного покоління і не завжди у зв'язку з попередньою традицією⁸⁰.

Земельна власність також лежала в основі впливу магнатських родів. З точки зору землеволодіння йшлося про так звану табулярну власність, якою вважалася домініканська власність, записана в крайову табулу 1780 р., а згодом — на підставі крайового закону про іпотеку 1874 р. — в іпотечні книги при окружних судах. На 1902 р. табулярна земельна власність у Східній Галичині становила 40,3 %⁸¹. Наприкінці XIX ст. в усій Галичині налічувалося 45 власників «латифундій», кожен з яких мав не менш як 10 тис. моргів землі⁸². Серед відомих аристократичних родів були Потоцькі, Дзедушицькі, Голуховські, Яблоновські, Любомирські, Бадені, Радзивілли, Понінські, Сангушки, Сапегі, Скарбки, Залеські, Чарторийські та ін. Усього ж на початок XX ст. в курії великих землеволодільників налічувалося 2 297 осіб, з яких 1 617 — у Східній Галичині; 47 із них були греко-католиками⁸³.

Аристократія в Галичині залишалася замкнутим середовищем, доволі відпорним щодо важливих суспільних змін. Чимало її представників мали землеволодіння на теренах колишньої Речі Посполитої в різних державах, що не залишалося без впливу на їх позицію, оскільки їм доводилося враховувати загрозу конфіскації маєтків. Окремі вихідці з аристократичних родин мали доступ до тогочасних монарших родів і навіть генеалогічні зв'язки з ними. Тож хоча в період між першим поділом Речі Посполитої й поразкою польського повстання 1863 р. неофіційна, однак повсюдно підкреслювана позиція польської аристократії полягала в прагненні відродити втрачену державу, на практиці на рівні приватних контактів аристократи жили в дещо іншому світі, де державні кордони відіграва-

⁷⁹ Там само. S. 122—123.

⁸⁰ Сливка Л. *Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772—1914 pp.)...*; Kwiecińska M. *Drobna szlachta w Galicji — między polskim a ukraińskim ruchem narodowym. Sprawy narodowościowe*. 2009. Nr 34. S. 83—97.

⁸¹ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / Pod red. Prof. Dra T. Pilata. T. XX. Zesz. III: Własność tabularna w Galicji według stanu z końcem roku 1902 przedstawił Dr Józef Buzek. Lwów, 1905. S. 8—9.

⁸² Górski A. *Podolacy*. Warszawa: DiG, 2013. S. 18.

⁸³ *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydawane przez Krajowe Biuro Statystyczne* / Pod red. Prof. Dra T. Pilata. T. XXIV. Zesz. III: Materiały statystyczne do reformy sejmowej ordynacyi wyborczej. Zestawił Dr Marcin Nadobnik. Lwów, 1912. S. 40.

ли другорядну роль порівняно з їх земельними володіннями. «Стара», родовита аристократія інколи демонструвала зверхність щодо «нової», яка збагатилася чи здобула політичні впливи вже за Австрії.

Оскільки вищі верстви були опорою монархії, австрійська влада дотримувалася стратегії забезпечення їм політичних переваг і привілеїв через куріальну виборчу систему, за якою заможні землевласники отримували гарантовані численні представництва в сеймах і парламенті. Коли порозуміння з Віднем зрештою було досягнуто — а сталося це в середині XIX ст., шляхта спробувала довести, що має виняткове право й надалі управляти спільнотами. З цією метою в обігу з'явився термін «історична верства». В умовах відсутності річпосполитської державності йшлося не лише про її претензії на управління, а й наголошувалося на «моральному» праві керувати й на довірі решти суспільства. Хоча «історична верства» теоретично не ототожнювалася зі шляхтою, а була радше духовною категорією, носієм зв'язку між традицією й сучасною політичною елітою, стати в один ряд з аристократією на практиці вдавалося одиницям⁸⁴.

Отже, австрійська влада не намагалася цілеспрямовано обмежувати привілейований статус вищих соціальних верств на місцях. Навпаки, вона послідовно перетворювала їх на опору монархії, хоча й вимагала у відповідь лояльності та розробляла систему протидії відцентровим тенденціям. Шляхта втрачала привілеї під впливом демократизації суспільно-політичної сфери, формування інтелігенції, а дрібна шляхта — ще й через зубожіння. Утім, залежність між походженням, матеріальним станом і позицією в суспільній ієрархії впродовж більшої частини XIX ст. все ще простежувалася, хоча з часом визнавати це ставало поганим тоном, а вищі суспільні верстви почали вважатися синонімом консерватизму як чогось ворожого демократії, свободі та прогресу.

Такий підхід повною мірою було введено у визвольний дискурс українського руху, в якому саме словосполучення «польська шляхта» дістало набір негативних прочитань, статус головного ворога і причини всіх невдач. Хрестоматійною в українській історіографії стала розповідь Євгена Олесницького про те, як розпорядилися шляхетським походженням у його родині. Олесницькі виводили свою генеалогію від шляхетського роду, який використовував герб «Дембно» і серед знаних представників якого був краківський кардинал Збігнев Олесницький. Згодом родина збідніла. Дід Є. Олесницького, Ілля, службовець у домініях Мйончинських і Кросновських, старанно збирав документи для підтвердження шляхетства, однак не завершив цієї справи. Натомість його син Григорій, за свідченням Є. Олесницького, одружившись із донькою греко-католицького священника та опинившись серед руського духовенства, «здається соромився свого шляхотського польського походження. Про це ніколи не було мови в хаті, а коли часом згадувалося, то хіба з насмішкою. [...] Мої сестри, значно старші від мене,

⁸⁴ Król M. Przedmowa. *Stańczycy. Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich* / Wybór tekstów, przedmowa i przypisy M. Król. Warszawa, 1982. S. 20—21.

згадували не раз в пізніших роках, що наші шляхотські документи наша покійна мама зужила в кухні під плячки»⁸⁵.

З цього випливає, що шляхетське походження в українському суспільстві на схилі ХІХ ст. не вважалося цінністю, навпаки, радше чимось обтяжливим, що якось утруднювало русько-українську самоідентифікацію. Однак до широти такого трактування варто поставитися з певною недовірою. Насправді в багатьох сім'ях лідерів українського національного руху зберігалася пам'ять про шляхетське походження. Так, наприклад, Барвінські походили зі шляхетського роду герба «Ястшембец», коріння якого простежувалося від ХVІ ст., Левицькі визнавали шляхетство герба «Рогаля», літописці Петрушевичів виводили його корені від бояр Великого князівства Литовського, гербом якого був «П'ястук». Тому можна припустити, що родинна пам'ять про належність до вищої верстви суспільства згодом, вже у «великій політиці», полегшувала українським діячам виконання непростого для тогочасного українця завдання — триматися на рівних з родовитою польською та австрійською аристократією.

У Габсбурзькій монархії політика підтримки місцевої знаті з одночасним стримуванням її незалежницьких устремлінь поступово торувала шлях до австрійсько-польського (а також австрійсько-угорського та австрійсько-румунського) компромісів, які віщували українцям певні обмеження. Українці не мали впливу на аристократичні середовища, які формували політичні еліти. Що ж до Російської імперії, то врахування нею настроїв дворянства, а також козацтва, та створення для них сприятливих умов, як і залучення на високі посади в Петербурзі знаних українців, спричинило унікальну ситуацію: уже на 1830—1840-ві роки більшість із них сприймала російську владу як «свою». Високого рівня лояльності верховна влада досягла тим, що адміністративна й соціальна інтеграція українських теренів у складі імперії тривала багато часу.

Формування регіональної влади. Спроби відразу організувати уніфікований адміністративно-територіальний простір на приєднаних територіях Російській імперії не вдалися. Позбутись одночасно попереднього досвіду перебування спільнот у складі інших держав, відмінностей соціальної структури, іншого законодавства, форм власності, взаємин із верховною владою виявилось неможливо. Необхідність рахуватися з ними постала під час вироблення загальнодержавної економічної політики за допомогою створення галузевої (міністерської) системи врядування в епоху Олександра І.

Віддаленість кордонів, слабкість комунікацій, неоднаковий соціально-економічний розвиток, етнічний та конфесійний склад населення — усе це вселило в імператора невпевненість у можливості утримати набуті землі в імперській орбіті і потребувало постійної уваги до структурування імперського простору. По-стало питання про запровадження генерал-губернаторської форми управління в історичних регіонах. Тож туди направляли чиновника вищого класу, який, скон-

⁸⁵ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя* / Упоряд. М.М. Мудрий, Б.О. Савчик. Львів: Медицина і право, 2011. С. 139.

центрувавши владу, певною мірою послаблював залежність від центру і водночас формував інтеграційну політику в імперії. Реставрація генерал-губернаторств, як і створення нових, була своєрідним продовженням пошуку компромісу між династією Романових і місцевою знаттю, між центром і регіонами на черговому витку інтеграції іноетнічних територій у складі імперії.

Період генерал-губернаторського врядування пройшов кілька етапів, на першому з яких представник імператора шукав найширшої підтримки серед місцевих провідних станів, завершував кооптацію еліт у російське дворянство. На другому — виявляв і погоджував із центром існування соціально-господарських та культурно-конфесійних відмінностей, а на третьому — ліквідовував або підпорядковував особливості регіону загальноросійським порядкам, намагаючись використати їх в імперських інтересах. Скасування генерал-губернаторств свідчило про переборення етноцентризму колишніх державних традицій і регіонального сепаратизму. Генерал-губернатори, уособлюючи адміністративно-політичну владу в регіонах, могли блокувати темпи урядової централізації та уніфікації, що призводило або до їх відсторонення від посади, або до ліквідації генерал-губернаторства.

Діяльність генерал-губернаторів за всієї множинності повноважень розгорталась у кількох універсальних напрямках, які увиразнюють загальні принципи управління українськими територіями. До найважливішого належить подолання протистояння етнонаціональних еліт, що мали власне бачення політичних і господарських інтересів в імперії. Заходи нейтралізації визначав генерал-губернатор, і вони були неоднаковими: переведення у дворянство чи наділення привілеями. Дозоване допущення до влади здійснювалося за умови асиміляції та акультурації периферійної еліти, у протилежному разі вона позбавлялася владних повноважень, привілеїв, навіть шляхом військового придушення спротиву. Важливою в діяльності генерал-губернаторів була конкретизація політичних, соціально-культурних і економічних заходів, спрямованих на інтеграцію місцевих станів, упорядкування та спрощення їх соціальної градації і приведення до однорідності з російськими соціальними структурами. Для цього поступово завдяки ініціативам генерал-губернаторів місцеве законодавство узгоджувалося із загальнодержавним. Погоджені з імператором норми розглядалися вищими органами влади і набували чинності закону, важливого консолідаційного фактора єдиного імперського правового простору.

Розвиток соціальної сфери, що найперше гарантував стабільність регіонів, досягався за допомогою посиленого контролю та спрямування фінансової діяльності місцевих установ і органів самоврядування, зокрема ціновою політикою щодо товарів стратегічного значення (земля, ліс, хліб), а також основних продуктів споживання. На генерал-губернаторів як представників верховної влади покладали відповідальність за усунення наслідків надзвичайних ситуацій, організацію допомоги в разі неврожаю та епідемій, дотримання загального санітарного стану, заохочення іноземної та внутрішньої імміграції, а також за транспортне сполучення з центром та соціальне становище знедолених.

Формування бюрократичного апарату найяскравіше виявилось в погодженні кандидатур на важливі державні посади, у контролі генерал-губернаторів за діяльністю адміністративної влади і органів самоврядування. Вони не лише схвалювали претендентів на керівні посади в губернських і надгубернських (відомчих окружних) установах, а й створювали умови, що змушували дворянство відмовлятися від локального виміру служби і перейматися загальноімперськими інтересами як власними. У разі непокори знать усували від місцевого управління, і на зміну їй приходив російський чиновник.

Абсентеїзм місцевого дворянства важив для верховної влади чи не більше, ніж у корінних губерніях, і тому його привілеї посилено контролювали на генерал-губернаторському рівні. Бажаної інтеграції досягали силовими засобами або оперативнішим державним урядуванням, а вдосконалені управлінські механізми ставали надбанням імперії. Поєднання в особі генерал-губернатора цивільної та військової влади давало змогу швидко реагувати на соціальні процеси і спрямовувати їх, нехай і примусово, у вигідне для імперії річище. Органи поліції також підпорядковувалися генерал-губернаторам. До мобілізаційної варто додати й охоронну функцію, яка була особливо помітною до створення місцевої політичної поліції. Генерал-губернатори відповідали за рекрутські набори серед неросійського населення, очолювали військові округи, що сприяло посиленню інтеграційних процесів.

Важливе завдання генерал-губернаторів полягало в русифікації регіонів, що здійснювалося різноманітними шляхами, але найефективнішим було залучення місцевого дворянства до управління за умови його відмови від етнічної ідентичності. Асиміляція здійснювалася через російську культуру, науку, освіту та соціальну сферу, кошти в які спрямовували за активної участі генерал-губернаторів. Освітня русифікація була пріоритетною — навчання у школах усіх рівнів велося російською мовою, а тому в період консолідації імперії генерал-губернатори виконували й обов'язки попечителів навчальних округів. Отже, генерал-губернатор був тим високопоставленим чиновником, який формував політику в набутих землях, оглядаючись на місцеву еліту з її прагненням використати можливості імперії у своїх інтересах, а у міжетнічних конфліктах поділяв народи в субетнічному плані.

Малоросійське генерал-губернаторство за часом створення належало, швидше, «до національного» періоду, дещо подібним, але вже перехідного типу, було Новоросійське і Бессарабське, а Київське вже стало генерал-губернаторством нового зразка, у якому імперія в суперництві з польською традицією насаджувала російську присутність. Малоросійське, поновлене та розширене завдяки приєднанню Харківської губернії, генерал-губернаторство охоплювало два значні регіони: Гетьманську і Слобідську Україну, населення яких на початку позаминулого століття мало високий ступінь інтегрованості через тривале (упродовж кількох століть) перебування у складі імперії, однорідне конфесійне середовище та культурні паралелі.

Поновлення генерал-губернаторства прагнула не так імперія, як українська бюрократична еліта, найвпливовіша частина якої мала важливі посади в уряді.

Формуючи політику генерал-губернаторів, вона зберігала власні права й гарантувала привілеї для усього дворянства. Найавторитетніші з урядовців сприяли призначенню на посаду малоросійського генерал-губернатора високоосвічених сановників, спрямовували їхню політику на власну користь, отримуючи сатисфакцію, компенсуючи втрату політичної самостійності і зберігаючи власні земельні володіння в краї.

Їх наслідувала шляхта, колишня козацька старшина, спалах патріотичних почуттів якої через обмеження переходу в дворянство спонукав М.Г. Рєпніна призупинити ліквідацію урядом соціальних перехідних груп. Шляхту було кооптовано в дворянство і збережено права і привілеї на вільне ґрулярництво (останні залишено й за козацтвом), що стримувало економічне розорення малоземельних маєтків. Запропоновані генерал-губернаторами умови ідентифікації з російськими панівними верствами дали бажані результати. Недавній військовий досвід українського козацтва, його близькість до селянства були спрямовані на захист імперії, а водночас і на військову та господарську колонізацію прикордонного Півдня.

Своєрідність геополітичного фактора Півдня, що відійшов до Росії внаслідок перемоги у війні з Туреччиною наприкінці XVIII ст., потреба його колонізації зумовили запровадження децентралізованої форми врядування. Цей регіон мав відігравати важливу оборонну функцію як прикордонна територія, а також стати санітарним буфером імперії. Йому було надано статусу «вільної економічної зони» з метою залучення міст-портів до міжнародної торгівлі, перетворивши їх таким чином на морські ворота Росії для збуту збіжжя. Не останню роль відіграла й воєнна стратегія, оскільки тут багатьма укріпленими пунктами віднедавна володіла Османська імперія — давній і непоступливий ворог Росії.

Строкатість міграційного населення, а також відсутність потенційної опозиції (певний виняток становило молдавське дворянство та кримські татари) створювали своєрідність етнополітичної ситуації, яку регулювала і стимулювала генерал-губернаторська влада. Русифікація, як і одержавлення, відбувалися з незначним використанням силових методів, адже місцевий господарський потенціал набагато переважав російську виробничу традицію, без чого імперія не могла б не лише освоїти Південь, а й перетворити його на стабільну прикордонну територію. Генерал-губернаторів Півдня надіяли значною самостійністю в торгово-господарській сфері, що давало можливість швидкими темпами освоїти край завдяки гнучкій пільговій політиці стосовно зовнішніх і внутрішніх іммігрантів.

Геополітичний фактор сприяв також тому, що генерал-губернатори на півдні більше за інших переймалися дипломатичними та протиепідемічними заходами. Обоюдої, деякою мірою партнерське зацікавлення держави й місцевих мешканців створило тут унікальну ситуацію, коли якнайтісніше переплелися інтереси російського монарха та його підданих. Ліберальні реформи, які у внутрішній частині імперії дали імпульс соціально-економічному розвитку, призвели тут до позбавлення місцевого населення привілеїв і вводили край у загальноросійський

простір, унаслідок чого 1874 р. було поставлено під сумнів доцільність існування генерал-губернаторства.

Київське генерал-губернаторство було створено найпізніше — 1832 р. Еліта краю, що формувалася на традиціях Речі Посполитої, брала участь у польських повстаннях, отже, знайти компроміс із нею вдалося не відразу. І оскільки схилити польську шляхту до колаборації було складно, то київським генерал-губернаторам найдовше довелося виконувати військово-політичну функцію. Інтенсивною заміною місцевих поміщиків російськими, а шляхетського самоврядування — державними установами вони прагнули усунути шляхту від панування на анексованих землях.

Ревізування складнішої, ніж у Росії, соціальної структури методами, наближеними до військових, дозування станових прав і привілеїв було основним завданням перших київських генерал-губернаторів. Здійснюване ними управління набуло найрізноманітнішого спрямування: від законодавчого забезпечення продажу земельних наділів російським дворянам до створення інноваційних управлінських моделей. Дискримінація дворянства сповільнювала поширення на регіон ліберальних реформ 1860—1870 рр., а нездатність зауважити проблеми, що назрівали, призвела до загострення соціальних конфліктів.

Скромні наслідки русифікації змусили київських генерал-губернаторів час від часу проводити проселянську політику, передбачливо підтримувати місцеву інтелігенцію, яка перебирала на себе захист української ідентичності, орієнтуючись також на її носія — селянство. Цим і пояснюється довготривале перебування українофілів у імперській орбіті. Крім того, південно-західні генерал-губернатори широко вдавалися до напрацювання та застосування імперських ідеологій, що також вирізняло їх з-поміж інших. Вдаючись до заходів репресивного характеру, Російська імперія найдовше з усіх регіонів утримувала Південно-Західний край у своєму складі без виборчої системи.

Якщо спробувати побудувати ієрархію генерал-губернаторств, то на першому, найближчому до центру місці буде Малоросійське, за ним — Новоросійське і Бессарабське і з великим проміжком від них можна назвати Київське.

Низову адміністративно-територіальну структуру наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. розбудовували згідно з реформою місцевого врядування, що її запропонувала своїм підданам Катерина II, коли намагалася зміцнити владу та порозумітися зі станами, збалансовано закріпивши за ними права і обов'язки перед верховною владою. Законодавча комісія 1767 р. переконала її, що покладатися на старі інституції не доводиться, і її «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» стали законом для заснування нових державних установ. У ньому вона, спираючись на ідеї провідних європейських мислителів для уникнення соціальних потрясінь, досить вдало реалізувала просвітницьку концепцію в мультиетнічній державі з поділом влади на три незалежні гілки.

Тож, за катерининською схемою, очолював губернську адміністрацію губернатор (намісник), якого вона сама призначала. Губернське правління як колегі-

альний орган мало не тільки сприяти, а й стримувати губернатора, щоб той не узурпував владу і не перевищував повноважень. У повіті адміністративна влада належала земському справнику, якого на посаду обирала місцева дворянська корпорація, у повітовому містечку такі повноваження виконував городничий, якого вже призначав Сенат.

Фінансові операції покладали на казенні палати, які відкривалися в кожному губернському місті, і казначейства у повітових центрах, що перебували під керівництвом призначуваного віцегубернатора. Їхнє завдання полягало в переписах (ревізіях) люду, обліку місцевих державних статків і видатків, їх унормуванні відповідно до доходів. За потреби цю структуру доповнювали новим штатним розписом. Так, у Катеринославській палаті було створено військову експедицію, що опікувалася заготівлею хліба для армії. Очолював її військовий радник, діяльність якого регламентувалася особливою настановою. До його повноважень входило створення мережі хлібних магазинів і контор, куди під відповідальність обраних дворянством магазинних приставів приймали збіжжя, борошно, крупи.

Хлібні магазини створювали по всій губернії, зокрема у Слов'янському повіті: у самому місті та в Олексіївській фортеці, Бахмуті, Донецьку, Маріуполі, Таганрозі, у фортецях — Азовській, Ростовській, Петровській, Кирилівській Маріупольського повіту. Військовий радник займався організацією обліку хліба, якого, згідно з наведеною в указі таблицею, населення Катеринославської губернії мало здати найбільше — понад 102 тис. четвертей борошна і приблизно 6,5 тис. четвертей круп. Цього запасу мало вистачити для утримання армії на південних рубежах і флоту, що перебував у віданні Чорноморського адміралтейського управління.

Новою установою ставав приказ громадської опіки, що його очолював губернатор, у розпорядження якого держава виділяла 15 тис. руб. щороку для кожної губернії. На ці кошти мали здійснювати соціальне забезпечення: засновувати лікарні, богадільні, відкривати школи та виправні будинки. Владу в містах забезпечувала виборна дума, до якої міські верстви обирали своїх представників. Станове самоврядування гарантували цехові, ремісничі та міщанські управи, а в деяких містах — і купецькі. Кожний імператор, як і Катерина II, щоб забезпечити надходження податків та виконання рекрутської повинності, поліпшував діяльність державної машини. Практично до ліберальних реформ 1860—1870-х років втручання в життя місцевих спільнот цим і обмежувалося.

Набагато складнішою була судова мережа влади, яку Катерина II творила, спираючись на становий поділ суспільства, з тим щоб кожен стан судився за принципом рівних собі, так званого станового права. Дворяни перебували у віданні вищого земського і повітового судів, до яких суддю призначали, а членів обирала дворянська корпорація. Містяни судилися в губернському і міському магістратах, до першого з яких суддів призначали, а до іншого — вибирали, як і засідателів магістрату. У не губернських містах судові повноваження покладали на виборну ратушу, а дрібні суперечки залагоджували оперативні словесні суди, переважно з усним судочинством.

Для сільських жителів запроваджували нижні й верхні розправи, у яких задовольняли свої судові потреби однодворці, палацові та державні селяни. Суддями там були призначувані чиновники, а от засідателів обирали селяни з-поміж себе чи з канцелярських працівників. Найнаближеним до просвітницьких задумів імператриці став совісний суд, який засновували в кожному губернському місті і в якому засідали виборні представники усіх станів, що створювало ілюзію його як всестанової установи. Цей суд з'ясовував земельно-майнові суперечки на полюбовному принципі, а також злочини, скоєні ненавмисно, через трагічний збіг обставин. Суд мав розглядати і справи про чаклунство та забобони, яких через «людську дурість, ошуканство та невігластво» було немало. До того ж він з'ясовував злочини підлітків та душевнохворих, яких належало карати, зважаючи на вік і хворобу. Та найбільше свідчила про неординарність совісного суду спроба запровадити таку невідому в Росії законність, як недоторканність особи громадянина, якого не можна було арештувати без рішення суду. Пізніше до його компетенції було віднесено і сімейні сварки ⁸⁶.

Завершували місцеву мережу судової влади карна і цивільна палати з призначуваними суддями та з правом апеляції до Сенату. Охорону законності в судах мав забезпечити прокурор, якого призначали до всіх судових установ та до губернського правління. Катерина II не змогла повністю відділити судову владу від адміністративної, бо на найнижчому рівні вони збігалися в нижньому земському суді, який запроваджували в кожному повітовому містечку на чолі із земським справником.

Відкриття нових установ супроводжувалося створенням поліції, на яку імператриця покладала не так функції примусу, як державного будівництва з раціональним облаштуванням соціальної і економічної діяльності людей, з дотриманням громадського порядку та боротьбою зі злочинністю ⁸⁷. Ця схема державних установ, поєднана з елементами самоврядування, яким наділялися місцеві установи та органи, виявилася досить придатною для Росії. І це тому, що було запозичено універсальні, апробовані європейські механізми керівництва державою. Нездаремно ж вони протрималися, майже всі, до ліберальних реформ 1860—1870-х років, а деякі — і до 1917 р.

Якщо імперські реалії потребували суттєвих доповнень, то ця схема виявилася досить гнучкою й поповнювалася новими державними інституціями. Для лівобережних губерній такою стала Головна господарська контора для управління малоросійськими козаками, створення якої відбулося раніше від подібної установи для донських козаків. Для південного регіону такими стали градоначальники, що зосереджували владу в містах-портах Чорного моря, або комерційні суди. Для тих і інших головним завданням держава визначила становлення і розвиток міжнародної торгівлі, в якій імперія була конче зацікавлена. Для Південно-Західного краю з його проявами нелояльності еліти запроваджувалася ціла мережа

⁸⁶ Шандра В. *Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.)*. Київ, 2011.

⁸⁷ Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой...* С. 465.

державних установ: фіскали, надвірний суд, губернські та центральна комісії у справах дворянських зібрань, у чиншових справах присутствія та ін.

Щоб зробити місцеву еліту залежною від верховної влади та податливою, Микола І впритул зайнявся вдосконаленням бюрократичного апарату. 1827 р. він запровадив новий порядок служби для нижчої ланки канцелярських службовців, 1832 р. зрівняв виборну службу з урядовою, призначуваною. А 1837 р. визначив коло повноважень губернаторів і запровадив їх відповідальність перед Міністерством внутрішніх справ та особисто перед імператором. Аби зменшити зв'язки губернаторів з місцевими елітами, їх постійно переміщували з одного регіону в інший. З'явилося упорядковане законодавство про державну службу, згідно з яким отримання чинів узалежнювалося від освітнього рівня чиновника, які поділялися на три категорії: з вищою освітою, середньою і без атестатів про вищу і середню освіту. Відповідно, освіта ставала мобілізаційним фактором чиновницької кар'єри, хоча про спеціальну не йшлося. До того додавалися й такі вимоги, як старанність («усердие»), вірність службі та імператору, чесність і моральність. У переліку цих якостей чиновника перевагу мала все ж моральність, яка поступалася професійності.

За невиконання посадових обов'язків чиновників карали. В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» 1845 р. вперше посадові проступки відокремлено від інших правопорушень. До них було віднесено звільнення зі служби, усунення з посади, не зарахування до вислуги певного часу перебування на службі, відрахування з жалування, переміщення на нижчі посади, догани і зауваження (суворі, з внесенням і без внесення запису до послужного списку). Найжорстокішим було покарання за невиконання височайших указів: позбавлення станових прав і заслання на каторжні роботи строком від 10 до 12 років. Каралися перевищення влади і посадова бездіяльність. Перше трактували як необґрунтоване розширення прав посадовцем за межі його компетенції. Давати недозволені розпорядження чиновник не міг без їх узгодження з вищим начальством. Перевищення влади, навіть якщо її метою було припинення безпорядків чи зловживань, каралося жорстокіше за бездіяльність, і чиновнику погрожували вищою мірою покарання чи засланням.

Окремо йшлося про протизаконні вчинки посадовців, які використовували службове становище, щоб скористатися тим майном, яке вони були покликані зберігати в загальнодержавних інтересах. За присвоєння або розтрату закон вимагав позбавлення усіх станових прав, заслання до Сибіру на поселення, а якщо службовець належав до непривілейованого стану, то його карали батогами, кількість ударів якими встановлював суд. Жорстоко карали й тих, хто дозволяв собі підробку височайших указів, видачу неправдивих документів, зокрема й подорожніх свідоцтв. Подоланню хабарництва мали б сприяти кілька статей, у яких ішлося про тих, хто отримував подарунки як грошима, так і речами. Порушенням вважалися і подарунки дружинам, дітям чи родичам чиновника.

Хабарники сплачували штраф, розмір якого перевищував отримане удвічі, і позбавлялися посади. Якщо ж за хабар чиновник порушував важливі закони, то

покарання суттєво збільшувалося. Можна було позбутися життя, втратити особисті і станкові права й наразитися на заслання до Томської чи Тобольської губерній від одного до трьох років. Ще жорстокіше карали зди́рство, пов'язане з вимаганням коштів за надані послуги. Насущною була спроба чітко врегулювати відносини між начальником і підлеглими. Останнім забороняли будь-який непослух, грубість, не кажучи вже про завдання образ у різних формах, у тому числі й рукоприкладство. Начальнику забороняли змушувати підлеглих займатися не властивими їм обов'язками, не сумірними з їх званнями й посадами, як і затримувати жалування. Навіть враховуючи превентивність законів, їх невідповідність дійсності, чиновники розуміли відповідальність за вчинення неправомірних вчинків⁸⁸.

Формування австрійського бюрократичного централізму в регіонах, до складу яких входили західноукраїнські землі, було важким і тривалим процесом. Занадто великою виявилася відмінність між втручанням держави в усі сфери життя та попередніми часами, коли землевласник у своїх володіннях мав фактично необмежену владу. На зламі XVIII—XIX ст. у Габсбурзькій монархії відбувалося становлення новочасної бюрократії, що одночасно виступала як чинник реформ «освіченого абсолютизму». Ієрархію системи управління будували так, щоб призначення зводилися до волі цісаря й не залежали від будь-яких представницьких органів. Останні поки що були квазісамоврядними, однак їхні повноваження у перспективі могли бути розширені, а в плани Габсбургів не входило створення сприятливих передумов для провінційних автономій.

Спільні для всієї держави норми функціонування бюрократичного механізму розробляв просвітник Йозеф фон Зонненфельс. У 1763 р. він на замовлення цісарського двору підготував компілятивний рукопис для курсу «політико-камеральні науки», який Марія Терезія вирішила перетворити на універсальний інструмент виховання чиновників та їх «політичної катехізації». Курс було запроваджено для викладання в університетах, а його слухачам обіцяно переваги під час працевлаштування на державну посаду. Й. Зонненфельс у перші роки роботи у Віденському університеті готував не тільки майбутніх чиновників, а й викладачів, які роз'їхалися навчати правил управління державою на місця. Цікаво, що майбутній губернатор Галичини граф Антон фон Перген особисто представляв Марію Терезію на іспитах з «політико-камеральних наук», що свідчило про його високу позицію серед тогочасних управлінців⁸⁹.

Від початку XIX ст. необхідною передумовою кар'єри державного службовця в Габсбурзькій монархії стала юридична освіта. Це робило чиновництво професійнішим, особливо порівняно з попередніми практиками, коли управлінські

⁸⁸ Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 5—13.

⁸⁹ Хаванова О. Йозеф Зонненфельс и «генеалогия» его студентов: к вопросу о формировании бюрократии в монархии Габсбургов XVIII века. *Славянство, растворенное в крови... В честь 80-летия со дня рождения В.К. Волкова (1930—2005)*. Сб. статей / Отв. ред. К.В. Никифоров. Москва, 2010. С. 79—98.

функції були зосереджені в руках великих землевласників. З 1786 р. введено ранговий принцип, який забезпечував вищому за посадою службовцеві перевагу над молодшими, незважаючи на походження. Життя чиновників регулювали численні норми, як-от про несумісність державних посад і підробітків, заборону родичам бути підлеглими й керівниками. Чиновників орієнтували на те, щоб вони здобували авторитет серед населення, уважно ставилися до його потреб, поводитися з людьми приязно.

У 1783 р. Йосиф II видав обіжник до чиновництва, який увійшов в історію як «пастирський лист» (нім. *Hirtenbrief*). Від чиновників вимагали орієнтуватися в чинному законодавстві, ретельно виконувати службові обов'язки й бути готовим до самопосвяти, не допускати корупції та механістичного підходу до вирішення питань, натомість керуватися любов'ю до вітчизни, об'єктивно і рівноправно трактувати всі народи й віросповідання⁹⁰. Такого підходу до державної служби Габсбурги офіційно дотримувалися до кінця правління. Проте у повсякденні цей ідеал здебільшого залишався далеким від досягнення.

Наприкінці XVIII ст. Галичина «проходила практичний курс новітньої адміністрації в австрійській школі»⁹¹, але її суспільство ще залишалося в полоні річпосполитських і станових уявлень про функції держави, недооцінювало, а частіше — вороже сприймало створення адміністративної вертикалі. Центральний орган політичної та адміністративної влади в Галичині — Галицьке губернаторство — було створено 13 травня 1773 р. Воно підпорядковувалось Надвірній канцелярії у Відні. На час приєднання Галичини й Буковини губернаторства (нім. *Regierung, Landeshauptmannschaft*, пол. *Gubernium*), що діяли в Австрійській монархії з 1748 р., були вже інституціями доволі усталеними, випробуваними на практиці. Після реформи 1763 р. до компетенції губернаторств було віднесено всі справи місцевої адміністрації, окрім фінансових. Саме за аналогією з іншими провінціями й було налагоджено роботу Галицького губернаторства. До завершення 1867 р. конституційних реформ організація державної влади в Габсбурзькій монархії зазнавала постійних змін, і зазвичай лише після кількарізових спроб і помилок компетенція певного органу влади та його місце в системі управління ставали остаточно визначеними.

Перша докладна інструкція Надвірної канцелярії стосовно Галицького губернаторства з'явилася тільки 1801 р. Згідно з нею воно мало виконувати всі доручення Надвірної канцелярії, надсилати звіти, наглядати за релігією, звичаями, добробутом і безпекою підданих, управляти державним майном, уводити в дію закони та інші правові норми. У випадках, не передбачених законом, губернаторство не могло ухвалювати самостійні рішення, а було зобов'язане звернутися до Надвірної канцелярії, яка, своєю чергою, представляла їх цісареві. Збірник

⁹⁰ Balzer O. *Historya ustroju Austrii w zarysie...* S. 414.

⁹¹ Łoziński B. Z czasów nowicyatu administracyjnego Galicyi. *Kwartalnik Historyczny*. 1907. R. XXI. S. 108.

приписів, що нормували урядування Галицького губернаторства, містився в рескрипті від 22 грудня 1803 р.⁹²

Право призначати й відкликати губернатора мав цісар. Майже винятково з донесень губернаторства Відень отримував інформацію про стан справ на місцях. Губернаторство складалося з губернатора, президента або ж віцепрезидента, кількох радників двору, кільканадцяти радників губернаторства нижчого канцелярського персоналу. Воно поділялося на департаменти, функції яких періодично змінювалися. Бюрократичний апарат мав тенденцію до розростання. Якщо спершу в Галицькому губернаторстві було шість департаментів, то 1809 р. — уже дев'ять. Керували їх роботою начальники, якими, як правило, ставали старші і досвідченіші радники. У департаментах виконували підготовчу роботу. Остаточні ж рішення ухвалювала президія, яка складалася з губернатора, керівника губерніяльного бюро (до якого входили окремі дирекції — протоколювання, реєстрації актів, обслуговування; штат перекладачів — два з польської, по одному з румунської й української мов тощо), віцепрезидента і радників двору.

Про характер взаємин австрійської адміністрації з місцевою квазіпредставницькою владою в перші десятиліття австрійського правління свідчить той факт, що губернатор особисто керував роботою Галицького станового сейму і виділу, визначав питання, які виносили на обговорення, керував процедурою голосування, а також, діючи від імені цісаря, у будь-який момент міг його розпустити, і це рішення не підлягало оскарженню. Депутат не міг порушити в сеймі жодного питання, не отримавши попереднього дозволу губернатора. Обов'язковому узгодженню з губернатором підлягали тексти адресів і депутацій до цісаря. Про легковажне ставлення до станового представництва з боку губернаторства свідчить те, що останнє нерідко задовільнялося спілкуванням із сеймовими канцеляристами, приймаючи їх відписки як позицію Станового виділу.

Особи, що обіймали посади галицьких губернаторів, належали до вищих щаблів австрійської бюрократії. Серед них були як представники аристократичних родів, так і спритні вихідці з чиновницького середовища, які зробили стрімку дипломатичну або військову кар'єру. Хоча перша половина XIX ст. на всій території поділеної Речі Посполитої проходила під знаком підготовки збройних повстань, і в цьому контексті австрійська адміністрація сприймалася як чужа й ворожа, на практиці все не було таким однозначним. Чимало керівників провінційної адміністрації вникали в проблеми краю і намагалися відстоювати його інтереси перед Віднем, створюючи свого роду локальну бюрократичну опозицію прагненням централізувати й уніфікувати державу. І. Вушко, дослідниця історії австрійської бюрократії в Галичині кінця XVIII — першої половини XIX ст., підмітила, що цей період, не вписуючись у традиційні національні наративи, все ж був «найбільш європейським в історії цих територій», насамперед з огляду

⁹² Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848...* S. 156—158.

на прибуття сюди на постійне чи тимчасове проживання людей з усіх регіонів Габсбурзької монархії⁹³.

Чимало губернаторів Галичини до приїзду у Львів мали практику керівництва іншими провінціями. Більшість із них після відкликання з Галичини отримували нові призначення, несучи з собою в інші краї знання і спогади про край та його мешканців. Граф А. фон Перген походив зі старого голландського аристократичного роду, а народився у Відні. Андреас Гадік фон Футак був вихідцем з дрібної угорської шляхти, який зробив військову кар'єру. Герцог Генріх Йозеф Ауерсперг походив з австрійських аристократів, а Йозеф Брігідо мав італійське походження. Й. Брігідо обійняв губернаторську посаду в поважному віці, що дарувало йому певну свободу, адже вже не доводилося дбати про кар'єрне зростання. Він сміливо звертав увагу Відня на те, що серед усіх верств населення Галичини поширене невдоволення австрійською владою («мовчазне обурення»), край не витримує високих податків і за найменшої зміни зовнішньополітичної ситуації Відень матиме в особі галичан ворогів. Наголошуючи на своїй об'єктивності, він писав: «Я дожив до віку, який робить мене байдужим щодо всіх егоїстичних намірів, які ведуть чи то до слави, чи до успіхів, не маю в тому краю жодних родичів, жодної своєї чи успадкованої власності»⁹⁴. З-поміж непересічних постатей можна відзначити й австрійського графа Людвіга Патрика Тааффе, батька майбутнього австрійського прем'єра Едуарда Тааффе, який з дитинства товаришував із цісаревичем Францом Йосифом. Кількарічне перебування Л. Тааффе в Галичині започаткувало товариські контакти його родини з місцевими аристократами. Ці зв'язки працювали ще й на початку наступного століття, відкриваючи прямий доступ до цісаря.

Галицькі губернатори, як правило, намагалися знайти порозуміння з місцевими елітами, інколи навіть підкреслювали свою інтеграцію в місцеву спільноту через різноманітні символи, як-от елементи одягу. Найдалі просунувся в цьому напрямі Август Лонгин фон Лобковіц, виходець з одного з найвпливовіших в Австрії аристократичних родів, наближених до цісаря, який звертався до нього «Ясновельможний дядьку і князю, милий і нам вірний». Август Лобковіц, який мав частково чеське походження, віднайшов у своєму роду ще й польське коріння, нерідко використовував польську мову в офіційному вжитку і не приховував симпатій до польської справи. Демонструючи це, він наказав виготовити свій великий портрет, на якому був зображений у польському кунтуші, з написом «August Długosz książę Lobkowicz». Щоправда, подібні єднання здебільшого мали бутафорний характер і не сприяли розширенню національних прав місцевого населення, адже акцент на самоврядності провінцій у цей час ішов урозріз із політикою Відня. Австрійські реформатори, спираючись на Просвітництво, все ще вважали, що їм вдасться стерти відмінності і розпочати новий відлік. Врешті-решт Відень зважив на тиск Росії, яка вимагала жорсткішого ставлення

⁹³ Vushko I. *The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureacracy in Austrian Galicia, 1772—1867*. Yale University Press, 2015.

⁹⁴ Łoziński W. *Galicana*... S. 109—111.

до повстанців, і відкликав А. Лобковіца у Відень, де його було призначено на високу посаду, однак позбавлену політичного впливу посаду.

Найвище походження з-поміж очільників Галицького губернаторства мав онук Марії Терезії архикнязь Фердинанд фон Габсбург д'Есте (функції галицького губернатора він виконував у 1832—1846 рр.), який «у новому губернаторському палаці бавився в представника династії»⁹⁵ і не шкодував приватних коштів для пишних прийомів та балів. Місцевій аристократії таке «правління» давало надії, що за посередництва члена монаршої родини для краю вдасться здобути певні пільги. Утім, родовитий губернатор нерідко перебував поза межами Галичини. Тоді важелі управління провінцією були зосереджені в руках президента губернаторства Франца Кріґа, директора Львівської поліції Леопольда Захера Мазоха фон Кроненталя та головнокомандувача австрійськими військами фельдмаршала Фрідріха барона Лангенау. Галичина після Листопадового повстання 1830 р. стала благодатним полем для репресій проти тих, хто був неблагонадійним або ж таким тільки здавався. За твердженням мемуариста Г. Богданського, «таке широке поле свавілля, віддане на відкуп чиновникам, давало їм можливість показати урядові свою старанність, отримувати нагороди й вищі ступені та, за чутками, й приплив до кишень московських рублів»⁹⁶.

Фактично всі губернатори Галичини⁹⁷ були не лише керівниками адміністрації, тобто бюрократичними функціонерами, а й політичними постатями. У спогадах тогочасних галичан переважають критичні оцінки австрійських чиновників та акценти на їхніх спробах германізувати край. Однак період австрійського правління до «Весни народів» можна також розглядати як такий, що розвивався в напрямі до австрійсько-польського порозуміння, символом якого стало призначення на посаду губернатора Галичини першого поляка. Це порозуміння було досягнуто в контексті ширших подій у Габсбурзькій монархії, започаткування конституційних реформ, та водночас воно мало й внутрішню логіку. Еліти Галичини на середину XIX ст. представляло нове покоління діячів, які були вже «народжені в неволі» та виховані австрійськими школами. Вони мали більше схильності шукати порозуміння з австрійською владою, ніж їхні батьки. Губернатори Галичини не втрачали з поля зору українців, періодично намагаючись протиставити їх полякам, особливо в періоди сплеску громадсько-політичної активності останніх. Однак більше, аніж польські конспірації, Відень лякали ймовірні симпатії підавстрійських русинів до Росії. Тому підтримка з боку держави українських інтересів була лише ситуативною.

⁹⁵ Bartoszewicz K. *Dzieje Galicji, jej stan przed wojną i wyodrębnienie...* S. 39.

⁹⁶ Bogdański H. *Pamiętnik. 1832—1848 / Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A. Knot.* Kraków: Wyd-wo Literackie, 1971. S. 43.

⁹⁷ Аркуша О. Губернатори Галичини (1772—1849). *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura.* Т. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje. *Studia z dziejów Lwowa* pod red. K. Karolczaka i Ł.T. Sroki. Kraków, 2010. S. 226—264.

У 1773 р. територію Галичини було поділено на шість циркулів і 59 округів. Оскільки окружні адміністративні органи погано функціонували через брак чиновників, за десять років двоступеневість було ліквідовано й провінцію поділено на 18 циркулів, компетенцію яких Йосиф II унормував патентом від 22 березня 1782 р. Циркулярній адміністрації передано досить широкі повноваження, за винятком суперечливих справ, які мали розглядати суди, та із застереженням, що її дії можна оскаржувати в губернаторстві. Сферу компетенції циркулярної адміністрації ділили на п'ять напрямів (ресортів): *populare* (міграція, статистика), *militare* (рекрутація, постій війська), *commerciale* (рільництво, торгівля, промисли, шляхи сполучення) *camerale* (податки й мита), *politicum* (нагляд за духовенством, публікація законів і розпоряджень, поліція, освіта, урегулювання суперечок між селянами і землевласниками). Зосередження в циркулах таких різноманітних повноважень не означало, що вони з ними справлялися. Роль циркулярної адміністрації здебільшого зводилася до поточної роботи — виконання розпоряджень вищих органів влади, натомість їх діяльність в інших напрямках, зокрема господарському, була незначною.

Циркулярний уряд складався зі старости (*Kreishauptmann*), трьох циркулярних комісарів, секретаря канцелярії. Староста був одноосібним керівником і ніс відповідальність за все, що відбувалося на його території. Центральна влада наполягала, щоб він особисто контролював усі, навіть найдрібніші справи, однак на практиці чимало питань вирішували дрібніші чиновники. До обов'язків старости належало особисто інспектувати територію циркулу. На ці подорожі, які не передбачали додаткового фінансування, старости витрачали близько третини року. За результатами поїздок вони мали подавати губернаторству докладні звіти. Звичною була практика переведення старости за кілька років до іншого циркулу, що забезпечувало йому ширшу обізнаність і сприяло у формуванні урядника вищого рангу. Між губернаторською та циркулярною адміністрацією траплялися тертя та непорозуміння.

На 1804 р. у Галичині з Буковиною працював 51 циркулярний комісар. Вони поділялися на три категорії: 16 належали до першої, 18 — до другої, 17 — до третьої (останні не мали відповідної освіти і не могли претендувати на підвищення). Основну частину поточної канцелярської роботи, зокрема підготовку звітів для губернаторства, виконували секретарі. Ця посада вважалася перехідною до циркулярного комісара, тому особи, які її обіймали, часто змінювалися. Працівників канцелярії, які впорядковували поточні справи, було двоє-троє. Вони не встигали виконувати всю роботу, тому потрібно було наймати писарів. На початку XIX ст. через циркулярні уряди щороку проходило 8—10 тис. справ, і навантаження на працівників було значно більшим, ніж у численнішому штаті губернаторства.

Умовою отримання чиновницької посади в Галичині наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. було володіння німецькою, латиною та будь-якою слов'янською мовою. Це помітно ускладнювало доступ до посад українцям і полякам, лише одиниці з яких у той час володіли німецькою мовою. На 1783 р.

серед старост циркулів був лише один українець і один поляк; усі решта, за незначними винятками, мали німецькі прізвища. У 1785 р. Йосиф II видав патент, у якому наказував послуговуватися в губерніальному та циркулярному врядуванні у судах винятково німецькою мовою. Урядники-галичани отримали трирічний термін для її вивчення. Хоча ці вимоги не було повністю виконано, все ж знання німецької мови на зламі XVIII—XIX ст. стало неодмінною умовою чиновницької кар'єри. Запровадження німецької мови в місцевих судах, що передбачало оволодіння нею населенням, виявилось неможливим.

Найнижчими адміністративними інстанціями були домінії. Середньостатистична домінія складалася з кількох сіл, що належали одному землевласникові, який на цій території був представником нижчої інстанції судово-виконавчої влади, діяв як репрезентант державної влади, поєднуючи її зі зверхністю над підданими. Повноваження доміній були досить широкими. Вони вели статистику населення, доповідали владі про його рух, видавали внутрішні та візували закордонні паспорти, проводили рекрутські набори й організовували військові постой, місцеву й санітарну поліцію, укладали таблиці ринкових цін, публікували правові норми, наглядали за духовенством і єврейським населенням, збирали податки, опікувалися господарськими справами, були судом першої інстанції, вели судочинство в цивільних справах та вступне розслідування — у кримінальних.

Адміністративні й судові функції землевласник виконував за допомогою чиновників — мандаторів (з лат. *Mandatum* — доручення) та юстиціарів (представників пана в судових справах). Мандатор вважався державним службовцем, на посаду його призначав староста, однак платню він отримував від пана. Перебування мандатора, який займався збиранням податків, при панському дворі мало, за задумом австрійської влади, створювати певний рівень напруги між селянами й землевласниками. За фактом влада мандатора над підданими селянами у повсякденній практиці була необмеженою. Водночас держава покладала на мандатора шпигунські функції, адже шляхетський двір був осередком плекання повстанських настроїв. Позаяк така роль погано поєднувалася з моральними засадами, мандаторами нерідко ставали особи з умовними моральними цінностями, а сам образ цього службовця став акцентованим у літературі символом негативів влади. Посаду мандатора було скасовано 1856 р.⁹⁸

Важливим результатом реформ освіченого абсолютизму в Габсбурзькій монархії стало пожвавлення діяльності сільських громад. У період Речі Посполитої громади в Галичині, хоча й зберігали певні самоврядні традиції, але обсяг їх повноважень був невеликим і контрольованим з боку панського двору. Згідно з патентом 1784 р. запроваджено норму, за якою кожне село повинне було мати одного війта і — залежно від кількості мешканців — від двох до 12 присяжних. Громада сама обирала присяжних і пропонувала місцевому землевласникові кілька кандидатур, з-поміж яких він призначав війта. Урядники виконували свої функції впродовж трьох років і могли бути знову обраними. За урядування їм

⁹⁸ Łoziński B. *Szkice z historii Galicji w XIX wieku*. Lwów, 1913. S. 119—154.

надавали деякі незначні пільги у виконанні панщинних повинностей, а присяжних звільняли від сторожування вночі та не використовували їх як посильних. У 1846 р. право призначати вйта передано від доміній до циркулів. Урядував вйт у власній оселі, яку позначали особливим знаком — обручем із хрестовиною на високому стовпі, які обплітали солом'яним вінком. До відзнак вйта належали палиця і печатка.

До сфери компетенції громадської старшини входило управління громадським маєтком та участь у розподілі допомоги з боку держави в разі неврожаїв та стихійних лих. Присяжні виконували судові функції. Однак вони не мали права карати за вчинені злочини, а мусили повідомляти про них домінії. Часто до громадської старшини входив писар. Хоча австрійська влада аж до середини ХІХ ст. мінімально змінила громадське самоврядування, спираючись в основному на звичаєві практики, важливе значення мало те, що його засади були законодавчо впорядковані, а в низці громад, якими досі управляла лише воля пана, органи громадського самоврядування з'явилися. Хоча вйт часто виконував функції прикажчика пана, селяни інколи відмовлялися виконувати незвичні адміністративні функції, вйт і присяжні не мали чітких обов'язків, громадська самодіяльність селянства поступово зростала. Розмежування громади і двору сприяло поділу по двох лініях — соціальній та національній — і мало важливе значення для українського національного руху, який спирався на селянство⁹⁹.

Галицькі міста й містечка було поділено на три групи: до першої увійшов тільки Львів як столиця провінції, до другої — королівські міста (ті, що дістали спеціальні імператорські привілеї), до третьої — муніципальні міста (усі інші населені пункти, які мали магістрати). Магістрат складався з бургомістра, асесорів (радників), синдика та касира. У більших містах бургомістра називали президентом, а крім касира був ще контролер і нижчий чиновницький апарат. Членів магістрату міщани обирали на чотирирічний термін, який можна було продовжувати навіть без наступних виборів. У деяких містах поряд із магістратами діяли міські виділи, які мали контрольні функції у справах міського господарства й фінансів та інколи обирали членів магістрату.

З 1805 р. вибори бургомістра і радників було замінено призначеннями. Магістрати стали частиною адміністративної вертикалі. Функції магістратів охоплювали широке коло питань міської адміністрації, місцеву поліцію, управління майном, ведення списків громадян міста, нагляд за торгівлею, будівельний та протипожежний нагляд, судочинство. Діловодство в магістратах вели німецькою мовою. Посаду бургомістра у Львові обіймали винятково німці. Натомість до апарату магістрату потрапляли й українці та поляки, а деякі з них навіть ставали радниками.

Судова система в перехідний період (до 1784 р.) здебільшого діяла ще за старими зразками: у містах працювали лавничі чи магістратсько-лавничі суди,

⁹⁹ Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848...* S. 78—81; Горинь Г. *Громадський побут сільського населення українських Карпат (ХІХ — 30-ті роки ХХ ст.)*. Київ: Наук. думка, 1993. С. 36—37.

суди над селянами спиралися на громадське самоврядування і мали домініальний характер, окремо діяло шляхетське та духовне судочинство. Австрійська влада збирала інформацію про повноваження чиновників і суддів Речі Посполитої та їхні пропозиції щодо вдосконалення ввірених їм справ, однак опрацювати отриманий матеріал виявилася не в силі. В окремих судах на місцях перші згадки про австрійську владу з'являлися лише за декілька місяців чи років після її встановлення. 1773 р. було створено Вищий губернаторський суд, який складався з губернатора і призначених ним чиновників. Цей орган був дуже критикованим, тож на його місці наступного року створено фаховий Цісарсько-королівський трибунал, який працював у складі голови (того ж таки губернатора) і 14 радників. Незалежне шляхетське судочинство не діяло.

Усі ці тимчасові судові інстанції в середині 1780-х років було відмінено. Натомість утворено Земський суд (лат. *Forum Nobilium*) як суд першої інстанції для шляхти. У зв'язку з уведенням у дію єдиного для всієї монархії Карного кодексу для карних справ було введено окремі суди — по одному в циркулі. Жоден смертний вирок не міг бути виконаним без дозволу цісаря. Для другої інстанції створено Апеляційний суд у Львові, повноваження якого поширювалися на всю територію Галичини й Буковини. Уся судова система діяла на підставі загальноавстрійського закону про судівництво 1781 р. У містах судівництво перейняли магістрати. Наприкінці 1780-х років було скасовано окремі суди в єврейських справах. Селяни отримали право звертатися зі скаргами на поміщиків до адміністративної влади, якщо рішення домініального суду їх не влаштовувало або ж не приймалося¹⁰⁰.

Персональний склад галицької адміністрації відображено в шематизмах, які регулярно виходили з інтервалом у декілька років. У 1781 р. шематизм було видано польською мовою, а згодом видавали німецькомовні під назвою *Shematismus des Königreiches Galizien und Lodomerien für das Jahr...*, яку кілька разів коригували, а з 1870 р. це видання знову стало польськокомовним. Шематизми були призначені для осіб, які мали справу з адміністративною практикою, вони містили перелік усіх державних посад і прізвища осіб, які їх обіймали, але не розписували компетенцій посадовців.

Проаналізувавши сформовану на зламі XVIII—XIX ст. австрійську бюрократію, згідно із соціологічною концепцією Макса Вебера, австрійський історик В. Гайндль¹⁰¹ дійшов висновку, що вона стояла на одному щаблі з новочасними бюрократіями Європи. Бюрократія була пов'язана спільними правилами, поділена за ранговим принципом, проходила професійне навчання, була відокремлена від джерел прибутку, займалася винятково державною службою і отримувала за це зарплату. Освічена група державних службовців допомагала у проведенні реформ і слугувала вагомим чинником модернізації держави. Поза сумнівом, пере-

¹⁰⁰ Grodziski S. Reformy sądowe Marii Teresy i Józefa II w Galicji. *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego*. Prace historyczne. Z. 121. Kraków, 1997. S. 111—118.

¹⁰¹ Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад габсбурзької бюрократії. *Україна модерна*. Львів, 1996. Ч. 1. С. 89—100.

хід управлінських функцій до рук чиновницької верстви був кроком уперед порівняно з їх попереднім виконанням аристократами без відповідної підготовки.

Водночас, перетворившись на цілісну систему, бюрократія набула й низки типових негативних ознак, як-от інертність, нездатність до внутрішнього реформування й оновлення, бюрократичний формалізм і тяганина, паперотворчість, кругова порука, врешті, поява корупції та хабарництва всюди, де для того виникали сприятливі умови. Австрійський бюрократизм не толерував творчості та ініціативи, піднесення над пересічним рівнем, будь-якої громадської активності. Натомість у пошані були виконавці, які не ставили зайвих запитань. На початку 1780-х років було запроваджено практику так званих кондуїтів — таємних звітів керівників про підлеглих, які визначали їхню долю. Ця практика ставила чиновника в залежність від настрою керівника, змушувала запобігати його ласки.

Нечасті, однак ґрунтовні люстрації місцевої галицької адміністрації, що проводилися на зламі XVIII—XIX ст., показували, що в ній є чимало проблем. У канцеляріях циркулів панував хаос. Невпорядкованість відкривала поле для зловживань: чиновники на прохання зацікавленої сторони за винагороду не гребували приховуванням чи знищенням документів. Старости ігнорували обов'язок особисто інспектувати територію циркулу, перекладаючи його, як правило, на циркулярного комісара, далеко не щодня приходили на роботу, що призводило до порушення субординації та нехтування обов'язками з боку підлеглих. Люстрації показували, що старости нерідко використовували службове становище для власного збагачення.

Якщо меморіал першого галицького губернатора А. Пергена до Відня був сповнений віри щодо цивілізаційної ролі його держави супроти місцевої анархії, то один із його наступників Йозеф Урмені на початку XIX ст. вже уболівав над тим, що австрійські чиновники, замість того, щоб поставати у «блиску влади» й дотримуватися її «поваги та гідності», втягнулись у звичаєві практики місцевої шляхти¹⁰². Такі тенденції з часом посилювалися, тож уже в 1820—1850-х роках бюрократичний апарат з рушійної сили реформ перетворювався на їх гальмо, а в чиновницькому середовищі процвітали такі явища, як замкнутість, кругова порука, формалізм і нічим не виправдане перебільшення його значущості.

Внесок українців у розбудову імперії. Після проголошення 1721 р. царя імператором більшість європейських монархів не визнавали Росію імперією (найдовше — Франція та Іспанія, до 1742 р.). Відень навіть розробляв заходи, через які прагнув відмовити Петра I від цього титулу. Причиною було не лише зрівняння з європейськими монархами, розцінене як применшення їхніх титулів, а й переконання, що імперією може бути та держава, яка сповідує цивілізаційні цінності, еліта якої освічена, а верховна влада може управляти тими народами, які вона взяла під свою високу руку. Тож Петро I почав активно долучати Двір до європейської культури. Перші іноземці, які відвідали Санкт-Петербург, відзначили відчутну присутність українців чи не в кожній родині російських вельмож,

¹⁰² Studnicki W. Memoriał gubernatora Urmenyi z r. 1804. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1904. R. 18. S. 57—74.

де вони навчали їхніх дітей, працюючи домашніми вчителями. Якщо говорити про вплив українців на державне життя Російської імперії, то найперше потрібно вказати на постать Феофана Прокоповича, який створив для Петра I ідеологію абсолютної влади, відому як «Правду волі монаршої», та про підпорядкування церкви державі з ліквідацією авторитетного патріаршества.

Катерина II не відмовилася залучати українську еліту до влади, більше того, в її оточенні вихідців з Гетьманщини було куди більше, ніж при Дворі Романових. Серед них Завадовські, Гудовичі, Милорадовичі, не кажучи вже про Розумовських та про Олександра Безбородька. Останній завдяки дивовижній працездатності, надзвичайній пам'яті, здібностям орієнтуватися в складних ситуаціях і ухвалювати виважені рішення здобув визнання, коли служив у похідній канцелярії Петра Румянцева. Там він доклав немалих зусиль, аби Кримське ханство здобуло незалежність від турецького султана, а потім увійшло до складу Російської імперії. Вважається, що О. Безбородько уклав маніфест про приєднання Кримського ханства від 8 квітня 1783 р. Йому належали й інші важливі державні тексти, у яких він, як ніхто з оточення Катерини II, міг лаконічно донести суть прагнень та задумів імператриці. Ставши секретарем Катерини II, О. Безбородько вів усі державні справи, опанував кілька іноземних мов і почав службу в колегії іноземних справ. З-поміж його дипломатичних «успіхів» важливе місце належало поділам Речі Посполитої. Дещо пізніше його ідеї лягли в основу протекторату Росії над Картлі-Кахетинським царством. Обіймаючи високі адміністративні посади в столиці, служачи на благо метрополії, вихідці з України не забували про свою батьківщину. Величезні свої статки О. Безбородько вклав у заснування Гімназії вищих наук саме в українському Ніжині, а не деє у внутрішніх губерніях імперії. Григорій Козицький після Києво-Могилянської академії навчався в Німеччині, вивчив грецьку, французьку, німецьку мови та латину, а тому був запрошений на посаду статс-секретаря імператриці, допомагаючи їй у підготовці документів Законодавчої комісії.

Крім знаних особистостей у столиці працювали перекладачами немало вихідців з Гетьманщини, яких переманили туди впливові при дворі українські вельможі. Вони стали активними в «Собрании, старающемся о переводе иностранных книг» (1767), один із членів якого, Я.П. Козельський, виходець із полтавської козацької родини та вихованець Києво-Могилянської академії, переклав і опублікував двотомне видання «Статьи о философии и частях её из Энциклопедии», що містило 70 статей із масштабного французького енциклопедичного проекту, ініційованого Дені Дідро. Працю Ш. Монтеск'є «Про дух законів» переклав В.І. Крамаренков, який, здобувши досвід державної служби в Сумській полковій канцелярії, став перекладачем при Академії наук. Працю Вільяма Блекстона «Коментарі до англійських законів» переклав Семен Десницький, який 1780 р. видав її у Москві під назвою «Истолкование аглинских законов»¹⁰³.

¹⁰³ Штрэнге М.М. *Демократическая интеллигенция России в XVIII веке*. Москва: Наука, 1965. С. 124.

При Олександрі I продовжували службу ті з українців, які набули досвід державного управління при Катерині II і Павлу I. Серед них дві могутні постаті — Дмитро Трошинський і Віктор Кочубей. Перший уособлював часи Катерини II, другий — Олександра I. Хоча такий поділ і досить умовний, бо Д. Трошинський готував для Олександра I маніфест про прийняття трону. Обидва були першими міністрами, а В. Кочубей завдяки європейській освіті та переконанню про потребу реформ опинився в колі молодих друзів імператора.

Окремо варто відзначити участь українського козацтва у завоюванні значних територій на південно-східних рубежах Російської імперії. Саме чорноморське козацтво взяло участь у розбудові військових укріплень, сприяючи колонізації Північного Кавказу. Щоб закріпити за собою Правобережну Кубань, Катерина II заселила її запорозькими козаками і віддала у «вічне володіння» Чорноморського козацького війська¹⁰⁴.

Чому талановиті діячі багато зробили для Російської імперії, замість того, щоб дбати про свою батьківщину? Відповідь на це питання знайдемо в історично-часовому розумінні минулого. Вихідцями з козацької старшини імперія не сприймалася як «зло». Адже часовий простір, у якому вони жили, був часом імперій, а не національних держав. Беручи участь у розбудові російської монархії, вони самореалізовувалися, робили успішну кар'єру. Їм була притаманна багаторівнева ідентичність, локальний патріотизм поєднувався зі службою імператорові, якостями, які не конфліктували з імперією. Більш того, вони вважали, що в Російській імперії українські землі будуть захищені від зовнішньої загрози і еліта збереже колишні права. Адже тоді Російська імперія перебувала в zenіті своєї могутності, переживала час розквіту, набувала землі і народи, мала міжнародний вплив, її експансія енергійно просувалася на схід і південь. Вони сподівалися, що імперія буде зацікавленою розвивати край, долати його провінційність, чого можна було досягти шляхом уніфікації соціально-економічної сфери за російським взірцем.

І все ж ностальгія за Гетьманщиною, її минулиною не раз обзивалась у їхньому серці. І тоді, коли вони писали її історію, коли споруджували на власні кошти навчальні заклади, як величний до сьогодні Ліцей кн. О. Безбородька в Ніжині, слухали пісні й тужили за колишніми козацькими вольностями. Розповідали, що Дмитро Трошинський, доживаючи віку у своєму маєтку в с. Кибинцях на Полтавщині, просив виконати для нього народну пісню: *«Ой, горе тій чайці, чаєчці-небозі, Що вивела чаєняток при битій дорозі»*. Слухаючи її, він плакав, певно, в образі чайки він бачив свою батьківщину, яку йому не довелося плекати, а прийшлося творити іншу державу.

Австрійська влада спочатку сприйняла Галичину як польську землю і не вбачала навіть у селянах представників іншої, української національності. Про це свідчив хоча б той факт, що в першій інструкції, яку Відень підготував для губернатора А. Пергена, в Галичині було заборонено «вдягатися по-польськи» всім, окрім се-

¹⁰⁴ *ПСЗ РИ*. Собр 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 23: 1789—1796. № 17055; Северный Кавказ в составе Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. С. 50, 53.

лян¹⁰⁵. Я. Головацький, оцінюючи наслідки перших десятиліть австрійського правління для українців, стверджував, що «Русь» тоді ледь подавала ознаки життя, її вищі верстви, перейшовши на бік суперника, зміцнювали його й послаблювали власний народ, тож «толковано о насъ безъ насъ и кромѣ насъ», а «въ лицѣ благоустроенной державы показались тіи недостатки еще разительнѣе¹⁰⁶.

Перші австрійські урядники швидко доповіли зверхникам про те, що в Галичині проживає інший слов'янський народ, подібний до росіян чи сербів. Саме гіпотетична близькість галицьких русинів до росіян змушувала австрійський уряд стримано ставитися до їх національного розвитку та здебільшого робити кроки назустріч тоді, коли потрібно було обмежити визвольні устремління поляків¹⁰⁷. Загалом утримування зв'язків національних рухів на території власної держави із закордонними осередками не відповідало інтересам Відня, тому найохочіше австрійські чиновники створили б у Галичині окремий «галицький» народ (дослідники зауважували, що навіть деякі галицькі губернатори в донесеннях до Відня віддавали перевагу цьому терміну, уникаючи національних означень¹⁰⁸), однак такий проект був їм не під силу.

Упродовж першої половини ХІХ ст. лоялістські щодо Відня настрої українців набували політичної ціни, а в дискурсі русько-українського національного руху утверджувалася теза про суттєві переваги австрійського правління перед річпосполитськими часами. Цю тезу можна чітко простежити за першими науковими й науково-публіцистичними творами галицько-руських авторів, які намагалися осмислити історичне значення приєднання західноукраїнських регіонів до Австрії. Так, Д. Зубрицький у «Хроніці міста Львова» входження австрійських військ потрактував як «звільнення» колись заможного і квітучого, а на момент приєднання до Австрії — спустошеного неладом міста»¹⁰⁹. Лейтмотивом розвідки історика та публіциста В. Площанського «Галицький Русин перед і по 1848 р.» став заклик усупереч недовірливості русинів покладатися на Австрію, яка буцімто намагалася загоїти рани нещасної Русі, повернути їй спадщину предків і загалом подати руку допомоги¹¹⁰.

На протиставленні австрійських часів польським сформувалося австрорусинство — сукупність настроїв, які відображали позитивну, емоційно забарвлену настанову української інтелігенції та селянства в Галичині до Австрії й династії Габсбургів. Австрорусинство відіграло певну роль у становленні новочасної

¹⁰⁵ Chłędowski K. *Z przeszłości naszej i obcej*. Lwów: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1935. S. 19.

¹⁰⁶ Головацький Я. *О первомъ литературно-умственномъ движеніи Русиновъ въ Галиціи со времянь Австрійского владѣнія въ той земль*. Львовъ, 1865. С. 6—11.

¹⁰⁷ Свистун Ф. *Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи*. Львовъ, 1895. Т. 1. С. 25—27.

¹⁰⁸ Studnicki W. *Memoriał gubernatora Urmenyi z r. 1804...* S. 63.

¹⁰⁹ Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова* / Пер. з польськ. І. Сварника, комент. М. Капраля. Львів: Центр Європи, 2002. С. 437.

¹¹⁰ [Площанський В.]. *Галицький Русинъ передъ и по 1848 г.* Образокъ начертанъ черезъ 1 / 3 000 000. Львовъ, 1963.

української національної свідомості, посприявши виходу українців з ідейно-духовного простору Речі Посполитої¹¹¹. До поширення австрофільських настроїв спричинилася позиція греко-католицького духовенства, в середовищі якого сформувалася концепція австрійського лоялізму як вияву вдячності за покращення власного матеріального становища й соціального статусу. Другою потужною складовою австрофільства було формування в селянському середовищі міфу «доброго цісаря», яке розпочалося по смерті Йосифа II.

Яскравим прикладом тривалого побутування міфу «доброго цісаря» в різних українських регіонах у складі Габсбурзької монархії вважається діяльність у 1840-х роках заможного гуцульського газди з Буковини Лук'яна Кобилиці, який відстоював давні права та вольності населення гір і завдяки цьому здобув навіть славу «гуцульського царя». Народна пам'ять зафіксувала величні сцени його подорожей по селах уздовж Черемоша. «О, видів! — згадував нібито очевидець. — Сидів на коні білим рушником переперезаний, з ментальом на грудях, а довкола нього гуцули, в-одно з пістолет стрільюют та кричѣт: віват!». За переказами, Л. Кобилиця закликав не слухати «панів» і «урядників» та стверджував, що цісар, його «приятель», передав йому владу в Буковині. За одним із варіантів, він урятував цісареві життя, що забезпечило прихильність монарха до «всього вірного гуцульського народу». Згодом дослідники припускали ймовірність обговорення ідеї громадської автономії в горах: «він нам привіз з Відня свободу, каже нам, що маємо бути самі в собі, нікого не знати над собою, крім Бога і цісаря»¹¹².

Безперечно, вказівки Л. Кобилиці на особливий зв'язок із династією були великою політичною містифікацією і єдине, про що вони могли свідчити, — це про побутування серед українського селянства позитивного настрою щодо австрійського монарха та надій на захист з його боку від утисків різного роду місцевих «панів». Попри те, що на середину XIX ст. за русинами в Габсбурзькій монархії закріпився образ «тирольців сходу», до планів Відня зовсім не входило таке зміцнення українського руху, яке б допомогло йому висувати політичні вимоги. Можна погодитися з висновком М. Тершаковця, зробленим ним на підставі опрацювання віденських архівів, про те, що як центральний уряд, так і провінційні адміністрації «були прихильні стремлінням гал.[ицьких] Русинів, доки вони не виходили поза межі пасивности, значить, були нічим. Якже вони стали заявляти себе активно, як прим.[іром] з руської сторони прийшла охота висказати своє відношення до своїх сусідів хоть би в минувшині, тоді пригадувано, що Тироляцям сходу не лицюють такі ворохобні діла»¹¹³.

¹¹¹ Мудрий М. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Львів, 2000. Вип. 35—36. С. 571—604.

¹¹² Франко І. Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій половині XIX в. *Зібрання творів у 50 т.* Київ, 1986. Т. 47. С. 248—288; Скорейко Г. Лук'ян Кобилиця: деякі штрихи до портрету. *Питання історії України*. Чернівці, 2008. Вип. 11. С. 90—95.

¹¹³ Тершаковець М. *Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр.* Львів, 1907. С. IV—V.

Переорієнтація на Відень як на столицю «своїї» держави зміщувала традиційні світоглядні орієнтири українців, які опинились у складі Габсбурзької монархії. Польська мова та культура, як і латина, що відживала, переставали бути для українців єдиним вікном у західний світ, а зміщення дискурсу на Відень відкривало цілком нові горизонти. Зі зламів XVIII—XIX ст. у Відні сформувався осередок українського життя. Об'єднавчі функції виконувала передана греко-католикам церква св. Варвари. З одного боку, її священнослужителі, постійно перебуваючи у Відні, могли виконувати посередницькі функції між династією й урядом та верхівкою церковної ієрархії в Галичині, з іншого — навколо парафії об'єднувалась українська молодь, яка навчалася у Відні. Серед цих студентів було чимало майбутніх діячів українського національного руху. У 1820—1840-х роках центром їх зустрічей стало помешкання спершу співробітника, а згодом пароха церкви св. Варвари Петра Паславського, який виголошував проповіді українською мовою. Крім українців і поляків до нього заходили й тогочасні визначні вчені-славісти: словенець Єрней Бартол Копітар, серб Вук Караджич, хорват Людевіт Гай, словак Ян Коллар¹¹⁴.

Доступ до їхніх досліджень та лекцій, інших славістичних матеріалів віденських бібліотек схиляли перше покоління українських інтелектуалів у Габсбурзькій монархії до думки про те, що майбутнє українського народу, як і його минуле, пов'язане із загальнослов'янським контекстом. Такий висновок мав не лише теоретичний, а й практичний вимір, ґрунтувався на особистих знайомствах, дискусіях і досвідах, пошуках паралелей в історії, фольклорі, літературній творчості, близькості мов. Про все це у Відні можна було не лише почути, а й перевірити, переконатись, обговорити, зрештою помандрувати в будь-який край Габсбурзької монархії. Так, Василь Ільницький, майбутній багаторічний директор Академічної гімназії у Львові, якому належала чимала роль у становленні україномовної середньої освіти, під час навчання у Віденському університеті використовував канікули для подорожей¹¹⁵. Про набуте в них переосмислення слов'янства він згадував: «В Конвікті вихованці з Галичини користувалися польською мовою, і руського слова не чути було. З книжок руських один мав “Русалку Дністрову”, котру віденська поліція skonфіскувала. Крім тої книжки мали ще “Вінок” Головацького... Мимо того відзивалося в мені часами почуття руське... При кінці року познайомився я з “Народопісом славенським” Шафарика і його етнографічною мапою слов'ян. Дотепер мало ми чули о слов'янах. Ми не мали о тім ясному уявлення. Імена сербів, хорватів, болгар, словаків, словенців були нам зовсім незнані... Як же то розширився світогляд мій, якою ж радістю забилося серце моє, коли я на тій мапі побачив так простори краї, замешкані слов'янами... З “Народ-

¹¹⁴ Заневич І. Літературні стремління галицьких Русинів від 1772 до 1872. *Житє і слово. Вісник літератури, історії і фольклору*. Львів, 1894. Т. II. С. 436—437.

¹¹⁵ І.Г. †Високопреподобний отець Василь Ільницький. *Справозданє Дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1894/5*. Львів: З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарского, 1895. С. 48.

нопису” довідався також, що русини мають свою окрему мову, що отже суть народом окремим, самостійним»¹¹⁶.

Слов'янофілство перших галицько-руських інтелектуалів лише дуже незначною мірою спиралося на наукові дослідження: в їхньому середовищі осіб, які могли десятиліттями присвячувати себе науковим пошукам, було обмаль, та й ті, хто таки зважувався йти цим шляхом, залишались украй обмеженими в ресурсах. Значно більшою мірою це було наївне романтичне захоплення новими зразками й можливостями, які показували, що австрійські русини ще можуть заявити про своє існування, знайти союзників, що у протистоянні з польською та німецькою культурою їх програв і зникнення ще не є самоочевидними. Досвід інших слов'янських народів, які вже йшли шляхом модерного націєтворення, давав змогу скористатися алгоритмами їхніх дій.

Я. Головацький період навчання у Будапештському університеті в колі чеських, словацьких і сербських славістів визначав як найщасливіший у своєму житті, і хоча безпосереднім наслідком цих контактів стало видання саме в Будапешті альманаху «Русалка Дністрова», важливо підкреслити, що для нього самого ключовим тут було не поняття співпраці, політичних чи наукових дискусій, а саме щастя. У листі до свого брата Івана він писав: «Часи із ними пережиті, то щасливіші в моїм житті. Тяжко і вівік не забуду тих годин, перебутих мною у Пешті в братській колі сербів, словаків і хорватів. Дружба безпристрастна, правдиве побратимство зав'язалось між нами [...]. У слов'ян один рід, один язик, одна народність, один дух»¹¹⁷.

Слов'янофільські симпатії у випадку австрійських русинів творили благодатний ґрунт для формування русофільських настроїв, які не відразу були усвідомлені ними як загроза чи небезпека, адже межі спільності й самостійності в перших десятиліттях ХІХ ст., коли геополітична ситуація на довгий час стабілізувалася, були вкрай непевними. Прикладом цього може слугувати листування між ректором Київського університету Михайлом Максимовичем та одним із перших галицько-руських істориків Денисом Зубрицьким. У час, коли Д. Зубрицький шукав шлях виокремлення галицько-руської історії з річпосполитського простору та її вписання в київську традицію, для М. Максимовича «південноруська мова» була вже «пам'ятником», з якого лише черпалась окрема інформація для єдиної в Російській імперії «великоруської» мови. Якби заслуги не мав М. Максимович перед українською історіографією та народознавством, Д. Зубрицький, прочитавши в листі від нього твердження, що для галицьких русинів час польської мови вже минув, а «великоруської» ще не настав, навряд чи міг зробити оптимістичні висновки про творення наукової й художньої літератури на народно-розмовній основі¹¹⁸.

¹¹⁶ Кріль М. *Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями 1772—1867*. Львів: Сполом, 1999. С. 81.

¹¹⁷ «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали / Упоряд. Ф. І. Стеблій та ін. Київ: Наук. думка, 1989. С. 162 (лист Я. Головацького до І. Головацького, Перемишль, 17 (5) травня 1840 р.).

¹¹⁸ Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1901. Т. 43. С. 25—28 (лист М. Максимовича до Д. Зубрицького, Київ, 22 травня 1840 р.).

Утім, питання про ширші всеруські й слов'янські простори не були для того-часних галицько-руських інтелектуалів основними чи життєво важливими: вони лише створювали більш чи менш приязні контексти для вступу на дорогу ново-часного націєтворення, а їх вирішення належало до надто далекого майбутнього. Ключовими, натомість, були актуальні справи розбудови інфраструктури русько-українського національного руху, а насамперед проблеми мовного стандарту, розвитку літератури, історіографії, народознавчих досліджень, національної освіти. Зважаючи на те, що західні українські землі вже доволі тривалий час розвивалися відірвано від Великої України, їх стартові позиції в питаннях національного розвитку були доволі скромними, а це передбачало рух навздогін за іншими та само-посвяту творців, ідеологів і виконавців. Це добре розуміли діячі кола «Руської трійці», діяльність яких прийнято вважати відправною точкою для українсько-го національного руху в Габсбурзькій монархії. На це розуміння вказують перші рядки передмови до «Русалки Дністрової»: «Судило нам ся послідним бути. Бо коли другі слов'яни вершка ся дохаплюют і єсли не вже, то небавком побратая-ються з повним ясным сонцем, нам на долині в густій студеній мраці гибіти. Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі і бурі — тамті заніміли, а народови і словесности надовго ся здрімало. Однак ж язик і хороша душа руска була серед Слов'янщини, як чиста слеза дівоча в долони серафима»¹¹⁹.

Приклади успішної кар'єри українців у Відні були поодинокими. Одним із найяскравіших вважається Григорій Шашкевич, греко-католицький парох у с. Долішній Угринів, який у середині XIX ст. став радником Міністерства освіти й ві-росповідань, де займався справами галицького шкільництва, і цензором. Та все ж відомими постатями українці в Австрії ставали не через державні кар'єри, а через громадську діяльність, літературу, науку. Українцям не вдавалося створити у Відні потужне політичне лобі на зразок польського, а про будь-яку помітну їхню політич-ну роль можна говорити тільки напередодні й під час Першої світової війни.

На відміну від Російської імперії, де перед вміщеними в концепцію єдиного всеруського простору «малоросами» відкривалися будь-які кар'єрні шляхи за умови політичної благонадійності, а інколи — у разі зміни внутрішньополітич-них віянь — навіть і неблагонадійність пробачали, українці в Австрії мали досить вузький простір для кар'єрного зростання, особливо ж якщо йшлося про вихід на загальноімперський рівень. У біографіях багатьох українців, які намагалися зробити чиновницьку чи університетську кар'єру, є факти утисків, звільнень, переведень і відсутності службового росту найчастіше саме через національно-громадську діяльність. Тож концепт «тирольців сходу» не вийшов за межі ввіч-ливості, а реальні дії австрійського уряду щодо українців здебільшого були про-диктованими російсько-австрійськими й польсько-австрійськими відносинами.

¹¹⁹ *Русалка Дністровая* / Ред.-упоряд. М. Шалата. Вид. 8-ме. Дрогобич: Коло, 2012. С. III.

КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Українська людність, переживши геополітичні зміни, являла собою на середину 1820-х років більш-менш упорядковану спільноту. Європейські кордони стабілізувалися. У Російській імперії спрямовані на модернізацію реформи призвели до оформлення станів з дворянськими корпоративними правами і селянськими громадами. Виникали нові міста, та й саме місто куди активніше відділялося від села. Держава зосереджувалася над облаштуванням цехових, ремісничих, міщанських і купецьких громад, упорядковувала проживання єврейського етносу. Набули сталості західний та південний кордони, відбулися адміністративні реформи, які стабілізували ситуацію на прикордонних територіях. Правове поле колишніх держав було ліквідовано: припинено чинність Литовського статуту спершу на Лівобережній, а потім — і на Правобережній Україні. Спільноти переходили на закони Російської імперії.

Новий етап інтегрування етнічних спільнот був пов'язаний з приходом на престол Миколи І, який прагнув, крім іншого, зміцнити імперію новим курсом на модернізацію її окраїн шляхом наступальної русифікації. Він був переконаний, що після територіальної експансії та адміністративної уніфікації мають здійснюватися важливі освітньо-культурні заходи, аби формувати молодь у дусі вірнопідданства, поєднувати здобуття знань з патріотичним вихованням. Підштовхнули його до цього і виступ декабристів, і польське Листопадове повстання 1830 р., унаслідок чого імператор відмовлявся від проголошених Олександром І принципів всестанової освіти з її наступністю.

В українських регіонах у складі Габсбурзької монархії перша половина ХІХ ст. проходила під знаком невизначеності. Поширення революційних настроїв з Франції, а згодом і наполеонівські війни змушували владу дбати насамперед про захист монархії, а це не сприяло ліберально-демократичним експериментам у

внутрішній політиці. На зламі XVIII—XIX ст. керманичі держави активно розбудовували структури поліції й цензурні відомства. Оскільки Галичина й Буковина належали до нещодавно приєднаних, а отже неблагонадійних регіонів, дирекції поліції там швидко набули «похмурої слави»¹. Чимало реформ «освіченого абсолютизму» було згорнуто. Проте повернути спільноти до попереднього стану теж не вдавалося, тому громадські ініціативи перемежувалися з репресіями, геополітичні плани — зі свавіллям на місцях або ж, навпаки, репресивні наміри Відня зводилися нанівець через приязні стосунки їх потенційних виконавців з опозиціонерами.

Тогочасну західноукраїнську спільноту прийнято розглядати як селянську. Роль національної інтелігенції в ній відіграло духовенство. Рівень загальної грамотності населення під впливом освітніх реформ Габсбургів поступово зростає, однак відбувалося це повільно. Коло української світської інтелігенції було вкрай обмеженим. Польські соціокультурні впливи, ініціативи й проблеми зберігали визначальний вплив на українську спільноту. Вони проникали кількома шляхами. Греко-католицьке духовенство, світська інтелігенція, чиновництво, приймаючи польську мову для вжитку в родинному повсякденні, у такий спосіб намагалися підкреслити свою вищість над простолюдом. Різноманітні наукові, культурні й освітні ініціативи втягували у свій простір і ставали взірцями для наслідування. Врешті-решт польські повстання приваблювали прихильників ідеями боротьби за свободу й ореолом героїзму учасників.

Тож у перші десятиліття XIX ст. серед українців Галичини продовжувало зростати число осіб, які «виховувалися, говорили й думали по-польськи»². Спроби організувати навчання українською мовою в цей час здебільшого закінчувалися невдало, насамперед тому, що викладання відбувалося за церковнослов'янськими зразками, часто важкозрозумілими. Лише народознавчі дослідження, які розгорталися під впливом романтизму, дали змогу змінити усталені дискурси і ввести «українське питання» в ширший контекст модерного націєтворення інших слов'янських народів.

Пошуки аргументів на користь національної самобутності давали потужний імпульс інтелектуальним вправлінням, які, своєю чергою, стимулювали освіту й самоосвіту, наукові пошуки в царині гуманітаристики. Якщо просвітницькі тренди впорядковували простір, схиляли до систематичної освіти й продуманого управління, розширювали можливості набуття знань через різноманітні культурно-просвітні інституції, то романтизм пробуджував спрямовану як у минуле, так і в майбутнє уяву, учив мріяти й вірити в те, що немає нічого неможливого.

«Освітня лихоманка» як засіб реалізації імперської політики та її регіональні прояви. Освіта як особливий соціокультурний процес, на переконання російської імператорської влади, мала перебувати під контролем держави. Катерина II, хоча й вважала себе «філософом на троні», однак тривалий час не

¹ Grodziski S. *Studia galicyjskie*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. S. 151.

² Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. *Зібрання творів*: у 50 т. Київ, 1986. Т. 47. С. 210.

приступала до освітньої системи, а вивчала західний досвід, вагаючись між прусською і французькою моделями. Під впливом Йосифа II вона зупинилася на австрійській системі, що влаштовувала її своїм інтеграційним спрямуванням, яке мало сприяти консолідації народів Російської імперії з її культурними і мовними відмінностями. Імператриця не сумнівалася в тому, що освіта має бути світською й надаватися спільно юнакам і дівчатам без тілесних покарань. Губернські прикази громадської опіки почали контролювати місцеві школи і на їхній базі відкривати уніфіковані головні (в губерніях чотирикласні) і малі (в повітах двокласні й початкові) народні училища. В українських намісництвах їх заснування відбувалося без урахування місцевих традицій, зокрема Чернігівського і Переяславського колегіумів, Новгород-Сіверської семінарії, а також приватних пансіонів.

Із заснуванням Міністерства народної освіти 1802 р. почалося створення навчальних округів, у яких на основі вже чинних статутів навчальних закладів відкривалася їх мережа, а не державні школи підлягали суворішому контролю. В основу освітньої реформи було покладено французький взірець, який успішно реалізовувала Едукаційна комісія Речі Посполитої. Він, проте, в Російській імперії супроводжувався численнішими бюрократичними установами, покликаними керувати освітою. Крім міністерства і головного управління училищ на місцевому рівні освітою опікувалися університети. Для українських територій таким ставав Харківський з однойменним навчальним округом у складі 11 губерній. Губернії Київська, Волинська і Подільська увійшли до Віленського навчального округу, який упорядковував шкільну освіту ще у п'яти західних губерніях. Їх візитатором став Тадеуш Чацький, заможний волинський землевласник, відомий дослідник з історії і права, який разом із Гуго Колонтаєм підносив виховне значення освіти і культури для збереження польської ідентичності в молоді. Із правобережних шкіл найвищий статус здобула Кременецька гімназія, яку Т. Чацький за сприяння регіональної шляхти плекав як вищу школу. Вона незабаром стала ліцеєм з якісною освітою, надзвичайно багатими науковими колекціями та бібліотекою.

Передбачалася така мережа: у губернському місті відкривалася гімназія, яка надавала середню освіту. У повітовому — училище (проміжний рівень між початковою і середньою освітою), у містах і селах — парафіяльні школи (з початковою). Навчальні програми готували так, щоб забезпечувати наступність у вивченні шкільних предметів. Тож на базі головних і малих народних училищ засновували гімназії і відповідно повітові училища. Олексій Розумовський завдяки навчанню в Страсбурзькому університеті, ставши міністром народної освіти, почав приділяти багато уваги фінансуванню шкіл і вдосконаленню навчального процесу, зокрема і в українських губерніях. За спостереженнями В. Маслійчука, відкриттям приходських шкіл активно займалися місцеві священники, приватні особи та адміністратори, яким складно було долати низьку статусність учительської праці, недостатнє матеріальне забезпечення, обмежений доступ до освіти³.

³ Маслійчук В. *Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні XVIII — початку XIX ст.* Харків, 2018. С. 302—304, 343 та ін.

Наступний курс у галузі навчання взявся напрацювати новий міністр народної освіти Сергій Уваров, який здобув ґрунтовні знання в Європі. Стати міністром не в останню чергу йому вдалося й через одруження з донькою графа О. Розумовського, який обіймав цю посаду в 1810—1816 рр. С. Уваров досить швидко зорієнтувався в настроях нового імператора. Його концепція державної освіти починалася з вищих прошарків суспільства і поєднувала загальну культуру з урядовою політичною програмою, інакше кажучи, суспільство мало писати, думати і діяти згідно з переконаннями вищої влади. Для цього освіта і наука отримувала суттєве матеріальне забезпечення від держави. Бюджетні кошти були виділені на університети, на формування широкої мережі наукових і освітніх закладів, на створення історичних архівів та підтримку археологічних розкопок.

Було створено сприятливі умови для накопичення прикладних знань у галузі технічних і природничих наук. Щоправда, платою за це був суворий контроль держави для запобігання появі ідей, які суперечили миколаївському державному ладу. А тому завдання науки, яка все ще перебувала переважно в гуманітарному просторі, втискали у прокрустове ложе — освячувати чинну владу й обслуговувати її потреби. Там, де держава була не впевнена в дотриманні її вимог, особливо щодо ролі освіти в русифікації молоді, управління нею передавалося генерал-губернаторам, зокрема в Харківському, Віленському і новому Київському навчальних округах (1832). Матеріальною основою не в останню чергу слугували і присвоєні кошти Речі Посполитої. Так, імператорська Публічна бібліотека була поповнена книжковими зібраннями варшавських бібліотек і Полоцької єзуїтської бібліотеки, які увійшли в новостворюваний її відділ *Rossica*. Більшу частину активів після закриття Віленського університету було передано Київському університету, як і всі фонди Кременецького ліцею.

Завдяки реальному державному забезпеченню освіта з елітарної переходила до категорії, більш доступної для широкої людності, й орієнтувалася на забезпечення кожного стану визначеними для нього школами. На зміну проголошеній Олександром I всестановій космополітичній освіті з єдиною мережею прийшла станова її спрямованість. Початкову освіту надавали парафіяльні училища, які призначали тепер для селян та міщан. Частина з них перебувала у віданні Міністерства народної освіти, а інша — в Міністерстві державних маєтностей (з 1837 р.). Спершу парафіяльні школи, які не отримували достатнього державного фінансування, відкривалися досить повільно і лише там, де поміщики виділяли приміщення та опікувалися ними. Прикладом може бути школа, відкрита 1847 р. Євгеном Гребінкою на власні кошти в селі Рудка Лубенського повіту на Полтавщині.

Поступово кількість початкових шкіл збільшувалася, і за даними на 1850-ті роки в підросійських українських губерніях налічувалася 1151 школа, де навчалося понад 58 тис. дітей. Тенденцію до збільшення їх кількості можна продемонструвати школами для державних селян на Волині, де на 1862 р. їх було 1036, й у багатьох із них можна було, крім грамоти, оволодіти ще й ремеслами. Міністерство державних маєтностей відкривало не лише їх, а й школи для підготовки

селянських дітей до праці волосними писарями. Повітові училища засновували спершу в повітових містах, а з часом їхня кількість зростала і досягла 500.

Середня освіта, яку здобували в гімназіях і пансіонах, була призначена для привілейованих станів. Як правило, гімназії спершу розміщувалися в губернських містах, а згодом їх мережа розширювалася й поза губернськими центрами. Перші гімназії були для хлопчиків, оскільки держава прагнула мати освічених юнаків і для цивільної, і для військової служби. На Правобережній Україні з метою прискорення русифікації нелояльної шляхти середні навчальні заклади відкривалися не тільки у губернських центрах, а й в інших містах і містечках, які були локальними господарсько-культурними центрами і в яких були розташовані маєтки польських магнатів. Зокрема, у Луцьку і Білій Церкві (1832), Немирові (1838). Деякі гімназії мали статус вищих, серед них Кременецька (Волинська) та Перша київська гімназії. Чисельність учнів у кожній гімназії була неоднаковою, найбільше їх було у Вінницькій (578 осіб), а найменше — у Катеринославській (113 осіб). Середнє число учнів коливалося між 300 і 500. Крім гімназій юнаки могли здобувати освіту в закритих навчально-виховних закладах — приватних пансіонах, але їхня кількість не була значною через розгалужену мережу державних гімназій.

Кадетські корпуси як перша, початкова ланка військової професійної підготовки в Російській імперії поширилися зі столиць у губернії досить пізно. Охочі стати офіцерами могли навчатись у столичних Сухопутному і Морському шляхетних корпусах та Інженерному й Артилерійському училищах, хоча для малоросійського дворянства доступ туди був обмежений. У 1840—1850-х роках було засновано Полтавський і Київський корпуси, які організовували й утримували на кошти місцевих дворян, вони ж виділили гроші на будівництво приміщень⁴. Важко сказати, чи були кадетські корпуси запізним прагненням держави повернутися до європейських традицій «лицарських академій». Важливо інше, на Заході освіта і виховання стали завданням народної освіти, у Росії ж вони опинилися у віданні Військового міністерства. Корпуси відкривали в тих містах, де потрібно було сформуванню й істотно збільшити російський культурний простір та його військову складову. Полтава була місцем Полтавської битви, де Петро I розгромив шведську армію та війська Івана Мазепи. Перебування в ній кадетського корпусу для виховання дітей місцевого дворянства нагадувало їм про долання імперією сепаратистських устремлінь. У Києві кадети польського походження, а це були діти місцевої шляхти, мали переконуватися, що Київ — то «мать городов русских» і що місто мусить втрачати польські шати.

У кадетських корпусах долали будь-які прояви регіонального сепаратизму, інкомислення, щоб любов до рідного краю не суперечила імперським інтересам. Дворянство вважало кадетські корпуси становими елітарними навчальними закладами, у яких можна було здобути початкову військову освіту на російських традиціях, на тих вимогах, що їх свого часу започаткував Петро I, проголосивши обов'язковість

⁴ Барадачєв А.Г., Цыбулькин В.В., Рожен Л.Н. *Кадетские корпуса XIX — нач. XX вв.: украинское измерение*. Киев, 2012. С. 97, 194.

освіти для дворянської еліти. Проміжними між середніми та вищими навчальними закладами були ліцеї — Рішельєвський в Одесі та Безбородька в Ніжині.

Становлення жіночої освіти спиралося не так на державну, як на приватну ініціативу в заснуванні та забезпеченні коштами. Державна влада приділяла жіночим освітнім закладам менше уваги, а тому ті розвивалися у вільнішій атмосфері. На зміст освіти впливало розуміння верховною владою, батьками та самими дівчатами власного покликання, а тому вона на початковому і значно більше на середньому рівні охоплювала дівчат з вищих станів і за суттю призначена була підготувати їх до домашнього, родинного життя і лише частково — до публічного, яке, проте, обмежувалося виїздами на святкові заходи, зокрема на бали, до літературних салонів, і часто відбувалося в супроводі чоловіків. Для доньок дворян-землевласників, купців і чиновників відкривали інститути шляхетних панянок: у Полтаві і Харкові (1818), Керчі (1831), Києві та Одесі (1838), у яких навчання тісно поєднувалося з вихованням, а для цього вони і мешкали у відповідних інститутських приміщеннях. У Київському чисельність учениць була найбільшою — до 200 осіб щороку.

Пансіони для дівчат відкривали як приватні навчальні заклади, і їхня кількість і час діяльності залежали від можливості власників та від конкуренції освітніх послуг. Державна опіка над ними не була надто суворою, бо жіноча освіта розосереджувалася в кількох відомствах: Міністерстві народної освіти, Відомстві імператриці Марії, згодом — у духовному відомстві, які спиралися не так на державну, як на приватну ініціативу в заснуванні та забезпеченні коштами дівчачих шкіл. У середньому, у губернських містах одночасно функціонували по кілька приватних пансіонів для дівчат, в одних можна було здобути початкову, в інших — середню освіту з переважною орієнтацією на гуманітарну складову. Серед дворянства практикувалась і домашня освіта, для чого наймали, як правило, іноземців. Освіту можна було здобувати і в європейських університетах.

На середину 1840-х років припадає поява ще одного цікавого типу навчальних закладів, а саме — училищ для доньок осіб духовного звання. Першим стало започатковане 1845 р. Харківське училище. Число учениць за десять років зросло до 100. Його успіх посприяв появі низки таких шкіл, які на початок 1860-х років функціонували вже в Києві, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Тульчині, Чернігові. Їхні випускниці шукали собі роботу домашньої, родинної чи сільської вчительки.

Серед нижніх станів потреба в жіночій освіті приживалася повільніше. Під час відкриття жіночої школи в Бердянську 1860 р. заява надійшла лише від однієї особи. Нею виявилася дівчинка-сирота, і, щоб підтримати її, начальник міста і порту урочисто на відкритті школи оголосив, що вона буде утримуватися за його власний рахунок. Натомість у Києві, давньому освітньому центрі, було кілька парافіціальних шкіл для дівчаток.

Крім цієї мережі держава сформувала ще одну категорію освітніх закладів — школи для дітей єврейського етносу, що проживав у всіх українських губерніях ім-

перії (межа осілості). Освіту в цих закладах із ліквідацією кагалу перебирало на себе Міністерство народної освіти. Йдеться про талмуд-тори, хедери та інші навчальні заклади. Їм передувало відкриття рабинського училища у Житомирі (1847), яке утримувалось державним коштом. У цих навчальних закладах основну увагу зосереджували на вивченні загальноосвітніх предметів та предметів юдаїки.

Крім загальноосвітніх почали з'являтися й професійно орієнтовані школи, у яких освітні предмети поєднувалися з професійними. Поруч з кадетськими корпусами професійну освіту надавали комерційні училища, перше з яких було відкрито в Одесі 1812 р. До цієї категорії навчальних закладів можна віднести і херсонські навігаційну школу (1789) та училище торговельного мореплавства (1834). Для підготовки духовенства діяли семінарії — Волинська (1796), Київська (1814), Одеська (1838).

Якщо говорити про регіональну специфіку освіти, то найперше йтиметься про Південно-Західний край, у якому відразу після Листопадового повстання було закрито всі польські навчальні заклади, місце яких посідали тепер російські, з помітною зміною глибинної суті навчальних програм, з їх культурно-національною та мовною асиміляцією (з російською мовою викладання), які мали готувати відданих престолу підданих. Оскільки держава була зацікавлена у визначенні розмірів польського землеволодіння, йшлося також про підготовку фахівців такого профілю. Для їх підготовки відкривали училища землемірів.

У Південному краї, прагнучи до розвитку зовнішньої торгівлі та зважаючи на етнічний склад, вивчали більше іноземних мов, наприклад, у Керченському повітовому училищі викладали грецьку, італійську та французьку мови. Додаткові класи з вивчення іноземних мов було уведено в Миколаївському і Херсонському (1837) та Єлисаветградському (1842) повітових училищах. Серед них були й засновані на виняткових умовах, зокрема Миколаївське училище для доньок нижніх чинів морського відомства, число яких у місті зростало з будівництвом кораблів. Училище повністю існувало за державний рахунок. Крім навчальних предметів у ньому освоювали ремесла, такі як чоботарне, щіткове та парусне.

У Габсбурзькій монархії зміни в системі освіти відбувалися в контексті реформ «освіченого абсолютизму», напрям яких було задано ще за правління Марії Терезії. Реформатори вважали, що до державного управління мають прийти високоосвічені, а водночас і виховані у «правильному» руслі кадри. Тому було взято курс на відібрання всієї освітньої сфери від церкви та на істотне зменшення ролі в освітніх закладах єзуїтів. Вплив церковних структур на виховання молоді наприкінці XVIII ст. був жорстко критикованим як з огляду на неналежну якість освіти, так і через поширене переконання в неморальності духовенства. Утім, визнання цих тенденцій не означало, що держава мала заміну критикованим кадрам.

У 1770 р. Марія Терезія оголосила, що шкільництво є державною справою (*Die Schule ist ein Politikum*). У цей час у багатьох європейських країнах йшли дискусії про те, яким має бути зміст освіти та методи навчання. Просвітники домагалися розбудови широкої мережі державних шкіл, яка охоплювала б навіть

маленькі села, та запровадження державного нагляду над шкільництвом; стверджували, що кожна людина має отримати початкову освіту — вміння читати, писати й рахувати. Габсбурги розглядали освітні реформи як надійний шлях інтеграції культурно розмаїтої держави. Засобом до цього мала слугувати єдина в закладах освіти німецька мова. Латина, зокрема й у викладанні релігії, мала зникнути, а місце першої іноземної мови повинна була зайняти французька.

Проект освітньої реформи було доручено розробити майбутньому губернаторові Галичини А. фон Пергену. Його пропозиція зводилася до тривіневого навчання: у початкових школах, які мали поділятися на сільські та міські, реальних школах і гімназіях. Гімназії були б безумовно відкриті для шляхетських синів, а вихідці з інших верств змогли б навчатися в них за спеціальним дозволом. Передбачалося створити окремі навчальні заклади для дівчат, які досі могли отримувати освіту лише вдома. Для нагляду за шкільництвом А. Перген запропонував розбудувати шкільну адміністрацію та запровадити посади шкільних інспекторів, які б перевіряли стан справ у школах, а для вчителів передбачив систему заохочень і покарань. Кошти на проведення шкільної реформи мали бути вилученими з конфіскації монастирських землеволодінь.

Проект А. Пергена обговорювали декілька років. Деякі його положення було відкинуто: стосувалося це насамперед запрошення вчителів з Пруссії. Також шкільній реформі опиралися церковні достойники. Ймовірно, саме через тиск з їх боку А. Пергена було навіть віддалено від двору і відправлено урядувати в австрійські провінції⁵. Однак, запропоновані ним підходи все ж було покладено в основу Загального шкільного статуту для німецьких тривіальних і нормальних шкіл, який введено в дію у грудні 1774 р. У Галичині його норми почали діяти з 1777 р. Статутом запроваджено нову організацію початкових шкіл, які назвали народними. У малих містечках і селах створювали тривіальні школи з одним-двома вчителями, а в більших містах — головні. Навчали у школах релігії, читання, письма, арифметики й засад господарювання. Утримувати тривіальні школи мали громади або домінії, дещо пізніше обов'язки сторін було уточнено.

Йосиф II у 1781 р. поновив принцип примусового відвідування школи дітьми віком 6—12 років, який було закладено у Статуті, однак його не виконували. Парафіяльних священників зобов'язали систематично нагадувати про це батькам під час проповідей, а для батьків передбачили штрафи за непосилання дітей до школи. Одне з головних завдань «йосифінської» школи полягало в тому, щоб перетворювати підданих на свідомих австрійських громадян. З цієї метою було запроваджено викладання німецькою мовою та заборонено відправляти дітей на навчання за кордон. Проте досягти бажаного результату, тобто домогтися загальної грамотності й дотримання шкільного примусу, не вдалося, а з 1812 р. примус було скасовано. На тлі згортання низки реформ на початку XIX ст. було здійснено й низку відступів у освітній галузі. У 1805 р. Франц I видав новий за-

⁵ Tomczyk R. Pierwszy projekt reform systemu szkolnego w nowożytnej Austrii w okresie panowania Marii Teresy. *Edukacja Humanistyczna*. Szczecin, 2011. Nr 2. S. 13—22.

кон для німецьких народних шкіл, який посилив розрив між тривіальними школами й можливістю здобувати середню освіту (вступити до гімназії можна було лише після закінчення чотирирічної головної школи в місті), а також зміцнив роль навчання релігії та наглядову роль духовенства.

Незавершеність реформи та потреба значних зусиль для її впровадження призвели до того, що впродовж кількох десятиліть у Галичині продовжували діяти як державні (тривіальні й головні), так і церковно-парафіяльні початкові школи, що залишалися оазою пізньосередньовічних підходів до навчання. Кількість головних шкіл зростала повільно: у перші роки їх вдалося заснувати лише п'ять, а на 1841 р. їх налічувалося 43. Після закінчення головної школи учні загалом оволодівали німецькою мовою на комунікативному рівні й могли продовжувати навчання в гімназіях чи реальних школах. Класи були переповнені, у них одночасно навчалося до 100 учнів. У тривіальних школах формально мовою викладання була німецька, однак на практиці, оскільки учні її практично не розуміли, більшість предметів пояснювали польською мовою ⁶.

Нормальна школа з 1775 р. діяла тільки у Львові, у ній працювали вчителі-німці. Дівчата могли здобувати освіту в школах при чернечих орденах, зокрема бенедиктинок і сакраменток. Аж до середини XIX ст. шкільництво розвивалося повільно. Заснування нових шкіл нерідко залишалося у проекті. Якщо 1808 р. в усіх львівських школах навчалося 1575 осіб, то 1870 р. їх число становило лише 3521. Деяке поживлення з утворенням шкіл простежується на середину XIX ст. Тоді, зокрема, у Львові було відкрито дівочі тривіальні школи при костелах св. Марії Магдалени, св. Єльжбети, св. Анни, св. Миколая, св. Антонія, виховний заклад для бідних дівчат під опікою св. Олени та ін. ⁷

У перші роки австрійського правління освітні реформи Габсбургів фактично ніяк не позначалися на шкільництві в галицькій провінції. Саме існування в селі школи мало ситуативний характер і залежало від волі й бажання місцевого священника займатися цим. У 1774 р. староста львівського циркулу стверджував, що в ньому було не більше десяти справжніх учителів ⁸. У ролі вчителів, як правило, виступали дяки, знання яких ґрунтувалися на доступі до літургійних книг і володінні церковно-слов'янською мовою, якою вони були написані. Рівень їх освіченості не відповідав тому, який мали забезпечувати державні освітні заклади. Престиж дяків чи дяковчителів у селах відрізнявся від пізнішого статусу народного вчителя, який починав професійну кар'єру після закінчення вчительської семінарії. Дяки часто були «карнавальними» фігурами сільського життя,

⁶ Pelczar R. *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772—1869*. Lublin: Wyd-wo KUL, 2009. S. 20—28; Вараниця А. «Die Schule ist ein Politikum»: Шкільництво як політична стратегія Габсбургів у підавстрійській Галичині. *Гілея. Науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 125 (1). С. 114—120.

⁷ Baranowski M. *Pogląd na rozwój szkół ludowych. Miasto Lwów w okresie samorządu. 1870—1895*. Lwów, 1896. S. 355—361.

⁸ Возняк М. *Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії*. Львів: З друкарні видавничої спілки «Діло», 1924. С. 19.

пов'язаними з місцевою народною культурою, яка віддаляла їх учнів від єдиного освітнього простору⁹. Інколи початкової грамоти дітей навчали громадські писарі. Ще більше погіршили справи наполеонівські війни, коли чимало дяковчителів було рекрутовано до війська.

Ситуація українців у справі навчання дітей рідною мовою була не простою. Австрійська шкільна адміністрація визнавала, що українська мова є рідною для значної частини населення Галичини, однак далі періодичних згадок про це справа не рухалася. У 1805 р. нагляд за початковими школами було передано римо-католицькому єпископату, що на практиці призвело до масового запровадження навчання польською мовою. Коли за десять років таке саме право отримала вища греко-католицька ієрархія, вона вже опинилася перед потребою змінювати цей стан, що відбувалося не без опору. До заснування й розвитку церковно-парафіяльних шкіл з українською мовою навчання чимало причинилися перимишльські єпископи Михайло Левицький (згодом продовжував цей курс уже як львівський митрополит) та Іван Снігурський. Докладна інформація про стан шкіл, рівень викладання, професійні вміння та навіть моральність дяковчителів стала предметом візитацій греко-католицьких парафій. З 1817 р. у Перемишлі почав працювати дяковчительський інститут.

У 1818 р. питання про запровадження в народних школах Галичини української мови навчання було предметом розгляду спеціальної комісії, створеної губернаторством. Українським представникам не вдалося відстояти цю ідею: серед членів комісії переважали уявлення про недостатню сформованість української мови, ймовірність її зведення до «діалекту», потребу переведення на латинський алфавіт тощо. Ці міркування свідчили про численні проблеми українського шкільництва, насамперед щодо підручників і вчительських кадрів. Утім, під пильним наглядом греко-католицької ієрархії ця ситуація поступово змінювалася. Визначальну роль тут відігравало переконання місцевих громад у потребі утримувати парафіяльну школу, де можна було б навчатися рідною мовою. По суті, щоразу ці рішення йшли в парі з певною національною роботою серед населення. Одночасно губернаторство намагалося розмежувати громади з більшістю римо- та греко-католицького населення, аби передати нагляд над шкільництвом відповідному єпископату. Цей процес розтягнувся на кілька десятиліть, у низці місцевостей відзначався перекрученнями та зловживаннями, а загалом українсько-польські дискусії про мову викладання в народних школах не припинялися аж до Першої світової війни.

Кандидатів на вчительські посади в державних тривіальних школах готували в нормальній школі у Львові, а також у так званих препарандах – короткотермінових курсах, що діяли у Львові, Тернополі, Ярославі, Лаврові, Дрогобичі. Система навчання ґрунтувалася на багаторазовому повторенні та запам'ятовуванні. Важливим чинником навчання й виховання вважалася система покарань і наго-

⁹ Заярнюк А. *Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття*. Київ: Критика, 2007. С. 103—104.

род. Серед покарань широко застосовували фізичні. Хоча на практиці їх застосування залежало від волі чи свавілля вчителя, усе ж шкільні спогади того часу рясніють згадками про фізичні покарання ¹⁰.

На момент приєднання до Австрії в Галичині діяло близько 20 середніх шкіл. Мовою викладання була польська, однак навчалося в них і чимало українців. До прикладу, в бучацькій гімназії 1773 р. на 523 учні був 321 українець. Доступ до середніх шкіл мали лише вихідці з вищих соціальних верств — шляхти, заможного міщанства, духовенства. Утримували школи переважно чернечі ордени єзуїтів та василіян. Австрійська влада скоротила кількість гімназій — перед 1848 р. у Східній Галичині їх працювало вісім. У них було запроваджено німецьку мову викладання, однак через домінування в навчальних закладах польського товариського середовища навчання часто призводило до полонізації українців і навіть дітей австрійських чиновників з різних регіонів монархії ¹¹. Ще 1773 р. Галицьке губернаторство призначило колишнього єзуїта, вихідця з чеських земель Скоберу вчителем німецької мови. Він мав викладати всім, хто зголошувався, безкоштовно, а також навчати німецької мови місцевих чиновників, які працювали в канцелярії губернаторства.

Під час йосифінських реформ здійснено спробу посилити вимоги до гімназійальних учителів. Так, Галицьке губернаторство отримало розпорядження визначити щодо кожного вчителя «чи він є освічений і тверезо думаючий чоловік, чи, навпаки, прихильник старої навчальної методи», «чи і якою мірою знає навчальні предмети й навчальну методу; чи має дидактичний хист, охоту до культури й наук і чи знає німецьку мову». Однак згортання йосифінських реформ вплинуло й на освітню політику. Побойуючись поширення в Австрії ідей Французької революції, наступники Йосифа II очікували від учителів неучасті у громадському житті, релігійності, засуджували ліберальні віяння, вимагали від керівників таємних звітів про підлеглих учителів та жорсткої цензури літератури, яка потрапляла в школи. Учні ж належало пояснювати, що ніхто з них не може вважати себе мудрішим від інших людей ¹².

У 1784 р. при Львівському університеті було засновано Академічну гімназію. Навчання в ній тривало п'ять років і велося німецькою та латинською мовами, з 1849 р. термін навчання продовжено до восьми років. Гімназія була базою для вступу в університет. Академічна гімназія у Львові стала першою в Галичині середньою школою, в якій навчали українською мовою, свого роду осередком і символом української освіти в Галичині, з навчанням та роботою в якій було пов'язане формування багатьох відомих згодом українських політиків, громадських діячів, науковців і літераторів. Навчання українською мовою було запроваджено з

¹⁰ Pelczar R. System kar i nagród w szkołach ludowych w Galicji. *Kultura — przemiany — edukacja*. Lublin, 2017. T. V. S. 51—76.

¹¹ Сірополко С. *Історія освіти в Україні*. Львів: Афіша, 2001. С. 510—511.

¹² Андрохович А. Образки з історії середнього шкільництва в Галичині в XVIII і XIX ст. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1930. Т. 100. С. 294—296.

1867 р. в молодших, а з 1874 р. — у старших класах цієї гімназії. З 1816 р. у Львові діяла Реальна школа, яка, на відміну від класичних гімназій, де в основі навчання лежала гуманітаристика, була зорієнтована на технічні галузі. Навчальний процес здійснювався на основі німецьких освітніх програм, пристосованих до місцевої специфіки. Школа мала механічні, хімічні, креслярські та інші профільні кабінети. У 1844 р. Реальну школу було реорганізовано в Технічну академію.

Отже, загальний рівень грамотності населення, хоча й поступово, але непинно зростав, а відвідування дітьми школи ставало звичною практикою. Поступово формувалося розуміння того, що не лише право власності чи соціальне походження, а й певний освітній рівень та професійні вміння можуть забезпечити людині соціальний статус і матеріальне благополуччя. Ініціатором освітніх реформ виступала імперська влада, яка орієнтувалася на досвід інших країн і сподівалася — контролюючи й спрямовуючи навчальний процес — виховувати законслухняних, а водночас освічених і компетентних громадян. Однак на практиці навчальні заклади продукували не лише тих, хто — більш чи менш ревно, кваліфіковано й совісно — служив державі, а й також її найзавзятіших критиків.

Університети: між державною службою і академічною свободою. Неважко помітити, що університети в Росії відкривалися значно пізніше, ніж у європейських країнах. Потребу в їх заснуванні відчув лише Олександр І, який орієнтувався на Францію, де університетська освіта для державного апарату стала обов'язковою. Крім табеля про ранги потрібно було мати надійніший важіль для формування управлінської еліти — освіту, зробивши її засобом професійного зростання. Адже здебільшого єдиним джерелом компетентності чиновників був практичний досвід, та й значна їх частина приходила на цивільну службу одразу після військової.

Недаремно в університетському статуті 1804 р. підкреслювалося, що вища освіта дасть змогу юнацтву, вступаючи на державну службу, розраховувати на чин XII—X класу. За її допомогою верховна влада сподівалася витіснити звичне в Росії здобуття високих посад через походження, військову службу або протекцію. Продуктивна ідея, що освітній рівень має виступати мірою професійної придатності, супроводжувалася пропозиціями позбавляти неосвічених дворян виборчого права, зокрема тих із них, хто жорстоко поведився з кріпаками. Позицію Михайла Сперанського про неготовність дворянства до самоврядування через брак освіти та низький рівень культури було враховано в імператорському указі про екзамен на чин 1809 р. Набути чини, а отже і дворянство, можна було лише за наявності університетської освіти. Різке впровадження цього указу зумовлювалося тим, що відкриті на початку XIX ст. університети залишалися порожніми, за винятком Віленського і Дерптського, які функціонували в іншому соціальному середовищі.

З першою хвилею університет на українських землях було засновано 1805 р. у Харкові. Попередні приватні ініціативи щодо його відкриття в Чернігові, Глухові або Батурині, Києві, Катеринославі чи Сумах були залишені поза увагою. Серед претендентів були також Лубни та Новгород-Сіверський, однак реалізува-

ти жодного із цих проєктів не вдалося. Чому серед низки названих міст, які еліта Гетьманщини пропонувала як потенційно університетські, опинився Харків — питання не з простих. Скоріше за все, відповідь на нього приховується в особистості Василя Назаровича Каразіна, який зумів потрапити в оточення Олександра I саме тоді, коли імператор потребував незаангажованих, а то й сміливих людей, здатних до креативного мислення, особистої відданості та дружби. Після вирішення кількох важливих і злободенних для імператора державних справ В. Каразін наважився поділитися з ним своєю мрією про заснування університету на його Слобожанщині.

Ця ідея припала до смаку не тільки Олександру I, а й реформаторам нового покоління, які вважали південний напрям одним із найважливіших у внутрішній політиці імперії. Спираючись на вчення Адама Сміта про свободу торгівлі як основного джерела благополуччя і багатства держави, вони прагнули активізувати її через чорноморські порти та західні сухопутні шляхи. На цьому напрямку бракувало розвинутого міста, і ним мусив завдяки університету стати Харків. За своїм географічним положенням місто було найпридатнішим для ролі центру навчального округу, який об'єднував кільканадцять губерній. Адже за міністерським відомчим поділом університет слугував не лише для надання вищої освіти студентам, а й мав забезпечити навчально-методичну роботу і засновувати школи крім Харківської в Лівобережних і Південній губерніях, а також у Воронежській, Курській, Пензенській, Тамбовській губерніях, Області війська Донського й Таганрозькому градоначальстві. До того ж у його складі перебували Київська губернія у 1818—1832 рр., Волинська і Подільська у 1831—1832 рр.

Тож В. Каразін удалося тонко поєднати патріотичні сподівання та імперські прагнення, внаслідок чого ідея університету набула реального втілення. Виступаючи з промовою на дворянському зібранні, він стверджував: «...я смію думати, що губернія наша призначена розлити навколо себе почуття витонченості та просвіту. Вона може бути для Росії тим, чим стародавні Афіни для Греції. Місце розташування робить її зосередженням південних, дуже родючих земель. Багатство власних витворів [...] притягує до нас людей, котрі, насолоджуючись нашими благами [...], дали б нам взамін скористатися плодами свого розуму, свого мистецтва, своїх промислів. Науки й мистецтва оселяться в нашій вітчизні. [...] Я смів ще мріяти, що надзвичайне зібрання народу прикрасить, поширить це місто й ті, які від нього залежать — наповнить їх усіма втіхами, які властиві просвіченому суспільству; що багатства всіх країв Росії потечуть до нас рікою»¹³.

Крім місця розташування актуальним було й питання обсягу знань, зокрема кількості предметів та практичних навичок, форми навчання студентів і матеріального забезпечення університету. Проте в цих питаннях пропозиції В. Каразіна повністю розійшлися з просвітницько-централізаторською політикою верховної влади. Комісія відкинула громадський характер фінансування університету, зокрема дворянське благодійництво, а також військову підготовку, якій все ще

¹³ *Вестник Европы*. 1803. Ч. 10. № 15. С. 235—238.

віддавали перевагу слобідсько-українські дворяни. Не сприйняли члени комісії і професійно зорієнтовану навчальну програму¹⁴.

Перемогла точка зору тих освітніх діячів з оточення імператора, які орієнтувалися на геттингенську систему і переконали Олександра I, що вона більше влаштовуватиме Росію. Університетська освіта і наука в імперії від початку мали державний характер і принципи організації, насамперед через те, що фінансувалися казною. На відміну від багатьох західних наукових корпорацій університети отримали статус державних закладів, а тому їхню роботу регулювало державне законодавство з чітко виписаними функціями, бюджетом, штатними розписами, програмами навчання, які змінювалися відповідно до внутрішнього, а часом і зовнішнього урядового курсу. Підпорядковувалися університети призначуваному імператором чиновнику з назвою «попечитель навчального округу».

Не маючи вибору, В. Каразін прийняв ідею російського університету, після чого мусив схилити місцеве дворянство, щоб воно підтримало його і сприйняло ідею заснування університету в Харкові, оскільки сам імператор позитивно поставився до цієї пропозиції. Водночас він так само переконував Олександра I, що дворянство стоїть за університет горою. Парадокс ситуації полягав у тому, що ні та, ні інша сторони прямо не підтримували задум, але кожна побоювалася відштовхнути одна одну. Врешті дворянство сприйняло цю акцію як привілей для краю, а за ними пішли й харківські містяни та казенні обивателі, прагнучи виторгувати собі у верховної влади відновлення станових пільг¹⁵.

Відкриття Харківського університету відбулося 1805 р., й запрошення до викладання в ньому через брак російських отримали європейські вчені. Серед професорів у перші десятиліття існування університету переважали німці, з-поміж найвизначніших — філософ Йоганн Шад, історик Дітріх Кристофор Роммель, знаний німецький філолог-класик Фрідріх Вольф з Галле, який досліджував античність. Учений з колегіуму Де-Ла-Флеш (Франція) Антуан Дюгур став ординарним професором і зайнявся історією та культурою ногайських татар, про яких мало що було відомо. Як вони, так і вітчизняні викладачі виявляли зацікавлення місцевою історією, керуючись власним просвітницьким інтересом до малознаного краю і зауважуючи його локальні особливості. Несучи з собою пізнання як основну складову світогляду вченого, вони створили атмосферу, що була притаманна будь-яким європейським університетам.

Об'єднуючись у товариства, професори спонукали до співпраці багатьох місцевих мешканців, які мали кошти, вкладали їх у науку, бо це було і престижно, і цікаво. Завдяки пропагуванню користі знань і освіти для процвітання країни просувались вперед наука і суспільство. Першим з'явилося Філотехнічне товариство, започатковане тим же В. Каразіним, яке почало розробляти новітні технічні методи сільськогосподарського виробництва, щоб підняти його продуктивність. За зразок для діяльності брали європейські товариства, що ставили за мету підви-

¹⁴ Кравченко В. Університет для України. *Схід / Захід*. 2005. Вип. 7. С. 147.

¹⁵ Там само. С. 153.

щення врожайності та поліпшення якості сільськогосподарської продукції. Тож університет і його середовище стали тим фундаментом, на якому почала формуватися модерна культура, власний інтелектуальний простір.

Заснування Університету св. Володимира в Києві відбулося на тридцять років пізніше від Харківського, і причини його створення зовсім не подібні до інших. Якщо, за визначенням Володимира Кравченка, Харківський став університетом для України, то Київський призначався для русифікації Південно-Західного краю, який до початку XIX ст. мав практично повністю польську освітню мережу з утриманням шкіл чернечими орденами (римо-католицькі піяри, домініканки, кармеліти босі та греко-католицькі василіани), і лише деякі існували за державні кошти. Достатньо назвати Межиріцьку та Дубровицьку школи отців-піарів, Бердичівську при монастирі босих кармелітів, Теофіпільську тринітаріїв, у яких навчалося найбільше учнів та які за кількістю предметів наближалися до програм ліцеїв. Навіть ставши за російськими зразком повітовими, вони продовжували перебувати на монастирському утриманні.

Початкову освіту надавали парафіяльні школи, що також перебували при католицьких монастирях, з безкоштовним навчанням хлопчиків і дівчат. Монастирські школи у Віленському навчальному окрузі до його ліквідації 1828 р. кількісно навіть переважали державні¹⁶. У них навчання супроводжувалося католицьким віровченням, польською самотутністю і вільнодумством, що свідчило про певну культурну автономію у складі Російської імперії. Виняток становило Київське головне народне училище з російською мовою викладання, на базі якого було створено вищу гімназію. З початком XIX ст. багатоманітна за формами освітня сфера почала перетворюватись на струнку мережу з губернськими гімназіями, повітовими училищами та парафіяльними школами, з державним фінансуванням.

Через Листопадове повстання 1830 р. Кременецький ліцей, який поставав як вища школа Правобережжя, було закрито, як і Віленський університет та й інші 245 навчальних закладів. Київ було визнано університетським містом і, відповідно, центром навчального округу із завданням змінити культурну ідентичність краю. За Київ як університетський центр виступила й місцева адміністрація: генерал-губернатор В.В. Левашов і куратор округу Є.Ф. фон Бракке, яких підтримали С.С. Уваров і Микола І. Усі вони не приховували утилітарного призначення університету, який засновували не як наукову установу, а як заклад для виховання чиновників для державної служби¹⁷.

Університет у Києві поставав як витвір особливої російської культурної політики, спрямованої проти польських мешканців Київської, Подільської і Волинської губерній, для втілення партикулярних інтересів «виховної» держави, яка

¹⁶ Кирилюк А.О. Школи при римо-католицьких монастирях Луцько-Житомирської дієцезії (перша третина XIX ст.). *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія й сучасність*. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 290—299.

¹⁷ Біленький С. Заснування Київського університету: спадковість, переривчастість, імперська сваволя. *Схід / Захід*. 2005. Вип. 7. С. 203.

ігнорувала соціальну дійсність, культурно-освітні традиції римо- та греко-католиків, демонструючи свавільне експериментування¹⁸. Оскільки він був заснований буквально на порожньому місці, то місцева адміністрація розпорядилася фондові капітали, кошти, зібрані шляхтою, наукові колекції, кабінети, бібліотеку і навіть ботанічний сад як обов'язкову лабораторію університетської науки перевезти з Кременця до Києва. З Вільна передано матеріальні ресурси Віленської медико-хірургічної академії і бібліотеки Віленського університету та Віленської духовної римо-католицької академії. З Кременця було переведено і більшість його професури, досвідчених викладачів та знаних науковців.

Справа стала за студентами, однак юні правобережні шляхтичі йшли на навчання в університет неохоче, і більшість становили вихідці з лівобережного дворянства. А завдання університету було іншим — виховати вірнопідданість у польського юнацтва. Його почав енергійно втілювати в життя генерал-губернатор краю Д.Г. Бібіков, який вважав, що в університеті має «запанувати той моральний дух покірності й покірливості, який буде основою вітчизняного виховання і без якого університет не стане розплідником майбутніх корисних громадян, а буде місцем їхньої розбещеності й моральної смерті»¹⁹. За твердженням С.С. Уварова, Київський університет мав подолати окремішність польської національності і з'єднати її з російським духом²⁰.

Характеристика, що її дав генерал-губернатор, звиклий до військової дисципліни, виходила з появи такого суспільного явища, як балагульство, що виникло серед польської шляхти Правобережної України. Поширювалося воно внаслідок розчарування в марності боротьби за власну незалежність, даремних сподівань на підтримку Наполеоном її визвольних прагнень і було також своєрідною опозицією до наступу російської бюрократичної держави з її деспотичною владою, яка проводила політику декласації шляхти та усунення її від місцевого управління. Балагульський рух був водночас і протестом проти польського аристократизму, французomanії, він висміював тих, хто сподівався на безкорисливість Росії.

Балагульство набуло своєрідних форм осудження тієї частини шляхти, яка, запобігаючи розправам і конфіскації маєтностей, почала нерозбірливо шукати зближення з російською адміністрацією, йшла на службу до державних установ і обіймала виборні дворянські посади. Зовнішні ознаки балагульства виявлялися у проведенні вільного часу за картами, на перегонах, полюванні, гульні з пиятикою, з цинічними жартами, панібратстві з селянами і збіднілою шляхтою, а також у стилі одягу та манерах поведінки. Вбиралися балагули у простий одяг, подібний до селянського. У такий спосіб вони засуджували розкіш, дороге вбрання, вишукані страви та напої. Вони заводили породистих коней, купуючи їх у кримських

¹⁸ Там само. С. 188, 204.

¹⁹ Шандра В. Мережа освітніх інституцій та модернізація функцій освіти в Правобережній Україні в 30-х рр. XIX ст. *Волинські Афіни. 1805—1833*: 36. наук. праць / Упоряд. і наук. ред. В. Собчук. Тернопіль, 2006. С. 68.

²⁰ Біленький С. Заснування Київського університету... С. 205.

татар, їздили перекладними бричками, розводили хортів. Оскільки державна служба вимагала освіти, вони вважали її непотрібною, навіть шкідливою, демонстрували байдужість до чинів і набуття маєтностей, господарством у яких потрібно було займатися.

Тож університет мав сприяти поширенню державної ідеології, формувати нові кадри чиновників, які б утверджували російську державність у краї. Професорів, які не змогли пристосуватися до нових завдань, було звільнено і переведено у внутрішні губернії. А для тих, хто лишився, генерал-губернатор виклопотав у імператора шеститисячну урядову субсидію, яка йшла на доплату тим із них, хто сприяв державі у вихованні й навчанні студентської молоді. Патронуючи університет, Д. Бібіков допомагав забезпечити університетські лабораторії, зокрема анатомічний театр, найкращим на той час обладнанням з Європи, а бібліотеку — російською літературою.

Оскільки на університет у Києві покладали, крім освітньо-виховних, ще й завдання русифікувати край, то в його тимчасовому статуті йшлося про певні відступи від статуту 1804 р., зокрема в обмеженні виборних посад та у призначенні викладацького складу, а також у повному підпорядкуванні попечителю навчального округу. Відрізнявся він і кількістю предметів та курсів навчання, більшість із яких орієнтувалися на підготовку місцевих чиновників, особливо це стосувалося юридичного факультету, де навчалося найбільше студентів. Для них було зменшено кількість годин на римське право і збільшено час на викладання місцевих законів, що було важливо для майбутніх правників, які отримували посади в судових установах Західного краю.

Наслідки діяльності Університету св. Володимира проявилися вже через десятиріччя. Можливість завдяки освіті мати місце служби для безземельної шляхти була виходом для поліпшення матеріального становища. І вона, хоча й не відразу, а з часом, пішла навчатися до цієї вищої школи. Протистояння з польською культурною традицією, постійне нагадування про її «руське походження», яке вона втратила, змушували її замислитися над власною ідентичністю.

Прагнення верховної влади за допомогою освіти змінити управління державою і спрямувати нові кадри після закінчення університетів, гімназій та пансіонів і повітових училищ на державну службу призвело до масової появи досить значного числа освічених людей. Це дозволило Миколі I перерозподілити всіх чиновників і розділити канцелярських службовців за посадами залежно від їхнього освітнього рівня. Замість мертвонародженого закону про екзамени 1809 р. новий 1834 р. сприяв появі освічених управлінців.

Історію і традиції Львівського університету виводять з Колегії (згодом — академії) ордену єзуїтів. Модернізація освіти й відхід від середньовічної схоластики від початку належали до основних напрямів діяльності єзуїтів. Дозвіл на створення осередку у Львові єзуїти отримали 1585 р. і невдовзі взялися до створення колегії. У 1610—1640 рр. за підтримки гетьмана Станіслава Жулківського та фонду Ельжбети Луції Сенявської у Львові було споруджено бароко-

вий костел св. апостолів Петра і Павла. Заняття в єзуїтській колегії розпочалися з 1608 р. Школа швидко розросталася: у XVIII ст. в ній одночасно навчалося близько 600 студентів. Приміщення колегії прилягало до костелу, а будівництво його тривало ще й у перших десятиліттях XVIII ст. У 1661 р. привілеєм короля Яна II Казимира колегії було надано статус академії з правом відкриття всіх факультетів та надання академічних ступенів бакалавра, магістра, ліценціата й доктора (оригінал цього документа не зберігся, а про його наявність свідчить запис у коронній метриці).

Однак швидко й повноцінно розвинути університет не вдавалося. Застереження щодо створення у Львові університету мало як краківське академічне середовище (Ягеллонський університет відстоював свою роль як єдиного в державі²¹), так і Львівський магістрат. У 1758 р. школу для шляхетських еліт у Львові створили головні конкуренти єзуїтів в освітній сфері — піари. У 1773 р. орден єзуїтів «заради спокою церкви» був заборонений папською буллою. Якщо на території Речі Посполитої єзуїтські навчальні заклади було передано Едукаційній комісії, то у Львові єзуїтська академія припинила діяти, а її колишні працівники зайнялися збереженням бібліотеки й доглядом за будинками. Після приєднання Галичини Марія Терезія висловлювала намір «перезаснувати» університет у Львові. В 1776 р. у місті було відкрито «Collegium Nobilium», або ж «Collegium Theresianum», де навчали «на рівні середньому або вищому». Окремо почали викладання медицини, теології, філософії (з точними науками) та права, які в 1777 р. було об'єднано в корпорацію вищих шкіл.

Фундаційний диплом про створення Львівського університету Йосиф II підписав 21 жовтня 1784 р., а його урочисте відкриття відбулося 16 листопада. Першим ректором став Перемишльський римо-католицький єпископ Антоній Вацлав Бетанський. Ректори виконували функції протягом одного року. Університет було зрівняно у правах з іншими університетами Габсбурзької монархії, він мав філософський, юридичний, теологічний і медичний факультети, право захисту докторських, магістерських та ліценціатських праць. У контексті реформ вищої освіти Йосиф II планував обмежити кількість університетів і перетворити їх на справді потужні центри. Він мав намір залишити три університети — Віденський, Празький і Львівський, а університети в Інсбруку, Брно та Фрайбурзі закрити (цього не відбулося)²². Метою університетської освіти цісар та його найближчий дорадник в освітній галузі Готфрид ван Світен вважали не наукові дослідження, а підготовку слухняних державних службовців.

Львівський університет було відкрито передусім у контексті освітніх реформ, тож його головне завдання визначене як продукування вчительських кадрів. На зламі XVIII—XIX ст. діяв *Consensus Studiorum*, який складався з представників

²¹ Кіку В. Єзуїтський університет у Львові (1758—1773), або захист «істини закону». *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2004. Вип. 4. С. 101—113.

²² Пахолків С. *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації*. Львів: Піраміда, 2014. С. 80.

факультетів та окремих шкіл і фактично диктував усю шкільну політику. Керував університетом сенат (консисторія), до якого входили ректор, декани та сеньйори — найстарші за віком професори. Студенти перші три роки навчалися на філософському факультеті, який був підготовчим. Тут викладали фізику, математику, логіку, філософію, історію, географію, мови, природознавство. Після закінчення філософського факультету студенти могли перейти на три інших. Університет мав світський характер. Утім, його звільнення від церковного нагляду ще не означало повноти академічної свободи: за діяльністю й настроями викладачів і студентів було встановлено контроль австрійської бюрократії.

Декретом Йосифа II від 9 березня 1787 р. при Львівському університеті було запроваджено Тимчасовий науковий інститут з українською мовою викладання (*Studium Ruthenum / Provisorische Lehranstalt in ruthenischer Sprache*). Руський інститут відігравав функції нижчих курсів філософського й богословського факультетів для тієї частини української молоді, яка хотіла здобути вищу освіту, але не була готова до навчання латиною, і мав діяти доти, доки гімназії не випустили б достатнє число українців з її знанням. Навчання в Інституті було тісно пов'язане з Греко-католицькою генеральною духовною семінарією у Львові²³. Студенти Руського інституту жили в семінарії, відвідували в ній заняття з деяких предметів. Оскільки священники, за задумом австрійського уряду, мали виконувати й чиновницькі функції та загалом сприяти перетворенням суспільства, їх освітній рівень належало підвищити. Крім богослов'я їм доводилося вивчати загальноосвітні дисципліни, а також освоювати низку практичних навичок, зокрема й акушерство. Абсолютну більшість вихованців Руського інституту становили сини греко-католицьких священників. Встановлено імена 470 студентів, хоча точна їх кількість вочевидь була більшою.

Для викладання загальноосвітніх предметів українською мовою з німецької було перекладено низку підручників. Деякі книжки для навчання австрійські цензори дозволяли ввозити з Почаєва, однак назагал навчальної літератури для українців катастрофічно бракувало. Студенти використовували німецько- й польськомовну літературу, а також збірку Ставропігійської бібліотеки. Професорів, як і загалом по університету, призначали за результатами конкурсу, який містив усну й письмову складову. Кафедру теоретичної і практичної філософії очолив Петро Лодій, фізики — Андрій Павлович, математики — Іван Земанчик, історії церкви — Федір Захаріясевич. Від кандидата на навчання вимагали: досягнення 17 років, уміння читати й писати українською мовою, походження з вінчаного подружжя й народження в Галичині, доведення, що родичі / опікуни не мають можливості утримувати його під час навчання, здібностей до філософії та теології. У Руському інституті навчалися й українці з Закарпаття, Холмщини та Волині. Термін навчання аж до завершення семінарії мав тривати дев'ять років. У перший рік до Руського інституту прийняли 44 студенти. Для лекцій з філосо-

²³ Андрохів А. Львівське «*Studium Ruthenum*». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1925. Т. 136—137. С. 55.

фії сенат університету виділив дві кімнати в його приміщенні, які називали *ruthenische Schule* (нім. «руська школа»).

Українська громадськість сприйняла заснування Руського інституту як перший крок до створення у Львові власного університету. Про настрій того часу один із його пізніших викладачів Іван Гарасевич згадував: «День первий листопада 1787 є і буде все памятним у життю народнім кожного Галицького Русина, в той бо день здійснилось найвисше рішення: на філософії і богословю відізвились учителі народно-церковно руським язиком, а в домашніх вправах тричі тижнево вправлялись наші кандидати духовного звання без виїмка в руським язичі. Се було справжнім одушевленням слухати, як молоді таланти свою бистроумність у полемічних вправах на своїй рідній мові виявляли і як знаменито в тім так многоважнім ділі просвіти поступали»²⁴. Однак Відень розглядав Руський інститут радше як тимчасове утворення, насамперед крізь призму формування бюрократичного апарату. Ініціативи, спрямовані на поліпшення якості викладання чи підкреслення національного характеру, сприймалися прохолодно.

Деякі предмети в Руському інституті викладали польською мовою. Здебільшого це робили ті викладачі, які одночасно працювали й у *Studium Latinum*. У 1784 р. для греко-католицької й римо-католицької духовних семінарій було засновано спільну кафедру німецької мови. Галицьке губернаторство пильно наглядало за поступом у її вивченні, а претендентам на отримання парафій обіцяно переваги в разі оволодіння німецькою. Проте водночас уряду довелося визнати, що майбутні священники повинні вправлятися народною мовою, бо інакше матимуть складнощі під час роботи на парафії та виголошення проповідей. Губернаторство також намагалося регулювати мовні практики студентів наказами, щоб вони в певні дні розмовляли між собою німецькою, в інші — польською, а ще інші — українською. Звісно, практично проконтролювати такі розпорядження було складно. Між вихованцями *Studium Latinum* і *Studium Ruthenum* траплялися непорозуміння на мовно-етнічному ґрунті. Вихованці Руського інституту скаржилися на те, що відчують до себе зверхне ставлення.

Постійне підкреслювання тимчасовості Руського інституту не сприяло його розвитку, тож закріпитись як зародок українських університетських студій у Львові ця інституція так і не змогла. На навчання приходило дедалі більше випускників гімназій, які володіли латинською мовою, а загальноосвітній рівень студентства Руського інституту падав. Ініціатива ректорату Греко-католицької духовної семінарії про закриття Руського інституту була пов'язана з тим, що через слабкі успіхи в навчанні губернаторська влада звинувачувала його в поганому нагляді за інститутом, тоді як насправді здібніші студенти віддавали перевагу навчанню латинською мовою, яке відкривало кращі кар'єрні перспективи. Як львівська, так і перемишльська консисторії відповіли на запит уряду про скасування Руського інституту згодою. У 1809 р. діяльність інституту було припинено. Утім, понад два-

²⁴ Андрохівич А. Львівське «*Studium Ruthenum*». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1922. Т. 132. С. 194—195.

дцятирічна його робота все ж відіграла важливу роль у формуванні української духовної інтелігенції в Галичині, сприяла її згуртуванню, швидко дала освічені кадри, які служили Австрійській державі й протистояли полонізації. Сам факт існування такого закладу свідчив на користь того, що українська мова може бути мовою вищої освіти й науки, а коло викладачів Руського інституту творило певне українське наукове середовище. Дослідник Руського інституту Амвросій Андрохівич підсумовував роль цієї інституції так: «Питомці *studii rutheni* знали своє письмо (скоропись і гражданку) та кирилицю, дома в себе вживали, як розговорної, рідної народної мови, менче польонізувались, бо були менше приступні до польської пропаганди. Переважна часть діячів з часів Шашкевича, а передусім 1848 року, се сини колишніх питомців епарх.[іяльної] семінарії, а передусім *studii rutheni*. Їх дома, в котрих плекано свою мову і обряд, були наче оазами серед падаючих сильно під вплив польонізації вихованців *studii latini*. Як примір наведу тут один факт із своєї родинної традиції. Мій дід по матері Теофан Глинський, відомий діяч, був сином Антона Глинського, пароха Довгого, колишнього вихованця *studii rutheni*. В домі Антона Глинського, а потім його сина Теофана, всі мусили говорити тільки по українськи; навіть Поляки кривняки чи чужі, приміювалися до сего звичаю, бо знали, що так має бути, що так собі господар дому бажає»²⁵.

Не надто краще, ніж Руського інституту, склалася доля і йосифінського університету. Після приєднання до Габсбурзької монархії Кракова він почав занепадати, не витримуючи конкуренції з Ягеллонським університетом. Врешті-решт 1805 р. за розпорядженням цісаря його було перетворено на ліцей. Лише після утворення Краківської республіки статус Львівського університету, якому надано ім'я Франца I, було відновлено. Відбулося це 1817 р. Наголоши, розставлені під час урочистого відкриття університету, акцентували на релігійному, громадянському та — лише в останню чергу — на професійному формуванні²⁶. Академічні свободи францисканського університету аж до конституційних реформ були обмежені наглядом державної адміністрації. Більшість викладацького складу становили не місцеві кадри — австрійці або ж германізовані вихідці з інших австрійських земель. З 1824 р. викладання у Львівському університеті здійснювалося німецькою мовою. У 1818 р. було відкрито кафедру польської мови та літератури, а 1849 р. — кафедру української мови та літератури, яку обійняв Яків Головацький. Напередодні «Весни народів» у Львівському університеті навчалося 944 студенти. За соціальним походженням серед студентства домінували вихідці з вищих верств (близько третини — з чиновництва), тоді як частка селянських синів заледве перевищувала 4 %.

²⁵ Андрохівич А. Львівське «*Studium Ruthenum*». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1929. Т. 150. С. 73. Докладно про Руський інститут див: Андрохівич А. Львівське «*Studium Ruthenum*». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1921. Т. 131. С. 124—195; Львів, 1922. Т. 132. С. 185—217; Львів, 1925. Т. 136—137. С. 43—105; Львів, 1927. Т. 46. С. 33—118; Львів, 1929. Т. 150. С. 1—80.

²⁶ *Wiadomości krajowe. Gazeta Lwowska*. 1817. Nr 185. 19 listopada.

У 1848 р. внаслідок обстрілу Львова австрійською артилерією садиба Львівського університету з бібліотекою — колишній костел і монастир тринітаріїв, що знаходилися між вулицями Краківською і Театральною, згоріли в пожежі. Цю земельну ділянку згодом було передано цісарем українцям Львова, які збудували тут Народний дім і греко-католицьку церкву Преображення Господнього. Натомість університету було передано нову будівлю колишнього єзуїтського конвікту на вулиці Дорога св. Миколая. Ці просторові переміщення символізували й початок нового періоду в історії Львівського університету. Унаслідок конституційних реформ 1860-х років та надання Галичині автономного статусу чимало німецькомовних професорів виїхали з провінції. Більшість кафедр опинилися в руках польської академічної спільноти, натомість українська громадськість вступила у смугу тривалої боротьби за право на вищі студії рідною мовою²⁷.

Як бачимо, у XIX ст. вже було сформоване розуміння того, що університети не тільки навчають фахівців за певними галузями, а й мають політичне значення. Та все ж особливості організації навчального процесу в цих закладах, властиві людям науки, які обіймали викладацькі посади, почуття внутрішньої незалежності, можливість спілкування зі студентами в неформальних ситуаціях створювали сприятливий ґрунт для розвитку академічної свободи й розрізнення вже на студентському рівні імперських цілей та власної громадянської позиції.

Інтелігенція як нова соціальна верства. Освітні реформи створили передумови для важливих перетворень у соціальній структурі суспільства. Протягом XIX ст. значну частину соціальних функцій шляхти перебирала на себе інтелігенція. Взаємозв'язок між шляхетським походженням і приєднанням до інтелігенції не був однозначним. Звісно, заможніші верстви мали значно ширші можливості для забезпечення дітям високого рівня освіти, що цілком підтверджується даними про соціальний склад студентів університетів. Проте освіта ставала дедалі доступнішою для вихідців із простолюду, відкривала для них соціальні ліфти, розцінювалася в родині як інвестиція в майбутнє, забезпечення дітям стабільного заробітку. Водночас через освіту відбувалася декласація дрібної шляхти: переселяючись у міста в пошуках кращого життя, йдучи на державну службу, шляхтичі нерідко втрачали зв'язки з родинним гніздом і соціальні привілеї²⁸. Врешті-решт, зубожілі шляхетські родини не завжди могли знаходити кошти для навчання дітей.

Тенденції до виокремлення інтелігенції на тлі ідеології Просвітництва простежувалися ще з останніх десятиліть XVIII ст. Зріс суспільний престиж інтелектуалів, їх затребуваність у контексті проведення реформ, а разом із нею — і

²⁷ Крикун М. Львівський університет австрійського періоду (1784—1918). *Encyklopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*: у 2 т. Львів, 2011. Т. 1. С. 38—53; Finkel L., Starzyński S. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. Lwów: Z drukarni E. Winiarza, 1894; *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie* / Red. A. Redzik. Kraków: Wyd-wo Wysoki Zamek, 2017.

²⁸ Бучко Р. Дрібна шляхта Прикарпаття на зламі XVIII—XIX ст. (за метричними книгами ЦДІА України у Львові). *Шоста геральдична конференція*. Львів. 1997. С. 107.

вплив на найвищих рівнях. З боку аристократії зростав попит на здобуття якісної освіти, а водночас і тиск на уряди в цьому напрямі та готовність долучатися до фінансування освітніх закладів. Чиновники, літератори, вчителі змінювали обличчя міст. Глибокі перетворення відбулися в читацькій культурі: якщо досі основною літературою були молитовники, які багаторазово перечитувалися, то тепер з'явилося чимало пропозицій, зокрема художні твори і преса. У Львові наприкінці XVIII ст. діяли книгарня Карла Пфаффа, книгарня і друкарня Піллерів та інші, в яких можна було придбати літературу з різних регіонів Габсбурзької монархії. Додатковим чинником формування інтелігенції у Львові був столичний статус міста²⁹. На середину XIX ст. інтелігенція стала помітною соціальною групою з притаманними їй характеристиками, хоча число інтелігентів ще не зросло настільки стрімко, як на зламі XIX—XX ст.

Формування інтелігенції відбувалося на основі соціально-професійних груп, які не вписувались у традиційну соціальну стратифікацію. Нове покоління не бажало надягати чиновницький мундир і спрямовувало свій інтелект на літературу, видавничу діяльність, стаючи літераторами, перекладачами, людьми розумової праці. У Російській імперії більшість із них належала до соціальної категорії різночинців, що опинилися на маргінесі станового поділу, з нечітко визначеними правовими межами і слабо вписувалися в законодавчо сформовані критерії основних чотирьох станів суспільства: дворянства, духовенства, міщанства і селянства. До них долучалися й ті, хто на час чергового перепису не встигав приписатися до будь-якого стану, прагнучи перейти з менш привілейованого до більш привілейованого. На відміну від основних станів верховна влада не забезпечила їх чіткими законодавчими нормами.

Помітною групою ставали вихідці із церковнослужителів, які після закінчення духовних навчальних закладів відмовлялися від духовної кар'єри й переходили на цивільну службу. Їх із представниками дворянського стану об'єднували несплата подушного податку та право навчатися, хоча і в непривілейованих навчальних закладах, а з іншими — заборона набувати в приватну власність землю, селян, фабрики і заводи. Вони не мали права записуватися в купецтво та до цехів, а тому служба в урядах ставала для них єдиним джерелом існування. Із запровадженням звання почесного громадянства 1832 р. до різночинців віднесли дітей особистих дворян та дітей священнослужителів, якщо вони вступали на світське навчання, а також дітей міщан і купців, які закінчували нижчі навчальні заклади. Можливість їхнього вступу до шкіл була обумовлена в статутних положеннях, зокрема, їх охоче приймали до Херсонського училища торгового мореплавства (1834). Вони залучалися до формування цехів «вільних матросів» у містах Олешки та Нікополь, які обслуговували військові пароплави на Чорному морі.

Ліквідація кріпацтва та інші реформи 1860—1870-х років, що зламали старі перегородки, вплинули на чисельність різночинців. Мотивація для пере-

²⁹ Janowski M. *Narodziny inteligencji. 1750—1831*. Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydwo Neriton, 2008.

ходу з одного стану до іншого знизилася, оскільки було ліквідовано обмеження на професійну діяльність. На цій основі почала формуватися творча, різночинна інтелігенція, яка працювала в усіх сферах і галузях господарства. У Російській імперії під інтелігенцією все частіше розуміли прогресивно налаштовану освічену людину, незалежно від її соціального походження, яка обрала для себе розумову працю. Характерною рисою цих людей, крім освіти, ставало критичне сприйняття дійсності й опозиційне ставлення до верховної влади, а також усвідомлення своєї спорідненості з народом, свого громадського обов'язку і прагнення до служіння рідному краю. Їм довелося відмовлятися від спрощеного погляду на світ і культивувати духовне життя не лише в межах релігії.

Узагальненою ілюстрацією таких постатей можуть стати сюжети з біографії Пантелеймона Куліша. Не маючи дворянського звання, він став учителем російської словесності Луцького дворянського повітового училища і прагнув у 1841 р. здійснити топографічні та історичні дослідження для Київського товариства любителів історії і слов'янорусських старожитностей. Однак адміністрація не давала дозволу на огляд архіву Луцького замку. Він змушений був особисто звернутися за підтримкою до Д. Бібікова. Час на посаді вчителя П. Куліш використав для вивчення польської і французької мов. Це дало йому змогу читати в оригіналі твори багатьох авторів, які становили більшість тієї частини училищної книгозбірні, що була конфіскована в польського магната Нарциса Олізара, учасника Листопадового повстання 1830 р. Найчастіше вибір інтелектуальної праці диктувався індивідуальними захопленнями та уподобаннями. Працюючи в 1845—1852 рр. у Немирівській гімназії, вчитель російської словесності Михайло Чалий, попри відірваність від визначних осередків культури, прагнув досягнути високого музичного й художнього мистецтва. Долучитися до цих царин творчості йому допомагали гімназійні колеги — Новотний і Грузинський, які мали солідний запас знань з теорії та історії мистецтв, до того ж останній чудово грав на скрипці³⁰.

З-поміж соціально-професійних груп інтелігенції освітою, родом діяльності і становищем у суспільстві вирізнялася університетська професура. За походженням вона була у своїй масі різночинною. В її складі перебувало небагато дворян, які й надалі віддавали перевагу військовій та статській службі. Вони, якщо й володіли землею, то в невеликій кількості. Дехто з них, як-от Іван Вернадський (батько Володимира Вернадського), відпускали своїх селян на волю³¹. Виділяється й група професорів, які походили з середовища середнього і нижчого духовенства (Осип Бодянянський, Костянтин Неволін), які спершу навчались у духовних закладах. Дехто з них мав батьків інтелігентної професії (Ізмаїл Срезневський, Микола Бунге), а дехто й службовців (Дмитро Каченовський). Микола Костомаров був сином поміщика і кріпосної селянки.

³⁰ Прищеп О.П. *«Міся зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Рівне: М. Дятлик, 2019. С. 155.

³¹ Эймонтова Р.Г. *Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической*. Москва: Наука, 1985. С. 222.

За твердженням дослідника української інтелігенції в підавстрійській Галичині Святослава Пахолківа, у німецькомовному просторі Центральної Європи розвинулася власна модель середнього класу, так зване бюргерство, а її елементи — тією чи іншою мірою — через вплив держави було поширено й на інші народи Габсбурзької монархії. До цієї моделі входили підприємці, лікарі, адвокати, професори та вчителі, судді, чиновники вищих рангів, інженери, а як перехідну групу тут розглядають зорієнтованих на місто заможних селян, митців, офіцерів, дрібних службовців. Об'єднувала всі ці групи «спільна культурна складова, т. зв. бюргерська культура, яка значною мірою ґрунтувалася на раціоналістичній основі класичної освіти та охоплювала такі елементи, як спільне розуміння самих себе, життєвих настанов, частково також однаковий стиль життя». Ціннісні орієнтації бюргерської культури були пов'язані з модернізацією та лібералізмом³².

Питання про інтелігенцію як соціальне явище та його національні конотації є неоднозначним. Особливістю формування української інтелігенції в Галичині стало те, що аж до другої половини XIX ст. її здебільшого представляло греко-католицьке духовенство, а перші покоління світської інтелігенції були вихідцями з його родин, що суттєво позначилося на ідеології і практиці українського національного руху. Ті ж вихідці з етнічно українських родин, які здобували світську освіту, доволі часто полонізувалися, бо перехід на польську мову в щоденному вжитку випливав з кар'єрних практик, професійного середовища чи був продиктований запитами клієнтів. Додатковим чинником денационалізації в усіх західноукраїнських регіонах під владою Габсбургів було те, що в містах й містечках, як правило, українці не становили етнічної більшості.

Історики дискутують щодо змісту терміна «інтелігенція» та критеріїв належності до цієї верстви. Західна історіографія співвідносить його з декласованою шляхтою і дрібноміщанством, які працювали в інтелектуальній сфері (так званий творчий клас). Прихильники соціального підходу до визначення інтелігенції вважають, що її межі є чіткими, а підставою для зарахування до її числа є професійна діяльність і освітній рівень. Натомість у культурно-філософському підході наголос перенесено на світогляд, мораль та виконання зобов'язань, які накладає суспільство³³.

В українському суспільстві, де вищі заможні верстви були денационалізовані, інтелігенція стала рушієм націєтворчих процесів модерної доби, а в громадській думці української спільноти, артикульованій переважно у пресі, сформувався образ інтелігента як покликаного й зобов'язаного служити народові, а також такого, що перебуває в «духовній опозиційності» до держави³⁴. Загалом кристалізація інтелігенції як окремої соціальної групи значно більшою мірою характерна для

³² Пахолків С. *Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині...* С. 49—51.

³³ Вараниця А. Вчителі народних шкіл у структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX — початку XX століття. *Новітня доба*. Львів, 2013. Вип. 1. С. 152—166.

³⁴ Касьянов Г. *Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: Соціально-політичний портрет*. Київ: Либідь, 1993. С. 12.

східноєвропейського простору (це поняття виразно притамане росіянам, полякам, українцям), ніж для західноєвропейського.

Культурні і наукові контексти «збирання етнічної спадщини». Втрата автономного статусу Гетьманщини і серйозні інтеграційні заходи Російської імперії не зупинили формування її культурно-інтелектуального середовища. Ба більше, реакцією значної частини шляхетських родин на ці події стали прояви локального патріотизму, з ностальгічною тугою за втраченими можливостями. Характерним було пробудження інтересу до власної історії і культури, які належало зберігати і примножувати, аби не втратити власної ідентичності. З'явилися історичні праці, хроніки, літописи, серед них найяскравішою стала «Історія Русів», автор якої заперечив ідею про спільне походження росіян і українців і став прикладом з'ясування власної культурної спадщини.

Хвиля романтизму з гострим зацікавленням народною культурою, мовою та місцевою пісенною традицією найбільше проявилася в Харкові, й не без професорського впливу. Його вияв пов'язують з постаттю Петра Гулака-Артемовського, університетського професора, що заснував літературний гурток, який провадив активну видавничу діяльність. Гулак-Артемовський, який спершу викладав польську мову, та його учні, зокрема Левко Боровиковський, Опанас Шипоцький та Павло Науменко, вправлялись у перекладах польських творів народною мовою, засвоюючи при цьому романтичне світобачення. Ці заняття знаходили підтримку як серед місцевих читачів, так і серед поляків. Бурлескний переклад-варіації балади А. Міцкевича «Пані Твардовська», який зробив Гулак-Артемовський, дістав високу оцінку від автора оригінальної версії твору³⁵.

«Украинский вестник», «Украинский журнал», «Украинский альманах», «Украинский сборник» стали виданнями, які ознайомлювали читачів з новими ідеями. Серед названих вирізнявся «Украинский вестник», що розширював той простір, який читачі ототожнювали з Україною, поки що без символічної географії. Велику роль у цьому відіграв Ізмаїл Срезневський, викладач Харківського університету, який відбирав до вісника матеріали, що стосувалися не лише Слобідської України, а й історії колишньої Гетьманщини. Окрім того, Срезневський став відомим також публікацією народних дум у «Запорожской старине», які дослідник творчості романтиків Агапій Шамрай визначив завдяки не притаманному народним творам вживанню назви «Україна» у значенні національного організму, а не краю чи землі³⁶. У своєму світобаченні харківські просвітники керувалися передусім ідеями Йоганна Гердера, роздум якого про Україну став важливим для їх заглиблення в народну стихію. У Харкові не лише знали його тексти, читали Шлегеля, Фіхте, а й слухали курси їхніх безпосередніх учнів, зокрема професорів Йоганна Шада, Дітріха Кристофора Роммеля та Фердинанда

³⁵ Kozak S. *Polacy i Ukraińcy: w kregu myśli i kultury pogranicza: epoka romantyzmu*. Warszawa, 2005. S. 44, 53, 55.

³⁶ Маслійчук В. «Від України до Малоросії». Регіональні назви та національна історія. *Україна. Процеси націотворення* / Упоряд. А. Капеллер. Київ, 2011. С. 238, 241.

Швайкарта ³⁷. Романтичні ідеї про мову, фольклор та народ вилились у «знайдення» народу, який говорить малоросійською чи південноросійською мовою. Срезневський дав їй назву «українська» і назвав самостійною.

Виразником життя і духу народу було визнано розмовну мову. Поворот до народної творчості підвів до того, що романтики почали виокремлювати «тіло» народу, окреслювати його географічні межі проживання, а завдяки виходу збірок народних пісень серед освічених верств почало формуватися уявлення про малоросійський чи південноруський народ, введення його характеристик до частини свого культурного коду. Професорська колегія відіграла значну роль у тому, що Слобідська Україна помітно зблизилася з колишньою Гетьманщиною, а не з внутрішніми російськими губерніями.

До кола харківських романтиків належали поети Амвросій Метлинський, Михайло Петренко, Яків Щоголів та інші, які творили власне середовище комунікації і творчості, об'єднуючись спільним захопленням народним буттям і красою українського поетичного слова. Михайло Петренко, автор пісні світового значення «Дивлюсь я на небо...» ³⁸ народився 1817 р. у Слов'янську і, як стверджував його перший біограф А. Метлинський, «проживав та вивчав мову і побут в місті Слов'янську і його околицях». У 1836 р. він вступив до Харківського університету, який закінчив у 1841 р. Потім працював у освітньому відомстві. Якийсь час був наглядачем повітового училища в м. Лебедині. Він є автором 19 поезій, надрукованих упродовж 1841—1848 рр. у харківських альманахах «Сніп», «Молодик», «Южный русский сборник».

У колі харківських романтиків помітна роль належить Миколі Костомарову, з яким вони познайомилися спершу через його збірку поезій «Вітка». Ось як згадував про це Олександр Корсун, видавець альманаху «Сніп»: «Хто ж такий цей Галка? Я пішов до Університетської типографії, де друкувалася “Вітка”, і там перший раз дізнався, що Галка — псевдонім Миколи Івановича Костомарова. Там же отримав і його адресу. Він мешкав, в сусідстві зі мною, на Конторській вулиці. Я пішов до нього; він був удома. Ми познайомилися і зійшлися на спільній любові до малоросійської мови» ³⁹.

Тож у 1820—1830-х роках для інтелектуалів засвоєння ідей романтизму було способом приєднатися до європейського простору. Петербург перестав бути головним транслятором нових ідей, і у Російській імперії з'явився «внутрішній Захід» ⁴⁰.

Якщо окреслити наукові здобутки і почати з філософії, то її дослідження концентрувалося крім університетів у Київській духовній академії і полягало у

³⁷ Земський Ю. *Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст.* Хмельницький, 2011. С. 199.

³⁸ *Пісні літературного походження.* Київ: Наук. думка, 1978. С. 458.

³⁹ Ясь О. *Багатоликий Микола Костомаров.* Київ: Либідь, 2018. С. 47.

⁴⁰ Шпорлюк Р. *Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща.* Київ: Дух і Літера, 2013. С. 354.

вивченні німецької ідеалістичної філософії. У духовній академії склалася релігійно-філософська школа, яка прагнула з'ясувати співвідношення віри і знання для формування світогляду людини.

Становлення природничих наук відбувалося в університетах, хоча називати цей процес успішним не доводиться. Брак кадрів, відсутність необхідного обладнання, лабораторій призупиняли темпи їх розвитку. Більшість започаткованих кафедр не була заповнена штатними працівниками. За такої ситуації більшість викладачів почали засвоювати європейські наукові досягнення з природознавчих наук, зайнялися перекладами основних наукових творів з математики, фізики, астрономії, хімії. На їх основі готували підручники і посібники для студентів та власні лекційні курси. Далеко не всі з них поділяли вже панівні наукові знання, як-от атомістичну теорію. Практично всю першу половину XIX ст. на кафедрах провадилася навчальна робота, а науково-дослідна була відсутня ⁴¹. Деяким викладачам вдавалося підготувати зразкові посібники та якнайповніше подати в них новочасні наукові досягнення. До таких варто віднести харківського професора хімії Фердинанда Гізе, який у «Всеобщей химии» відобразив усі її розділи. Як про виняток можна говорити про вчених, які не лише освоїли досягнення європейських попередників, а й зробили свій внесок у розвиток наукових знань. Серед них Тимофій Осиповський, професор Харківського університету, який підготував тритомний «Курс математики» і висловив спостереження, що випереджали тогочасний рівень науки, зокрема щодо теорії світла. Першим розпочав повноцінну науково-дослідну роботу на кафедрі фізики лише з 1859 р. Василь Лапшин.

Таке саме запізнення з організацією науково-дослідної роботи спостерігаємо і в Університеті св. Володимира в Києві, де перші тридцять років практично не було власних досліджень. Лише з упорядкуванням фізичного кабінету і метеорологічної обсерваторії, що їх здійснив Ернест Кнорр, почали ставити експериментальні досліди.

Дещо кращими були справи з геологічними дослідженнями, бо за першу половину століття було укладено геологічні карти Європейської Росії і розпочато вивчення Донецького басейну. Саме таке визначення — Донецький басейн — з'явилося завдяки уродженцеві села Ярошівка (Харківський повіт) Євграфові Ковалевському, який після закінчення Слобідсько-Української гімназії та Петербурзького гірничого кадетського корпусу відбував практику на Луганському ливарному заводі. Удруге він потрапив сюди вже як член Ради департаменту гірничих і соляних справ Міністерства фінансів із завданням дослідити поширення корисних копалин у краї. Є. Ковалевському належить перший геологічний опис Донецького кряжа, опублікований у відомчо-галузевому часописі ⁴².

⁴¹ *Українська культура першої половини XIX століття*. Київ: Наук. думка. 2008. Т. 4. Кн. 1. С. 650.

⁴² Ковалевский Е.П. Опыт геогностических исследований в Донецком горном кряже. *Горный журнал*. 1827. Кн. 2; Його ж. Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа. *Горный журнал*. 1829. Ч. 1. Кн. 1/3.

Незадовільний стан наукових розробок визнавала й регіональна влада. Коли постала потреба з'ясувати демографічні й природні ресурси малознаного для імперії Південно-Західного краю, Д.Г. Бібіков ініціював створення Комісії з опису губерній Київського навчального округу (1851—1864). До її складу увійшли університетські професори, які впродовж кількох років вивчали території округу, його водойми, рельєф, кліматичні умови, корисні копалини, чисельність і густоту населення. Розпочалося вивчення флори і фауни українських регіонів на основі вчень Карла Ліннея і Жака Батиста. Для цього закладали і збагачували ботанічні сади при університеті, збирали численні колекції та гербарії і, як наслідок, було розпочато планомірну інвентаризацію українського рослинного і тваринного світу.

Найуспішнішим стало народознавство, яке відразу почало формуватися на рівні європейської науки, пройшовши шлях від емпіричних до наукових знань. Етнічний розвиток українців відбувався за такими ознаками, як розмовна мова, територія поселення, побут, форми культури, походження. Хвиля романтизму спонукала до вправ написання текстів народною мовою та заняття етнографією, що ставало модним серед ширшого загалу. Хоча увага до місцевого «матеріалу» не мала означати усвідомлення єдності з народом. Скоріше, це було залученням до найновішої інтелектуальної течії, а також використання нових методів для проведення наукових досліджень народної духовної культури. Так чи інакше, досліджувані питання впиралися в головне — чи слід вважати українців окремим народом.

Найвизначніша роль у процесі пізнання власного народу належить Михайлові Максимовичу, уродженцю Полтавщини, який навчався в Московському університеті й там залишився на викладацькій роботі. Незважаючи на те, що вивчав і викладав ботаніку, він видав у Москві «Малороссийские песни» (1827), передмова до яких стала для сучасників свого роду літературним маніфестом, повним ентузіазму до народної української поезії. Резонанс у суспільстві від цього видання був надзвичайно великим, з ним розпочався новий етап вивчення української фольклористики. І не тільки, адже ця збірка змусила замислитися молоде покоління і про своє походження, і про своє покликання. Пантелеймон Куліш згадував, що після знайомства з нею Микола Костомаров став переконаним українцем, замислюючись про відмінність народного буття Малоросії і Великоросії, а він сам та його друзі з великоруських народників зробилися народниками малоруськими⁴³. З переїздом Максимовича до Києва на посаду ректора університету тут, як і у Харкові, зосередилося коло однодумців, що з ентузіазмом взялися до пізнання власного народу та його творчості.

Москва ж стала центром вивчення слов'янства, що було тісно пов'язане з статтю Осипа Бодяньського, який ще раніше захоплювався українським фольклором, що став для нього містком до вивчення слов'янської філології, етнографії та історії. Познайомившись під час кількох закордонних відряджень з творчістю європейських славістів, учений почав на сторінках видання «Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете», секретарем

⁴³ Ясь О. *Багатоликий Микола Костомаров*. Київ: Либідь, 2018. С. 36, 59.

якого він став 1845 р., друкувати їхні роботи у власному перекладі, зокрема праці найвідомішого славіста П. Шафарика, а також Ф. Палацького, Л. Суровецького та інших, що створювало загальну атмосферу наукового зацікавлення власним народом. Проте найбільшою заслугою О. Бодянського стало видання 1847 р. рукопису «Історії Русів», спершу в журнальному форматі, а потім і окремою книгою.

Формування культурно-інтелектуального простору на теренах західно-українських регіонів мало ту специфіку, що традиційні взаємовпливи зазнавали серйозної трансформації. Приєднання до складу іншої держави, новий адміністративно-територіальний поділ, конструювання Галичини й Буковини як автономних просторів, впливи з Відня — усе це створювало нову реальність і виклики, на які мусили відповідати наступні покоління місцевої інтелігенції, виховані й навчені вже в «німецькій» школі. Це давалося їм немалою ціною та й не одразу, нерідко результатів досягали методом спроб і помилок. Так, 1806 р. декретом Надвірної канцелярії в гімназіях було запроваджено такий порядок викладання історії та географії: спершу вивчати історію рідного краю, згодом — австрійського цесарства, а тоді переходити до всесвітньої історії. Професорам тогочасного Львівського університету, який перебував у статусі ліцею, Галицьке губернаторство доручило написати підручник з історії Галичини, за рукопис якого було визначено відповідну винагороду. Однак у підсумку ніхто за цю справу не взявся. Надіславши кілька запитів, губернаторство 1809 р. вирішило відмовитися від ідеї викладання історії рідного краю, обмежившись у цій частині тільки географією⁴⁴.

Ідейний клімат у середовищах українців на зламі XVIII—XIX ст. визначався потребою пошуку себе й можливостей розвитку в нових умовах. Належало сформувати стратегічне бачення місця західних регіонів у модерному українському націєтворенні, окреслити програму дій, а найгостріше стояло питання інтелектуального ресурсу й сил, спроможних створити і виконувати цю програму. Про ситуацію галицько-руської інтелігенції на початку XIX ст. Іван Заневич писав: «Підростаюча інтелігенція була зовсім молода, нова; вона не мала ніяких патріотичних традицій за собою. Прилучене до Австрії звільнило вправді ті тяжкі обставини, в яких нарід руський жив за часів польського пановання, але з другого боку розпаювало нарід на дві половини, і лишивши невеличку галицьку половинку на її власні сили, підривало дуже звязь зі споминками про народню борбу за свободу, з ідеалами громадського і релігійного житя. Звязь тотя і перше не була дуже велика, бо Галичина слабу брала участь в народнім житю і революціях України, але все ж таки була. Тепер вона ставала ще менчою, так що по крайній мірі в перших хвилях розросту нової галицької інтелігенції дуже тяжко було жите нове навязати до давнього, минувшого, і дати єму ту тверду основу, яку кождому народови дають живі споминки блискучої, хоть нещасливої бувальщини»⁴⁵.

⁴⁴ Finkel L., Starzyński S. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*. Lwów, 1894. S. 185.

⁴⁵ Заневич І. Літературні стремління галицьких Русинів від 1772 до 1872. *Житє і слово. Вісник літератури, історії і фольклору*. Львів, 1894. Т. II. С. 69.

Чималу роль у формуванні світоглядних орієнтирів української інтелігенції в Габсбурзькій монархії відіграло введення її в орбіту німецькомовного культурного простору, що відкривало «цілий світ нових мислей, стремінь, поривів», долучало до європейських культурних інтересів, наштовхнуло на думку поєднати процеси національного відродження з загальноцивілізаційними питаннями поступу людства⁴⁶. У Відні навчалися відомі згодом українські науковці, громадські й релігійні діячі, зокрема майбутній перемишльський єпископ Іван Снігурський, декани богословського факультету і ректори Львівського університету Мартин Барвінський і Яків Геровський, професор богослов'я Перемишльської духовної семінарії, автор граматики української мови й шкільних підручників Йосиф Левицький, галицький греко-католицький митрополит Спиридон Литвинович, громадський діяч, автор підручників і краєзнавчих розвідок, депутат Галицького сейму й австрійського парламенту Антоній Добрянський та багато інших.

Формуванню наукового й громадянського світогляду вихідців з українських земель під час навчання у Відні сприяло відкриття доступу до багатих віденських бібліотек (наприкінці XVIII ст. вони поповнилися чималою кількістю слов'янської літератури із закритих у Галичині й Буковині монастирських книгозборищ). Одним з осередків культурного життя українців у Відні була друкарня й книгарня Осипа Курцбека, створена 1770 р. зусиллями сербських і українських діячів для друкування літератури кириличним шрифтом (щоправда, обсяги її продукції церковнослов'янською мовою суттєво поступалися Ставропігійській друкарні у Львові, Почаївській друкарні, а також ввезенню літератури з Києва, Москви й Петербурга, якому австрійський уряд безуспішно намагався протидіяти). Цікаво, що по смерті О. Курцбека друкарню було продано університету в Будапешті, і саме в ній 1837 р. побачила світ «Русалка Дністровая»⁴⁷.

На зламі XVIII—XIX ст. у Габсбурзькій монархії сформувалося потужне наукове середовище, яке займалося славістичними дослідженнями. Під впливом романтизму й просвітництва всі слов'янські народи в Австрії захопила хвиля національного пробудження. У Чехії значущою була діяльність «патріарха слов'янської філології» Йозефа Добровського, який зіставив церковнослов'янську граматику з народнорозмовними варіантами слов'янських мов. Чеські «будителі», зокрема Вацлав Ганка, привертали увагу суспільства до національної історії в контексті слов'янської. Показовою була доля Павела Йозефа Шафарика, автора книг «Слов'янський народопис» і «Слов'янські старожитності», які закладали основи етнографічних досліджень, доводили спільність походження та європейське коріння слов'янських народів. П.Й. Шафарик жив і працював у Чехії, Словаччині, Німеччині, Сербії. Він підтримував зв'язки з О. Бодянським, М. Максимовичем, Я. Головацьким, І. Срезневським та іншими українськими науковцями.

⁴⁶ Там само. С. 70.

⁴⁷ Андрохів А. «Іллірійська» друкарня і книгарня Осипа Курцбека 1770—1792 р. та її зв'язки з угорською і галицькою землею (Причинок до історії друкарства кирилицею у Відні). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1929. Т. 150. С. 109—120.

Франтішек Палацький висунув ідею боротьби чеської й німецької національних стихій. Ідея слов'янської єдності набула популярності й серед південнослов'янських народів. Тут вона розвинулась у формі іллірійського руху, поштовх якому дало утворення на їхній території Наполеоном 1809 р. Іллірійських провінцій у складі Франції зі столицею у словенській Любляні. Ідеологи руху, серед яких був хорват Людевіт Гай, прагнули «відродження» на Балканах «Великої Іллірії». Вони виходили з тези, що слов'янські народи спільно зможуть успішніше відстоювати свої інтереси ⁴⁸.

Важливу роль у формуванні ідеї слов'янської взаємності відіграв один з ідеологів словацького національного відродження Ян Коллар, який доводив все-слов'янське культурно-просвітницьке месіанство. Великою популярністю користувалася його поема «Донька Слави». Її перші три частини «Зала», «Лаба», «Дунай» символізували річки слов'янського світу. Головна героїня поеми Міна, донька богині Слави й бога кохання Мілека, покликана спокутувати страждання слов'ян, подорожувала їхніми землями, причому автор описував епізоди з історії. В останніх частинах «Ахерон» і «Лета» автор змалював картини слов'янського раю й пекла, куди помістив ворогів слов'ян. Ян Коллар утвердив поняття «слов'янська взаємність», яке обґрунтував у творі «Про літературну взаємність між слов'янськими народами й наріччями слов'янської нації». Цей твір, перекладений багатьма слов'янськими й німецькою мовами, дав підстави для широкого обговорення історичної специфіки та майбутнього слов'янських народів ⁴⁹.

Етнографічні, історичні, філологічні та літературознавчі дослідження сприяли тому, що український народ, його мова і культура потрапляли в поле зору вчених-славістів, представників різних народів. Здебільшого вони, особливо після поглиблення своїх досліджень, робили висновки про етнічну самобутність українців. Між українцями й представниками інших слов'янських народів зав'язувалися наукові контакти, про що свідчить збережене листування ⁵⁰. Дослідження спонукали українських діячів розвивати й поглиблювати ці студії на українському матеріалі, а певність у потребі таких розвідок українці по обидва боки кордону отримували, встановлюючи контакти між собою.

Конфлікт між романтичним слов'янофільством і політичними суперечностями добре відображує позиція тогочасного визнаного авторитета у славистиці словенця Єрнея Копітара, який працював у Відні урядовим цензором, зокрема й українських видань. У 1834 р., отримавши на розгляд поетичну збірку Маркіяна Шашкевича «Зоря», Є. Копітар скористався цією нагодою для викладу ширших роздумів про перспективи нової української літератури. З ходу його думок чітко

⁴⁸ *Історія Центрально-Східної Європи* / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. С. 244—245.

⁴⁹ Кость С.С. Концепція слов'янської взаємності: особливості сприйняття й тлумачення у слов'янському світі (40-ві — 70-ті рр. XIX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: філологія. 2017. № 27. Т. 1. С. 14—18.

⁵⁰ *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49* / Видав Др. Кирило Студинський. Львів, 1909.

випливало, що тогочасне «українське питання» розглядалося не так у наукових, як у політичних, а точніше навіть у геополітичних контекстах: «1) Наша Галичина налічує понад 2 мільйони русинів, Угорщина — 1 мільйон, що для них буде приємною та доречною поява цього твору, написаного їхньою говіркою. 2) Так само доречним він буде для ще 6—7 мільйонів підросійських русинів, що розмовляють тією самою говіркою [...] 4) Із другого боку, слід зважити на те, що наші та підросійські поляки дивитимуться на цю утиснуту дотепер літературу з задрощами та ревнощами. 5) Те саме буде з боку єдино упривілейованих дотепер московських і петербурзьких малоросіян, у чиїх руках державна влада в Росії. 6) Природним ходом речей розквіт цієї нової літератури йтиме коштом польської та великоруської. 7) Отож для Австрії питання стоїть так: чи може й чи повинна вона сприяти цим русинам (малоросіянам) коштом і на осоругу польської літератури? 8) Чи повинна вона це робити коштом і на осоругу великоросійської? Звісно, як наслідок, найбагатші й найблагодатніші провінції російського Півдня з населенням 6—7 мільйонів увійдуть у духове протистояння з тамтешньою — петербурзькою державною владою; але ці 6—7 мільйонів лише за виняткових обставин приєднуються до наших 3 мільйонів. Можна закласти 10 до 1, що в Петербурзі швидко знайдуть спосіб, як спрямувати це протистояння на саму Австрію»⁵¹.

Зважаючи на політичний характер питання, Є. Копітар наполягав на тому, щоб рішення щодо подібних видань ухвалював цензор у Львові, який розумів би специфіку місцевих взаємин. Саме на продовження цієї історії та підходу призначений, за наполяганням Є. Копітара, цензором руських книг у Львові колишній вихованець віденської семінарії св. Варвари та чинний професор морального богослов'я Венедикт Левицький заборонив видання «Зорі» з огляду на провінційні взаємини, а галицький митрополит Михайло Левицький викупив майже весь наклад виданої в Будапешті «Русалки Дністрової», щоб зупинити її поширення в Галичині⁵².

До наслідків хвилі «слов'янського відродження» на західноукраїнських теренах належало не лише посилення інтересу до народознавчих розвідок і культури власного народу, а й зародження русофільських настроїв. Одним із перших у Росії про Галичину, Буковину й Закарпаття писав Іван Орлай. У працях «История о карпато-росах» (1804) і «О юго-западной России» (1826) він доводив, що Галичина, Буковина й Закарпаття є частиною «пространтйшого нашего отчества», де проживає «русский народ», який розмовляє київським руським наріччям, а протягом історії був пригноблений поляками й угорцями⁵³.

З ініціативи І. Орлая 1803 р. до роботи в Петербурзі були запрошені вихідці з Закарпаття Петро Лодій, Василь Кукольник та Михайло Балудянський (усі

⁵¹ Мозер М. *Причинки до історії української мови* / За заг. ред. С. Вакуленка. Вид. 3-тє. Вінниця: Нова книга, 2011. С. 324.

⁵² Там само. С. 325.

⁵³ *Матеріали по истории возрождения Карпатской Руси. Сношения Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ой половинѣ XIX вѣка* / Собралъ И. С. Свѣнцицкій. Львів, 1905. С. 41—42.

вони зробили в Російській імперії успішні наукові кар'єри, а М. Балудянський навіть став ректором Петербурзького університету), пізніше — і болгарист Юрій Венелін. У 1822 р. в Галичині побував майбутній член Петербурзької академії наук етнограф і географ Петро Кеппен, який поглибив наукові контакти між галицько-руськими й російськими славістами, опублікував у Росії кілька статей про значення Карпатської Русі для загальноруської діалектології та історії, відзначив мовну близькість⁵⁴. Завдяки участі цих діячів наукові зв'язки між російськими і західноукраїнськими славістами поглиблювалися, а російські науковці та громадськість отримали інформацію про цей регіон.

Початки формування в Галичині русофільських поглядів пов'язують із відвідинами краю російським істориком, редактором, професором Московського університету Михайлом Погодіним, одним з ідеологів російської концепції «офіційної народності», а згодом — і російського панславізму. М. Погодін уперше відвідав Галичину 1835 р. Перед тим він побував у Празі, де встановив зв'язки з П. Шафариком, В. Ганкою та Ф. Палацьким. У Галичині з ним контактували Денис Зубрицький, Яків Головацький, Богдан Дідицький, Северин Шехович, Антоній Петрушевич, Михайло Малиновський, Іван Вагилевич. Більшість із цих діячів згодом окреслили як «погодінську колонію» — середовище для утвердження й поширення русофільських симпатій. На зламі 1830—1840-х років М. Погодін у кількох звітах до міністра освіти Сергія Уварова доводив, що Австрія невдовзі розпадеться, тож Росія має подбати про приєднання Галичини, яку він називав одвічно руською землею, та й загалом посилити свою роль у слов'янському світі як єдина слов'янська держава⁵⁵.

Попри постійні намагання виокремити себе з культурно-інтелектуального простору Речі Посполитої й довести всьому світові відмінність від поляків, галицькі українці все ж орієнтувалися на зразки культурно-інституційної та національно-творчої діяльності тогочасних польських діячів. Обставини ж, у яких опинилися поляки на зламі XVIII—XIX ст., були вкрай несприятливими для розвитку національної культури. У той час, коли ряд європейських народів, спираючись на політику держави, створювали архіви, започатковували фахове навчання архівістів (як-от у «Школі хартій» у Франції) та починали видавати фундаментальні серії джерел з національної історії (наприклад, «*Monumenta Germaniae historica*»), книгозбірні Речі Посполитої у вирі війн та занепаду державності зазнавали значних втрат. Чимало приватних збірок згоріли в пожежах, бібліотеки бернардинів та єзуїтів були частково вивезені до Швеції, а довершило розграбування культурної спадщини переміщення низки збірок до Петербурга, як, зокрема, вивезення 1772 р. бібліотеки й архіву з Несвізького замку Радзивіллів. Після придушення 1794 р. повстання Т. Костюшка російський уряд оголосив своєю власністю Біб-

⁵⁴ «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України / Відп. ред. Ф.І. Стеблій. Київ: Наук. думка, 1987. С. 24—25.

⁵⁵ Тишинська Е. Погодін і Зубрицький. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1912. Т. 110. С. 101—122.

ліотеку Залуських у Варшаві, яка за фондами могла зрівнятися з бібліотеками Парижа, Лондона і Мюнхена. Її збірка як військовий трофей була перевезена до Петербурга.

Під тиском германізаційних процесів поляки в Галичині відчували потребу спертися на історичне підґрунтя. У краї розгорнувся бібліографічно-антикварський рух, який очолив польський аристократ Юзеф Максиміліан Оссолінський, що став одним із попередників австро-польської орієнтації. За його підтримки у Львові в 1792—1798 рр. виходив «Часопис патріотичних політиків» («*Dziennik patriotycznych polityków*»). Упорядкуванням книгозбірні Оссолінського деякий час займався відомий польський славіст, автор Словника польської мови Самуель Богуміл Лінде, який поповнював її колекцію, подорожуючи різними місцевостями колишньої Речі Посполитої. Літературу також скуповували на організованих урядом розпродажах книжок з колишніх монастирських бібліотек, а деякі примірники передавали власники шляхетських дворів. Спершу Ю.М. Оссолінський планував відкрити публічну бібліотеку в м. Замості, однак врешті 1817 р. добився згоди Франца I на створення у Львові Національного закладу імені Оссолінських (так званий Оссолінеум), для розбудови якого придбав на схилі гори «Шембека» приміщення колишнього монастиря босих кармелітів і костелу св. Агнеси. Заклад одразу задумували не лише як книгозбірню, а й як центр наукових досліджень.

У спогадах мемуаристів XIX ст. сформувався свого роду «культ Оссолінеуму» як осередку науки, зафіксовано барвисті образи його працівників як подвижників своєї справи та читачів — видатних постатей та інтелектуалів тогочасного Львова, серед яких були Александр Брюкнер, Освальд Бальцер, Людвік Кубаля, Майер Балабан, Шимон Ашкеназі, Іван Франко, Михайло Грушевський, Антоній Петрушевич та інші. Львівський Оссолінеум став символом опору германізації, відбудови культурного простору Речі Посполитої та осередком наукового життя міста, в якому поряд працювали сивочолі професори і студенти⁵⁶. Про атмосферу закладу сучасники згадували: «З яким зворушенням бралось вперше до рук стародруки XVI ст., оправлені в обтягнуті шкірою дошки, часто з таємничим суперекслібрисом на початку, або хоча б скромний, але ошатний друк з давніх часів у паперовій нормалізованій обкладинці, потрібний нам для праці. Скільки гарних хвиль переживалося, коли під пальцями вперше шелестіли аркуші старого рукопису, а молоденький дослідник натрапляв на ніким досі не використані, хоча б навіть дрібні матеріали для свого вчительського чи докторського дослідження, яке в тій хвилі було всім його світом. Не було у старому Оссолінеумі 30 чи 40 років тому жодної немудрої попередньої цензури, яка б поділяла працівників на гідних і негідних того, щоб торкнутися рукопису чи стародруку, на патентованих науковців, які можуть отримати все, та “шмаркачів”, яким можна читати лише

⁵⁶ Голик Р. Легенда львівського Оссолінеуму: постаті, видання та соціальна роль бібліотеки Оссолінських в уявленнях галичан XIX—XX ст. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника*. 2010. № 2. С. 674—689.

нові друки XIX і XX століть»⁵⁷. До зібрання Оссолінеуму увійшло й чимало пам'яток української культури, які не розглядали під час її комплектування як щось чуже. Так само «був час, коли Оссолінеум вважалося в нас майже за свою інституцію»⁵⁸.

Поштовхом до розгортання народознавчих досліджень у Галичині стала діяльність польського етнографа і фольклориста Зоріана Доленги-Ходаковського (справжнє ім'я — Адам Зоріан Чарноцький). Уродженець збіднілої шляхетської родини з Білорусії, він за підтримки князя Адама Чарторийського подорожував слов'янськими землями, записував народні пісні та перекази. Став відомим завдяки роботі «Про Слов'янщину до прийняття християнства», де пропонував зосередитися на вивченні протонародної культури, яка зберегла прадавні звичаї та уявлення про світ, що згодом були затерті й уніфіковані цивілізаційними впливами, зокрема християнством; наголошував на спільності слов'янських культур. З. Доленга-Ходаковський записав близько двох тисяч польських, українських, російських та чеських народних пісень, частина яких була опублікована під назвою «Слов'янські співи, зібрані під селянською стріхою». З великим пієтетом він відгукувався про українські народні пісні, сповнені, за його висловом, «старовинних образів і виразів»⁵⁹. У 1817—1818 рр. він побував у Галичині, де контактував з тогочасними українськими ученими: Іваном Могильницьким, Іваном Лаврівським, Модестом Гриневецьким. Вплив ідей З. Доленги-Ходаковського і створеного ним типу літератора-мандрівника, «праця якого була вже чином, який вів за собою інших»⁶⁰, простежувався у творчості наступного покоління романтиків, зокрема Северина Гоцинського та Адама Міцкевича, також у текстах діячів «Руської трійці» можна зустріти «непоодинокі ремінесценції» його думок⁶¹.

Важливим етапом на шляху до повернення учених обличчям до народної культури стало видання в Галичині 1833 р. Вацлавом Залеським першого великого збірника українських і польських пісень з музичним додатком, підготовленим відомим польським скрипалем і композитором Каролем Ліпінським. Майбутній губернатор Галичини Вацлав Міхал Залеський походив із аристократичного роду Речі Посполитої, який протягом XVIII ст. збіднів. Він народився в Олеському замку, свої твори згодом підписував як Вацлав з Олеська. Спершу писав німецькою мовою, а після відвідин Варшави у 22-річному віці перейшов на польську. У Галичині свідомо обрав адміністративну кар'єру, оскільки вважав, що уникаючи цієї ділянки, галичани прирікають себе на довічне управління «чужими», а в

⁵⁷ Łempicki S. *Wspomnienia Ossolińskie*. Wrocław: Nakładem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1948. S. 14.

⁵⁸ Щурат В. Ossolineum. На досвітку нової доби. *Статті й замітки до історії відродження Гал. України*. Львів: З друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1919. С. 56.

⁵⁹ Rawita-Gawroński F. *Zoryan Dolega Chodakowski, jego życie i praca*. Lwów, 1898. S. 44.

⁶⁰ Там само. S. 187.

⁶¹ Кирчів Р. *Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці»*. Київ: Наук. думка, 1990. С. 42.

слušний момент у краю не повинно забракнути належно підготовлених людей, щоб перебрати управління у свої руки. Видана ним збірка народних пісень викликала неоднозначну реакцію в українському середовищі, адже автор, захоплюючись красою і багатством українського фольклору, водночас наполягав на тому, що українська література приречена на єдність із польською як її локальний варіант, а тексти українських пісень опублікував латинськими літерами ⁶².

На культурно-інтелектуальному просторі західноукраїнських регіонів під владою Габсбургів суттєво позначалися тенденції до австрійсько-польського зближення, контури якого були окреслені у зв'язку з Віденським конгресом. На початку 1815 р. губернатор Галичини, граф із Флоренції Пітер Гесс підготував великий меморіал про галицьку справу, в якому правління австрійського уряду в Галичині назвав «малими засобами порівняно з великою справою». Він звертав увагу на те, що після краху Наполеона перед Австрією відкрилися перспективи здобути симпатії поляків, і застерігав Відень перед небезпекою залишитися тут позаду Росії та Пруссії. Сильна прив'язаність поляків до своєї нації не давала, на думку П. Гесса, надій на їх перетворення на німців та австрійських патріотів. Його пропозиція полягала в тому, щоб відвернути увагу польських діячів від зовнішньополітичної арени і зайняти їх внутрішнім облаштуванням у Галичині.

Хоча пропозиції П. Гесса було визнано у Відні надто далекосяжними, а сам він невдовзі був відкликаний з посади галицького губернатора, дещо з його намірів таки реалізували ⁶³. З відновленого 1817 р. Львівського університету лунали заклики до налагодження наукової й культурної співпраці приїжджих австрійських професорів з місцевим середовищем, які підкріплювалися конкретними діями ⁶⁴. Такі кроки не віщували українцям особливо приязних перспектив для національного розвитку, і справді, чимало їхніх ініціатив, що стосувалися насамперед надання молоді можливості навчатися українською мовою, в той час було відхилено. Утім, німецько-польська культурна та наукова співпраця також не набула ширшого розмаху. У період Листопадового повстання її було майже повністю згорнуто, що повернуло різні національні простори в паралельні площини.

Отже, під впливом романтизму культурно-інтелектуальні середовища всіх європейських народів активно цікавилися власною історичною спадщиною та притаманими народам характеристиками, жваво обмінюючись ідеями й знахідками. Справжня «мода» на творення біографії народу захопила й українців, які черпали ідеї та спонуки до діяльності з досвіду інших народів, передусім слов'янського світу, частиною якого вони почувалися. Попри колонізацію і русифікацію значної частини української шляхти, джерелом етнічної культури залишалося селянство, яке зберегло мову, побут, обрядовість і фольклор. Вивчення народу припало до душі багатьом університетським професорам і аматорам, які

⁶² *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego / Zebrał i wydał Wacław z Oleska. Lwów, 1833. S. XLIII.*

⁶³ Łoziński B. *Galicyjski sejm stanowy 1817—1845...* S. 20—22.

⁶⁴ Finkel L., Starzyński S. *Historia Uniwersytetu Lwowskiego...* S. 274—276.

практично все ХІХ ст. займалися цією справою, відкриваючи багатогранність, регіональну особливість виникнення і розвитку національного фольклору. Накопичення емпіричного матеріалу дало можливість підійти до питання про географію розселення українського етносу.

Відтворення культурного простору Речі Посполитої. Поняття «кресів». Упродовж ХІХ ст. на теренах колишньої Речі Посполитої в дискурсах польського руху розгорнулися пошуки «своїх» територій / кордонів, народу / нації, культури / мови, в ході яких відбувалося інтелектуальне й духовне «розпізнавання» вітчизни втраченої і тієї, яку ще належало віднайти. Їх урахування важливе для розуміння світоглядних контекстів, у яких проходило становлення українського національного руху. Відбувалися такі пошуки насамперед у сфері уяви⁶⁵. Послугуючись літературними образами, письменники-романтики шукали аргументи на користь цілісності поділеного простору. Знакові постаті польської літератури ХІХ ст. — Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Еліза Ожешко, вселяли в читачів переконання, що литовські, українські й білоруські землі залишаються частинками загубленої, але не забутої Речі Посполитої.

Відправною точкою конструювання «ідеологічної вітчизни» стало утвердження в історичній пам'яті образу воїна — героїчного захисника Речі Посполитої, втіленого передусім у герої поеми Вінцента Поля «Могорт», славетного лицаря, для якого в житті існували дві найбільші цінності: віра в Бога і захист східного кордону («українських степів»)⁶⁶. Іншим образом, до якого звертались як письменники (Міхал Чайковський, Северин Гошинський та ін.) і художники (Ян Матейко, Яцек Мальчевський), так навіть і історики (Йоахим Лелевель), був старець-пророк Мусій Вернигора, який нібито віщував Коліївщину, падіння Речі Посполитої, а згодом її відродження і процвітання разом з Україною. М. Чайковський, син волинського шляхтича і правнучки гетьмана Івана Брюховецького, відомий також як воєначальник козацьких загонів у турецькій армії Садик-паша, у передмові до роману «Вернигора» стверджував, що в спадщину від предків отримав таку ідею польсько-українського єднання: «Лицарством козаків поставити на ноги Польщу. Братерськістю поляків спольщити козаків»⁶⁷.

З легкої руки того ж В. Поля, вихідця з німецько-французької колонізованої родини, який пов'язав життя з Галичиною, у польській літературі утвердилося поняття «креси», під якими розуміли простір на схід від етнічних земель, де були осередки польської культури. Образ «кресів» з акцентом на історичній лінії став чи не ключовим польським міфом періоду поділів⁶⁸ і ліг в основу уявлень про особливу місію польського народу. Простору «кресів» властиве продукування

⁶⁵ Świątek A. *Gente Rutheni, natione Poloni. Z dziejów Rusinów narodowości polskiej w Galicji*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014. S. 106.

⁶⁶ Mohort. *Rapsod rycerski z podania Wincentego Pola*. Z 24 ilustracjami Juliusza Kossaka. Lwów, [1883]. S. 14.

⁶⁷ Czajkowski M. *Wernyhora. Wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768*. Lipsk, 1862. S. V.

⁶⁸ Beauvois D. Mit «Kresów wschodnich» czyli jak mu położyć kres. *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku* / Pod red. W. Wrzesińskiego. Wrocław, 1994. S. 93—105.

носіїв кількох ідентичностей (осіб, які вільно почувають себе одночасно в кількох культурах), відчуття загрози і «кінця» польської присутності, що має культуротворчу місію, присвоєння описам рідної землі функції «культурного коду» й загострене усвідомлення особливої цінності «малої», «приватної» вітчизни⁶⁹. Польський історик мистецтва і письменник Тадеуш Хжановський для підкреслення значущості в кресовому дискурсі образу «малої вітчизни» застосував поняття «дух території», під яким розумів синтез характеру людей, сформованого в умовах їхніх «малих вітчизн», які виявляються значно тривалішим утворенням, ніж політичні кордони і навіть війни всередині цих спільнот⁷⁰.

Важливим акцентом, що мав об'єднувати в єдине ціле культурно-духовний простір давньої Речі Посполитої, був наголос на емоціях: креси нерідко визначають як «території, які викликають тугу», часто в польській традиції використовують образ «втраченого раю». Ідеалізацію відносин на цих теренах, зокрема між панамі й селянами, їх своєрідний міфічний образ розкритикував французький історик Даніель Бовуа, який запропонував своє бачення соціальних відносин на кресах як українсько-польський конфлікт⁷¹. За його спостереженням, польські землевласники у Правобережній Україні, маєтки яких були розкидані між оселями чисельно переважаючого українського населення, «старались відмежуватися від української стихії та окопатись у своїх дворах-фортецях»⁷².

У той час як у Харкові відбувалося освоєння історичної спадщини Гетьманщини та Слобідської України, «східні креси» було включено в польський національний проєкт як частину майбутньої державності. Поляки обстоювали своє право на Правобережжя через апеляцію до лицарського «права меча»⁷³. Водночас у польській історіографії було влучно підмічено, що до Східної Галичини в польській політичній думці поняття «креси» не застосовували, а відповідно, на її територію не поширювалися різні концепції, що виникали з усвідомленням розпаду річпосполитського простору⁷⁴. Інакше кажучи, східногалицькі поляки

⁶⁹ Uliasz S. *Literatura Kresów — kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego*. Rzeszów, 2004; Совтис Н.М. Українсько-польське пограниччя як мовно-культурний феномен. *Слов'янський збірник*. 2013. Вип. 17. С. 272—281.

⁷⁰ Chrzanowski T. *Kresy czyli obszary tęsknot*. Kraków, 2013. S. 18.

⁷¹ Beauvois D. *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863—1914*. Sejny, 1996; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863). Київ, 1996; Його ж. *Битва за землю в Україні 1863—1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах*. Київ, 1998; Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793—1914). Москва, 2011; Його ж. *Трикутник Правобережжя: Царат, шляхта і народ. 1793—1914*. Київ: Кліо, 2020.

⁷² Beauvois D. *Walka o ziemię...* S. 280.

⁷³ Земський Ю. *Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст.* Хмельницький, 2011. С. 169.

⁷⁴ Wapiński R. *Kresy: alternatywa czy zależność? Między Polską etniczną a historyczną*. Wrocław i in. 1988. T. 6. S. 9; *Polska — Kresy — Polacy. Studia historyczne* / Red. S. Ciesielski, T. Kulak, K. Matwijowski. Wrocław, 1994; *Kresy i pogranicza. Historia, kultura, obyczaje* / Red. Z. Frasz, A. Staniszewski. Olsztyn, 1995.

насправді до останнього намагалися зображати спокій і впевненість у тому, що їх позиції не вдасться похитнути.

Один із способів переосмислення річпосполитської спадщини в нових умовах запропонувала «українська школа» у польській літературі, творцем якої був Міхал Грабовський. Поштовхом для її появи стала збірка пісень, видана М. Максимовичем 1827 р.⁷⁵ До «української школи» належали Антоній Мальчевський, Богдан Залеський, Генрік Ржевуський, Северин Гоцинський, Тимко Падура, Юліуш Словацький і Міхал Чайковський. Вони прагнули зрозуміти причини занепаду Речі Посполитої і створити нове підґрунтя для успішного розв'язання польського питання, яким мало стати взаємопорозуміння між шляхтою і селянством. Феномен козаччини, який раніше сприймався лише як руйнівний елемент, що прискорив занепад батьківщини, було переосмислено, і Запорізька Січ виступала як «козацька річ посполита», де панував дух християнства, братерства та волі, в боротьбі за яку й сформувалося козацтво⁷⁶.

Водночас розмежування в козацькому середовищі з наміром старшини отримати статус російського дворянства спонукав її до ідейного обґрунтування власного привілейованого становища. Взірцем стала польська модель, яка виводила походження шляхти від давніх сарматів. Тож елементи сарматизму як частина шляхетської станової ідеології було перенесено на козацьку старшину. Поява міфології про скіфсько-сарматське походження українців і поляків була пов'язана з творами польського письменника й історика Яна Потоцького.

Щоб ліквідувати вплив польської культури з ідеалами шляхетської демократії і самоврядування та замінити її російською, Микола I вдався до рішучих заходів, аж до виселення поляків на Кавказ і Заволжя. Проте найбільше він прагнув русифікувати шляхту освітою. Йшлося навіть про те, щоб шляхтичів, які опанували російську словесність і закінчили гімназію з XIV чином, звільнити від сплати податків⁷⁷. На створений 1832 р. Київський навчальний округ було покладено цілком конкретне завдання — витіснити польську освітню традицію і культуру і запровадити та зміцнити російську. До цього округу було приєднано не лише правобережні губернії, а й лівобережні — Полтавську і Чернігівську, які вже пройшли певний етап русифікації.

Із заснуванням Університету св. Володимира в Києві Кременець був позбавлений значення і ролі центру польської культури і освіти, яке за ним міцно закріпилося в польському освіченому середовищі. Як примітив уважний російський гвардійський офіцер Віктор Веригін, до Кременця приїздила польська аристократія не тільки для освіти власних дітей, а й для спілкування та спільного проведення вільного часу. До Варшави аристократи не хотіли їхати, бо там панували

⁷⁵ Kozak S. *Polacy i Ukraińcy: w kręgu myśli i kultury pogranicza: epoka romantyzmu*. Warszawa, 2005. S. 88.

⁷⁶ Там само. S. 90, 95.

⁷⁷ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор...* С. 189.

російські порядки і перебувала російська влада в особі цесаревича і намісника Царства Польського⁷⁸.

Щоб керівники навчальної частини не втратили імперських орієнтирів, за їхньою діяльністю пильно стежив генерал-губернатор, постійно вдаючись до настанов та перевірок як гімназистів, так і студентів університету. Чинovníки генерал-губернаторської канцелярії відвідували лекції професорів. Більше того, Дмитро Бібіков переконував Миколу I, що програми гуманітарних наук перевантажені історичними подіями і фактами. На їх основі у студентів буцімто складалося враження, що вони також мають долучатися до вдосконалення державного ладу й суспільних перетворень. Набагато практичніше, стверджував Д. Бібіков, було б зменшити кількість гуманітарних наук, натомість запровадити точні, тим більше, що край потребував технологів, механіків, архітекторів, землемірів, фабрикантів, тих фахівців, яких держава виписувала з-за кордону⁷⁹. Щодо ідейного спрямування, то це ще питання, а от щодо соціальної палітри, то Д. Бібіков досягнув бажаного. За соціальним походженням більшість із студентів походила із безземельної шляхти, адже землевласники відправляли своїх синів на навчання до західноєвропейських університетів. У Київському ж університеті навчалися діти офіціалістів — економів, агрономів, інженерів, котрі працювали в маєтках землевласників та на їхніх цукрових заводах⁸⁰.

Проте куди більшим було прагнення довести не польське, а російське походження краю за допомогою переконливої та достовірної історії, яка б відштовхувалася від політичної і базувалася на пам'ятках археології та документах місцевих установ. Д. Бібіков, будучи виваженим політиком, розумів її мобілізаційне значення і спрямував у потрібне Російській імперії річище. Він створюваному Михайлом Максимовичем і Інокентієм Борисовим науковому товариству надав значення державної установи — Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яку взяв під власну опіку, переконуючи міністрів та й самого Миколу I, наскільки важливо для імперії довести непольське минуле краю. Усупереч однобічній позиції влади Комісія дійшла висновку про його самобутню історію завдяки участі в її роботі справжніх науковців-сподвижників, які змогли реалізувати свої наукові плани і програми, адже отримали від російської держави істотне матеріальне забезпечення, як на виявлення актового матеріалу, так і на видання «Архива Юго-Западной России»⁸¹. Це дало змогу зібрати і зберегти актовий матеріал, виявити його в російських архівах і навіть заснувати Київський архів давніх актів, у якому накопичено історичні джерела для вивчення краю. Більше того, Комісія крім «Архива Юго-Западной России» розпочала видання «Памятников», а також зосередилася над підготовкою українських літописів. Хоча все це було зроблено

⁷⁸ Записки Н.В. Веригина. *Русская старина*. 1893. Кн. 3. С. 696.

⁷⁹ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф. І. № 6739. Арк. 8.

⁸⁰ Бовуа Д. *Гордиев узел Российской империи...* С. 893.

⁸¹ Грушевський М. Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. *Твори: у 50 т.* Львів: Світ, 2004. Т. 6. С. 351.

з однією метою — переконати людність, що Російська держава має законне право на привласнення цієї території, заходи з русифікації мали й неочікувані наслідки. Діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів на практиці посприяла формуванню української ідентичності. Результатом заснування досить широкої мережі навчальних закладів, покликаних русифікувати регіональну шляхту, була поява нового покоління, яке, здобувши освіту, ставало активним учасником реформування держави та її інституцій. Це його представники почали засновувати недільні школи, і саме вони зробили українську мову інструментом творення національної ідентичності, а через надання мові літературного статусу прагнули досягти справедливості в тогочасному суспільстві. Через університети, мережу російських навчальних закладів тисячі шляхтичів почали втрачати польську ідентичність і пов'язувати її хто з російською, а хто з українською. Отже, Російській імперії вдалося зруйнувати єдність культурно-інтелектуального простору Речі Посполитої, на руїнах якої почали формуватися модерні національні культури.

Виступи проти Російської імперії: декабристський рух і польське Листопадове повстання. Сподівання, що Олександр І розпочне реформи й Росія стане конституційною монархією, не виправдалися. Невдоволення наявною політичною ситуацією спричинило появу декабристських організацій, які вважали, що в самодержавній імперії змінити політичний лад можна лише шляхом військового перевороту. Це була єдина спільна позиція, яка єднала декабристів, в інших питаннях майбутнього облаштування Росії їхні північні й південні товариства не досягли єдності. На Правобережжі, де були розквартировані численні з огляду на західний кордон російські війська, служило багато опозиційно налаштованих офіцерів, які стали членами таємних товариств, а Київ було визначено центром ділових зустрічей членів Північного товариства і Союзу благоденства.

Після ліквідації останнього розпочало діяльність Південне товариство, яке було найрадикальнішим і послідовним у запереченні самодержавства і кріпосництва. Його членами часто були місцеві уродженці, які стали офіцерами Другої армії, що квартирувала на Правобережжі, з штаб-квартирою в Тульчині. Головою було обрано полковника Павла Пестеля, яскраво обдаровану особистість. Він як бойовий офіцер брав участь у Бородінській битві, Лейпцизькій «битві народів» і зумів використати свій авторитет для формування однодумців. До Південного товариства долучилася Кам'янська, очолювана С. Волконським та В. Давидовим, і Васильківська на чолі з С. Муравйовим-Апостолом управи.

Невдовзі до них приєдналося Товариство об'єднаних слов'ян, засноване 1823 р. у Новограді-Волинському братами Петром і Андрієм Борисовими та польським революціонером Юліаном Люблінським, яке прагнуло створити федерацію слов'янських демократичних республік. Члени цього товариства пропонували вдатися до рішучих дій і залучити на бік військового повстання селян. Серед них переважали вихідці з незаможного дворянства, зокрема Володимир Бечаснов, Іван Горбачевський, Ілля Іванов, Яків Андрієвич, Яків Драгоманов, Микола Лисовський, Іван Шимков. Була в них і власна соціальна програма:

ліквідація кріпацтва, рівність усіх громадян, зменшення міжстанових обмежень. У 1825 р. його керівники ініціювали вступ до Південного товариства декабристів.

Декабристи влаштували таємні зустрічі й узгоджували плани в Києві під час контрактних ярмарків. Коли постало питання про вироблення програми спільних дій та укладення тексту майбутньої конституції, над нею плідно почав працювати Павло Пестель, пропонуючи фізичне знищення імператорської родини. Програма майбутнього ладу дістала назву «Руської правди». У ній йшлося про розбудову унітарної держави, в якій розпізнавалися етноси — ті, що мали в минулому державність, і ті, які її не мали. Поляків було віднесено до перших, українців — до других, а тому вони підлягали асиміляції⁸². У 1825 р. керівники управ Південного товариства обговорили варіанти перших п'яти розділів «плану конституції» і одногосно висловилися за республіканський лад Росії. Навколо майбутнього імператорської родини порозуміння не знайшли. Не вдалося й домовитися з керівництвом Північного товариства в питаннях часу перевороту, висунення ультиматумів імператору, аби отримати від нього гарантії проголошення конституції.

Південне товариство знайшло рішучих прихильників республіканських ідей серед польських революціонерів, членів товариств «Патріотичного» і «Храмових лицарів». У перемовинах з поляками, як союзниками по підготовці перевороту, група С. Волконського, М. Бестужева-Рюміна і С. Муравйова-Апостола наполягала, щоб «Патріотичне товариство» нейтралізувало у Варшаві намісника престолу цесаревича Костянтина Павловича. На київських контрактах 1824 р. М. Бестужев-Рюмін представив записку про переговори з поляками та про згоду утворити незалежну республіканську державу Польщу. Перемовники від Пестеля обіцяли повернути їй «області не дуже обрусілі», якими вважали західні білоруські і українські землі. Таке рішення внесло розкол у товариство. Є свідчення, що генерал М. Орлов, хоча й вважався ліберальним діячем і був одним із засновників Союзу благоденства, дізнавшись про зміст домовленостей, сказав М. Бестужеву-Рюміну: «Ви не росіянин — прощайте». Під час слідства над декабристами цьому питанню приділили багато уваги, вважаючи його не меншим злочином, ніж військовий переворот. Адже право «роздавати» території мав лише імператор.

Ймовірно, перемовини з поляками спонукали П. Пестеля висловити думку в «Руській правді» про долю прикордонних народів Російської держави, особливо нещодавно приєднаних до імперії. Він писав, що імперія має дбати не про розширення кордонів, а «старатися вводити благоденство в цих широченних володіннях», бо народи, які походять не від панівного племені, «бажають завжди для себе незалежного окремого політичного існування». Це Пестель назвав «правом народності», він також виділив «право благоудобства», за яким великі держави мусять дбати про свої кордони і мають звернути увагу, чи зможе народ захистити «право народності» від посягань сусідів. П. Пестель запевняв

⁸² *Восстание декабристов: документы* / Под ред. М.В. Нечкиной. Москва; Ленинград, 1958. Т. 7. С. 123, 138.

поляків, що Україна буде з Росією «навіки, нерозривно і ніяка сила не відірве її». Отже, полякам, які були революційно налаштовані і вели перемовини з Південним товариством про спільні дії, було обіцяно незалежність за умови прийняття ними республіканського правління й участі у перевороті.

«Руська правда» поділяла верховну владу держави на законодавчу і верховно-виконавчу. Перша надавалася народному вічу, друга — державній думі, а для контролю за дотриманням їхніх повноважень обирався верховний собор зі 120 членів, які називалися боярами. Найрадикальніша частина конституції була спрямована на встановлення тимчасового уряду і конституційного республіканського правління, ліквідацію кріпосного права з наділенням селян землею, частково з поміщицького землеволодіння та общинного фонду.

Пестель вагався, чи варто йому перебрати по-диктаторськи керівництво усіма декабристськими управами Півдня і Півночі. Він постійно наголошував на необхідності спільних дій з одного Петербурзького центру, де розміщувалися б центральні органи влади, штаби армії і флоту, а також на одночасних виступах військових частин. Лише так змовники змогли б швидко замінити старі органи влади республіканськими. Щоб переконати колег з Півночі в необхідності спільної революційної дії, він надсилав своїх однодумців (С. Волконського, О. Барятинського, Матвія Муравйова) з програмою до Петербурга. На з'їзди керівників управ Південного товариства приїздили окремі представники Північного товариства (С. Трубецький, О. Оболенський). Там було ухвалено колективне рішення: знищити монархію, встановити тимчасове правління і нові республіканські органи влади, ліквідувати кріпосне право, скасувати становість. Однак питання майбутнього ладу — централізації чи федералізму — так і не було з'ясовано.

Смерть Олександра І стала приводом до повстання в Петербурзі, яке відразу зазнало поразки. Південне товариство не змогло вчасно його підтримати, бо було заарештовано Пестеля, а посланець із Петербурга зі звісткою про повстання прибув на південь запізно. Навіть за цієї ситуації 29 грудня 1825 р. Васильківська управа на чолі з С. Муравйовим-Апостолом підняла повстання в Чернігівському полку, яке очолили С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін. Сергій Іванович був правнуком гетьмана Данила Апостола і сином знаного імперського дипломата, також брав участь у Бородінській битві та закордонних військових кампаніях. Він заборонив тілесні покарання у підвідомчих йому частинах, а тому солдати готові були виконати будь-який його наказ. Його і брата Матвія очікувала блискуча кар'єра, але брати Муравйови-Апостоли не побоялися підняти повстання. Упродовж кількох днів повстанці зайняли Васильків і навколишні села, але на Київ Муравйов не пішов, прийняв бій з лояльними до імператора частинами і зазнав поразки.

Серед декабристів був і Іван Сухинов, учасник повстання Чернігівського полку. Він був поручиком Олександрійського гусарського полку. Походив із небагатих дворян Херсонської губернії. Брав участь у війні з Наполеоном та в закордонних походах російської армії. Після розгрому повстання Сухинов зміг утекти.

Був затриманий 1826 р. в Кишиневі і засуджений військовим судом до смертної кари, потім вирок було змінено на довічні каторжні роботи. Відбував покарання в Забайкаллі — у Читинському острозі, потім на Зерентуйському руднику. Розробив план заколоту, метою якого було визволення та втеча, але один з учасників заколоту видав підготовку. Сухинова та його соратників було схоплено. Новий вирок був такий: 300 ударів батою, таврування і шибениця. Напередодні страсти Іван Сухинов, знаючи, що на нього чекає, звів рахунки з життям у в'язниці.

Отже, перша спроба повалити самодержавство шляхом військового перевороту провалилася. Декабристи не змогли висунути свої вимоги Миколі I, а той не знав іншого способу порозумітися з опозиціонерами, крім фізичної розправи та заслання в Сибір. Проте повстання декабристів змусило Миколу I усвідомити, що його спричинили вади політичного ладу, негаразди в управлінні і соціальному житті підданих його держави. Щоб зрозуміти, які саме, він розпорядився підготувати «Свод показаний декабристов о внутреннем состоянии России», ретельно підібраний з їхніх програмних документів. Відтоді звід постійно знаходився у робочому кабінеті імператора⁸³, звідки він черпав нові ідеї, спрямовуючи їх на поліпшення імперського управління.

Імператор відразу зауважив, що декабристи орієнтувалися на розвинені європейські держави з конституційно-представницькими інституціями, де людина користувалася громадянськими і політичними свободами, тоді як у Росії зберігалися самодержавство і кріпосне право. Найбільше його вразили конституційні проекти П. Пестеля, який бачив Росію міцною централізованою імперією. Зауважив він і вимоги законодавчого захисту особистих, майнових і деяких політичних прав, як і нарікання на відсутність повноправних законів, складність та запутаність судочинства, чиновницьке свавілля і хабарництво, що їх прагнули позбутися змовники. З проектів декабристів Микола I запозичив низку пропозицій щодо вдосконалення владних механізмів, які сприяли б розбудові економіки держави, систем оподаткування та соціальних відносин, а також її культурної орієнтації.

Повстання декабристів засвідчило, що самодержавство з його інституціями все ще зберігало могутність і здатне було захищатися радикальними методами. Це підтвердило і Листопадове польське повстання 1830 р., учасники якого також розраховували на досягнення мети шляхом військового виступу. Заклик одного з керівників повстання у Варшаві Й. Лелевеля до правобережної шляхти підтримати виступ з лозунгом «за нашу і вашу свободу» знайшли певний відгук. Відбулися шляхетські з'їзди представників таємних організацій Волині і Поділля, на яких було обрано керівників сформованих військових загонів, на Київщині — В. Тишкевича, на Волині — Я. Малиновського, на Поділлі — Я. Сулятицького. З Варшави на Волинь виступив загін кавалерії генерала Юзефа Дверницького,

⁸³ Миронов Б.Н. *Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства.* 3-е изд. Санкт-Петербург, 2003. Т. 2. С. 216—217.

який сподівався на широку підтримку місцевого населення. Генерал був одним з небагатьох польських командирів, який вірив у силу народу. Однак він зазнав поразки від російських військ і змушений був відступити до Галичини, де його військо роззброїли австрійці.

Загони польської шляхти (близько 1200 осіб) зібралися біля с. Красносілки Гайсинського повіту Київської губернії і проголосили початок повстання. Їх очолював літній генерал Бенедикт Колишко, проте цю спробу також чекала поразка, і повстанці здалися австрійській владі. Партизанські загони на Волині під командуванням Кароля Ружицького ще діяли певний час, проте і вони влітку 1831 р. перейшли австрійський кордон.

Масового повстання розгорнути не вдалося. Селянство його не підтримало. Мобілізуючи давні антипольські настрої, російське військове командування пообіцяло звільнення селян від поміщиків-поляків. Відозву до селян фельдмаршала Фабіана Остен-Сакена зачитували у православних храмах, і вони активно на неї відгукнулися, повідомляючи про склади зі зброєю, переміщення повстанських загонів. На Лівобережжі було сформовано вісім полків легкої кавалерії козаків. Тож повстання не набуло повсюдної підтримки та й самим польським повстанцям вдалося здобути лише одну перемогу над росіянами під Боремелем та ще в кількох дрібних сутичках, а потім вони змушені були здатися або перейти австрійський кордон.

Втрати були величезні: Царство Польське позбавлялося конституції, припинилася діяльність сейму, ліквідовано армію. На переконання поляків поразка була спричинена слабкістю командних кадрів та незалученням до повстання народних мас, які б суттєво збільшили чисельність армії. Проте поразку вони трактували не як сигнал до відмови від подальшої боротьби, а як вказівку, що слід вчинити, щоб наступного разу перемогти⁸⁴. Відвага, самопожертва його рядових учасників і організаторів показала, що прагнення до свободи перемогти неможливо.

Під час цього повстання проявилася особистість польського письменника і політичного діяча Міхала Чайковського. У середовищі багатой волинської шляхти, де він сформувався, зберігали козацькі традиції та культивували регіональний патріотизм. Як польський патріот, він, тільки-но розпочалося повстання, разом із бердичівською шляхтою підтримав його. М. Чайковський відпустив своїх селян на волю і створив добровільні козацькі загони, вливаючи їх до польського війська. Сам став ад'ютантом у свого тестя Кароля Ружицького. Про власну участь у повстанні, перебіг місцевих подій, поведінку шляхти, а також докладно про волинську експедицію генерала Дверницького М. Чайковський розповів у «Записках...», опублікованих у «Киевской старине»⁸⁵. Про самого Ю. Дверницького він був невисокої думки: «Годі було зробити більше важливих військових і полі-

⁸⁴ *Польща. Нарис історії* / За ред. В. Менджецького та Є. Брацисевича, пер. з польськ. І. Сварника. Варшава: Вид-во Інституту національної пам'яті, 2015. С. 208.

⁸⁵ Записки Михаила Чайковского (Садык-паша). *Киевская старина*. 1891. Кн. 9. С. 469—475.

тичних помилок, аніж їх зробив Дверницький: він вказав шлях втечі за кордон і, якщо можна так сказати, зневажливого ставлення до обов'язків захисника вітчизни. За це він має бути суворо засуджений як людина, і як громадський діяч»⁸⁶. Після придушення повстання М. Чайковський емігрував до Франції. Його маєток у с. Гальчинець Житомирського повіту Волинської губернії було конфісковано, а його самого на території Російської імперії оголосили персоною нон грата.

Верховна влада Російської імперії використала поразку повстання для зміцнення своєї присутності в українському Правобережжі. Вона вдалася до низки заходів, аби такі виступи на її західних кордонах не повторилися. Напрацювання нової політики наступу на польську шляхту було доручено Комітету західних губерній, створеному 1831 р. за усною вказівкою Миколи I, що надавало його діяльності конфіденційного, а то й таємного характеру. Розпочалася ліквідація посад, які належали до річпосполитської державної традиції і яких не було в самій Російській імперії. Відмінялися назви польських державних установ і посадових осіб з присвоєнням їм російських назв. Збільшувалася кількість установ карально-поліцейського характеру. Почався й процес обмеження участі місцевої шляхти в місцевому управлінні та її заміни чиновниками з внутрішніх губерній Росії. Регулювання вживання державної мови розпочалося із запровадження в судах замість польської російської.

Після капітуляції Варшави почав втілюватись у життя указ про розбір шляхти, і найперше тієї, що активно підтримала повстання. Припинялося надання дворянських привілеїв шляхтичам, які не довели своєї причетності до дворянства ні за походженням, ні за вислугою. Відбувся поділ колишньої річпосполитської знаті на дві соціальні групи. Та, що довела своє шляхетство, ставала привілейованою і дістала російську назву — «дворянство». Інша, ставши непривілейованою, мусіла сплачувати подушний податок, відбувати рекрутську службу, щоправда 15-річну, і за місцем проживання поділялася на сільських і міських обивателів. Перших за російською традицією називали однодворцями, а міських обивателів — громадянами («гражданами»). Тих же, хто мав фах лікаря, учителя, художника чи адвокатську практику, зараховували до категорії почесних громадян. На всі ці заходи — внутрішні переміщення, оформлення нового становища, приписки, отримання видів на проживання — було виділено рік. Той, хто не довів шляхетського походження, мав укласти посімейний список, і вже без відома казенних палат їм заборонялося змінювати місце проживання. Тих, хто цього не зробив протягом року, відносили до волоцюг («бродяг»)⁸⁷.

Розуміючи, що утримати Південно-Західний край у складі імперії на старому адміністративному поділі не вдасться, Микола I пішов на нове структурування імперського простору, створюючи генерал-губернаторство і навчальний округ.

⁸⁶ Фицик І. Листопадове польське повстання 1830—1831 років у «Записках» Михайла Чайковського. *Польське національне повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів* / За ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. С. 53—71.

⁸⁷ *ПСЗ РИ*. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1832. Т. 6. Отд. 2: 1831. № 4869.

Держава розпочала реформування й міського життя, було зауважено істотну відмінність правобережних міст, зокрема понад 200 приватних міст і містечок з розвинутими ремеслами. Про них генерал-губернатор писав, що оскільки вони тривалий час перебували у складі Речі Посполитої, то увібрали в себе її традиції. У них сформувалися громадські, господарські і правові відносини під впливом інших ідей та іншого історичного часу, і вони все ще зберігали залишки Магдебурзького права⁸⁸.

Спроби впорядкувати відносини власника і міщан затягнулися до 1852 р., коли Державна рада розглянула цю ситуацію і дійшла висновку про необхідність укладати договори про умови використання нерухомої власності та про розгляд конфліктних ситуацій на основі російського законодавства⁸⁹. Було впорядковано службу в магістратах. Тим, хто служив до маніфесту генерал-губернатора М.М. Кречетникова від 27 травня 1793 р., надано право на отримання дворянських привілеїв. Ті ж, хто відбував службу за законами російської держави, за якими вона вважалася виборною, таких привілеїв уже не мали.

До реформування управління містами впритул приступив київський генерал-губернатор граф О.Д. Гур'єв (у 1835—1837 рр.), який вирішив, що вже час позбутися їхніх річпосполитських ознак. Генерал-губернатора навіть драгувала назва очільників магістратів, і ті з 1837 р. припиняли послуговуватися званням президентів і переходили на прийняті в російській державі назви — бургомістрів і ратманів. Він поділив міста на кілька категорій. У Житомирі і Балті господарські справи магістратів перебирали на себе міські думи. Що ж до Кам'янця-Подільського, то там припиняла діяльність економічна комісія, створена ще 1805 р. для обрахунку міських статків. У Вінниці, Могилеві і Новограді-Волинському мали бути запроваджені думи, словесні суди, призначені міські старости. Магістрати цих міст мали передати їм усі справи, що стосувалися господарської діяльності. Проскурів, Літин, Брацлав, Хмільник, Бар, Луцьк, Кременець, Володимир, які також за чисельністю містян і кількістю статків наближалися до російських міст, мали за два роки провести у себе таку саму реформу. Летичів, Гайсин, Ольгопіль, Новоушиця, Овруч, Рівне і Острог потрапили в іншу категорію міст, тих, у яких залишалися магістрати і ратуші з попередніми функціями до часу збільшення їхніх міських статків. А от Ямпіль, Сальник, Старокостянтинів, Заславль і Дубно було віднесено до міст, у яких найближчим часом не передбачалося зростання міських статків, а тому вони залишалися зі старими органами влади на невизначений час.

Державна рада узаконила пропозиції О.Д. Гур'єва, вважаючи їх своєчасними та слушними. Унаслідок цієї реформи адміністративно-господарські функції магістратів перейшли до новостворюваних дум, а за магістратами залишався роз-

⁸⁸ *Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи.* Санкт-Петербург, 1879. Т. 5. С. 40—43.

⁸⁹ Воронин А. *Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края.* Киев, 1869. С. 93—99.

гляд судових справ⁹⁰. Подальші зміни полягали вже в ліквідації магістратів. Тож 1849 р. припинив діяльність магістрат у Житомирі, а його кримінальні й цивільні справи передано до повітового суду. Кількість міст, у яких було ліквідовано магістрати з переданням цивільних і кримінальних справ повітовим судам та засновано думи, яким магістрати передавали свої господарські справи, хоч і поовілі, але зростала.

Селяни також потрапили під реформування. Д.Г. Бібіков запропонував Комітету західних губерній так звані інвентарні правила, які б дозволили державі регулювати відносини поміщика і селянина у Правобережній Україні, тоді як таке питання про селян у внутрішніх губерніях Росії навіть не ставилося. Історики назвали їх предтечею ліквідації кріпацтва 1861 р., а міністр державних маєтностей — «справжньою революцією в економіці всього краю»⁹¹. Суть цих правил полягала в тому, що держава встановлювала для селянина розміри панщини, які залежали від величини селянських наділів. Так держава забезпечувала собі спільника в особі православного селянина, якого вона налаштовувала проти католика-пана.

Упорядкування зачепило й цехову організацію у містах, про яку в центрі знали дуже мало. У 1852 р. правобережні губернські правління отримали з центру розпорядження зібрати дані про стан ремесел у кожному місті. Внаслідок ревізування було ухвалено рішення, що лише в містах з розвинутими ремеслами цехи функціонуватимуть згідно з ремісничим статутом. У разі незначного розвитку ремесел та малого числа ремісників ті мали перейти до іншого підпорядкування. Унаслідок цього цехи й цехові управи було ліквідовано, натомість запроваджено спрощене управління, за якого реміснича управа опікувалася кожним ремісником окремо. Очолювали її старшина і двоє його товаришів, яких обирав ремісничий сход на три роки⁹². Так російська держава відмовлялася від цехового ладу і переходила вже на зовсім інші форми управління ремісничим виробництвом.

Після шляхти держава звернула прискіпливу увагу і на єврейство. Здійснено перепис, аби сповна внести його до категорії платників податків та до запровадженої 1827 р. рекрутської служби, а також до створення єврейських цехів.

Отже, Листопадове повстання 1830 р. змусило центральну владу зосередитися на соціальній структурі Правобережжя і вдатися до її трансформації, узаляжнюючи спільноти від держави. З цією метою на Правобережжі, а трохи згодом і на Лівобережжі припинено чинність Литовського статуту, звичаєвого та елементів Магдебурзького права з переходом на регулювання суспільних відно-

⁹⁰ Шандра В. Русифікація Південно-Західного краю після Листопадового повстання 1830 р. *Польське національне повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів...* С. 211.

⁹¹ Бовуа Д. *Шляхта, кріпак і ревізор...* С. 104.

⁹² *ПСЗ РИ*. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1853. Т. 27. Отд. 1: 1852. № 26171: О проекте изменений и дополнений в Своде ремесленных постановлений; Отд. 2: 1852. Приложение к статье 490: Правила о производстве ремесел в малых городах, посадах и местечках, как в казенных, так и в помещичьих. С. 74.

син російськими законами. Втручання держави відтак набувало систематичного характеру і зачіпало всі сфери життя місцевої людності.

Галичани безпосередньої участі в підготовці Листопадового повстання не брали. За твердженням одного з польських мемуаристів того часу Генрика Богданського, напередодні повстання «всі зусилля й намагання тих товариств втягнути й Галичину в спільний національний інтерес були марними й відбивалися від вух нібито якась заморська новина, яка мало кого тут обходила»⁹³. Такий стан почасти впливав із цілеспрямованої політики австрійської адміністрації, яка намагалася запобігати поширенню опозиційних настроїв і спрямовувати увагу населення на розваги й господарські справи⁹⁴. Офіційний Відень дотримувався щодо повстання нейтралітету, і терени Габсбурзької монархії залишилися осторонь від його основних подій.

Щоправда, на звістки про бої з російською армією галичани відреагували, організувавши товариства допомоги, яку намагалися переправляти повстанцям. Також після початку бойових дій у краї формувалися загони, які намагалися перейти кордон і приєднатися до повстанців. Спостерігався і зворотний рух: зазнаючи поразок, повстанські загони прямували до російсько-австрійського кордону, а деякі з них були інтерновані австрійською владою. Тут, хоча й губернатор А.Л. Лобковіч усіляко намагався дотримуватися російсько-австрійських домовленостей, у багатьох випадках повстанці мали справу з місцевими урядниками й населенням, які зустрічали їх як героїв і намагалися допомогти⁹⁵.

Чутки про повстання впливали на політичний клімат у Львові. Хоча поляки намагалися замкнутись у рамках свого національного простору і не довіряли представникам інших національностей, немало австрійських державних службовців, які проходили в Галичині акультурацію, симпатизували польській справі та співчували їй у непростій ситуації. Яскравим прикладом цього був улюбленець студентів, професор всесвітньої історії Львівського університету Йозеф Маусс. На заняттях він заохочував студентів до вільної дискусії, розповідав про історію Речі Посполитої, зокрема її поділи й повстання Костюшка⁹⁶, за що його неодноразово викликали в Галицьке губернаторство для пояснень, а в дні повстання коментував прізвища відсутніх польських студентів так: «пішов виконати свій обов'язок»⁹⁷.

Коли під впливом звісток з Варшави на львівських вулицях дедалі частіше почали з'являтися агітаційні матеріали, що висміювали австрійське правління,

⁹³ Bogdański H. *Pamiętnik. 1832—1848* / Z rękopisu wydał, wstępem i przypisami opatrzył A. Knot. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971. S. 28.

⁹⁴ Białynia-Chołodecki J. *Lwów w czasie powstania listopadowego*. Lwów, 1930. S. 8.

⁹⁵ Каспарек Н. Шлях польських загонів із Поділля й Волині на Галичину в 1831 році. *Польське національне повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів...* С. 133.

⁹⁶ Wöller B. Joseph Mauss. *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. T. 1. S. 21—30.

⁹⁷ Там само. S. 17—18.

губернатор А.Л. Лобковіц спробував відвернути увагу молоді організованим за ради цього балом. Однак танці було зірвано після того, як на дверях залу з'явився вірш, що закликав утриматися від забави з огляду на жертви серед поляків⁹⁸. З-поміж молодих людей у Галичині, які робили спроби долучитися до повстанських загонів, були не тільки поляки, а й українці. Молоді люди спілкувалися між собою в гімназіях та університеті і захоплювалися ідеями польського визвольного руху. Усього в Листопадовому повстанні взяли участь кілька тисяч вихідців з Галичини, у тому числі кожний четвертий студент Львівського університету і 150 учнів гімназій. Є свідчення, що над імовірністю долучитися до повстанців розмірковували Маркіян Шашкевич і Микола Устиянович⁹⁹.

Найбільшого розголосу набула родинна історія радника Галицького намісництва Вільгельма фон Райтценгайма, автора проекту положення, яким передбачалося суворе покарання для батьків, чиї сини вирушали до повстанців. Поки губернаторство роздумувало над ухваленням цього документа, до повстання приєднався його єдиний син Юзеф. Юзеф Райтценгайм взяв участь у кількох боях, за мужність був нагороджений золотим хрестом «Віртуті мілітарі», після поразки повстання емігрував до Парижа, де активно діяв у середовищах польської еміграції, сприяючи популяризації «польської справи» на Заході. Мав приязні стосунки з Юліушем Словацьким (у Парижі з дружиною Луїзою і дітьми фактично замінив йому родину) і Ципріаном Камілем Норвідом. У Галичину Ю. Райтценгайм зміг приїхати під час «Весни народів», коли було оголошено політичну амністію, однак батька в живих він уже не застав¹⁰⁰.

За стриманість під час Листопадового повстання Відень віддячив Галичині податковими пільгами і списанням деяких заборгованостей. Однак контакти губернатора А.Л. Лобковіца з представниками польського національного уряду у Варшаві, які домагалися від нього посередництва перед Віднем, спонукали панівні кола відкликати його з посади «з політичних міркувань». Врешті, під тиском Росії офіційну позицію Відня щодо польського повстання було змінено на негативну¹⁰¹.

Набагато більше значення, аніж саме повстання, мало в Галичині відлуння і осмислення його поразки, утвердження культу полеглих і героїзація воїнів. Чималу роль відіграла також поява у краї великої кількості політичних емігрантів-поляків. Здебільшого вони продовжували на галицькому ґрунті звичну для себе конспіративну діяльність, до якої залучали й місцевих діячів. Відповіддю адміністрації стали арешти й ув'язнення, за спогадами сучасників, «достатнім вважалося бути офіцером у революційній війні, щоб стати кандидатом на відкриття кримінального провадження»¹⁰². У підсумку репресії давали зворотний ефект, і

⁹⁸ Bogdański H. *Pamiętnik...* S. 73—74.

⁹⁹ Świątek A. *Gente Rutheni, natione Poloni...* S. 156—157.

¹⁰⁰ Róskau-Rydel I. *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772—1918*. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011. S. 271—287.

¹⁰¹ Galicja (Wyjątek z pamiętników Józefa Reitzenheima). *Pamiętniki polskie*. T. IV. Zesz. 1. Paryż, 1845. S. 14—21.

¹⁰² Bogdański H. *Pamiętnik...* S. 51.

чимало учасників Листопадового повстання згодом активно діяли на боці революції 1848 р.

Долі повстанців склалися по-різному: хтось із часом вирушив до Франції, де приєднувався до еміграційного осередку навколо князя Адама Чарторийського в «Готелі Лямбер» у Парижі, інші, позбувшись зброї, шукали можливостей повернутись до Варшави, а були й такі, хто, опинившись перед загрозою конфіскації маєтків та арештів у Росії, ухвалював рішення затриматися в Галичині. Серед останніх був, зокрема, майбутній маршалок Галицького сейму, а на той час ще молодий князь Леон Сапега. Втративши конфісковане російською владою родинне гніздо в Теофіполі, він із сім'єю й кількома слугами опинився за кордоном без засобів для існування: «Я знаходився у величезній непевності щодо того, що маю далі робити. У мене не було надій, що я зможу повернутися до краю й до маєтку. Переїхати за кордон, жити на віддалі від своїх, здавалося мені жахливим. Я вирішив спробувати, чи не вдалося б мені оселитися в Галичині. Я не знав тієї частини Польщі, але це була Польща й мешканці — поляки. Я написав до князя Костянтина Чарторийського, вуйка моєї дружини, який мешкав у Відні, з проханням, аби він виробив мені паспорт для Галичини. На мій подив я отримав з Відня урядовий паспорт, підписаний самим князем Меттерніхом, для мене, родини й слуг, на необмежений термін. Мало що в житті наповнювало мене такою радістю, як той паспорт. Донині дякую Богові, що дозволив мені осісти між своїми та увільнив від емігрантського життя»¹⁰³.

Згодом Л. Сапега відновив доступ до коштів родини і створив для неї новий осідок, викупивши замок Красічин поблизу Перемишля, який на наступні десятиріччя перетворився на потужний центр громадського життя на українсько-польському етнічному пограниччі. Через тиск російського уряду й відносну ліберальність австрійської влади Галичина вже на середину XIX ст. перетворювалася на осередок польського національного життя, а польські аристократи, що облаштовувалися в краї, невдовзі посіли в ньому владу, суттєво вплинувши на становище українського національного руху та польсько-українські відносини.

Для українського національного руху в Галичині Листопадове повстання стало важливим етапом. Воно змусило замислитися над власною програмою дій, сприяло розмежуванню національно-політичних орієнтацій, які виразно окреслилися вже під час «Весни народів». Яскравим прикладом цього впливу була діяльність у 1830—1840-х роках у Львівській греко-католицькій духовній семінарії польських таємних товариств і розповсюдження забороненої літератури. Долучення до польського руху було для української молоді символом прогресу. Дехто з молодих українців підкреслював солідарність, вносячи елементи червоного кольору в одяг. Водночас повз увагу українських діячів не проходило й те, що польські революціонери загалом не зауважували «руське питання» або ж враховували його тільки в соціальному контексті; для них самоочевидним було

¹⁰³ Sapieha L. *Wspomnienia. Z lat od 1803 do 1863 r.* / Z przedmową S. Tarnowskiego; wydał B. Pawłowski. Lwów; Warszawa, 1914. S. 180—181.

те, що русини мають спільно з ними прагнути відновлення Речі Посполитої. Програючи полякам у дискусіях про історію, передусім через гострий брак національного гранднративу, українські студенти починали глибше цікавитися історичними й мовними проблемами, а згодом ставити питання про можливість власного, не пов'язаного з поляками національного визволення.

У 1880-х роках, на відзначення 50-ї річниці Листопадового повстання на Личаківському цвинтарі у Львові було споруджено меморіальний комплекс його ветеранам. Їхні могили оздоблено залізними хрестами з білими таблицями, через що комплекс назвали «Залізною компанією». Окремо споруджено кам'яний саркофаг, оздоблений військовими символами зі скульптурою молодого орла. Спереду його прикрашають символи Польщі, Литви та Русі — «Орел», «Погоня» та «Архангел Михаїл» і латинський напис з Вергілія «Щоб з наших останків постав якийсь месник»¹⁰⁴.

Статус і сфери використання української мови. Своєрідність мовної ситуації в губерніях Російської імперії, у яких масово проживали українці, на початку XIX ст. та й усю його першу половину, полягала в тому, що лише селяни залишалися основними носіями української мови. Ще Іван Долгорукий 1810 р. зауважував, що для нього кордон батьківщини пролягає там, де він перестає розуміти говірку народу¹⁰⁵. Еліта прагнула до збереження привілеїв і шукала шляхи до кооптації в російське дворянство, а тому переймала його культуру і мову. Одна її частина безпроблемно користувалася кількома мовами: на службі російською, літературу читала польською і французькою, у побуті — українською. Інша, яка чисельно зростала, через причетність до державної служби з її розвинутим російськомовним діловодством не сприймала народної розмовної мови і не бачила за нею перспективи.

Не затребувана була українська мова і в науці. Більшість професорів на час становлення університетів були іноземного походження й читали лекції латиною. Йоганн Шад, професор філософії в Харківському університеті у 1804—1816 рр., видав 1812 р. працю про чисту і прикладну логіку латиною. Проте західні університети в той час уже переходили на викладання національними мовами. Панас Стойкович, перший професор фізики Харківського університету, навіть тритомний курс фізики написав рідною йому сербською мовою.

Великою заслугою Івана Котляревського як творця літературної української мови було використання усної народної творчості під час написання найяскравішого твору нового часу, яким стала «Енеїда». Становлення українського художнього слова не відбувалося по висхідній. Крім упередженого ставлення держави деякі українські діячі також вважали, що українська мова не матиме майбутнього. Михайло Максимович міркував так: якщо давньоруська мова стала основою

¹⁰⁴ Харчук Х. Польські військові поховання у Львові XIX—XX ст. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2013. № 5. С. 298—310.

¹⁰⁵ Долгорукий И.М. Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда, 1810 года. *Чтения в Обществе истории и древностей российских*. 1869. Кн. 2. Отд. 2. С. 64.

великоросійської, то чи варто писати «по-малоросійськи» і штучно підтримувати обласну мову? Він вважав, що народну словесність і навіть твори І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки варто розцінювати лише як пам'ятки ¹⁰⁶.

Щоб зберегти розмовну мову, відродити її вживаність, показати її багатство, розпочалася подвижницька праця зі збирання, впорядкування і класифікації багатожанрового фольклору з метою надрукувати його і винести на широке громадське ознайомлення. Практично для першої половини ХІХ ст. коло можливого функціонування української мови обмежувалося селянсько-міщанським повсякденням та невичерпним фольклорним запасом. Сегмент української літературної мови був незначним, проте саме ці два осередки врятували мову від загибелі. Однак крім цих двох явних проявів з'явився третій, який хоча й перебував у тіні, але його значення було досить вагоме: наукове дослідження історії виникнення мови, її колишніх книжкових стандартів, що припинили своє існування із закриттям Києво-Могилянської академії.

Короткий аналіз мови дав старший учитель губернської гімназії Федір Каруновський у складеному ним 1809 р. описі Полтавської губернії. Він вважав, що мова належить до слов'янських, що вона «обильна и выразительна», що через запозичення з польської відрізняється від великоросійської говірки, проте це не заважає українцям і росіянам порозумітися. У наведеному словнику з 30 українських слів з перекладом на великоросійську їх значення було різним ¹⁰⁷. Автор першої «Граматики малороссийского наречия...» Олексій Павловський, викладач Ніжинського ліцею, зауважив, що українська хоча й маловживана, однак являє собою майже повноцінну мову. А тому її потрібно зберегти, бо хто ж «покаже істинний образ наших предків у минулих часах, якщо ми не збережемо справжнього образу їх думок і наріччя?» ¹⁰⁸. Педагог Павло Білецький-Носенко з Прилук писав українською мовою казки й балади і уклав «Словарь малороссийский или юго-восточный русского языка» (1841—1842).

За кілька років Ізмаїл Срезневський, викладач Харківського університету, уже не сумнівався, що українську мову можна використовувати не лише в літературі, а й у науці. До цього він дійшов, вивчаючи в Харкові українські народні пісні й думи. У статті «Взгляд на памятники украинской народной словесности» (1834) він писав, що українська мова «одна з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступиться, наприклад, богемській щодо багатства слів і виразів, польській — мальовничості, сербській — приємності, що ця мова, будучи ще

¹⁰⁶ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській державі: спроба державного регулювання*. Зб. документів і матеріалів / Упоряд. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015. С. ХVІ.

¹⁰⁷ *Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ — початку ХХ ст.* / Упоряд. Т.Б. Ананьєва. Київ: Наук. думка, 1997. С. 228.

¹⁰⁸ Павловский А.П. *Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малоросское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями*. Санкт-Петербург, 1818. С. 113.

необробленою, може вже рівнятися з мовами культурними щодо гнучкості й багатства синтаксичного — це мова поетична, музикальна, живописна»¹⁰⁹.

Проте українська мова не була затребувана в державному управлінні, у навчанні, освіті, видавничій справі, більше того — була переслідувана, не розвивалася, і для значної частини управлінської еліти російська ставала якщо й не рідною, то принаймні такою, що давала доступ до влади і уможливлювала кар'єру¹¹⁰. Становище мови виявилось показником соціальної картини українського суспільства. Лише нею постійно користувалися винятково представники нижчих верств: козаки, міщани, селяни, подеколи її могли вживати урядовці та літератори. Для більшості селян мова відображала їх приниженість порівняно з власним панством. Зі зміною соціального статусу багато хто з них нехтував своєю мовою, вважаючи її «мужицькою».

Якщо брати до уваги роль армії, церкви та можливості залізничного сполучення, то сегмент використання української мови мав і надалі зменшуватися. Російська мова домінувала в державному управлінні, літературі, освіті, охоплюючи все більше сфер спілкування. Прикладом може слугувати постать знаного українського історика О.М. Лазаревського, закоханого в старовину, київський кабінет якого прикрашали українські килими, плаhti на софі й фотелях, картини Тараса Шевченка. Водночас українську мову він не вживав і навіть не знав її добре¹¹¹.

Польські повстання поділили інтелектуальну еліту Києва на табори. Михайло Юзефович і Віталій Шульгін були переконані, що українцям варто дотримуватись у конфронтації *Росія vs Польща* російської сторони і разом долати спільного ворога. Під цим кутом зору збереження й розвиток самостійної української мови могло зашкодити формуванню антипольської єдності. Вони поділяли ідею «великої російської нації» та сформовані російською історіографією погляди на походження російської держави. М. Юзефович, зокрема, вважав, що Московська Русь пішла від Києва, як і православна віра, що зміцнилася київською освітньою традицією; якщо Київ віддав себе на створення «єдиного отечества», то склалося національне духовне єднання обох народів. З огляду на це, він не погоджувався з теорією про тяглість історії від Київської Русі до козацької України¹¹², а тому не визнавав особності українського народу. Проміжної позиції дотримувався М. Максимович, закоханий у київську старовину. Його тішило, що влада нарешті звернула увагу на Київ та його історичні пам'ятки, зокрема й писемні з їх старожитньою мовою. У 1840 р. він вітав лист Дениса Зубрицького, написаний російською, і висловив міркування з приводу співіснування російської й україн-

¹⁰⁹ Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності... С. XXVII.

¹¹⁰ Томпсон Е. *Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм*. Київ: Основи, 2008. С. 49.

¹¹¹ Стороженко М. *З мого життя* / Упор. і вступ. ст. В. Ульяновський. Київ: Либідь, 2005. С. 180.

¹¹² Пінчук Ю. Київський період творчості М.І. Костомарова: до проблеми самосвідомості історика. *Ейдос*. 2006. № 2. С. 345.

ської мов, які зводилися до того, що в Російській імперії давньоруська мова стала великоросійською, а тому не варто штучно підтримувати обласну мову¹¹³.

Прихильники російської літературної мови вважали її зрілою й самодостатньою, не сприймали навіть ідеї творення літературної української мови, вважаючи її зайвою. Вони почали вести полеміку в місцевій пресі з українофілами, які прагнули створити українську мову, спираючись на народне мовлення. Згодом вони заручилися підтримкою верховної влади, яка вела власну політику й використовувала їхні переконання в інтересах імперії.

Українофіли, відштовхуючись від широкої соціальної бази, селянства, козацтва, міщанства, лише починали творити свій світ патріотів з власною історією, ідеологією і символами, що увиразнювали б національну ідентичність України. Серед головних їхніх атрибутів виступала народна мова, яка транслювала національну культуру і яка ставала в цьому проєкті чи не головною рушійною силою. Їй потрібно було ще надати наукових стандартів, забезпечити єдино визнаним правописом, запровадити масове навчання нею в школі, увести її до храму духовного життя. Їх мотивація щодо конструювання української мови випливала з культурної моделі нації, покликаної виокремити, відмежувати українську ідентичність від російської через виявлення її цінностей та проявів відмінностей, зокрема мовних¹¹⁴. Ішлося про те, щоб утвердити в громадській думці вже призабуту назву спільності — *українці* — замість *малоросів, руських, южно-русов* тощо, а для цього також потрібно було апелювати до мови. Тим більше, що літературна (книжна) російська мова відрізнялася від української літературної, вже не кажучи про розмовну.

Завдання, які поставили перед собою українофіли, поєднували дві великі взаємні проблеми: соціальне становище і мова безпосередньо залежать від розуміння народом власних сил і власної значущості. Одним із засобів досягнення соціального благополуччя і суверенності ставала мова як чинник, за допомогою якого можна було повернути народові впевненість у власних силах, повагу до себе та власної ідентичності. Більше того, українофіли почали і самі говорити цією мовою і співати народних пісень, вдягалися в народний одяг і з'являлися в ньому у громадських місцях, демонструючи в такий спосіб власні переконання. А деякі, йдучи на крайнощі, навіть одружувалися з селянськими дівчатами. Українофіли розцінювали мову як можливість, єднаючись з народом, чинити опір тому поглинанию всього українського, яке здійснювала імперія. Темпи асиміляції зростали з кожним десятиріччям XIX ст. разом із модернізацією, новими можливостями комунікації (будівництво шляхів, розвиток міст, транспортного сполучення), а також з появою в кожному губернському центрі друкарні та преси.

У конструюванні української нації її творці вважали спільність культури і мови наріжним каменем, важливою ознакою повноцінної характеристики народу.

¹¹³ Максимович М. *Листи* / Упор. В. Короткий. Київ: Либідь, 2004. С. 119.

¹¹⁴ Долбиллов М., Сталюнас Д. Введение к форуму «Алфавит, языки, национальная идентичность» в Российской империи. *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 124.

А тому українофіли вирішили розробити чіткі моделі, які сприяли б виробленню орфографії, що базувалася б на фонетичній основі. Пантелеймона Куліша не задовольняла орфографія М. Максимовича, яка зберігала близькість до російської, і він спробував відділити одну від одної¹¹⁵. Водночас Каленик Шейковський у Бобруйську підготував власний правопис, відкинувши твердий знак та запровадивши апостроф. Микола Гатцук, складаючи абетку, не підтримував «кулішівки», апелював до церковнослов'янської писемності, а Тимко Падуро спробував поєднувати польську й українську абетки через латиницю. Серед авторів підручників були також Олександр Кониський і Леонід Яценко. Михайло Драгоманов ґрунтував власний правопис на фонемічному принципі, коли одна літера означала один звук. Оригінальним був і правопис Фортуната Піскунова «Словниця української (або югово-руської мови)», видана в Одесі 1873 р., який пропонував фонетичний правопис з порядком літер за латинським алфавітом. Походження української мови та її історична роль тісно пов'язане з ще більш значущим питанням генези її носія — народу. Якщо Осип Бодяньський стверджував, що київська і полтавська говірки лягли в основу української національної мови¹¹⁶, то, за версією М.П. Погоріна, українцям, не залишалося місця на їхніх землях.

На час приєднання Галичини до Габсбурзької монархії сфера вжитку літературної української мови у краї була вкрай завуженою. Основна причина полягала в тому, що єдиною освіченою верствою в українському суспільстві було греко-католицьке духовенство. Бракувало запиту на літературу українською мовою і з боку навчальних закладів, унаслідок чого освіта здебільшого ставала чинником полонізації. Священники ж за родом занять не мали займатися філологічними студіями і назрілою кодифікацією мови, та й рівень їх освіченості залишався вкрай умовним. Часто вони самі ледь уміли читати релігійну літературу церковнослов'янською мовою, нерідко пояснюючи не зрозумілі для себе й для інших слова чи фрагменти польською. Освітні реформи Габсбургів зрушили справу з мертвої точки. Унаслідок навчання в греко-католицьких парафіяльних школах, де предмети викладали тогочасною руською мовою, число мешканців Галичини, які освоювали нею ази початкової освіти, почало зростати¹¹⁷. Значно посилювалися й вимоги до освіти священників, що в підсумку призвело до формування саме в їхньому середовищі низки освітніх ініціатив та практичних кроків з розвитку навчання рідною мовою.

Однак справа ця на зламі XVIII—XIX ст. була зовсім не простою: «Спершу неясне було розуміння «рідної мови» (*lingua patria*, *Muttersprache*, *National-sprache*) і серед передових тогочасних Українців у центральнім уряді. Всі того-

¹¹⁵ Миллер А. *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. С. 83.

¹¹⁶ Марченко М.І. Українська історіографія від давніх часів до середини XIX ст. *Ейдос*. 2009. Вип. 3. С. 269.

¹¹⁷ Мозер М. *Причинки до історії української мови* / За заг. ред. С. Вакуленка. Вид. 3-тє. Вінниця: Нова книга, 2011. С. 303—308.

часні галицькі Українці не уважали народної мови (*lingua vernacula*) пригідною до школи і до літературної творчості, а продовжуючи літературну традицію з I половини 18 ст., уважали одні літературною і рідною мовою церковно-славянську, а другі книжну макаронічну, сумішку з церковно-славянської, української, білоруської, польської, а з кінцем 18 ст. і московської мови [...]. В тім погляді, що народна мова не може бути літературною їх мовою, утверджувала тогочасних Українців-інтелігентів не тільки літературна традиція з книжною мовою, але й тогочасна польська і московська наука [...]. Супроти того народня мова мусіла сходити на остаточний помічний шкільний середник, коли учитель чи письменник не мали уже ніякого иньшого способу, щоби студенти чи публіка зрозуміли чи то зміст, чи яке поняття, або слово. Поруч живої української мови сповняла ту задачу в разі потреби, як таке саме *malum necessarium*, також польська мова. Тим то під назвою: *lingua patria*; *illyrica*, *ruthena*, розуміли тогочасні інтелігенти-Українці галицькі церковно-славянську мову перед усім, а побіч неї книжну, а не живу народню [...]. Ще менше розумів справу мови австрійський центральний уряд. Під *lingua patria* розумів він і народню, і церковно-славянську мову, а рідко мішав і з польською мовою. Через похибку уживав він дуже рідко слова *russische Schprache* замість *rutenische*»¹¹⁸.

Церковнослов'янська мова, хоча й не була розмовною, усе ж зазнавала інтерференційних впливів польської та української. З цим насамперед стикалися перекладачі, які, не знаходячи в церковнослов'янській термінології сучасних відповідників, мусили замінювати їх «простими виразами». Однак ці труднощі відкривали шлях і до мовних запозичень з російської та створення так званого язичія, за яке згодом вперто трималися галицькі русофіли. Галицько-руські вчені доволі довго не наважувалися взяти за основу граматики української мови її народнорозмовний варіант і намагалися покращувати літературні стандарти церковнослов'янської. Причини цього Михайло Возняк вбачав у тісному зв'язку духовенства з церковнослов'янською мовою та його претензіях на «аристократизм», з яких випливало небажання опускатися на простонародний рівень, зокрема й у мовному питанні. Певні перешкоди створював і страх підважити авторитет Граматики Мелетія Смотрицького, яку ще в першій чверті XIX ст. використовували як підручник із церковнослов'янської мови¹¹⁹. Як влучно зауважив Міхаель Мозер, україномовна література з Наддніпрянщини не могла відразу й одномоментно бути сприйнятою галичанами за зразок, хоч би як вони усвідомлювали єдність української мови, «галичани знали про Єнїду, але вона їм не дуже допомогла, адже вони не писали трагестії»¹²⁰.

¹¹⁸ Андрохівич А. Львівське «*Studium Ruthenum*». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1925. Т. 136—137. С. 48—49.

¹¹⁹ Возняк М. *Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.* Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1911. С. 2—3.

¹²⁰ Мозер М. Недооцінені перемиські внески до розвитку української мови. *Який хосен з критики? Полеміка галичан на сторінках німецької преси 1843—1846 рр.* / Зібрав і до друку приготував В. Пилипович. Перемишль: DOMI, 2018. С. 19.

Першу спробу написання граматики руської мови в Галичині пов'язують з ім'ям Петра Паславського, греко-католицького священника в церкві св. Варвари у Відні. Над граматикою «карпаторуської мови» тривалий час працював Іван Лаврівський. Обидві граматики існували лише в рукописному варіанті й до наших днів не збереглися; про їх існування відомо з кореспонденції та свідчень сучасників. Значну роль у створенні підручників для навчання українською мовою відіграв Іван Могилянський, випускник Віденського університету, який працював ректором дяко-вчительського інституту в Перемишлі і за дорученням митрополита опікувався греко-католицькими парафіяльними школами в Перемишльській єпархії, помітно сприяючи збільшенню їх кількості. За цю діяльність цісар 1818 р. надав йому шляхетство. Займаючись шкільництвом, І. Могилянський міг монополювати добір підручників. У 1816 р. у Будапешті, а згодом ще кілька разів у Львові видано його «Букварь славенорусского языка», на основі якого аж до середини XIX ст. було підготовлено майже всі наступні буквари. Буквар був написаний народною мовою з лише поодинокими вкрапленнями церковнослов'янської в темах, що стосувалися релігії¹²¹. І. Могилянський також був автором розлогої галицької граматики руської мови, у вступному слові до якої під назвою «Вѣдомѣсть о рускомъ языкѣ», за висловом М. Возняка, «привертав гідність українській мові в Галичині»¹²², рішуче ствердивши її самостійність і відмінність від польської та російської. Граматика отримала дозвіл на друк, однак не була видана, найімовірніше, через брак коштів (опублікована 1910 р. вже як історична пам'ятка), передмова ж до неї була перекладена польською та російською мовами, кілька разів опублікована й набула суспільного розголосу.

Перша опублікована в Австрії граматика, в якій українська мова була переплетена з церковнослов'янською, була укладена закарпатцем Михайлом Лучкаєм і видана в Будапешті 1830 р. Її згодом використовував Олександр Духнович. Наступного ж року на розгляд цензури було подано новий рукопис «Граматики руської або малоруської мови в Галичині» авторства Йосифа Левицького, випускника Греко-католицької духовної семінарії у Відні, викладача Перемишльської духовної семінарії. Отримавши рукопис, цензор Єрней Копітар (колишній викладач Й. Левицького) зробив чимало зауважень, а головне — чітко рекомендував українським ученим сконцентрувати зусилля на виробленні літературного варіанта української мови на народнорозмовній основі, бо «неможливо, окрім як не чудом, повернути до життя мертвих». При цьому він радив скористатися досвідом росіян та італійців, щоб подолати «двоїсту мову, одну священну, другу народну»¹²³. Хоча Й. Левицький дуже незначною мірою врахував побажання свого колишнього вчителя й видав граматику в майже незміненому вигляді, все ж вони, вочевидь, наштовхнули його на серйозні роздуми, бо у своїх наступних писаннях він дедалі більше тяжів до народнорозмовного варіанта.

¹²¹ Мозер М. *Причинки до історії української мови...* С. 421—422.

¹²² Возняк М. *Галицькі граматики української мови...* С. 71.

¹²³ Мозер М. *Причинки до історії української мови...* С. 320—321.

Одночасно з непростим процесом відокремлення церковнослов'янського й народнорозмовного варіантів української мови в Галичині намітилися не менш складні тенденції розмежування польсько-українських мовно-писемних переплетень. 1833 р. рукопис «Граматики руської (малоруської) мови в Галичині» представив греко-католицький священник Йосиф Лозинський. Того ж року було видано уже згаданий збірник руських і польських народних пісень В. Залеського, в якому руські пісні подано в латинській транслітерації. У 1834 р. Й. Лозинський опублікував статтю «Про запровадження в руському письменництві польської абетки», а наступного року втілював свої погляди у виданні «*Ruskoje wesile*». Й. Лозинський стверджував, що прийняття українцями Галичини найближчого до передання мелодики української мови польського алфавіту сприятиме її прискореному розвитку на фонетичній основі та популяризації української культури серед західних слов'ян, від яких вона відгороджена кириличним письмом¹²⁴.

Ці події спровокували вибух так званої азбучної війни, слово в якій узяло чимало тогочасних діячів. Маркіян Шашкевич опублікував свою першу розвідку «Азбука і абецадло». Одночасне піднесення голосів з українського й польського боку про запровадження в українській мові латинської абетки свідчило про складне взаємопереплетення в Галичині питань політики, культури й ідентичностей. Частина польського політикуму побачила в запровадженні в українському письмі латинської абетки шанс позбутися претензій українців на окремішність, вирішивши в такий спосіб одну зі своїх проблем. Промовистим підтвердженням того став наступний спалах «азбучної війни» 1859—1861 рр., коли намісник Галичини Агенор Голуховський, здійснюючи стрімку полонізацію системи управління й освіти, спробував — цього разу вже адміністративним шляхом — увести в українському шкільництві латинський алфавіт, розроблений чеським філологом Йозефом Іречком.

Для прихильників прийняття українцями латинського алфавіту такий підхід впливав з процесів творення подвійної польсько-руської ідентичності (*gente Rutheni, natione Poloni*). Основним акцентом у цьому випадку ставало посилення взаємозв'язку й визнання того факту, що мовою освіченої верстви українського суспільства має бути польська. Певні передумови до цього створювали й освітні практики. У спогадах і кореспонденції того часу є неодноразові згадки й підтвердження, що навіть в україномовних сім'ях греко-католицького духовенства на письмі використовували латинські літери, яких навчилися в початковій школі. У цьому разі використання латинської абетки було просто справою звички без глибшого підтексту. Ще й на початку ХХ ст. письмо латинкою нерідко траплялося, зокрема, в листах жінок, освіта яких нерідко завершувалася на початковому рівні.

Утім, у національно-культурному дискурсі українського руху впровадження латинського письма було сприйнято як безпосередня загроза національному існуванню. Спровоковані мовним питанням дискусії вийшли далеко за межі алфа-

¹²⁴ Łoziński J., ks. O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego. *Rozmaitości* (Lwów). 1834. Nr 29. S. 228—230.

віту, і українці згуртувалися навколо думки про те, що саме кирилиця є традиційним і потужним символом їхньої національної окремішності супроти поляків, від якого не можна відмовитись¹²⁵. Водночас мовою повсякдення у багатьох родинах української світської й духовної інтелігенції в перших десятиліттях XIX ст. залишалася польська, і тенденція до її прийняття як символу рівня освіченості й вищого соціального статусу у той час лише зростала: «Нечисленні урядники українського походження боялися признаватися до своєї народности. В наукових заведеннях ніхто з учителів і професорів не сказав ні слова по-українськи. Адвокати Зарицький, Бачинський, радники Білінський, Курилович, професори університету Нападєвич, Михалевич, учителі Красицький, Клипуновський, Левицькі й інші хіба тим заявляли приналежність до своєї народности, що в великі свята заходили до волоської церкви й на Великдень поздоровляли митрополита з святом — по-польськи. Польська бо мова панувала скрізь по домах освічених Українців, у консисторії, семинарії, навіть по священничих домах. Таким робом у громадським життю все було по польськи й, коли хто з освічених людей заговорив до селянина або до нижчої прислуги лаmanoю українською мовою, се вже була велика ласка»¹²⁶.

Стандартизація мови, формування її сучасного правопису та літературного варіанта, вироблення наукової методології безумовно належали до головних завдань українського «національного відродження». Ці процеси відбувалися не без дискусій про основу для літературного стандарту (книжна церковнослов'янська чи народнорозмовна) та письмо (кирилиця чи латинка). Проблема становило й досягнення мовної однаковості між різними українськими регіонами. Ці дискусії не втримувалися на рівні наукових дебатів, а швидко політизувалися, оскільки обрання варіанта спричиняло зближення з іншими культурними просторами. Значно швидше й ефективніше справлялися із завданням стандартизації мови народи, які починали використовувати національні мови для викладання в університетах. Однак і українці, хоча й мали проблеми з доступом до університетських кафедр, успішно долали ці труднощі, насамперед створюючи нову українську літературу.

Початки історичного гранднаративу. Для перших історичних праць початку XIX ст. була характерна відмова від локального викладу історії й перехід до великих історичних текстів, коли події описуються й аналізуються за тривалий проміжок часу. До осмислення власної історії спонукало бажання мати паритетні привілеї з російським дворянством. Прагнення місцевої аристократичної еліти, нащадків козацької старшини, через історію легітимізувати свій шляхетський стан робило її активним учасником збереження історичної пам'яті. Панські маєтки продовжували зберігати стару культуру, антикваріат, історичні праці, зокрема й рукописи «Історії Русів». У цьому соціокультурному середовищі, яке втілювало одночасно і патріотичні настрої, і російсько-імперську лояльність, здійснювала-

¹²⁵ Мозер М. *Причинки до історії української мови...* С. 323.

¹²⁶ Возняк М. *Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії*. Львів: З друкарні видавничої спілки «Діло», 1924. С. 41.

ся велика робота зі збирання та накопичення історичної спадщини, що сприяло зародженню академічної історіографії. До перших гранднаративів варто віднести праці Дмитра Бантиша-Каменського та Миколи Маркевича, які вдало репрезентували назрілі потреби освіченого українства. Адаже уже на кінець XVIII ст. було накопичено достатньо історичних знань про самобутність України та її автономність, зокрема праці П.І. Симоновського, В.Г. Рубана, Ф.В. Туманського, О.І. Рігельмана, М.І. Антоновського, Г.А. і В.Г. Полетик, Г.І. Калиновського та ін.

Офіційно-академічна «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського прийшла на зміну автономізму і була відображенням регіонального бачення історії країни¹²⁷. Автор написав її на замовлення малоросійського військового губернатора М.Г. Репніна, який як далекоглядний сановник розумів, що тривале невизнання прав дворянства породжує небажані опозиційні настрої, небезпечні для імперії відцентрові тенденції. Писав її Д. Бантиш-Каменський, обіймаючи посаду в Полтавській губернаторській канцелярії. Для його чотиристоронньої праці характерне «поєднання просвіченого консерватизму з лібералізмом, загально-російського патріотизму з українофільськими симпатіями»¹²⁸.

Історія Малоросії Д. Бантиша-Каменського починається з Київської Русі, проходить етап козацтва, як закономірне явище оцінено ліквідацію Гетьманщини. Характеристики політичних, військових та культурних діячів подано з точки зору користі їхньої діяльності відносно країни. За його розумінням, в історії Малоросії було дві найголовніші події: приєднання до Росії та ліквідація Гетьманщини. Періоду Київської Русі він майже не зачіпав, мало уваги приділив перебуванню українських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Гетьманщина, за авторським баченням, постійно вдавалася до бунтів і зрад. Водночас автор наголошував на винятковій і славній ролі козацтва в її історії, хоча й не вважав його автохтонним¹²⁹.

Попри вірнопідданський тон та наслідування Миколи Карамзіна щодо давньоруського періоду історії, Д. Бантиш-Каменський виступив усупереч внесенню України до російського гранднаративу як однієї з багатьох імперських провінцій. З іншого боку, його історія дала можливість розглядати Україну як колыску «руськості»¹³⁰. Усе ж для більшості інтелектуалів він залишився «істориком Малоросії», якого цінували за звернення до значної кількості джерел, зокрема й архівного походження, та за першу спробу написати цілісну історію України.

¹²⁷ Киселев В.С., Васильева Т.Г. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация (Статья вторая. «Необходимо снизить под кровлю селянина...»). *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2013. № 6 (26). С. 63—64, 69.

¹²⁸ Кравченко В.В. *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.)*. Харків, 1996. С. 237.

¹²⁹ Ясь О. *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.)*: у 2 ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. Ч. 1. С. 93, 101.

¹³⁰ Киселев В.С., Васильева Т.Г. Эволюция образа Украины... С. 63.

Натомість вона виявилася малозначущою для імперського історіописання, хоча сам автор належав до російської інтелектуальної традиції¹³¹.

«История Малороссии» Миколи Маркевича, який, на відміну від Д. Бантиша-Каменського, мав українське походження, являла собою довершеніше історіописання з авторською науковою періодизацією. Воно було побудоване за принципом контрастності — періоди слави та піднесення чергувалися з епохами занепаду і руйнації. Найважливішим джерелом для п'яти томника М. Маркевича була «Історія Русів», слідом за якою він прагнув, вдаючись до поетичних експериментів і етнографічних захоплень, вловити через залишки старовини неповторний дух минулих епох.

В інтелектуальному плані М. Маркевич вагався між початками романтизму й канонами пізньопросвітницького раціоналізму, етнографізмом та антикварним пієтетом, апологією козацької слави й лояльністю імператорському престолу¹³². Для нього малоросійська історія була невіддільною складовою загальноросійської, проте із власною політичною канвою, унікальними сюжетами, власним патріотизмом. У праці відзначено виняткову роль Києва, зауважено добровільне входження України до складу Литви, багато уваги приділено історії козацтва. Автор визначив чинники, які вплинули на формування козацтва. Твердження про рівноправність державного об'єднання Малоросії і Московії було оцінене ним як зменшення прав і привілеїв козацької держави¹³³. Ці історичні праці, що засвідчили спроби цілісної репрезентації української минувшини, незважаючи на певну контраверсійність, відіграли помітну роль у становленні таких знаних істориків, як Микола Костомаров і Володимир Антонович.

На зміну просвітницько-раціональному історіописанню Дмитра Бантиша-Каменського і Миколи Маркевича прийшла нова культурна доба — романтизм. Зародившись у Європі, він істотно відрізнявся від інтелектуального простору імператорської Росії. С.С. Уваров звернув серйозну увагу на підготовку істориків-професіоналів, які мали замінити істориків-аматорів. Революції на Заході нажахали його соціальними потрясіннями і, ставши міністром, він почав схилати молодь до пошуку й вивчення власних національних коренів, що відволікало б її від європейських революційних ідей і сприяло формуванню та збереженню власних цінностей. Йому вдалося переконати імператора в потребі підготувати самостійну школу дослідження слов'янства, вивчення якого поглиблювало б розуміння російської народності¹³⁴. Цей напрям, як пізніше йшлося в доповідній записці Третього відділу, з одного боку, сприяв зміцненню самостійності і сили народу, а з іншого — породжував «прагнення поляків бути поляками, малоро-

¹³¹ Ясь О. *Історик і стиль...* Т. 1. С. 119.

¹³² Ясь О. В. Маркевич Микола Андрійович. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла–Ми. С. 512.

¹³³ Ясь О. *Історик і стиль...* Т. 1. С. 141.

¹³⁴ Виттекер Ц. *Граф Сергей Семенович Уваров и его время*. Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. С. 30, 33, 105, 188, 225.

сіян — малоросіянами»¹³⁵. У дослідженнях народної поезії Осип Бодянский висунув концепцію самотності слов'янських народів, якою пізніше скористаються інтелектуали Кирило-Мефодіївського братства.

Творчість М. Максимовича, який приїхав до Києва з Москви на виконання державного завдання створити російський університет, розвивалась уже в іншому спрямуванні. Він змінив наукові природничі інтереси на гуманітарні, зосередившись на українському фольклорі. Укладені ним збірки пісень не лише користувалися феноменальним успіхом за відображення культурного життя українців, а й поклали початок їх етнографічному вивченню, що було притаманне добі романтизму. Його переклад «Слова о полку Ігоревім» українською мав актуалізувати пам'ять про Київську Русь, а розпочата полеміка з Михайлом Погодіним щодо її походження виявила низку непереконливих свідчень московського автора і змусила М. Максимовича вдатися до опису історичної самотності української людності.

Докорінну переорієнтацію в осягненні минувшини здійснив Микола Костомаров, який здобув славу історика світового рівня, викладав історію в Київському, а згодом, позбавлений (за участь у Кирило-Мефодіївському братстві) можливості працювати в Україні — у Санкт-Петербурзькому університеті. Він одним із перших в історіографії Центрально-Східної Європи звернув увагу на потребу вивчення в історії не лише її політичної та подієвої канви, а й життя ширших верств, їхніх уявлень, прагнень, почуттів, а також на потребу відмежовувати історію як науку від її маніпулятивних перепрочитувань: «Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й — заховані внутрішні причини народньої відрубності. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце, що належить до цього духового народнього складу, не показується поодиноці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого підтримує, спільно одне другого, доповнює, й, таким попитом, усе заразом укупі становить єдиний гармонійний образ народності»¹³⁶.

Біограф М. Костомарова Ю. Пінчук стверджував, що Микола Костомаров поєднував риси історика-дослідника, історика-актора (вмів запалити широку публіку; на його лекції збиралися маси народу) та історика-художника (використовував засоби художнього відображення дійсності для опису історичних подій)¹³⁷. Саме за редакцією М. Костомарова вийшли у світ 12 з 15 томів «Архива Юго-Западной России». Критикуючи норманську теорію, він вступив у публічну полеміку з М. Погодіним. Їх диспут у Петербурзі зібрав, за свідченням сучасників, орієнтовно 1500 осіб. У 1861 р. він опублікував одну зі своїх найвідоміших праць «Две русские народности», в якій обґрунтовував ментальні відмінності

¹³⁵ Зайончковский П.П. *Кирилло-Мефодиевское общество*. Москва, 1959. С. 129.

¹³⁶ Костомаров М. *Дві руські народності* / Пер. О. Кониського; з переднім словом Д. Дорошенка. Київ; Лейпциг, [1923]. С. 15.

¹³⁷ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. Київ: Наук. думка, 1992.

між українцями (вирізнялися «поезією народного життя») й росіянами (віддавна мали потяг до формалізації сильної центральної влади), щоправда, з висновком, що ці два національні характери доповнюють один одного.

Становлення української історіографії в Галичині було тісно пов'язане з розпадом культурно-інтелектуального простору Речі Посполитої й тими відповідями про характер спільної історії, які пропонували польські історики. Знаковою постаттю польської історіографії доби романтизму став професор Кременецького ліцею, Віленського та Варшавського університетів, один із керівників Листопадового повстання Йоахим Лелевель, серед учнів якого був, зокрема, й Адам Міцкевич. Збираючи величезні аудиторії (одночасно його лекції відвідували до 400 студентів), Лелевель проголошував засади романтичного історіописання, наполягаючи на його образній та емоційній складовій, призначенні історії формувати «засади» громадянського мислення, можливості зрозуміти регіональну історію лише крізь призму ширших процесів¹³⁸.

Ключовим питанням розмежування польської та української історіографій за національним принципом стало осмислення ролі козацтва. Якщо український гранднатив доби романтизму, починаючи від «Історії Русів», тяжів до встановлення знака рівності між «козацьким» та «малоросійським» народом¹³⁹, то польська історіографія з часом, реагуючи на актуальну політику, змінювала свої підходи. Спершу польські історики XIX ст., усвідомлюючи суспільну функцію історіографії, пробували використовувати інтеграційну функцію козацького міфу. Вони трактували козацтво як «свійське» явище, сама пам'ять про яке мала об'єднувати уявний простір Речі Посполитої. Козацтво зображали як кресову спільноту, що виросла на узбережжях польської культури й державності. Етнічна відмінність українців від поляків не була важливою, оскільки під «народом» розуміли лише його шляхетську верству. Вписування козащини в контекст польської історії мало полегшити кожному мешканцеві давньої Речі Посполитої віднайдення себе в історичному минулому. Деякі автори навіть схилилися до замишування козаками як «останніми лицарями Європи»¹⁴⁰.

Історики доби романтизму розширили інтеграційні функції козацького міфу, спираючи його на пошуки спільного коріння слов'янських народів. Для Лелевеля потяг козаків до свободи ґрунтувався на понятті «громадської влади», що нібито корінилася в давнині й відрізняла народи Речі Посполитої від інших. Його погляди слугували інспірацією для подальших пошуків особливого зв'язку між українцями й поляками в минулому і майбутньому, чому сприяли також дружні взаємини історика з С. Гошинським, В. Залеським та іншими знаковими постатями

¹³⁸ Śliwiński A. *Joachim Lelewel. Zarys biograficzny. Lata 1786—1831*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1918. S. 137—138.

¹³⁹ Плохій С. *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій*. Київ: Laugus, 2013. С. 387.

¹⁴⁰ Stępnik A. *Mit kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku* / Pod red. A. Czyżewskiego, R. Stobieckiego, T. Toborka, Ł. Zaszkiłniaka. Warszawa; Łódź, 2012. S. 365—383.

«української школи» в польській літературі. Саме Лелевель, опублікувавши 1830 р. у варшавському часописі «*Patriota*» «пророцтво Вернигори», надав згадкам про нього статусу історичного джерела¹⁴¹.

У Галичині чи не найвпливовішим істориком першої половини XIX ст. став Кароль Шайноха. Замилування історією було характерним для його родинного середовища: двоюрідні брати К. Шайнохи по лінії матері — Валерій, Владислав і Броніслав Лозинські теж стали відомими істориками й письменниками. Привабливості образу К. Шайнохи додавало його сповнене самопосвяти життя. Ще замолоду за заснування конспіративного «Товариства старожитностей» його було затримано, унаслідок ув'язнення він підірвав здоров'я, а наприкінці життя втратив зір. Був працівником Оссолінеуму, співініціатором фундаментального видання джерел «*Monumenta Poloniae historica*», автором низки праць, зокрема тритомника «Ядвіга і Ягайло». Його стиль викладу матеріалу — новочасна наративна, яка розгорталася в часі, вказуючи на причинно-наслідкові зв'язки, робив його твори особливо популярними серед широкої читацької аудиторії¹⁴².

В історіописанні К. Шайнохи висловлено тези, які згодом було покладено в основу історичних міфів про польсько-українські відносини як особливо близькі. Він наголошував на цивілізаційній ролі Польщі щодо східного простору (одну зі своїх праць назвав «Здобутки польського плуга») та на її покликанні захищати західну цивілізацію. Історик ідеалізував Люблінську унію, а щодо народів Речі Посполитої відстоював «ягеллонську ідею» їх мирного й рівноправного співжиття. Змістом історичного процесу К. Шайноха вважав боротьбу «добра» в особі польського і слов'янського світу з репрезентованим німцями «злом»¹⁴³.

Західноукраїнським історикам не так просто було вмонтувати козачину у власні дослідження. Прийняття українського гранднративу припало вже на другу половину XIX ст. й відбулося воно не через розширення місцевих досліджень, а завдяки популяризації праць наддніпрянських учених, передусім М. Костомарова й П. Куліша. Домінування територіально віддаленої козацької лінії в Галичині намагалися зрівноважити історією Греко-католицької церкви та міщанських братств. Ключовим методологічним підходом при цьому, який мав об'єднати такі різні аспекти в національну історію, виступала здатність українського суспільства до самоорганізації. Василь Щурат пояснював це так: «В нашій національній життєвій найбільша безсильність виявлялася все в часах браку всякої організації. Не маючи віддавна такої організації, яку дає власний державний устрій, ми все таки піднімалися дуже високо тоді, коли здобулись на такі дві однодушні організації, як козацтво і міщанські братства. По упадку їх, що наступив майже рівночасно,

¹⁴¹ Wójcicka Z. Proroctwo Wernyhory — modyfikacja znaczeń. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF, Filologiae*. Lublin, 2002—2003. Vol. XX—XXI. S. 429—447.

¹⁴² Barycz H. Joachim Lelewel w życiu Galicji i Krakowa. *Ejusd. Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich. Studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w.* Kraków: Wyd-wo Literackie, 1963. T. I. S. 7—79.

¹⁴³ Malczewska-Pawelec D. Karol Szajnocha. *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaszkilniaka... T. 1. S. 101—130.

по розсипанню козацтва і по відібранню в братств їх привілеїв, не було вже сили, що двигалаб наперед наше національне життя. Була ще, правда, гієрархія, був василіянський чин, та вони обезсилювали себе взаємно вічними непорозуміннями. І коли в добі нашого найбільшого упадку василіянський чин вибивав ся на верх культурного і суспільного життя, то лиш тому, що при загальнім безладі він у собі все таки був сак так упорядкований і в упорядкованости не мав суперника»¹⁴⁴.

Хоча тогочасна Галичина, поринувши в незвичне протистояння з германізацією, на деякий час опинилася на периферії культурно-інтелектуального життя, все ж в інших регіонах поділеної Речі Посполитої про неї не забували. Ця увага дала плоди вже в другій половині XIX й на початку XX ст., коли інтелектуальну свободу й організаційну інфраструктуру краю можна було використовувати в загальнонаціональних інтересах як українців, так і поляків. На початку ж XIX ст. йшлося про «вписання» історії Галичини в ширші контексти, що супроводжувалося протистоянням річпосполитського та всеруського просторів і врахуванням поточних інтересів австрійської політики. Так, в «Історії польського народу» Адама Нарушевича (багатотомне видання виходило у Варшаві протягом 1780-х років) стверджувалося, що на території Червоної Русі й Малопольщі віддавна проживали споріднені слов'янські племена, які ще в VII ст. мали протодержаву, тож приєднання Галичини до польської корони в XIV ст. подано як «повернення» до історичних коренів¹⁴⁵. Такому підходу протидіяла офіційна австрійська концепція «ревіндикації», складовою частиною якої стала й теза про самодостатність галицько-руської спільноти відносно поляків. Відправним пунктом такого підходу стало Галицько-Волинське князівство. Апелювання до його історії згодом увійшло до поточних політичних дискусій і використовувалось українцями як символ їхньої давньої державотворчої традиції, яку поляки зруйнували силою.

Шукаючи механізми протидії державно-правовим аргументам польських істориків та наростаючому невдоволенню політично сильних народів, австрійська влада звернула увагу на галицьких українців. Відень зовсім не мав наміру задовольнитися роллю мовчазного спостерігача у творенні галицькими русинами власної історії, а намагався задавати тематику й ритм цих пошуків. Промовистим є той факт, що напередодні «Весни народів» Академія наук у Відні ініціювала підготовку фундаментальної історії «руського народу» в Галичині з найдавніших часів¹⁴⁶, яка мала продемонструвати окремішність його історично-правової традиції від польської, а губернатор Галичини Франц Стадіон тиснув на верхівку

¹⁴⁴ Щурат В. На досвітку нової доби. *Статті й замітки до історії відродження Гал. України*. Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1919. С. 51.

¹⁴⁵ Blachowska K. «Powrót do macierzy» — przyłączenie Rusi Halickiej do korony w interpretacji Adama Naruszewicza. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku* / Pod red. A. Czyżewskiego, R. Stobieckiego, T. Toborka, L. Zaszkiłniaka. Warszawa; Łódź, 2012. S. 88—97.

¹⁴⁶ *Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795—1857 рр. Замітки й тексти* / Видав д-р К. Студинський. Львів, 1920. С. 293 (лист М. Левицького до Г. Яхимовича, Унів, 29 лютого 1848 р.).

Греко-католицької церкви для прискорення цієї праці¹⁴⁷. Однак просвітницький історизм не давав достатнього інтелектуального простору для створення синтетичної історії Галичини. Місцеву «руську» історію було складно раціоналізувати з австрійської перспективи, вона також ніяк не сприяла розгортанню історієписання в національному ключі.

Формування в Галичині місцевої русько-української школи історієписання пов'язане з Денисом Зубрицьким і Антонієм Петрушевичем. Історичні дослідження вони підпорядковували актуальним завданням національного руху — пошуку лінії власного історичного розвитку, обґрунтуванню відмінності галицьких русинів від поляків, з'ясуванню їх місця в загальноруському просторі. Найбільш значущими працями Д. Зубрицького стали «Хроніка міста Львова» (1844)¹⁴⁸ і тритомна «Історія стародавнього Галицько-руського князівства» (1852—1855).

Узагальнювальної ж синтези з історії Галицької Русі в той час так і не було створено. Із середини XIX ст. надії галицької інтелігенції в цьому ключі були пов'язані з Антонієм Петрушевичем (вже 1848 р. на нього було покладено завдання якнайшвидше написати «малоруську історію»). Однак у 1850-х роках провідне фахове видання галицьких істориків «Галицкий исторический сборник», одноособовим автором якого виступав А. Петрушевич, публікувало матеріали з історії Галицької Русі до кінця XIII ст., а в наступні роки А. Петрушевич зосередив зусилля на продовженні роботи Д. Зубрицького, наслідком чого стала «Сводная Галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 годъ»¹⁴⁹. Тож ані Зубрицький, ані Петрушевич в історичних наративах не перетнули хронологічні межі поділів Речі Посполитої, вважаючи першочерговим завданням довести глибину руської традиції в краї. Одним із наслідків цього стало тяжіння галицько-руських істориків цієї генерації до русофільства¹⁵⁰.

Отже, українська історіографія доби романтизму опинилася в ситуації, коли минуле України у своїй гранднаративи намагалися внести як російські, так і польські історики, а запропоновані ними бачення в багатьох моментах були взаємосуперечливими, що диктувалося не так науковими, як насамперед політичними міркуваннями. Якщо офіційна російська історіографія намагалася мінімізувати згадки про річпосполитське минуле українських земель і трактувати їх у категоріях ворожого поневолення, то польські історики пробували ідеалізувати Річ Посполиту як спільний дім для всіх її народів. Намагаючись захистити межі власного національного простору в минулому, українські історики дедалі більше схилилися до опертя гранднаративу з історії на тезу про жертовність і героїзм козаків як захисників Вітчизни від усіх поневолювачів. Така схема була зрозумілою

¹⁴⁷ Там само. С. 297 (лист М. Левицького до Г. Яхимовича, 9 березня 1848 р.).

¹⁴⁸ Зубрицький Д. *Хроніка міста Львова* / Пер. з польськ. І. Сварника, наук. комент. М. Капраля. Львів: Центр Європи, 2002.

¹⁴⁹ Петрушевич А. *Сводная Галицко-русская летопись съ 1600 по 1700 годъ*. Львовъ, 1874 [Литературный сборник издаваемый Галицко-рускою матицею. 1872 и 1873].

¹⁵⁰ Куций І. *Українська науково-історична думка Галичини (1830—1894 рр.): рецепція національної історії*. Тернопіль: Джура, 2006.

й цілком відповідала на запити доби романтизму, хоча й мала наслідком відсторонення від магістральної лінії української історії соціальних верств, регіонів і подій, які в неї не вписувалися.

Інституції русько-українського руху в Галичині. Єдиною світською українською інституцією Галичини від початків австрійського правління й до 1848 р. залишався Ставропігійський інститут. Наприкінці XVIII ст. його було реорганізовано австрійською владою на базі Львівського Успенського (Ставропігійського) братства¹⁵¹. Компроміс, з яким Відень підійшов до братства, надав додаткової ваги амбіціям української еліти, які потребували зовнішнього визнання. Титулування в австрійських документах його членів «настоятелями греко-католицької нації» свідчило про визнання русинів як окремого народу, вигідно відрізнялося від небажання частини польського суспільства відмовитися від зневажливого трактування національно-культурних домагань українців.

Давня слава братства забезпечувала Ставропігійському інституту високий авторитет серед української інтелігенції. Членство в Інституті слугувало своєрідною маніфестацією національної свідомості. Вимоги до кандидатів у члени Ставропігії перетворювали її на замкнуту, елітарну українську інституцію, яка об'єднувала представників науки, культури, промислових кіл, чиновництва. «Кастовий» характер Інституту посилювало намагання його членів зберегти давні ритуали й традиції братства. Консервативно налаштовані діячі, що об'єднувалися навколо Ставропігійського інституту, мали перевагу в тогочасному українському інтелектуальному житті Галичини, яка впливала з їхнього особистого, відносно високого освітньо-наукового рівня.

Утім, їм не вдавалося домогтися підтримки своєї діяльності серед ширших верств суспільства, не в останню чергу тому, що мова і зміст пропонованих ними видань майже не зацікавлювали читачів. Водночас діяльність членів інституту, зокрема Д. Зубрицького, І. Гушалевича, Т. Леонтовича, дещо пізніше — А. Петрушевича, І. Шараневича підвела наукову базу під розвиток русько-українського руху в Габсбурзькій монархії. Попри світоглядну еволюцію цих діячів до русофільства, їх наукові розвідки об'єктивно сприяли утвердженню самотутньої версії історії Галицької Русі від найдавніших часів, слугували обґрунтуванню розмежування українців і поляків у Галичині¹⁵².

Імпульсом для прискорення заходів з розбудови українського національного простору в Галичині стали наполеонівські війни, одним із результатів яких було вміло розпалюване польськими політиками підозріливе ставлення Відня до будь-яких проявів русофільських тенденцій. Важливим осередком української гуманітаристики й культурно-освітнього життя став Перемишль. На момент переходу

¹⁵¹ Ісаєвич Я. *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII століття*. Київ: Наук. думка, 1966.

¹⁵² Орлевич І. *Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII — 60-рр. XIX ст.)*. Львів: Логос, 2001; Киричук О. *Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX — початку XX ст.* Львів: Логос, 2001.

до Австрії він, як і більшість галицьких міст і містечок, перебував у занепаді й навіть на деякий час перейшов у приватну власність графа Ігнація Цетнера, однак 1789 р. йому було повернуто статус королівського вільного міста¹⁵³.

Середовище розміщеного на лінії українсько-польського етнічного розмежування по річці Сян міста виявилось доволі сприятливим для створення культурних центрів насамперед завдяки тому, що тут діяли резиденції римо-католицького та греко-католицького єпископів, від яких надходило чимало ініціатив. Передусім вони стосувалися поширення народної освіти. Увагу до цього питання привернув ще єпископ Максиміліан Рилло (1785—1793), який раніше відзначився на цій ниві як єпископ Холмський¹⁵⁴. Заснування нових українських шкіл, створення підручників рідною мовою та інші національно-культурні ініціативи підтримували і його наступники: Михайло Левицький (1813—1818, згодом митрополит Львівський, кардинал) та Іван Снігурський (1818—1847).

У Перемишлі працювали й викладали чимало відомих українських громадських діячів та науковців. У місті діяла шестикласна гімназія, при якій відкрито дворічний богословський ліцей. Нагляд над ними було доручено греко-католицькому єпископату (до середини XIX ст. його виконували Іван Снігурський і Тома Полянський). У 1818 р. розпочав роботу дяко-вчительський інститут, основне завдання якого полягало в підготовці синів селян і священників, які не мали змоги навчатися далі, до роботи дяками й учителями¹⁵⁵. Першим куратором закладу став Іван Могильницький, який викладав у ньому логіку. Навчалось в інституті спершу 24, а в середині XIX ст. — уже 40 слухачів. Інститут існував завдяки благодійництву, а серед його головних жертводавців були І. Снігурський та І. Могильницький. З ініціативи останнього двома роками раніше в Перемишлі було засновано Товариство галицьких греко-католицьких священників. Його головне завдання полягало у виданні й поширенні релігійної літератури, яка була б зрозумілою нижчим соціальним верствам за мовою та стилем. Розгорнути діяльність цьому товариству не вдалося, його заходи викликали невдоволення в Апостольській столиці. У Римі М. Левицького звинуватили в розпалюванні незгоди між поляками й українцями та відкритті шляху проросійській пропаганді. Утім, члени Товариства продовжили діяльність в обраному напрямі, щоправда, вже не афішуючи формального об'єднання¹⁵⁶.

Аж до своєї передчасної смерті 1831 р. під час епідемії холери І. Могильницький стояв біля витоків більшості перемишльських ініціатив. Його ідеї схвалювали значною мірою завдяки особистому авторитету. Наприкінці XIX ст. один із біографів І. Могильницького Ю. Желехівський писав, що він, «мужь високихъ

¹⁵³ Hauser L. *Monografia miasta Przemyśla*. Przemyśl, 1883. S. 159—161.

¹⁵⁴ Заброварний С. Суспільство Перемищини кінця XVIII — першої половини XIX століть. *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 85—102.

¹⁵⁵ Возняк М. *Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії...* С. 23.

¹⁵⁶ Щурат В. На досвітку нової доби... С. 51—55.

дарований, былъ необыкновеннымъ явленіємъ въ тогдашнѣмъ времени, належалъ бо ко весьма малому числу тыхъ, которые почувствовали ся уже тогда русскими по народности и полюбили свою церковь и свій народъ. Онъ былъ предитечою пробужденія Руси Галицкой, но совокупно и гласомъ вопіющего въ пустини»¹⁵⁷. Його «Вѣдомѣсть о рускомъ языцѣ» містила філологічні й історичні тези: окресливши ареал поширення української мови, він мав на меті також «оживити пам'ять» про руський народ, що свідчило про концептуалізацію обґрунтування його права на самостійне існування.

У 1820 р. у Перемишль зі Львова переїхав Іван Лаврівський, який викладав теологію в ліцеї та дяко-вчительському інституті. Він працював над граматиками і словниками, перекладав пам'ятки давньоруського письменства польською мовою, що сприяло їх популяризації, збирав матеріали з української історії. Протягом усього життя колекціонував давні рукописи, стародруки, книги, які передав для загального користування капітульній бібліотеці в Перемишлі. Він також налагодив у місті роботу друкарні, яка була закуплена І. Снігурським 1829 р. й де було видано низку важливих робіт тогочасних українських учених. З ініціативи І. Лаврівського священники перемишльського греко-католицького кафедрального храму св. Івана Хрестителя почали виголошувати проповіді українською мовою.

У Перемишлі працювали відомі філологи Йосиф Левицький та Йосиф Лозинський. Й. Левицький крім філологічних студій відзначився участю в налагодженні роботи церковного хору. Резонансною стала його спроба запровадити у ведення церковних метрик українську мову замість німецької чи латинської, через що на нього посипалися звинувачення в русофільстві. Й. Левицький був також одним із перших галицько-руських письменників, автором панегіриків, перекладачем художніх творів, зокрема А. Міцкевича, Ф. Шиллера, Й.В. Гете. У філологічних розвідках він уперто дотримувався думки про потребу розмежування народної та «вченої» мов. Натомість Й. Лозинський під впливом критики латинізаторських проєктів згодом пропонував перейти з кириличного на зручніше гражданське письмо, що й було зроблено у виданнях «Руської трійці». У Перемишлі працював і Антоній Добрянський, який доклав чимало зусиль для вивчення історії міста, а в 1850-х роках заснував історико-краєзнавчий альманах «Перемишлянин»¹⁵⁸.

Кілька десятиліть активної й цілеспрямованої діяльності Перемишльського культурно-освітнього осередка суттєво вплинули на подальше національне життя в західноукраїнських регіонах під владою Габсбургів. Напрацювання його діячів у галузі української філології та підручникотворення належали до надбань загальноукраїнського значення. Знакові постаті осередку виховали наступне по-

¹⁵⁷ Возняк М. Студії над галицько-українськими граmaticами XIX в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1909. Т. 89. С. 121.

¹⁵⁸ Стеблій Ф. Перемиський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського національного відродження (перша половина XIX ст.). *Перемишль і Перемиська земля протягом віків* / За ред. С. Заброварного. Перемишль; Львів, 1996. С. 103—130.

коління, чимало представників якого стали греко-католицькими парафіяльними священниками й продовжували розбудовувати організаційну мережу українського руху у своїх громадах. Накопичений у Перемишлі досвід було використано українцями під час «Весни народів», коли попередні здобутки (як і прорахунки) трансформовано в новий рівень національного руху.

Важливим моментом було те, що такий центр виник у провінції, у тісному зв'язку з протонародними верствами, що свідчило про перспективи українського руху і навіть певною мірою задавало його вектор: наприкінці ХІХ ст. чимало відомих українських діячів визнавали, що воліли самореалізуватись не у Львові, а у провінції. Врешті-решт діяльність українського культурно-освітнього осередку вплинула й на мікроклімат у самому Перемишлі, формуючи модель українського простору в багатонаціональному місті. Священник Яків Досковський, який на зламі 50—60-х років ХІХ ст. працював префектом перемишльської друкарні, про атмосферу тогочасного міста згадував: «Мило нам есть при случаю закончившогося старого року рахунок здати з состоянія житя народного в старожитнім нашім городі, — мило — бо состояніе тоє веселий представляє вид [...]. Розпространився рускій язык у нас і затік до всіх майже rozmaїтих родів наших товаришеских обществ. Прийшовши до склепів, будьто християнских, будь жидівских, учуєш від продаючих і купуючих руское слово, по домах публічних і то найпервших, в котрих сходяться русини, витають нас господарі і usługуючіі рускою бесідою, по урядових салях гомонит чисто рускій звук і часто розрішаються по-руски поданія, — школярі на конец поступом своїм в матерній мові суть по-рукою найкраснійших в тім взгляді надій»¹⁵⁹.

Отже, інституційний розвиток русько-українського національного руху в Галичині до «Весни народів» визначали три основні лінії: діяльність «старої» галицько-руської інтелігенції, яка претендувала на роль наукової еліти, організаційні зусилля ієрархії Греко-католицької церкви, підкріплені обов'язками, які покладала на духовенство австрійська влада, та визнанням з її боку вищої церковної ієрархії повноважним виразником інтересів підвладних українців, і самодіяльні громадські ініціативи молодшого покоління діячів, вихованих в австрійських університетах та перейнятих передусім ідеями відродження слов'янських народів. Ці середовища взаємодіяли між собою, перехрещувалися, дискутували й не завжди знаходили порозуміння. У підсумку суперечності між ними призвели до формування різних варіантів національних ідентичностей.

«Руська Трійця» в культурно-інтелектуальному просторі України. Особливе місце в історії українського руху в Галичині посідає діяльність «Руської трійці» — громадсько-культурного угруповання, що сформувалося в 1830-х роках серед української студентської молоді Львівського університету і вихованців Греко-католицької духовної семінарії. Назва «Руська трійця» окреслювала коло найактивніших її учасників, до якого входили Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та

¹⁵⁹ Досковський Я. Перемишль. *Дух і ревність. Владика Снігурський та інші перемишляни* / Упоряд. В. Пилипович. Перемишль; Львів, 2002. С. 350.

Яків Головацький, хоча на практиці це середовище об'єднувало більше прихильників. Ті, хто вступав до гуртка, зобов'язувалися все життя служити народу, відродженню його словесності, а для освячення цієї обіцянки приймали слов'янські імена — Руслан (Шашкевич), Далібор (Вагилевич), Ярослав (Головацький)¹⁶⁰.

Ідейною базою об'єднання стала філософія романтизму. Діячі «Руської трійці» акцентували на «ненормальності» засвоєння вищими верствами українського суспільства польської культури й мови, закликали повернутися до народних основ і з цією метою здійснювали науково-етнографічні та філологічні розвідки. Джерела народного руху вони шукали у фольклорі, вважаючи, що символіка, міфи та образи народної культури відображають душу і протягом віків зберігають моделі життєбачення нації. Шлях до формування національної свідомості мала прокласти література в широкому розумінні — наукові, художні, філософські тексти, віднаходячи в яких «свою» символіку, імена, топоніми, національних героїв тощо, людина відчувала належність до ширшої спільноти — нації. Важливим напрямом діяльності «Руської трійці» було вивчення та популяризація сюжетів із вітчизняної історії, зокрема з історії Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, українського козацтва, з якими пов'язували моменти «руської слави». У середовищі гуртківців існувало розуміння національної єдності українців (южнорусинів) без чіткого окреслення територіальних меж¹⁶¹.

Визнаним лідером гуртківців був Маркіян Шашкевич. Родинне середовище Шашкевичів належало до носіїв ідентичності так званої старої чи історичної Русі, розмовною мовою в сім'ї залишалася польська. Один із братів М. Шашкевича, Олександр, під час навчання у Львові входив до складу створеного К. Шайнохою «Товариства старожитностей», згодом як капітан австрійської армії служив у Будапешті. М. Шашкевич навчався (з перервами) у Греко-католицькій духовній семінарії та на філософському факультеті Львівського університету. Через брата матері, Захара Авдіковського, члена Ставропігійського інституту, був залучений до допоміжних робіт у цій інституції, познайомився з Д. Зубрицьким, під впливом якого вивчив граматику церковнослов'янської мови. Багато займався самоосвітою, у бібліотеках Оссолінеуму та Львівського університету читав твори Й. Гердера, Й. Лелевеля, Є. Копітара, П. Шафарика, В. Караджича, тогочасні польські та російські наукові збірники, пам'ятки давньоруської літератури, історичні хроніки, збірники фольклору слов'янських народів тощо.

Після першої невдалої спроби видати українською мовою збірник «Зоря» більшість гуртківців роз'їхалися зі Львова, де залишився тільки М. Шашкевич. У жовтні 1836 р. з його ініціативи кілька семінаристів останнього курсу почали виголошувати у львівських церквах проповіді українською мовою. Тоді ж він подав

¹⁶⁰ «Русалка Дністрова»: Документи і матеріали... С. 298; Грицак Я. Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців. *Україна модерна*. 2003. Ч. 8. С. 25—50.

¹⁶¹ Скринник М. *Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму*. Львів: Каменяр, 2007.

до цензури перший у Галичині шкільний підручник для читання народною мовою «Читанка для дѣточок в народных училищах русских». Читанку вперше було видано 1850 р., а згодом окремі її фрагменти використовували в інших підручниках у Галичині. Саме завдяки М. Шашкевичу утвердилася назва «читанка»¹⁶².

У 1837 р. в Будапешті завдяки організаційним зусиллям Я. Головацького, обминувши львівську й віденську цензуру, вийшов у світ альманах «Русалка Дністрова»¹⁶³, який вважають початком нової української літератури в Галичині. Альманах було видано фонетичним правописом за принципом: «Пиши, як чуєш, а читай — як видиш». Видання містило кілька рубрик: українські народні пісні, переклади зі слов'янських мов, власні твори, зокрема казку М. Шашкевича «Олена», наукові розвідки. У передмові стверджувалося, що український народ став на шлях відродження поряд з іншими слов'янськими народами. Завдяки звороту «у нас», згадці про «Енеїду» І. Котляревського, творам та збіркам інших українських авторів підкреслювалася спільність всеукраїнського національно-культурного простору, частиною якого мала відчувати себе Галичина.

Автори альманаху відзначали, що славне історичне минуле народу змінилося станом занепаду, бо «найшли тучи», однак весь цей час його ідентичність підтримували мова і «хороша душа руська». Тепер же настав час працювати й плекати паростки національного відродження, допоки вони засяють новою величию під крилом часу і добрих правителів. Згодом М. Шашкевич написав ще цикл поезії у прозі, відомий під назвою «Псалми Русланові», де, зокрема, містяться такі його відомі фрази: «Віра серця мого, як Бескид, твердо постановилася на любові» та «Вирвеш ми очі і душу ми вирвеш: а не возьмеш милості і віри не возьмеш, а не видреш любові і віри не видреш, бо руське ми серце та й віра руська». Так образ важкої долі українства в неволі було замінено на громадянина-патріота, який народжений руською матір'ю і пишається своїм походженням.

Верхівка церковної ієрархії сприймала діяльність «Руської трійці» в контекстах зайвих загроз суспільному спокою, що могли спричинити невдоволення уряду, зокрема й у бік єпископату. Порозуміння між різними поколіннями й середовищами українських діячів не було досягнуто. 800 примірників альманаху конфісковано у Львові, а решта 200 з Будапешта розійшлися по світу. Після цих подій «Руська трійця» розпалася, і кожен з її учасників пішов власним шляхом¹⁶⁴.

¹⁶² Писання Маркіяна Шашкевича / Видав М. Возняк. Львів, 1912; Тершаковець М. До життєписи Маркіяна Шашкевича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1911. Т. 105. С. 92—115; Т. 106. С. 77—134; Студинський К. *Львівська духовна Семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843)*. Львів: З друкарні НТШ, 1916.

¹⁶³ *Русалка Дністровая* / Ред.-упоряд. М. Шалата. 8-ме перевидання української книги-раритету 1837 р. Дрогобич: Коло, 2012.

¹⁶⁴ *Руська трійця в історії суспільно-політичного руху і культури України* / Горинь В.І., Купчинський О.А., Стеблій Ф.І. та ін. Київ: Наук. думка, 1987; «*Русалка Дністрова*». Документи і матеріали...; Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці»...; *Шашкевичіана: Нова серія*. Львів: Броди; Вінніпег, 1996. Вип. 1—2 та наступні.

Цілісне розуміння цієї фази українського національного руху неможливе без урахування того, як згодом склалися долі й еволюціонували погляди її діячів. Іван Вагилевич спершу продовжував народознавчі дослідження, зокрема вивчав лемків, бойків і гуцулів. Через підозри в «неблагонадійності» наприкінці 1830-х років йому було відмовлено у висвяченні (у середині 1840-х років таки отримав парафію), і він залишився без засобів для життя. У цей момент його підтримали польські аристократичні кола, зокрема граф Юзеф Дунін-Борковський, який увів його в середовища польських науковців і літераторів. Через це його було звинувачено в переході на польський бік, за висловом Д. Зубрицького, «волочинні поміж ляхами». Вагилевич безрезультатно намагався отримати професуру в різних російських та польських університетах, 1844 р. опублікував «Граматyku малоруської мови в Галичині». У 1848 р. він став учасником «Руського собору» та редактором його органу «Дневник руський», вважав найдоречнішим в історичній перспективі зберегти орієнтацію галицьких українців на польський політичний та культурно-інтелектуальний простір ¹⁶⁵.

Яків Головацький у 1840-х роках був парафіяльним священником і також продовжував наукові дослідження й видавничу діяльність, зокрема, разом із братом Іваном підготував до друку альманах «Вінок русинам на обжинки». Підсумовуючи початки «українського відродження», він писав: «Серед усіх слов'янських народів русинське чи малоруське плем'я опущене найнижче. [...] Звідки ж феномен отакої мертвої тиші? [...] Русинська література й мова мала б перебувати у квітучому стані, і все слов'янство, загальна слов'янська ідея мала б укорінюватися, ба, навіть принести найпишніші плоди, передовсім тут... Але ж є якраз навпаки: ніякої літератури, ніякої ідеї спорідненості слов'янських народів, і що найприкріше, ніякої надії на краще майбутнє. Незорана цілина русинської літератури й освіти є пустельною і похмурою, а над нею понуро плывуть чорні хмари туману. Передовсім русинському народу бракує вправних вождів і керівників, центру й органічного зв'язку між окремими частинами; русинам, котрі називають себе освіченими, бракує необхідної суми моральної сили, компетенції, любові до вітчизни і самозречення. Народ розколотий, пригнічений і живе тихо без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані та чужі йому, спокійно продовжують його в цьому сні заколисувати. Нарешті, згори спостерігають на цю ліниву стагнацію зовсім байдуже та відкидають непрямо, либонь, цього не усвідомлюючи, будь-який порух, що міг би цього сонька збудити» ¹⁶⁶.

У 1848 р. на Соборі руських учених Я. Головацький виголосив доповідь «Розправа о языцѣ южнорускомъ». Того ж року очолив створену на революційній хвилі кафедру руської словесності (української мови та літератури) у Львів-

¹⁶⁵ Дем'ян Г. *Іван Вагилевич — історик і народознавець*. Київ: Наук. думка, 1993; Zaskilniak L. Iwan Wahylewicz. *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* / Pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka... Т. 1. S. 63—80.

¹⁶⁶ Гаврило Русин [Головацький Я]. Становище русинів у Галичині. *Який хосен з критики?..* Перемишль, 2018. С. 87—89.

ському університеті. Переїхавши до Львова, швидко увійшов у середовище тогочасної галицько-руської еліти, визнання й допомоги з боку якої так розпачливо бракувало діячам кола «Руської трійці» в попередні десятиліття. Разом із цим середовищем, на тлі політичних невдач українського руху в Австрії та контактів з російськими науковцями, він еволюціонував до русофільських позицій. Ці експерименти над ідентичністю призвели 1867 р. до його звільнення з університету та виїзду до Російської імперії, де він працював головою Віленської археографічної комісії та бібліотекарем¹⁶⁷.

Маркіян Шашкевич рано помер. Кілька останніх років він пропрацював парафіяльним священником, жив бідно, що врешті й призвело до хвороби. У 1893 р., через півстоліття після смерті, його було урочисто перепоховано на Личаківському кладовищі у Львові поряд із лідером народовського руху Володимиром Барвінським. Ця ділянка цвинтаря мала стати свого роду «українським пантеоном»¹⁶⁸. Наприкінці XIX ст. у дискурсах українського національного руху в Галичині міцно утвердився культ «Руської трійці» як перших, хто в майже безнадійних умовах повірив в українське майбутнє і навіть, як у випадку М. Шашкевича, поклав на його вівтар своє життя. Утім, життєві історії І. Вагилевича та Я. Головацького показали, що на спадщину «Руської трійці» претендували і полонофіли, і русофіли, а символом і продовженням поневірянь М. Шашкевича, який не змінив своїх поглядів, стала доля його сина Володимира. Володимир Шашкевич намагався продовжити справу батька, активно діяв у ранньонародовецькому середовищі, однак швидко привернув до себе увагу і — як чиновник — був переведений у Тарнув. Усі його подання про повернення до Східної Галичини відхиляли, тож, з огляду на відрив від українського оточення, він не зміг реалізувати себе у площині національного руху¹⁶⁹.

Отже, перша хвиля українського національного відродження в Галичині не дала тих негайних і значних результатів, на які сподівались ініціатори. Листування її діячів напередодні «Весни народів» було переповнене відчуттями розчарування і зневіри, наріканнями на численні складнощі українського руху, неприязну політику влади, брак внутрішніх сил. Та все ж таки непересічна роль, яку середовище «Руської трійці» відіграло в культурно-інтелектуальному просторі тогочасної України, засвідчує, що надалі саме за нею було закріплено статус провісника й будителя процесів українського «національного відродження» на західних землях. За півстоліття, дивлячись на ситуацію українців Галичини вже з

¹⁶⁷ *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–1849...*; Седляр О. Видавнича діяльність Івана та Якова Головацьких у 1840—1848 рр. *Вісник Львівського університету*. Серія книгозн., бібліот. та інформ. технол. 2014. Вип. 8. С. 38—61.

¹⁶⁸ Горинь В. *Перепоховання Маркіяна Шашкевича*. Львів: НВФ «Українські технології», 2011.

¹⁶⁹ Возняк М. Недрукована автобіографія Володимира Шашкевича. *Неділя. Літературно-науковий тижневик* / Ред. Я. Весоловський. Львів, 1911. Ч. 34—36; Середа О. Володимир Шашкевич у ранньому народовецькому русі 60-х років XIX ст. *Шашкевичіана: Нова серія*. Львів; Вінніпег, 2000. Вип. 3—4. С. 222—232.

перспективи розвинутої інфраструктури національного руху, Іван Франко визначав роль середовища «Руської трійці» так: «Всі ті, хто знав особисто Шашкевича і пам'ятав ті часи, коли появилися його писання — чи то друком, чи в відписах, — стверджують згідно, що вони робили дуже велике враження, були немов блискавка серед темної ночі. Ми, нині читаючи небагато Шашкевичевих писання, не дуже розуміємо той запал, із яким говорять про них тогочасні русини. Але треба взяти на увагу тодішні відносини, то побачимо, що Шашкевич обік гарної людської мови, щирого та сердечного тону мав у своїх писаннях іще щось, чим мусив подобатися і чого не було у жадного з його товаришів. [...] В Шашкевичевих словах тодішні русини віднаходили свою надію, свою силу, свою людську та народну гідність, і для того він був такий милий для них. Та такі русини, що в тих часах так, як Шашкевич, вибігали думкою в світ свободи і думали про розірвання кайданів, були як люди, що б'ються головою о мур в'язниці. Всі на них гляділи косо: і шляхта, й уряд, і своя зверхність. Усі боялись клопотів»¹⁷⁰.

Тарас Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство у формуванні української ідентичності. Російському самодержавству уявлялося, що після придушення Листопадового польського повстання та адміністративного і соціального переформатування життя місцевої людності досягнуло одвічного порядку на українських землях. Однак ні, вже 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство заявило про себе як про перше організаційно-ідейне оформлення української інтелігенції. Здавалося б, що у його назві святих Кирила і Мефодія, творців слов'янської писемності, проповідників християнства, не було нічого крамольного. І у програмних та організаційних документах, і у зверненнях до братів-українців, братів-великоросіян і поляків йшлося про духовне і політичне єднання усіх слов'ян. Братчики відкидали насилля, а дієвим засобом досягнення мети вважали загальну освіту, культуру й мораль¹⁷¹.

До слов'янської єдності братчики поставилися продуктивніше за декабристів і передбачали, що кожен слов'янський народ досягне в демократичній федерації політичної і культурної самостійності. Програма Братства враховувала козацьке минуле, християнську етику та республіканський панславізм і засуджувала деспотію. Навіть з точки зору таємної поліції, після того як вона переконала, що члени Братства жодним чином не пов'язані з польськими революціонерами, що групувалися в Парижі, воно було безневинним. Проте незабаром виявилось, що кирило-мефодіївці мали інші світоглядні орієнтири, ніж ті, що їм давала офіційна освіта, яка не зробила їх вірогідними, а навпаки, посприяла формуванню їхньої української ідентичності. У програмних документах Братства мовилося про прагнення до повалення самодержавства, ліквідації кріпацтва та зменшення станової нерівності, відродження держави на основі демократичних ідей та християнської моралі, поширення загальної освіти для найнижчих суспільних верств. Недаремно у першій доповіді Третього відділу Миколі I від 28 березня 1847 р.

¹⁷⁰ Там само. С. 112—115.

¹⁷¹ Виттекер Ц. *Граф Сергей Семенович Уваров и его время*. С. 243.

його статутну назву було вказано як «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія, а вже у другій, від 26 травня цього ж року, її було замінено на «Україно-Слов'янське товариство»¹⁷². Слідчі і судді вловили основний зміст і політичну складову діяльності Братства — його українську спрямованість.

Діяльність у Києві кирило-мефодіївців засвідчила інші настрої, ніж ті, на які сподівався міністр освіти С.С. Уваров. Підтримуючи інтерес до місцевої культури, він не передбачив, що відроджена історична пам'ять має здатність набувати політичного характеру. Усі вони — і Тарас Шевченко, і Пантелеймон Куліш, і Микола Костомаров, кожен своїми засобами, відображали самобутність України і її «несмісимість» ні з росіянами, ні з поляками. На арену виходило нове покоління, яке мало незалежну від верховної влади думку і прагнуло розбудовувати майбутнє не за імперськими планами. Однодумцями стали молоді люди, які мали безпосереднє відношення до Київського університету: колишні його студенти Василь Білозерський, Дмитро Пильчиков, Юрій Андрузький, Олександр Навроцький, Іван Посяда, Опанас Маркович, Олександр Тулуб. Визначним організатором Братства був і службовець канцелярії київського генерал-губернатора юрист Микола Гулак.

М. Костомаров, В. Білозерський і М. Гулак, як засновники Братства, розцінили приїзд до Києва у травні 1843 р. Тараса Шевченка як добрий знак, адже він був геніальним однодумцем, який мовою поезії говорив те, про що вони дискутували, перш ніж записати у статуті організації мету і визначити напрями її діяльності. Його поезія вже стала популярною серед тодішньої інтелігенції, його знала молодь як автора «Кобзаря» і «Гайдамаків».

Вважається, що М. Костомаров підготував програму товариства — «Закон Божий», відомий під назвою «Книга буття українського народу» (під час арештів його рукопис виявили в М. Гулака). У цьому програмному трактаті українська суспільна думка виокремлювалася з російського слов'янофільства і панславізму. Автор прагнув, аби народи визнали звияжний внесок українців у самозбереження і те, що вони, попри порушення польськими королями і російськими царями домовленостей, зберегли відданість християнству і його високим моральним принципам. Російській імперській політиці русифікації, що спекулятивно маскувалася під заходами деполонізації краю, Шевченко й Костомаров протиставили ідею відродження та єднання слов'ян в одну федерацію, яка давала змогу Україні стати окремою республікою. У «Книзі буття українського народу» багатозначно названо федерацію «одним союзом — не розділимо і не змісимо». Костомаров практично накреслив програму майбутнього буття слов'янських народів на руїнах Російської імперії.

У цьому програмному творі сповна проявилася ерудиція М. Костомарова, який не лише визначив етапи формування української громадської думки, а й виокремив її з російського імперського нарративу. Спираючись на універсальну

¹⁷² *Кирило-Мефодіївське товариство*: у 3 т. Т. 1 / Гол. упор. І.І. Глизь; наук. ред. Г.І. Мархов, В.Г. Сарбей. Київ: Наук. думка, 1990. С. 32, 62.

месіанську ідею, автор подав історію людства, яка розвивається відповідно до боротьби віри з ідолопоклонством, волі — з деспотизмом. М. Костомаров вважав, що, сповідуючи християнське вчення та виношуючи волелюбні прагнення, можна досягти бажаного в людських стосунках і здобути свободу. Згідно з концепцією обраного народу, історик ідеалізував Україну минулого, яка постійно прагнула до волі, але через підступність польських королів і російських царів втратила самостійність, бо ті порушували Господні заповіді. Український народ, стверджував він, має стати народом-месією, визволити себе й усю Слов'янщину та духовно самовідродитися. На переконання дослідників, ці програмні завдання були найрадикальнішими в тогочасній Європі¹⁷³. І якби вони стали надбанням широкого загалу, то неодмінно вплинули б на демократизацію суспільних настроїв.

Створення товариства засвідчив його статут, у якому йшлося про основні засади організації, що передбачали «духовне і політичне єднання слов'ян», водночас кожен народ повинен мати самостійність, демократичне правління і рівність громадян. Розвивалася ідея про Слов'янську федерацію на кшталт давньогрецької республіки або Сполучених Штатів Америки, запровадження законності та освіти, базованих на християнській моралі. До керівного органу — Собору федерації — передбачалося обирати послів, як представників від народів, враховуючи їхню моральність та освіченість. Не йшлося про будь-яку залежність членів федерації чи протекторат російського імператора. Проголошувалася рівність усіх конфесій, засуджувалася ворожість до будь-якої з них. Авторами тексту статуту вважають М. Костомарова, В. Білозерського і М. Гулака, які визнали це на слідстві.

Відозва М. Костомарова «Братья великороссiяне и поляки» також містить програмні завдання, зокрема створення Слов'янського федеративного союзу. Прагнення до слов'янської єдності будувалося на концепціях Й. Гердера і Я. Коллара, які вважали слов'ян одним великим плем'ям, а їхні мови — окремими наріччями спільної мови. Це давало підстави прагнути до об'єднання з пізнанням власної історії і культури. Проте в концепції слов'янської федерації братчики заперечували об'єднання слов'ян під егідою російського імператора, і ці демократичні ідеї належали Шевченкові¹⁷⁴. Ідеї панславізму з домінуванням зверхності Російської імперії над Слов'янщиною було відкинуто 1848 р. на з'їзді слов'янських народів у Празі. Практична діяльність у вивченні історії слов'ян полягала б у створенні славістичних кафедр в університетах, виданні наукових праць, написанні художніх творів і підручників для шкіл.

Поведінку братчиків регламентували «Головні правила». Кожний член товариства присягав, що свій талант, працю, статки і зв'язки присвятить служінню цілям Братства. Кожний міг за власним переконанням приймати до товариства членів, проте не повідомляти їхніх імен, оберігаючи таємницю власного існування. Братчики зобов'язувалися викорінювати рабство і приниження, а також

¹⁷³ Дзюба І. «У всякого своя доля»: Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами. Київ: Радянський письменник, 1989. С. 89.

¹⁷⁴ Там само. С. 88.

дотримуватися євангельських основ любові і терпіння. Спірним є питання про чисельність Братства. Більшість науковців визнають, що до нього належали крім трьох засновників ще дев'ять осіб, яких було притягнуто до слідства. М. Савича і О. Тулуба не визнали учасниками і не покарали засланням до російських губерній. Найімовірніше, братчиків було більше, ніж 12 осіб, а з їхніми ідеями були знайомі понад 100 осіб¹⁷⁵.

Проіснувало Братство до арешту його членів, які почалися в березні 1847 р. Першим арештували М. Гулака, який тільки-но влаштувався на службу до Ради Петербурзького університету. Пізніше, напередодні весілля, у Києві заарештували М. Костомарова. П. Куліша і В. Білозерського заарештували у Варшаві. В усіх виявили копії документів Кирило-Мефодіївського братства. Шевченка затримали на переправі в Дарниці і під час обшуку 5 квітня 1847 р. вилучили рукописну збірку «Три літа». Її твори відображували поетично забарвлені ідеї, спрямовані проти русифікації України. У містерії «Великий льох» в образах трьох невинних душ поет показав, що втрачала Україна за час перебування у складі імперії.

М. Костомарова, М. Гулака і В. Білозерського було звинувачено в безмірній любові до України й покарано висланням у віддалені губернії Росії. Репресії розгорнулися і проти літературних праць кирило-мефодіївців, у яких прославлялося козацтво, героїзувалися його життя і збройна боротьба, що змушувало читача заглиблюватися в історію власного народу. Їх вилучали з шкільних бібліотек і забороняли розповсюдження. Найжорстокішого покарання зазнав Шевченко, на що вплинуло кілька чинників, зокрема хворобливий страх Миколи І перед наростанням опозиційних настроїв напередодні революції, яка розпочалася в Європі в гарячому 1848 р. (23 лютого Францію було проголошено республікою). Її провісником вбачалася комедія «Сон», у якій поет висміяв імператора і імператрицю та весь бюрократичний спосіб управління, що його плекав імператор. У поемі «Кавказ» Шевченко, чи не єдиний з поетів Російської імперії, засудив імперську війну на Північному Кавказі з її жорстокими каральними операціями, тоді як російські поети О. Пушкін і М. Лермонтов тоді ж романтизували колоніальні загарбання імперської влади¹⁷⁶, а історики, географи й етнографи з бурхливим інтересом починали вивчати нові краї, споряджаючи туди наукові експедиції. О. Пушкін засудив і повстання поляків, написавши 1831 р. вірш «Клеветникам России»:

*«Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях, или верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос»*¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Глизь І. Кирило-Мефодіївське братство. *Шевченківська енциклопедія*: в 6 т. Київ, 2013. Т. 3: І—Л. С. 358.

¹⁷⁶ Томпсон Е.М. *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*. Київ: Основи, 2008. С. 97.

¹⁷⁷ Пушкин А.С. Клеветникам России. *Стихотворения*. Москва, 2017.

У Третньому відділі чітко визначили суть Шевченкових творів — це заклик до відновлення незалежності, заклик до повалення самодержавства і знесення кріпаччини. Тоді, 1847 р., цензурні установи отримали розпорядження боротися з «прагненням деяких авторів до породження у публіки, що читає, неприборканих поривів патріотизму, загального або провінційного...»¹⁷⁸. Ймовірно, таке розпорядження ініціював саме Третій відділ, коли вперше звернув увагу на Шевченка і в морально-політичному звіті імператору за 1847 р. назвав його прізвище. У підрозділі звіту під назвою «Малороссия», поруч з іншими історичними регіонами (Галичиною, Царством Польським, Західними і Остзейськими губерніями) було відзначено, що Україна («Украина»), ще донедавна найспокійніша область, втратила довіру імператора, бо вчителі й вихованці Університету св. Володимира в Києві запозичили в західних слов'ян захоплення старовиною та ідеями своєї народності. Плануючи окрему слов'янську державу, вони мріяли про відновлення мови, звичаїв і народності України. Серед них, відзначено у звіті, був і художник Шевченко, віршами якого запалювалися українці і який звеличував колишні козацькі вольності, Гетьманщину, гайдамаків.

У слідчій справі Кирило-Мефодіївського братства прямо вказувалося, що Шевченко не лише у творах славив історичне минуле України та її лицарів-козаків, але й на зібраннях з його участю найактивніше обговорювалися питання про причини її поневолення, чому і хто знищив козацьку державу:

*«Подивіться лишень добре
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова. Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... тай спитайте
Тойді себе: що ми?
Чий сини? Яких батьків?
Ким? За що закуті?
Той побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможнії гетьмани...»*¹⁷⁹.

Третій відділ, посилаючись на Шевченкову поезію, зауважив, що відроджувана ним історична пам'ять несла в суспільство думки, які підважували ту соціальну організацію, яку плекала верховна влада. Для реалізації своїх намірів, продовжувалось у звіті, київські вчені і чиновники Микола Гулак, Василь Білозерський,

¹⁷⁸ Полиевктов М. *Николай I: биография и обзор царствования*. Москва, 1918. С. 232—233.

¹⁷⁹ Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє. *Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів*: у 12 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837—1847. С. 351—352.

Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та інші створили таємне товариство святих Кирила і Мефодія, прагнучи, аби їхні ідеї засвоювали й інші. Щоб не дозволити цього, їх було покарано, і в такий спосіб імперії вдалося утримати весь край від «надмірних домішок іноземного»¹⁸⁰.

Освічений читач розумів усі ескапади й філософські рефлексії творів Тараса Шевченка, бо жив у світі тих реалій, які були подразниками постових чуттєвих вибухів. Недаремно таємний Бутурлінський комітет з'ясовував, чи можна взагалі обговорювати верховну владу приватним особам, адже їй потрібна лише відданість і покора. Покарання за поезію свідчило, що Микола І не був готовий і не хотів через свою відданість самодержавству рахуватися з політичним опонентом і автором друкованого слова, тоді як європейські монархи вже починали вести полеміку зі своїми противниками через пресу¹⁸¹. Слідство отримало від Миколи І, який особисто контролював його хід, вказівку не розголошувати факти існування товариства аби не фокусуватися на зародженні української ідеї як політичної сили. Лише в одній австрійській газеті було повідомлення про арешт університетських викладачів без означення причин.

Про ідеї братства в Україні тривалий час нічого не знали, оскільки відомості про нього поширювати було заборонено, а програмні документи вилучено з обігу. Його програму широко оприлюднив лише Михайло Грушевський, який збагнув потужну силу думок братчиків, котрі спиралися на передові помисли, змогли об'єднатися, щоб потім переконувати інших, що Україна має право бути рівною серед рівних народів, які мають державність і можуть розвиватися вільно, демократично, без кріпацтва і без перебування в імперії. Цю думку розвинув Іван Дзюба, вважаючи, що концепція всеслов'янської федерації була важлива не сама по собі, а як можливий історичний шлях вив'язання зі смертельних обіймів Москви¹⁸².

¹⁸⁰ *Россия под надзором: Отчеты III отделения 1827—1869* / Сост. М.В. Сидорова, Е.И. Щербакова. Москва, 2006. С. 401—402.

¹⁸¹ Шевченко М.М. *Конец одного величия: Власть, образование и печатное слово в Императорской России на пороге Освободительных реформ*. Москва, 2003. С. 115.

¹⁸² Дзюба І.М. *Тарас Шевченко. Життя і творчість*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 351.

РЕЛІГІЯ
І ДЕРЖАВА:
ВІД ВІРО-
ТЕРПИМОСТІ
ЧЕРЕЗ ПЕРЕ-
СЛІДУВАННЯ
ДО СВОБОДИ
СОВІСТІ

РОЗДІЛ 5

Православна та Унійна Церкви в Україні

•

РОЗДІЛ 6

Релігійні конфесії інших народів

ПРАВОСЛАВНА ТА УНІЙНА
ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Упродовж XIX століття релігія та конфесійна свідомість поволі втрачали значення основного чинника, який упорядковував життя. Їхнє місце займали держава і нація, які заново структурували суспільство. Розпад середньовічного світу з його становим устроєм і всеохопним контролем церкви за громадським життям та створення такої структури суспільного життя, де народу / нації та поняттю національного інтересу було відведено формотвірну й ціннісну роль, передбачало нове укладення відносин між релігією та політикою. Секуляризаційні процеси стали важливим елементом започаткованого реформами освіченого абсолютизму творення новочасних держав, а інституціоналізація свободи совісті підвела ризик під періодом релігійних конфліктів. У випадках попередніх тривалих розколів етнолінгвістичних спільнот за релігійною ознакою це відкривало шлях об'єднавчим процесам без огляду на конфесійну належність: «Релігійний розкол довгий час перешкоджав формуванню сильної і тривкої етнічної свідомості серед такого населення — аж поки доба націоналізму спромоглась об'єднати спільноту на новій, політичній основі»¹.

Українці належали до народів, для яких такі зміни були важливими також і з огляду на перспективи загальнонаціональної єдності, адже серед них були прихильники різних християнських конфесій, взаємини між якими у попередній період не завжди складалися мирно. Аби зрозуміти, що галицькі греко-католики та східні українці, які були в основному православні, належать до однієї нації, потрібно було дивитися на політику із секулярних позицій². Шлях до такого сприйняття був прокла-

¹ Сміт Е.Д. *Національна ідентичність* / Пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Основи, 1994. С. 17.

² Шпорлюк М. *Формування модерних націй: Україна — Росія — Польща* / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 347.

дений шевченківською культурою нової України. Саме Шевченко, творами якого зачитувалися українці по обидва боки кордону, надав любові до України значення абсолютної цінності та нового морального закону, ствердивши: «Я так люблю мою Україну убогу, що проклену святого Бога, за неї душу погублю».

Утім, перехід від релігійно-конфесійної до національної ідентичності не був швидким; у часі він розтягнувся на все XIX століття. Е. Сміт, до праць якого найчастіше звертаються дослідники, пишучи про цей перехід, стверджував, що етнічні спільноти часто були пов'язані з релігійними ідентичностями, етнічним групам можуть бути притаманні сильні релігійні зв'язки та символи, вартості, міфи й традиції, часто кодифіковані в релігійних ритуалах: «етнічна та релігійна ідентичність мають багато спільних рис. Обидві вони походять від схожих культурних критеріїв класифікації. Вони часто перекривають і посилюють одна одну»³. Цим можна пояснити поважне місце, яке посідала релігійність у житті спільнот кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Через конфесійну належність та мову спілкування практично до 1917 р. визначали етнічне, а часом і соціальне походження людини. До того ж конфесійна належність в очах влади мала значення політичної ідентичності. Українці асоціювалися з православ'ям та унійним (греко-католицьким) віросповіданням. Поляки були католиками, росіяни — православними, а також старовірами, євреї — юдеями, німці — лютеранами з остзейських губерній або протестантами, кримські татари — магометанами (мусульманами). Належність до будь-якої з конфесій відіграла помітну роль у формуванні духовних і матеріальних цінностей, впливала на рівень освіти, сімейні стосунки, визначала укладання й розірвання шлюбів. Важливою складовою були її прояви і на господарсько-побутовому рівні. Не кажучи вже про окреме від інших етносів місце проживання релігійних громад, архітектуру храмів, заснування окремих лікувальних закладів, шкіл, місць поховання. У Російській імперії до шлюбу ставилися як до релігійної інституції, тому починаючи від середини XVIII ст. православна церква взяла на себе нагляд за ними⁴.

Церква з її обрядовістю супроводжувала людину все її життя — від народження до смерті. За належністю до тієї чи іншої конфесії верховна влада встановлювала право людини брати участь у державному житті, даючи дозвіл на обіймання тих чи інших державних і громадських посад, а то й забороняючи деякі професії, як-от учительську римо-католикам у Росії. Нерідко релігійна належність ставала ще й мірилом політичної лояльності, благонадійності, а то й економічних успіхів. Не даремно білоруські історики слідом за М. Вебером поставили наукову проблему про залежність соціального розвитку від конфесійного фактора⁵. Належність до конфесійної спільноти здебільшого визначала культурну матрицю людини, диктувала

³ Сміт Е.Д. *Національна ідентичність...* С. 16—17.

⁴ Верт П. *Православие, инославие, иноверие. Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи.* Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 146.

⁵ *Конфесійний фактор у соціальному розвитку Білорусі (кінець XVIII — початок XX ст.)* / В.В. Янкоўская [і ін.]. Мінск, 2015. 496 с.

їй весь комплекс світоглядних уявлень про Всесвіт та історію людства. «Цілий світ передхристиянський був приготовленем роду людского до спасення Христа»⁶, — такий початок українського підручника з історії церкви для середніх шкіл Галичини свідчив про спроби з дитинства закладати чіткі рамки мислення, які, утім, не завжди витримували зіткнення з життєвими перипетіями та іншими поглядами.

Властиві націоналізмам поділи й гострота міжнаціональної боротьби ставали величезним викликом для духовенства, ставлячи під сумнів церковний універсалізм. Життя у світі, що швидко змінювався, потребувало модернізації й від самої церкви як інституції. Чимало людей приходили зі своїми проблемами саме до парафіяльного священника. У розмові з ним нерідко здійснювалися важливі життєві вибори. Однак для цього сам священник мусив мати достатній рівень компетентності та й життєвого досвіду загалом. Тим часом для більшості з них можливості вчитися, подорожувати і пізнавати ширший світ, як правило, були досить обмеженими, а простір замикався рамками своєї та кількох сусідніх парафій. Попри видиме для багатьох, а часом й удаване у священницьких родин, благополуччя, за стінами плебанії нерідко приховувалося чимало проблем і життєвих драм, частина яких була пов'язана зі щоденною потребою відповідати своєму соціальному статусу.

Конфесійні відносини в імперіях. Секуляризація. Українські території з людністю різних конфесій змушували Російську імперію враховувати етнорелігійну строкатість, регулювати і контролювати діяльність церковних інституцій, дисциплінувати обрядовість, аби через них формувати лояльність підданих та долати спротив політиці російської акультурації. Держава перебирала на себе управління конфесіями, і процес створення підконтрольних церков тривав порізному в будь-якій з них, коли для кожної було укладено власні закони, створено установи для керівництва й обліку вірян. Спроби Росії вплинути на етноконфесійну ситуацію на теренах Речі Посполитої сягали ще періоду до її поділів. Згідно з умовами Варшавського договору 1768 р., укладеного між Російською імперією та Річчю Посполитою, на території останньої було дозволено вільно сповідувати православ'я. Хоча договір мав сприяти пом'якшенню релігійної напруги і водночас визнавав за католицизмом статус першості, все ж він став поштовхом до створення прокатолицької Барської конфедерації та пов'язаних із цим подій — вибуху Коліївщини й першого поділу Речі Посполитої.

На українських землях Російська імперія зустрілася з кількома добре облаштованими релігіями. Крім православної тут діяла унійна та римо-католицька церкви. Релігійне життя єврейських громад, як і кримськотатарського населення та іноземних колоністів, істотно відрізнялося від російського етносу. Катерині II довелося не раз з'ясовувати складні питання релігійних відносин, а тому вона взяла до керівництва головний принцип, яким мали керуватися чиновники й

⁶ *Історія Християнсько-католицької Церкви для середніх шкіл* / Після учебника д-ра А. Ваплера обробив і доповнив о. А. Стефанович. Львів: 3 друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1903. С. 5.

піддані, уклавши для цього акт про віротерпимість 1773 р., суть якого було запозичено з патентів імператора Йосифа II ⁷. Як прихильниця Просвітництва вона прагнула досягти мирного співіснування різних релігій, враховуючи те, що всі вірування мають немало спільного ⁸, а тому демонструвала політику відмови від навернення іновірців у православ'я, якої намагалися дотримуватися наступники на російському троні.

Практично впродовж усього XIX ст. політику віротерпимості розуміли як толерантний захист панівного статусу російського православ'я. Не було ні правової, ні реальної рівності, ні вільного вибору конфесії, адже зберігалось монополне право православної церкви на місіонерську діяльність. Святійший синод дістав необмежене право для християнізації неросійських народів, а покарання за перехід із православ'я до іншої віри зросли. Будь-яка форма навернення з православ'я в іншу релігію — «магометанську, єврейську чи іншу нехристиянську» — вважалася злочином. Микола I записав в «Уложениях о наказаниях уголовных и исправительных», схвалених 15 серпня 1846 р., що покарання за це мають бути суворими: позбавлення станових прав і заслання на каторжні роботи від 8 до 10 років, з накладенням клейма ⁹. Такі самі покарання було повторено і в «Уложении...» 1903 р. Традиційно російська держава притримувалася такого принципу, що кожний вірнопідданий від народження мав належати до однієї віросповідної громади. Тож духовна служба набувала різновиду державної, і для її регулювання укладали відповідні закони ¹⁰.

Катерина II не збиралася відступати від політики секуляризації, яку активно здійснював Петро I, і спрямувала її на подальше підпорядкування церкви державі, обмеження церковного землеволодіння і переведення духовенства на державне забезпечення. Регулювалася чисельність населення, якому священник мав надавати послуги, та контролювалися ціни за виконання церковних треб. Під впливом просвітницьких ідей та ідей раціоналізму імператриця вважала, що функція церкви полягала у сприянні верховній владі виховувати підданих, а про майнове становище її служителів має турбуватися держава. Вона не лише залишила чинним Святійший синод, а й розширила його контрольні повноваження. Поглиблення секуляризаційної політики засвідчив маніфест 1764 р.: передання у державну власність церковних маєтностей супроводжувалося реформами в соціальній, освітній та культурній сферах, які виводилися з-під впливу церкви. Підтримка верховною владою світської літератури, театру, архітектури сприяла появі творчих людей, які культивували нові духовні цінності поза межами релігії.

⁷ Мадариага И., де. *Россия в эпоху Екатерины Великой* / Пер. с англ. Н.Л. Луещкой. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. С. 802.

⁸ Круз Р. *За пророка и царя. Ислам и империя в России и Центральной Азии* / Пер. с англ. Р. Ибатуллина. Москва: Новое литературное обозрение, 2020. С. 3.

⁹ *Российское законодательство X—XX веков*. Москва, 1988. Т. 6: Законодательство первой половины XIX века. С. 214.

¹⁰ Черепанова И.В. *Государственная служба Российской империи XIX века*. Омск, 2006. С. 115 та ін.

Секуляризацію на українських землях імператриця розпочала пізніше, ніж у внутрішніх російських губерніях, де вона стартувала 1764 р. із визначення нового облаштування церков і монастирів. Оскільки Гетьманщина ще зберігала залишки автономії, то церква уникла секуляризації, хоча й ненадовго. Низкою заходів було обмежено права духовенства на обіймання ієрархічних посад. Певне число єпископів скорочено на користь надійніших великоросіян. У наказах до Законодавчої комісії 1767 р. київський митрополит висловився за автономію православної церкви, за відновлення вільного обрання митрополита з єпископів українського походження. Парафіяльні священники відстоювали своє шляхетство, а монастирі даремно прагнули зберегти традиційне землеволодіння¹¹.

1785 р. було переглянуто межі українських єпархій, які відтоді збігалися з межами намісництв-губерній, потім відбулася секуляризація церковних і монастирських земель за російським взірцем, з переданням церковних селян у державну власність. Монастирські володіння з млинами, корчмами, винокурнями в Київській, Чернігівській і Новгород-Сіверській єпархіях передавалися до казни. Внутрішнє життя монастирів, а їх налічувалось у 1780-х роках 72, чітко обумовлювалося правилами духовного регламенту 1721 р., який був запроваджений Петром I і який як законодавчий акт регулював функції, склад та церковний порядок монастирів. Оскільки державних коштів на утримання монастирів не вистачило, 42 з них було ліквідовано. Запроваджено духовні семінарії зі стандартною програмою навчання.

Секуляризація сприяла ліквідації української автономії, руйнувала національну церкву, послаблювала її економічну могутність, перетворюючи духівництво на слухняне знаряддя самодержавства¹². Вона виявилася тим важелем, за допомогою якого, не в останню чергу, православну церкву Гетьманщини було інтегровано в російське православ'я, з прямим підпорядкуванням Святійшому синоду та державній владі. Церковна служба також мала провадитись на основі синодального духовного регламенту. Катерина II намагалася запровадити спільні для всіх конфесій закони, які б регулювали релігійне життя в імперії, однак їй це не вдалося.

Перша систематизація законодавчих актів розпочалася за Олександра I, коли для неправославних релігій запровадили визначення «иностранные вероисповедания»¹³. Тоді ж, 1810 р., для централізованого нагляду за храмами було засновано Головне управління духовних справ іноземних віросповідань, яке 1817 р. увійшло до складу Міністерства духовних справ і народної освіти, а з 1832 р. — до Міністерства внутрішніх справ. Важко однозначно сказати, що мотивувало створення державної адміністрації для управління церквою різних конфесій: чи то

¹¹ Когут З. *Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ: Критика, 2004. С. 129.

¹² Крижанівський О.П., Плохій С.М. *Історія церкви та релігійної думки в Україні*: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 3. С. 211.

¹³ Долбилов М. *Русский край, чужая вера*. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. С. 55.

прагнення об'єднати усіх під ідею загальнохристиянської держави, чи насадження конфесійної дисципліни для впорядкування обрядів та подолання релігійного фанатизму. Скоріше за все, спрацювала програма раціоналізації державного керування, деталі якої запозичив М. Сперанський у французького міністерства віросповідань, за якою будь-яка церква в межах Російської імперії втрачала вселенську юрисдикцію¹⁴. З початком XIX ст. розпочалося заснування консисторських округів, і однією з перших було створено консисторію в Одесі, яка підпорядковувалась Головному управлінню духовних справ іноземних віросповідань.

Церковно-політичні заходи (лат. *ecclesiastico publica*) були важливою складовою реформ «освіченого абсолютизму» в Габсбурзькій монархії. За твердженням австрійського історика Е. Цьольнера, на час їх проведення в останній чверті XVIII ст. «самоусвідомлення династії та бюрократичний чинник непомірно зросли через відчуття власної спроможності поборювати переконання інших. Це стосувалося і церкви»¹⁵. На напрям думок реформаторів при австрійському дворі впливала ідейна спадщина янсенізму — церковного руху, який відіграв важливу роль під час Французької революції, поставив під сумнів усталені форми взаємодії між духовною і світською владою і протягом усієї своєї історії боровся з впливами ордену єзуїтів. Про впливи янсенітів свідчить хоча б те, що до них належали особистий лікар і сповідник Марії Терезії.

Світоглядною підставою перетворень у релігійній сфері стали інтелектуальні течії феброніанізму (німецький єпископ Ніколас фон Гонтгайм, який публікував твори під псевдонімом Юстинус Феброніус, виступав за збільшення в церкві впливу єпископів і зведення ролі Папи Римського до символічної першості) і французьких просвітників та енциклопедистів, які засуджували привілеї церкви та її зовнішні культи. Орієнтиром австрійські правителі вважали відносини між державою і протестантською церквою, а мета їх реформ полягала в тому, щоб обмежити привілеї римо-католицької церкви, залишити за нею тільки релігійні функції та поставити церкву на службу державі. Рішучим прихильником контролю держави над церквою був державний секретар В. Кауніц¹⁶. Його підтримка різноманітних масонських організацій також посприяла обмеженню авторитету церковних структур¹⁷.

Реформаторські устремління Габсбургів частково відповідали настроям вищої католицької ієрархії. В умовах нестабільності вона пов'язувала надії на захист церкви більшою мірою з державною владою, аніж з інституцією Папи Римського й була готова до далекосяжних компромісів. Не останню роль відіграло те, що після падіння Речі Посполитої Габсбурзька монархія була найближче до визначення католицької держави. З-поміж іншого лише вона могла порушува-

¹⁴ Там само. С. 59—61.

¹⁵ Цьольнер Е. *Історія Австрії* / Пер. з нім. Львів: Літопис, 2001. С. 306.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Chotkowski W. *Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*. Kraków, 1909. T. 1. S. 85.

ти питання про захист католиків у Росії та Пруссії й насправді це робила. Марія Терезія та Йосиф II віддавали австрійським дипломатам розпорядження не шкодувати коштів для приваблення «потрібних» людей, які сприяли б захисту від переслідувань католицької та унійної церков. Водночас Габсбурги вважали, що зобов'язані здійснити «очищення» католицької церкви. Щоправда, релігійні реформи йшли непросто, а сама Марія Терезія, яка ухвалювала рішення, не лише спираючись на поради близького оточення, а й завдяки контактам з вищою римо-католицькою ієрархією, нерідко мала докори сумніння й сумнівалася в доцільності пропонованих заходів.

Насамперед у поле зору реформаторів потрапили монастирі. 1769 р. було заборонено заснування нових таких закладів. За два роки розпочалась акція закриття монастирів у Ломбардії, яка стала випробувальним полігоном для розгортання реформ. Якщо спершу під приводом неморальних практик закриття мало зачепити лише невеликі монастирі, то вже невдовзі ліквідації зазнали такі потужні структури, як монастир бенедиктинів у Мілані, в якому було розташовано сиротинець. Одночасно було розроблено план реформи, що передбачав зобов'язати монастирі вести суспільно корисну роботу, зокрема утримувати школи, опікуватися хворими, допомагати бідним, підвищувати загальноосвітній рівень ченців. Держава мала рішучий намір продати левову частку монастирського майна та вилучити кошти «на добрі справи». Упродовж першої половини 1770-х років кількома декретами Габсбурги також намагалися змусити духовенство продати землі, що перебували у власності парафії, і сформувати на цій основі спеціальний фонд. Однак ці заходи не були послідовними: якщо їх прихильники стверджували, що позбувшись господарських клопотів, духовенство зможе повністю присвятити себе душпастирюванню, то їх противники не без підстав побоювалися, що матеріальний рівень священників різко впаде, а це потягне за собою негативні наслідки¹⁸.

Ще більшого розмаху релігійні реформи набули в період самостійного правління Йосифа II (часто під терміном «йосифінізм» розуміють саме комплекс церковно-політичних заходів). 13 жовтня 1781 р. цісар видав патент про толерантність, який гарантував свободу віросповідання та громадянську рівність усім християнським громадам, зокрема протестантам і греко-католикам. Такі дії австрійської влади випереджували офіційну позицію Риму, до якої зобов'язувала була папи Бенедикта XIV *Etsi pastoralis* та якою латинський обряд було проголошено вищим від будь-якого східного¹⁹.

Хоча першість католицизму для Відня не підлягала сумніву і згодом була неодноразово підтверджена практичними кроками, толеранційний патент усе ж відіграв значну роль в утвердженні віротерпимості. Так, 29 листопада 1781 р.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Фенич В. Конфесійна та національна ідентичність духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії 1771—1949 рр. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів, 2003. Ч. 4. С. 146.

Йосиф II наказав закрити всі монастирі, які нічого не робили для виховання молоді чи догляду за хворими. За цим рішенням було ліквідовано близько 400 монастирів, деякі з яких свого часу були знаковими для австрійської культури (частину з них по смерті Йосифа II було відновлено). За цим самим принципом розпущено й церковні братства. Австрійська влада позбавила церкву нагляду за школами й цензурних функцій, обмежила духовне судочинство, визнала світськість подружжя і запровадила процедуру розлучення.

Попри обмежувальні заходи держава намагалася підтримати парафіяльних священників. Щоправда, окрім релігійних влада покладала на них також управлінські функції і вимагала роботи для утвердження австрійського патріотизму. Згідно з йосифінською концепцією державного управління, духівництво ставало своєрідною категорією державних чиновників, які мали оголошувати і пояснювати населенню законодавчі й розпорядчі акти. Зі сформованого релігійного фонду головно внаслідок конфіскації монастирського майна було виділено кошти на державну оплату парафіяльних священників — конгруа, що гарантувало священникові мінімальне забезпечення і зменшувало його залежність від парафіян. З 1783 р. держава встановлювала контроль за підготовкою священників, запроваджуючи генеральні духовні семінарії. У цей час було створено чимало нових парафій, збудовано церкви.

Якийсь час держава навіть намагалася втручатися в дрібні обрядові справи — регламентувати кількість свічок на вівтарі, добирати церковну музику, обмежувати кількість релігійних свят, забороняти звичаєві народні практики, контролювати зміст проповідей тощо. Більшість із цих дрібних кроків, які були здатні лише роздратувати духовенство й вірян і відзначалися хіба що «слонячою граційністю»²⁰, на практиці втрималися недовго. У перші десятиліття ХІХ ст. католицька церква в Габсбурзькій монархії частково повернула собі втрачені самоврядні позиції та впливи, зокрема в освітніх закладах, а релігійне виховання було визнано одним із базових напрямів формування австрійського громадянина й опорою монархії. Та все ж низка важливих перетворень, серед яких першість належала секуляризації та запровадженню релігійної віротерпимості, мала вже незворотний характер. Вважається, що вчасно проведені Габсбургами релігійні реформи знизили градус напруги в суспільстві і стали одним із чинників запобігання вибуху революційних подій за французьким сценарієм.

Приєднуючи Галичину, австрійська влада усвідомлювала, що зіткнеться з міцними позиціями духовенства в краї, які пояснювала для себе неосвіченістю населення та його підданським станом. Вибір саме А. Пергена на посаду губернатора Галичини містив у собі чимало підтекстів, адже він уже перебував у конфлікті з верхівкою римо-католицької ієрархії через свої проекти освітніх реформ. Утім, від уряду він отримав інструкцію діяти щодо галицького духовенства обережно й виважено. Віросповідна палітра краю була строкатою. Донесення А. Пергена свідчили, що Відень примірявся до релігійних реформ на новоприєднаних

²⁰ Цьольнер Е. *Історія Австрії...* С. 312—317.

територіях. Губернатора обурювало те, що духівництво брало у вірних гроші за виконання обрядів хрещення, вінчання, поховання, сповіді; що парафіяльні священники нерідко обмежувались обрядовою стороною, не спілкувалися з парафіянами, мало читали, унаслідок чого їх освітній рівень майже не відрізнявся від селянського, а в проповідях було «більше казок, ніж моральних приписів».

Україн поверхневими видалися йому й релігійні почуття самого населення. Водночас губернаторові кидався у вічі величезний і слабко зорганізований простір для суспільно корисної роботи: шпиталі, притулки для вбогих тощо. Він пропонував сумістити в часі релігійні свята римо- і греко-католиків та перенести «рухомі» релігійні свята на неділі. З-поміж недоліків А. Перген називав участь вищого кліру в політичній діяльності, яка відволікала його від першочергових для церкви духовних завдань. Тож виховання для Галичини, звісно, в рамках німецької освітньої системи, нового покоління священників було визнано одним із головних завдань австрійської внутрішньої політики, що мало слугувати цілям перетворення суспільства²¹.

Австрійська влада дбала про те, щоб межі релігійних дієцезій перебували в кордонах держави. Єпископату в Галичині відразу ж заборонили підтримувати будь-які взаємини з папським нунцієм у Варшаві. У підсумку ієрархія римо-католицької церкви в Галичині складалася з архієпископства у Львові та єпископств у Перемишлі й Тарнові. Краківське єпископство у 1807—1818 рр. підпорядковувалося львівській митрополії, а в 1818—1880 рр. — варшавській. У 1879 р., після перерви, у Кракові було номіновано єпископа, і невдовзі краківське єпископство почало функціонувати в автономному статусі. Греко-католицька церква спершу мала дві дієцезії — львівську, піднесену на початку XIX ст. до статусу митрополії, та перемишльську єпархію. Уже на початку XIX ст. греко-католицька ієрархія порушувала питання про створення третьої дієцезії, однак фіналізована ця справа була лише 1885 р. виданням булли Папи Лева XIII про створення станіславської єпархії. Львів XIX — початку XX століть був місцем осідку трьох митрополитів: римо-, греко- та вірмено-католицького, які входили до суспільних еліт Галичини, впливали на політичні процеси. Католицькі єпископи увійшли до складу Галицького станового, а згодом і крайового сеймів на постійній основі як «вірилісти».

За матеріалами останнього австрійського перепису населення 1910 р., на цей час у всій Галичині проживало 3 735 145 (46,52 %) римо-католиків, 3 378 451 (42,08 %) греко-католиків, 1 392 (0,02 %) вірмено-католиків, 2 816 (0,04 %) православних, 37 292 (0,46 %) протестантів, 872 975 (10,87 %) юдеїв. На інші віросповідання припадало 0,01 %, і 318 осіб у всьому краї декларували себе невірними. Римо-католики становили абсолютну більшість у західних повітах, переважали на території панських маєтків («дворів») та у Львові. Греко-католики становили більшість майже в усіх повітах східної частини провінції. Юдеї проживали по всій Галичині, концентруючись переважно в містах, протестанти зосереджувалися в більших міських поселеннях або в німецьких колоніях.

²¹ Chotkowski W. *Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy...* S. 52—78.

Вірмено-католики мешкали в с. Кути Косівського повіту та у Львові. Присутність православних здебільшого була пов'язана з військовими гарнізонами, тобто галичанами вони не були. Приріст населення відбувався в усіх основних конфесіях, однак на рівні провінції відсоткове відношення, хоча й повільно, зміщувалося на користь римо-католиків, що, безумовно, свідчило про колонізаційні тенденції. Водночас і греко-католики демонстрували зміцнення у Львові та низці міст східної Галичини ²², що робило небезпідставними побоювання поляків стосовно втрати позицій.

На Буковині українці й румуни належали до однієї православної церкви, що розмивало межі національних ідентичностей з обох сторін. Із посиленням значущості національного питання суперечності між українцями й румунами ставали дедалі відчутнішими. У відповідь на спроби надавати церковним парафіям румунського національного характеру руське православне духовенство у 1890-х роках розробляло проекти поділу буковинської архієпархії на руську й румунську частини (ці пропозиції обґрунтував тогочасний студент-богослов Сильвестр Дашкевич), однак їх не було реалізовано. Згідно з офіційною статистикою, на 1900 р. з 730 195 мешканців Буковини 500 262 належали до православної церкви ²³. Хоча в релігійному житті Буковини не бракувало прикладів взаємодопомоги й мирного співжиття різних віросповідань, усе ж представників інших конфесій, число яких стрімко зростало завдяки міграційним процесам, православне духовництво нерідко сприймало як загрозу своєму стабільному світу. Таке сприйняття насамперед торкалося римо-католиків (поляків) та греко-католиків (українців), що свідчило про його не так релігійну, як національно-політичну природу.

Етноконфесійна строкатість на західноукраїнських землях була важливим чинником, урахування й пізнання якого є відправною точкою для розуміння суспільних процесів і ментальних практик тогочасного суспільства. У ХІХ ст. релігійна толерантність і право на свободу совісті стали даниною часу, ознакою модернізації, а також і урбанізації, коли в умовах міського способу життя віровизнання й дотримання релігійних обрядів можна було перевести у сферу приватності, закрити від очей допитливих сусідів. Культурна багатоманітність, що прямо впливала з етноконфесійної різнобарвності, була тією поверхневою зовнішньою характеристикою, яка однією з перших впадала в очі іноземцям. Австрійський лікар і письменник-мандрівник Йозеф Шультес описував так враження від етноконфесійної палітри Львова початку ХІХ ст.: «Видно, що тут живуть у найкращій згоді латинський архієпископ з протестантським суперінтендантом, а греко-католицький чи вірмено-католицький єпископ з рабином. Навіть муфтія

²² *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydawane przez Krajowe biuro statystyczne* / Pod red. T. Pilata. Lwów, 1911. T. 24. Zesz. 1: Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z d. 31 grudnia 1910 r. / Podali S. Kasznica i M. Nadobnik. S. XXIII—XXX.

²³ Osadczy W. *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*. Lublin: Wydwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. S. 58—59.

чи-то татарського муллу, садиба якого знаходиться у Студзянці Бяльського округу (там ще існує громадка вірних Магомета), котрий інколи заглядає до Львова перевірити, скільки прозелітів додало Корану багатоженство, приймають у місті якнайкраще. В цьому сенсі у Львові ще тривають часи незабутнього Йосифа II. Коли одного разу католицький священник впрошував великодушного монарха дати йому дозвіл на одруження, цісар буцімто відповів: «Я є, мій приятелю, римським цісарем, а не папою, не можу дозволяти те, чого я не забороняв. Знаєш, їдь до Львова. Там нікого подібні речі не обходять!»²⁴.

Утім, ця ідилічна картина не була повною чи бездоганною. Хоча релігійні протистояння у прямому значенні цього вислову відходили в минуле, конфесійна ідентичність нерідко ставала частиною національної і разом із посиленням національних суперечностей відігравала в них певну роль. Найяскравішим прикладом цього стало польсько-українське національне протиборство в Галичині, яке чітко проходило також по лінії належності до західного чи східного християнського обряду. Для українців обряд у певні історичні проміжки часу слугував своєрідним захисним оберегом для збереження ідентичності, а зміна обряду чи віросповідання нерідко ставала чинником прийняття іншої національної належності.

Наприкінці 1830-х років у Габсбурзькій монархії на хвилі наростання передреволюційних настроїв окреслилися тенденції відходу від йосифінізму. Католицька церква пропонувала себе в ролі консервативної опори влади. Так виникла ідея союзу «корони та вівтаря». На цій підставі між австрійською владою та Апостольським престолом почалися переговори про укладення конкордату. Важливим етапом на їх шляху стала відміна 1851 р. цивільного шлюбу. Конкордат між Віднем і Римом було підписано 18 серпня 1855 р., й того ж року він став державним законом. Він підкреслював особливе становище католицької церкви в державі, пріоритет папської юрисдикції в питаннях освіти та виховання, шлюбів, цензури, встановлював церковні суди. Передбачалося, що Австрія стане притягальним центром для всіх католиків. За умовами конкордату, держава зобов'язувалася не втручатися у церковне управління єпархіями та вільне спілкування австрійських єпископів з Римом, передавала під контроль церкви шкільництво, щоб відволікти молодь від революційних думок та посилити її релігійність. Конкордат викликав неоднозначні оцінки в різноконфесійному й багатоетнічному австрійському суспільстві, був важливим пунктом критики лібералами спроб встановити неоабсолютизм. Чинним конкордат був десятиріччя. Уже на початку 1860-х років його суттєво підважило проголошення громадянських прав і свобод²⁵.

У ході конституційних реформ у Габсбурзькій монархії релігійне питання було врегульоване насамперед одним із основних законів «Про загальні права

²⁴ Grodziska K. *Miasto jak brylant... Księga cytatów o Lwowie*. Kraków: Universitas, 2007. S. 86—87.

²⁵ Нестерова О. В. Борьба австрийских либералов за отмену конкордата 1855 года и урегулирование отношений между государством и церковью. *Вестник Тамбовского гос. ун-та. Серия: гуманитарные науки*. 2002. Вып. 4 (28). С. 43—51.

громадян». Його 11-та стаття гарантувала кожному громадянину право на свободу віросповідання. У статті 12-й стверджувалося, що «жодна релігійна община не користується привілеями з боку держави і ніхто не може бути змушений до релігійних культів державою». Стаття 13-та визначала, що кожна релігійна громада має підпорядковуватися насамперед інтересам держави, стаття 14-та гарантувала повноту громадянських і політичних прав незалежно від релігійної належності, а стаття 15-та гарантувала кожній релігійній спільноті право провадити відкрито публічне богослужіння, самостійно керувати внутрішніми справами та утримувати у своєму віданні предмети культу. 25 травня 1868 р. в Австрії було ухвалено закон, який упорядковував взаємини між віросповідними громадами. Згідно з його приписами, кожна особа, досягнувши чотирнадцятирічного віку, мала право вільно вибрати релігію, навіть усупереч волі батьків. У разі переслідувань з боку батьків дитина мала право звернутися по захист до своєї нової релігійної спільноти. У разі змішаних шлюбів сини, як правило, мали приймати віросповідання батька, а доньки — матері, але подружжя могло домовитися між собою, щоб діти належали до однієї конфесії. Закон від 9 квітня 1870 р. визнавав за особами право не сповідувати жодної релігії. Однак у цьому разі щодо дітей застосовували релігійний примус, тобто батьки все ж були зобов'язані визначити, в якій релігії дитина навчатиметься в школі закону Божого²⁶.

Після конституційних перетворень розірвання конкордату стало питанням часу. Приводом для цього послужило ухвалення Апостольським престолом догми про непогрішність та суверенітет Папи Римського. Офіційно конкордат було розірвано з ініціативи Габсбурзької монархії 1870 р. За визнанням Франца Йосифа, це рішення далось йому нелегко, і попри розрив він сподівався зберегти за католицькою церквою першість у монархії. Проте саме з цими подіями історики пов'язують початок остаточного відокремлення церкви від держави²⁷.

У зв'язку з модернізацією наприкінці ХІХ і особливо на початку ХХ ст. відбулося переосмислення багатьох понять для потрактування відносин держави і церкви. На зміну *віротерпимості* з'явилося поняття *свободи совісті*. Воно означало право самостійно обирати власну релігійну належність, передбачаючи відокремлення церкви від держави, рівність усіх віросповідань перед законом.

Панівне становище православної церкви в Російській імперії та її єпархіальний поділ в українських губерніях. Православна церква в Гетьманщині втратила 1687 р. автономний статус і повністю перейшла у підпорядкування московського патріархату, пережила петровські реформи, цензурні заборони і засвоїла основні уроки першого імператора. Прижилося колегіальне (синодальне) керівництво церквою, запроваджене замість патріаршества. Ставши главою церкви, Петро І звів до нуля її самостійність і змусив духовництво займатися не лише душпастирською службою, а й адміністративно-поліцейськими завданнями, важ-

²⁶ Dziadzio A. *Monarchia konstytucyjna w Austrii 1867—1914. Władza — obywatel — prawo*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2001. S. 223—233.

²⁷ Нестерова О.В. Борьба австрийских либералов за отмену конкордата 1855 года...

ливими для держави. Серед них — облік населення за допомогою реєстрації народження, шлюбу і смерті. Для цього запроваджувалися метричні книги, які слугували «стандартним методом встановлення особистості та громадянського стану всього населення імперії безвідносно до соціального походження і місця проживання» і були фундаментальною передумовою для повного залучення підданого в громадське життя імперії.

Привілеї, що їх надавало імперське законодавство у питаннях змішаних шлюбів, також вказували на становище православної церкви як «первенствующей и господствующей». Православні ієрархи вважали ці привілеї майже канонічними і відповідно законними, тоді як католики і лютерани розцінювали їх як посягання на свободу совісті²⁸. Крім того, церква переслідувала розкольників, які після реформи Никона втікали на вільні землі, оприлюднювала державні укази, збирала дані про значущі проступки вірян, з якими ті приходили на сповідь. Останнє було досить вразливим, оскільки порушувалося одне із семи таїнств православ'я. Внаслідок реформ церква, яка традиційно захищала знедолених і засуджувала тиранію, ставала слухняним знаряддям державної влади. Грубе втручання влади у справи церкви і віри згубно позначилося на моральному стані спільноти, яка втратила духовну альтернативу режиму і тим ідеям, що йшли від самодержавства.

У другій половині XIX ст. були спроби повернути моральний вплив церкви, який вона втратила в ході петровських реформ. До цього активно вдалися слов'янофіли, які, ідеалізуючи православ'я та приписуючи російським людям природну набожність, протиставляли його західним цінностям. Певною мірою реформи церкви 1860—1870-х років зміцнили її становище та піднесли авторитет серед вірян.

За структурою російська православна церква зберігала власну адміністрацію і судову владу, керівництво якою здійснювала на бюрократичних началах вища державна установа — Святійший синод, а на місцях — духовні консисторії і благочинія, управлінська і судова діяльність яких регулювалася статутами. Якщо конкретніше, то її можна звести до охорони і розповсюдження православної віри, контролю за богослужінням та забезпечення церкви кадрами, а також підвищення освітнього рівня священників. Судові повноваження полягали у з'ясуванні духовництва посадових проступків і злочинів та порушень шлюбних відносин вірянами. Консисторії очолювали архієреї, призначувані Синодом, а благочинія — благочинний, наставлений архієреєм з осіб духовного звання. Благочинний контролював 7—12 церков, зокрема їх благоустрій, будівництво, утримання, а також ведення метричних книг.

Катерина II поділила наявні єпархії на три класи, визначила їх територіальні межі, майнове становище та штатний розпис. Єпархії на українських територіях було віднесено до третього класу за винятком Київської, яка отримала перший клас. Поступово їх межі почали збігатися з губернськими, а на початок XIX ст.

²⁸ Верт П. *Православие, инославие, иновение. Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи...* С. 120, 123, 173.

збіглися повністю, тому дев'ять українських єпархій — Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Херсонська, Таврійська, Харківська, Чернігівська — до 1917 р. були частиною Російської православної церкви. Поділ же на класи було відмінено за рішенням Державної ради лише 1867 р.²⁹

Панівне становище православної церкви в державі досягалось уже тим, що до неї належав імператор, а його самодержавна влада отримала благословення від Бога. В основі цієї концепції лежала ідея, що релігія монарха стає обов'язковою для усіх підданих за принципом: чия влада, того й релігія. Катерина II напередодні шлюбу з великим князем Петром Федоровичем перейшла з лютеранства у православ'я, бо її право посісти російський трон викликало сумніви. Оскільки в указі Петра I про престолонаслідування не було нічого сказано про віру, то Павло I новим актом від 14 квітня 1797 р. встановлював обов'язкове православне віросповідання імператора та його родини. У сценаріях імператорської коронації російська православна церква освячувала верховну владу і використовувала церемонії миропомазання і причащення, які супроводжувалися літургією. Через коронацію демонструвалися релігійні основи російського самодержавства як втілення духовного єднання царя з народом. Після коронації імператорська родина здійснювала паломництво в Троїцько-Сергіївську лавру та інші святі місця.

Канонізація правителів, до якої вдалася Російська православна церква, також була свідченням тісної взаємодії церкви і держави. Для російського православ'я був характерним той візантійський спадок, коли церква відкрито ставала на бік держави, а держава взаємодіяла з церквою³⁰. Сергій Уваров втілював його у знаменитій формулі, де православ'я співвідносилося з самодержавством і народністю. Держава і присязі чиновників та виборних урядників надала релігійного характеру своєрідного примусу до ефективного відбування служби³¹. Більш того, за Миколи I імперські закони зобов'язали адміністрацію і суди захищати привілейоване становище православ'я в державі³².

З часом православ'я стало уособленням російської ідентичності та запорукою благонадійності. Костянтин Победоносцев, який 25 років (до появи закону про віротерпимість) був обер-прокурором Святійшого синоду (1880—1905), вважав, що прагнення до зміцнення православ'я, його монолітності було необхідною умовою збереження державної цілісності Російської імперії. Привілейований статус православ'я обґрунтовувався особливим положенням Росії, яка була оточена і на сході, й на заході десятками інших народів і віросповідань і не

²⁹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1871. Т. 42. Отд. 2: 1867. № 45341.

³⁰ Бремер Т. *Церква та імперія. Нариси історії російського православ'я*. Київ: Дух і літера, 2018. С. 118.

³¹ Шандра В. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII — середина XIX століть): формула присяги. *Український археографічний щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 385—402.

³² Круз Р. *За пророка и царя. Ислам и империя в России и Центральной Азии...* С. 91.

могла на перехресті цивілізацій хитатися між тими й іншими³³. Світогляд про визначальну роль православ'я він нав'язав російським імператорам Олександру III і Миколі II і сам заходився створювати мережу церковнопарафіяльних шкіл, у яких би священники разом із навчанням читати і рахувати вселяли учням основи закону Божого і віру в царя. Панівне становище православ'я суттєво відтінялося таким явищем, як існуванням іногородців, до категорії яких, крім народів Сибіру й Кавказу, було віднесено з 1835 р. і євреїв.

Традиційно в Росії релігія вважалася основним джерелом світогляду і культури і відповідно асоціювалася з народністю, а тому росіянин залишався собою, доки тримався православ'я. Він ставав поляком, татариним, німцем тільки-но приймав відповідно римо-католицизм, магометанство, лютеранство тощо³⁴. Важливим було і те, що богослужіння у православних храмах здійснювалося старослов'янською, а не українською мовою. Неодноразові спроби запровадити її, як і домогтися перекладу текстів Святого письма, діставали негативну відповідь, причини якої висловив 1863 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.М. Анненков: «Добившись перекладу на малоросійське наріччя Священного Письма, прибічники малоросійської партії доб'ються, так би мовити, визнання самостійності малоруської мови, і тоді, звичайно, на цьому не зупиняться і, спираючись на окремість мови, почнуть заявляти претензію на автономію Малоросії. Тому і з поваги до вищевикладених обставин, які вказують на необхідність уникати всього того, що могло б підтримувати устремління малоросійської партії, я просив би Вашу ясновельможність представити на милостивий розгляд імператора моє позитивне переконання щодо не лише некорисності, а й шкідливості перекладу Священного Письма малоруською мовою, оскільки цим дано б було нову сильну зброю малоруській партії, устремління якої, якщо й не узгоджені з устремліннями польських революціонерів, то в будь-якому випадку являють собою також особливу й сильну небезпеку для спокою в державі»³⁵.

Сучасний німецький дослідник Т. Бремер підмітив ще кілька характерних рис російського православ'я, зокрема, для нього ставлення до Заходу було головною темою, а внутрішньою проблемою залишалося потурання державній русифікації³⁶. Щоправда, вона набувала різноманітних форм, виявляючись у підготовці історико-статистичних описів єпархій, вивченні регіональної церковної історії, археології, пам'яткознавства, тих питань, які у його розумінні переростали місцеве значення і становили загальноімперський інтерес. Також їхня робота

³³ Полунов А.Ю. Понятия свобода совести и веротерпимости в общественно-политическом дискурсе конца XIX — начала XX века. «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. 1. С. 569.

³⁴ Кэмпбелл Е. К вопросу об Ориентализме в России (во второй половине XIX века — начале XX века). *Ab Imperio*. 2002. № 1. С. 311.

³⁵ *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847—1914)*. Зб. документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 60.

³⁶ Бремер Т. *Церква та імперія...* С. 8, 49.

прислужилася й українофільству, оскільки з'ясовувала локальну специфіку тих чи інших історичних явищ на українських землях за участю місцевої людності³⁷.

Хоча й із запізненням, порівняно з Європою, російська держава визнала свободу віросповідання і видала закон від 17 квітня 1905 р. про право обирати релігію кожній людині. Це право було підтверджене «Основними державними законами» від 23 квітня 1906 р., своєрідною російською конституцією. У 39-му параграфі 2-го розділу про права і обов'язки російських підданих вказувалося, що вони користуються свободою віри, а умови користування визначаються законами³⁸. Перехід з однієї християнської віри в іншу було повністю легалізовано. Більше того, деякі секти отримали мовчазне визнання, а старообрядці набули статусу неправославної християнської конфесії³⁹. Однак на практиці такі переходи здійснити було важко, бо давалася взнаки вікова стійкість конфесій та й саме поняття «свобода совісті» не набуло подальшого законодавчого регулювання. Водночас державні інституції не сприймали ідею урівняння православ'я з іншими конфесіями, і для чиновників воно й надалі залишалося «панівним і першим»⁴⁰. Р. Круз з цього приводу зауважив, що раніше патріотизм вимірювався лояльністю монархові та з часом належність до православної церкви і знання російської мови набували все більшого значення, на відміну від Європи, де держави формувалися і зміцнювалися в національних кордонах⁴¹.

Якщо окреслювати місце православної церкви в Південно-Західному краї, то там вона тривалий час не посідала панівного становища. За підтримки держави і за державного спонукання вона намагалася утриматися під час наступу римокатолицької церкви, яка мала куди більші матеріальні ресурси, моральний вплив і освітні традиції, відповідно, і власну паству. Аби посилити вплив православної церкви у суспільстві, держава взяла курс на зміцнення її матеріального становища шляхом збереження земельних фондів, які були основним джерелом статків родин священників. Щоб ті не потерпали від бідності, держава дозволила їм купівлю маєтностей, а Синод почав підтримувати церкву грошима. За Павла I сума виплат причтам зросла більш ніж удвічі. Архієрейським домам надали землі, млини, угіддя, згодом ці привілеї було збільшено. 1801 р. дозволено подвоїти платню за виконання тайнств. Зміцнити російське православ'я у краї передбачалося і внаслідок ліквідації Унійної церкви, яку розглядали як перспективний резерв для чисельного зростання і територіального розширення православних.

³⁷ Степаненко Г. В. Детермінуючі чинники участі представників православного духовенства у процесі формування і активізації наукового потенціалу у сфері джерельної евристики та історичної регіоналістики (кінець XVIII ст. — 1860-ті рр.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ: Ін-т історії України, 2010. Вип. XVII. С. 291.

³⁸ ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Санкт-Петербург, 1909. Т. 26. Од. 1: 1906. № 27805.

³⁹ Верт П. *Православие, инославие, иноверие. Очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи...* С. 47.

⁴⁰ Там само. С. 63.

⁴¹ Круз Р. *За пророка и царя...* С. 91.

Разом із запровадженням губернського устрою формувалися церковно-адміністративні структури. У квітні 1793 р. в межах трьох новоутворених губерній (Мінської, Ізяславської та Брацлавської) було засновано православну єпархію на чолі з архієпископом Мінським, Ізяславським і Брацлавським. Через кілька років єпархії створювали вже в межах губерній. У 1797 р. вийшло розпорядження про поділ єпархій на благочинія, тоді ж уряд ініціював відкриття соборних церков у повітових містах «губерній, приєднаних від колишньої Речі Посполитої»⁴².

За Павла I посилилася тенденція використовувати церкву як ідеологічну інституцію, через яку здійснюється консолідація регіональної шляхти набутих територій навколо російського трону. Імператор прагнув закріпити традиційний імперський універсалізм, порушений у Європі Великою французькою революцією. Звернення до ідей рицарства через принцип служіння мало стати альтернативою ідеям «свободи, рівності і братства»⁴³.

Микола І узаконив земельні наділи православним парафіям розміром у 33 десятини, а якщо храми перебували на державній землі, то до 99 десятин. Незабезпеченість духівництва спричинила появу роківщини, щорічного збору харчів з кожного двору в парафії для священника та його причту⁴⁴. Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков створив державні установи — губернські комітети, які почали дбати про поліпшення матеріального становища православних священників, виділяючи їм земельні наділи та селян для їх обробітку. Часто це були землі, забрані внаслідок скорочення католицької власності.

До того ж у дев'яти західних губерніях особам російського походження, за винятком місцевих, починаючи з 1886 р. запроваджувалися надбавки до жалування. Першими в цьому переліку було названо тих, хто обіймав класні посади в канцеляріях духовних консисторій православного віросповідання⁴⁵. Суттєвою була й турбота про престиж духівництва, передусім його освітньо-культурного рівня, який відставав як від римо-католицьких ксьондзів, так і від унійних священників. Правобережне православне духовенство не створило широкої мережі освітніх закладів, а готувало собі кадри у Чернігівському та Переяславському колегіумах, а також у Києво-Могилянській духовній академії.

Єпархіальні духовні семінарії, які почали відкривати наприкінці XVIII ст., серед них Волинська і Подільська, змушені були запрошувати викладачів-василіан. Там можна було добре вивчити мови, богослов'я, однак рівня єзуїтських шкіл вони не досягали. Оскільки для богослужіння та шкільного навчання потрібні були книжки, то видавнича справа розвивалася завдяки обслуговуванню саме цієї

⁴² Карліна О. Конфесійна політика російського уряду і Православна церква на Волині в 1796—1825 рр. *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VII науково-практичної конференції* (Луцьк, 8 листопада 2016 р.). Луцьк, 2016. С. 38, 40.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Боярчук А. Матеріальне забезпечення волинського православного парафіяльного духовенства у першій третині XIX ст. *Історія релігій в Україні*. Ч. 1. Львів: Логос, 2016. С. 273—274.

⁴⁵ *ПСЗ РИ*. Собр. 3-е. Санкт-Петербург, 1888. Т. 6. № 3817: Отделение второе. Особые преимущества службы в Западных губерниях.

категорії людей. Києво-Печерська лавра, як давній видавничий центр, перейшла на друк церковної літератури з цензурним дозволом від духовної колегії. Імперська влада запровадила обов'язкове навчання в духовних училищах для дітей православного духовництва, а призначення до парафій узалежнило від наявності семінарської освіти. Безпосередньо на українських землях діяло дев'ять православних духовних семінарій, у кожній з яких навчалася щороку приблизно 200—300 учнів. Їх відкривали в закритих римо-католицьких монастирських будівлях.

Найбільшою за чисельним складом була Київська духовна семінарія. Що ж до Волинської, то переважна більшість семінаристів не закінчувала повний курс навчання, учні 4-го і 5-го курсів полишали його, аби посісти батьківську парафію. Здобувши сан, вони ставали сільськими священниками. Щоденний господарський клопіт, богослужіння і виконання треб ставали основним сенсом їхнього життя. Щодо «богословів» (випускників старшого дворічного курсу), то вони, продовжуючи освіту в духовних академіях (переважно у Київській), ставали викладачами в семінаріях або направлялися служити у взірцеву парафію чи соборну церкву губернського центру, або ж поповнювали ряди ученого чернецтва, завершуючи кар'єру в єпископському сані. «Богослови» без академічної освіти могли отримати посаду благочинного, настоятеля собору, священника першокатегорійної парафії. Здебільшого саме ці колишні семінаристи становили основу духовної еліти в єпархіях.

Після польського Листопадового повстання 1830 р. російська держава почала підтримувати православ'я за рахунок обмеження прав інших конфесій. Його зміцнення досягалося й втручанням у формування сімей. 1832 р. було узаконено, що діти від змішаних шлюбів, де один з батьків є православним, успадковують північну віру. У цьому разі батьки давали підписку, що виховуватимуть дітей згідно з правилами православного віросповідання⁴⁶. У 1839 р. ксьондзам було заборонено вінчати православно-католицьку пару і хрестити дітей від змішаних шлюбів. Змішані шлюби міг укладати лише священник, а на їх розірвання потрібно було мати дозвіл Синоду.

Зміцнивши матеріальне становище православного духовенства, держава намагалась активізувати його діяльність в освітній сфері, через яку прагнула конкурувати з католицькими священниками, що активізували свою просвітницьку роботу напередодні селянської реформи 1861 р. На тлі слабкої освітньої діяльності православного кліру виділяється постать Петра Лебединцева, який упродовж 1860—1895 рр. поєднував духовну службу з організацією парафіяльних шкіл на Київщині. Тоді його зразково-показові школи не стали масовими, а от у часи Побєдоносцева київський почин набув загальнодержавного значення⁴⁷.

⁴⁶ *Законы о женщинах (сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся к женскому полу)* / Сост. Я.А. Канторович. Санкт-Петербург: Тип. Канторович Я.А., 1899. С. 17.

⁴⁷ Степаненко А.В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Київ: Ін-т історії України, 2008. Вип. XV. С. 320—331.

У другій половині XIX ст. стали популярними братства, які поширювали православ'я через освіту, видавничу справу, засновуючи бібліотеки та ведучи активну краєзнавчу роботу. З їх допомогою та під їх пильним наглядом уряд передбачав виховувати в населення почуття вірності Російській православній церкві, правлячій династії та самодержавству. Церква скористалася пам'яттю про колись авторитетних попередників — Київське Богоявленське, Львівське Успенське та Луцьке Хрестовоздвиженське православні братства. У нових умовах братства мали виконувати роль носія великодержавницької теорії про спільність території та історії східнослов'янських народів. 8 травня 1864 р. Олександр II схвалив для них «Основні правила», згідно з якими їх діяльність поширювалась у західних губерніях з метою знищити вплив унійної традиції в духовному житті населення та боротися проти «латинсько-польської пропаганди»⁴⁸. Відновлені на початку XX ст. церковно-парафіяльні братства нового зразка організовували історичні музеї, реставрували замки князів Острозьких, впорядковували Козацькі могили у Пляшовій під Берестечком. На практиці їх пропаганда історії українських земель та подій української історії, яку підсилювали російські монархісти і націоналісти аби здолати присутність католицької церкви та польського впливу, належала до чинників, що посприяли розвитку українського руху та утвердженню власної національної ідентичності серед широкого загалу селян і міщан⁴⁹.

Православна церква на Буковині та впливи православ'я в Галичині й Закарпатті. Власну специфіку мало життя православної громади Буковини. Невдовзі після приєднання краю Відень почав вживати заходів для перенесення управління його православними, які досі підпорядковувалися радівецькому єпископу та молдавському митрополитові з резиденцією в Яссах, у межі Габсбурзької монархії. З цією метою 1781 р. австрійська влада ініціювала обмін юрисдикціями між ними, внаслідок якого молдавський митрополит відмовився від зверхності над Радівецькою єпархією. Радівецький єпископ Досифей Хереску став владикою Буковини і змінив титул на єпископа буковинського, а катедру було перенесено в Чернівці. Ще за часів Марії Терезії папський нунцій у Відні Джузеппе Гарампі пропонував після смерті Досифея призначити для Буковини греко-католицького єпископа. На його думку, через подібність обряду населення навіть не звернуло б на таку підміну уваги. Однак панівні кола, побоюючись обурення, не наважилися на такий крок.

Згідно з декретом цісаря від 4 липня 1783 р. Радівецьку єпархію було підпорядковано православному митрополитові в Карловіцах у Славонії. Не всі раділи таким змінам. Поки єпископ Досифей закликав духовенство і мирян подякувати Богові за визволення від турецького ярма, знаний український богослов і письменник Паїсій Величковський, який після чернецтва на Афоні був настоятелем

⁴⁸ Сажок О.В. Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині XIX — на початку XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки*. 2013. № 21. С. 33—38.

⁴⁹ Федевич К., Федевич І. *За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905—1917 роки)*. Київ: Критика, 2017.

монастиря Драгомирна поблизу Сучави, не бачив можливості продовжувати роботу в католицькій Австрії і переїхав разом із ченцями в Нямецьку лавру в Румунії. Драгомирна після цього збідніла та підупала, хоча й не була закрита⁵⁰. За збереженням недоторканного статусу інституцій православної церкви на Буковині наглядала й Оттоманська Порта, яка в цьому питанні представляла інтереси молдавських воєвод.

У перше десятиліття саме позиція Порти ускладнювала Габсбургам проведення на Буковині секуляризаційних реформ. На час приєднання до Австрії на території Буковини було близько 20 монастирів і скитів, заснованих молдавськими воєводами, боярами чи церковними діячами, які виділяли на їх утримання значні кошти. Проте, незважаючи на володіння маєтностями, ченці в монастирях жили бідно. 1782 р. австрійський уряд розпустив 14 малих монастирів і скитів, а трохи пізніше націоналізував маєтки решти монастирів і створив на основі вилученої власності (а це було майже 20 % усіх землеволодінь на Буковині) церковно-релігійний фонд. Його адміністрування спершу здійснювалося зі Львова, а після здобуття Буковиною статусу окремої провінції було передано в Чернівці. З коштів фонду утримували різні релігійні установи, монастирі, заклади освіти, зокрема кілька середніх шкіл і Богословський інститут, парафіяльних священників, було збудовано митрополичу резиденцію, низку церков, парафіяльних і монастирських будинків⁵¹.

Суспільні еліти Буковини після приєднання до Австрії продовжували бачити своє майбутнє у складі відновленого й сильного Молдавського князівства. За етнічним походженням вони складалися з українців, румунів, молдован, греків та інших, а об'єднавчою площиною для всіх них слугувала власне православна церква, яку традиційно називали «волоською вірою»⁵². Після появи на Буковині греко-католиків намітилася тенденція ототожнювати українців саме з ними, а автохтонне буковинське населення подавати як волохів. Послідовне проведення цієї лінії призводило до румунізації буковинських українців. Так, на початку 1860-х років навчальною програмою чернівецької гімназії було передбачено викладати науку релігії для греко-католиків руською мовою, а для всіх православних — румунською. С. Смаль-Стоцький цю поширену практику коментував так: «Після поглядів отже дирекції гімназійальної лише уніяти Русини, а всі православні — Волохи; се дуже характеристичний погляд влади шкільної, котрий ясно говорить, як систематично велась румунізація руских дітей. По тій дорозі перейшло страх богато Русинів в народний табор волоский; потребуємо лише

⁵⁰ Чучко М. «И взят Бога на помощь». Соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). Чернівці: Книги — ХХІ, 2008. С. 78.

⁵¹ Буковина — її минуле і сучасне / За ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж; Філядельфія; Дітройт: Зелена Буковина, 1956. С. 729—730.

⁵² Скорейко Г. «Буковинська війна»: міжконфесійні суперечності на тлі політичного протистояння на Буковині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Історія. Політичні науки. Міжнар. відносини*. 2014. Вип. 702—703. С. 36—37.

кинути оком в шематизм православної архиєпархії, щоб о тім пересвідчити ся. Та зрештою не без причини повстала на Буковині говірка “Тато рус, мама рус, а Іван молдаван”»⁵³.

Утім, зміна національної ідентичності за посередництва конфесійного чинника відбувалася і у зворотному напрямі. На це, зокрема, наприкінці XIX ст. звернув увагу австрійський народознавець Людвиг Адольф Симиґінович-Штауфе: «Русин православної віри відвідував одну церкву з своїми товаришами по вірі — румунами — доти, поки він, або по крайній мірі його нащадок, не забував про своє походження і мову та починав сприймати себе як румуна. У тих населених пунктах, де населення було переважно русинським, відбувалася протилежна денаціоналізація. Чого не могла зробити спільна віра, те відбувалося через шлюби»⁵⁴.

Згідно з постановою цісаря «Про впорядкування духовної, церковної та шкільної справи на Буковині» від 29 квітня 1786 р. у краю було закрито низку монастирів, створено єдиний єпархіяльний релігійний фонд. Цісар застеріг за собою право іменувати Буковинського єпископа. Священників зобов'язали реєструвати акти цивільного стану та оголошувати в церкві для народу розпорядження органів влади. У 1792 р. православних в імперії Габсбургів було заборонено називати «схизматиками». Водночас у перших десятиліттях XIX ст. початкова ланка освіти на Буковині залишалась у підпорядкуванні римо-католицької консисторії у Львові, й лише в 1844 р. православні школи було передано під нагляд православної консисторії⁵⁵.

Значну роль в історії Буковинського православного єпископства відіграв Євгеній Гакман. Виходець із селянської родини, випускник теологічного факультету Віденського університету, згодом професор біблійних студій у Чернівецькій духовній семінарії, Є. Гакман став першим українцем, який очолив Буковинське єпископство. Оцінки його діяльності в контексті українсько-румунських відносин різняться: частина дослідників вважають, що, обійнявши єпископську катедру, він більше діяв у румунських національних інтересах, зокрема активно підтримував відокремлення Буковини від Галичини; інші ж наголошують, що завдяки його заходам не відбулося підпорядкування Буковинського єпископства Трансильванській митрополії. З ініціативи Є. Гакмана в Чернівцях було збудовано катедральний собор св. Духа та на пагорбі Домник розпочалося спорудження архітектурної візитівки Чернівців — монументальної митрополичої резиденції.

Є. Гакман розробляв проєкт піднесення рангу Буковинського православного єпископства, який 1873 р. завершився утворенням Буковинсько-Далматинської митрополії. Сам Гакман, номінований першим її митрополитом, не розпочав виконання нових обов'язків, оскільки, перебуваючи у Відні, раптово помер. З-поміж його наступників на митрополичій катедрі румунізаторськими тенденціями

⁵³ Смаль-Стоцкий С. *Буковинська Русь. Культурно-історичний образок*. Чернівці: З друкарні товариства «Руска Рада» під зарядом І. Хромовського, 1897. С. 116.

⁵⁴ Чучко М. «*И взят Бога на помощь*»... С. 53—54.

⁵⁵ Там само. С. 79—80.

вирізнявся Сильвестр Андрієвич-Морар (1880—1895). Проте на офіційному рівні в церковній адміністрації українська й румунська мови були рівноправними: з 1869 р. так було визначено у «Правильнику про організацію діловодства в консисторії».

Тривалий час Буковинсько-Далматинську митрополію очолював виходець із дрібношляхетської української родини Володимир (світське ім'я — Василь) Репта (1902—1925), який, однак, на положенні митрополита не виявляв особливої прихильності до українського національного руху. Наслідком цього стала організація в низці українських громад акцій протесту проти румунізації та поновлення проєктів поділу митрополії, які розробляло Товариство українських православних священників. У 1909 р. воно оприлюднило проєкт поділу консисторії на українську й румунську секції. Архімандрити або єпископи-вікарії, які б їх очолювали, мали підпорядковуватися митрополиту, його ж почергово призначали б з українців та румунів. Цього проєкту також не було реалізовано, хоча деякий час його обговорювали не тільки в Чернівцях, а й у Відні. Одностайність українських православних священників підривали суперечності між прибічниками русофільської та проукраїнської орієнтації у їх середовищі ⁵⁶.

Ще із середини XVIII ст. на територію Буковини почали переселятися старообрядці-липовани, які зазнавали переслідувань у Російській імперії. Ця група формувалася із селянських та козацьких утікачів на Дунай з різних регіонів Росії, а в її субкультурі простежувалися впливи не лише релігійних дискусій, а й донських козаків, які перейшли в підданство Османської імперії (так званих некрасівців). Австрійський уряд, зацікавлений у господарському освоєнні зруйнованого війною регіону, заохочував переселенські рухи. В 1783 р. Йосиф II надав старообрядцям патент, яким гарантував вільну відправу релігійних культів, звільнення від податків (на 20 років) та від військової служби.

Того ж року на Буковину переселилося чимало старообрядців з Добруджі. Місцем осідку вони обрали урочище Варниця, де заснували село Біла Криниця. В урочищі було сильне джерело, вода в якому через вапняковий наліт набувала білого кольору. Це приваблювало поселенців як відголосок легенди про пошуки таємничого Біловоддя, де старообрядці нібито мали назавжди звільнитися від релігійних переслідувань. Дозволу на заснування монастиря вони не отримали, але він існував нелегально. За твердженням О. Прігаріна, який вивчав пам'ять про липован, «історична реальність еміграції з Росії набувала казкового забарвлення», причому герої-старообрядці протистояли несправедливим царям. Згодом, однак, це протиставлення згладилося, й липовани підкреслювали свою «руськість» ⁵⁷.

У середині XIX ст. на Буковині в кількох населених пунктах проживало близько двох тисяч старообрядців — переселенців з центральних і південних областей Росії. Щоб забезпечити існування церкви, яка в Російській імперії надалі

⁵⁶ Буковина — її минуле і сучасне... С. 736—739.

⁵⁷ Прігарін О. Відображення процесів формування осередку російських старообрядців на Дунаї в історичній пам'яті їхніх нащадків. *Україна модерна*. Львів, 2007. Вип. 11. С. 59—84.

зазнавала переслідувань, старообрядці з різних регіонів розпочали пошуки верховного архієрея. Цікаво, що їх зусилля були підтримані польською політичною еміграцією у Франції, з допомогою якої (зокрема Міхала Чайковського та Адама Чарторийського), подолавши опір Є. Гакмана, старообрядці 1844 р. домоглися створення єпископства з резиденцією в Білій Криниці. Пошуки зверхника велися в східних патріархатах — на території Сирії, Єгипту, Палестини. Врешті-решт білокриницьким єпископом став грек Амвросій, який раніше був босно-сараєвським митрополитом.

Ці події зумовили протест російського уряду. Через його тиск австрійський уряд вислав митрополита Амвросія до Словенії і мав намір закрити білокриницький монастир. Тривали ці труднощі недовго, бо на підставі закріпленого в австрійській конституції права на свободу совісті діяльність старообрядської релігійної громади було відновлено ⁵⁸. Протягом півтора століття, коли Біла Криниця слугувала духовним центром старообрядницького руху, на її території було споруджено близько 20 культових споруд, серед яких — Покровський собор (зруйнований в 1940-х роках) та збудований на початку ХХ ст. коштом заможної родини московських старообрядців Гліба і Ольги Овсянникових Успенський собор, що за планом і оздобленням нагадував храм Василя Блаженного в Москві.

Крім Православної церкви візантійської традиції на Буковині діяла ще й Вірмено-православна, або Григоріанська церква. Її вірні мешкали переважно в Сучавському, Гура-Гуморському та Радівецькому повітах, однак їх чисельність зменшувалася — з 1 300 осіб 1857 р. до 341 на 1910 р. Вони мали кілька храмів і підпорядковувались католикосу в Ечміадзині. Намагаючись зберегти свою ідентичність і звичаї, православні вірмени використовували в богослужіннях тільки вірменську мову ⁵⁹. Вірмени були організовані в окрему віросповідну громаду, яку очолювала колегія — епітропія. На відміну від вірмено-католиків, акультурація яких відбувалася здебільшого в польський бік, православні вірмени тяжіли до румунської культури.

Митрополити Буковини і Далмації були канонічними очільниками нечисленних православних Галичини. На момент приєднання до Австрії в Галичині знаходився один із найважливіших центрів українського православ'я — Скит Манявський, заснований на початку ХVІІ ст. Йовом Княгиницьким поблизу с. Манява на Богородчанщині. Чернечу громаду в ньому, поряд із засновником, творили Іван Вишенський та Захарія Копистенський. Незважаючи на заборони вищих ієрархів Греко-католицької церкви, Скит Манявський був місцем паломництва мешканців навколишніх територій, здебільшого греко-католиків. Тож не дивно, що свя-

⁵⁸ Возний І.П. Старообрядницька митрополія в Білій Криниці (історія заснування). *Релігія та соціум*. Чернівці, 2010. Вип. 1 (3). С. 98—108.

⁵⁹ Скорейко Г., Осачук С. Греко-католицька церква і поліконфесійність Буковини у кінці ХVІІІ — на початку ХХ століть. *Ковчег*. Наук. зб. із церковної історії. Львів, 2003. Ч. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-східної Європи / Відп. ред. О. Турій. С. 138—139.

тиня перебувала під пильним наглядом австрійської влади, яку непокоїв форпост православ'я поблизу східного кордону. За першої ж нагоди, у вересні 1785 р. Скит Манявський було закрито, а його територія і споруди зазнали значних руйнувань. Ченці розійшлися по православних монастирях Буковини, майно було вилучено до буковинського релігійного фонду, а бібліотека й предмети культу поповнили колекції навчальних закладів Львова. Попри тривкий міф про швидке відродження монастиря, відновити його діяльність вдалося лише в 1990-х роках ⁶⁰.

На момент приєднання до Австрії православних храмів у Львові не було. Протягом 1787—1856 рр. невелика місцева православна громада, до складу якої входили переважно румуни, серби і греки, орендувала для літургійних потреб почергово декілька споруд. У 1856 р. православні придбали земельну ділянку з двома будинками по вул. Францисканській. В одному з цих будинків проводилися богослужіння; ця церква одночасно відігравала роль гарнізонної для військових православного віросповідання. На зламі XIX—XX ст. на цьому місці було споруджено єдиний православний храм Галичини — церкву св. Георгія в романовізантійському стилі. Серед її парафіян був Михайло Грушевський ⁶¹.

У 60-х роках XIX ст. на тлі стрімкого програшу галицькими українцями полякам у битві за національний характер галицької автономії серед греко-католицького духовенства Галичини розгорнувся рух за очищення східного обряду від латинських впливів. Парохи-реформатори запроваджували літургійні зміни, встановлювали в церквах іконостаси, розвивали хорівий спів, агітували парафіян купувати «справжні» образки з Почаєва чи Києва. Деякі найпоспідовніші прихильники обрядового руху відважувалися вносити зміни й у свій зовнішній вигляд: відпускали на православний манер бороди й довге волосся, вдягали широкі рясини замість католицьких сутан ⁶².

Певного суспільного резонансу набула в той час діяльність о. Володимира (Іполита) Терлецького. Уродженець волинської шляхетської родини, виходець із середовища «русинів польської нації», випускник Кременецького ліцею та Вільнюського університету, І. Терлецький здобув ще теологічну освіту в Римі, встановив контакти з польським еміграційним осередком у Парижі, висвятився, перейшов із римо- на греко-католицький обряд і присвятив життя об'єднанню християнських церков, стверджуючи, що саме унійна церква покликана вести місіонерську діяльність на сході, щоб повернути православних до Вселенської церкви. 1849 р. він видав (польською мовою) брошуру «Слово русина до всіх братів слов'янського роду про слов'янські справи», ідеї якої перегукувалися з програмою кирило-мефодіївців. У Галичині І. Терлецький увійшов у конфлікт з

⁶⁰ Osadczy W. *Święta Ruś...* S. 61—69; Кутутяк М. Скит Манявський: стан і перспективи дослідження. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Івано-Франківськ. 2011. Вип. 3. С. 8—17.

⁶¹ Гринчишин Т.Ю. Православні храми Львова: динаміка за століття. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія: історичне релігієзнавство. 2014. Вип. 11. С. 70—84.

⁶² Вендланд А.В. *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848—1915* / Пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2015. С. 135—140.

Агенором Голуховським та іншими польськими політиками, які вбачали в його діяльності політичні загрози, тому деякий час перебував у василіянських монастирях на Закарпатті, де, однак, почував себе «тісно і скучно» та не знаходив однопомислів. У 1860-х роках брав активну участь в обрядовому русі в Галичині, його було звинувачено у русофільстві та видворено з Австро-Угорщини; він переїхав до Києва, де прийняв православ'я⁶³.

Спочатку рух серед греко-католицького духовенства за очищення східного обряду не передбачав можливості конверсії на православ'я, однак через опір, зокрема з боку вищої ієрархії, яка під тиском з Риму заборонила священникам самостійні зміни, а також на тлі колонізації Галичини, у деяких середовищах цей рух радикалізувався. У 1870-х роках розчарування невдачами обрядового руху дало імпульс для доволі масових міграцій греко-католицького духовенства з Галичини на Холмщину, де, попри скасування в Російській імперії 1839 р. Унійної церкви, ще до 1875 р. продовжувала діяти її єпархія. Російський уряд, вбачаючи головне завдання на Холмщині в подоланні польських і римо-католицьких впливів, сприяв цим переселенням, вважаючи, що краще освічене галицьке духовенство успішніше за місцеві кадри підготує перехід холмських українців на православ'я. Саме галичани Михайло Куземський та Маркил Попель стали останніми греко-католицькими єпископами Холмської єпархії.

За приблизними оцінками, тоді з Галичини до Холмщини прибуло близько 40 греко-католицьких священників і, своєю чергою, майже 70 священнослужителів Холмщини, не бажаючи миритися з наверненням у православ'я, переїхали до Галичини. Як наслідок, на Холмщині виник дефіцит священників, що спонукало владу подбати про спрощену процедуру отримання сану й високу матеріальну винагороду. Через це слідом за священниками на Холмщину з Галичини почали виїжджати й молоді чоловіки, які прагнули уникнути призову до війська. Під впливом цих подій адміністрація Галичини і вища ієрархія Греко-католицької церкви видали низку заборонних розпоряджень. Так, зокрема, священникам-емігрантам відмовляли в поверненні до краю, не в останню чергу тому, що вони розповідали про заможніше життя холмців, а після утворення Холмсько-Варшавської православної дієцезії її священнослужителям було заборонено брати участь у богослужіннях у Галичині. У такий спосіб зв'язки емігрантів з краєм було обірвано⁶⁴.

Врешті-решт у Галичині дійшло до відкритого зіткнення між адептами православ'я та державними інтересами. Приводом до нього на зламі 1881—1882 рр. стало подання парафіян с. Гнилички Збаразького повіту про повернення до «віри батьків» та звільнення від влади «папи та унії». Мотивом такого кроку було на-

⁶³ Середа О. *Aenigma ambulans: о. Володимир (Іполит) Терлецький і «руська народна ідея» в Галичині. Україна модерна*. 2000. Ч. 4—5. С. 81—104.

⁶⁴ Wójtowicz-Huber B. «*Ojcowie narodu*». *Duchowieństwo grekokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867—1914)*. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. S. 103—107.

звано засилля латинських і польських впливів та «знущення над русинами». Підготовкою цієї безпрецедентної конверсії таємно займався Іван Наумович, а для переконання громади було використано її конфлікт з греко-католицьким парохом і те, що місцевим поміщиком був православний румун з Буковини Ієронім Делла Скала. Ініціатори конверсії посилалися на австрійське законодавство, яке гарантувало кожному право на сповідання будь-якої релігії⁶⁵. Справа набула широкого розголосу і стала частиною гучного процесу Ольги Грабар, на якому кілька галицьких і закарпатських діячів було звинувачено в русофільській пропаганді й державній зраді.

Виступаючи на процесі, Іван Наумович доводив, що між унією та православною церквою немає принципових відмінностей: «Простолюд не розуміє маленьких догматичних розбіжностей — він насамперед є християнським та не знає різниці між унією та православ'ям. Я був на парафії, на самому кордоні з Буковиною, і там є православні. Наші люди, уніяти, ходять до них, вони до нас на відпусту і за інших нагод, на весілля, похорони тощо. Коли я закидав моїм парафіянам, що вони масово ходять на Хрещатик на відпуст, відповіли мені: так там руська віра, як у нас. А ось, бачите, відповідаю, там священник з бородою, а я без бороди! То нічого, відказав один, не голиться, панеотчику, з три місяці, а будете так само мати красну бороду. Так простолюд розуміє різницю між унією та православ'ям, що то одна віра, й того ніхто йому з голови не виб'є»⁶⁶. Для І. Наумовича процес завершився засудженням до восьмимісячного терміну ув'язнення та відлученням від Греко-католицької церкви. Вийшовши на свободу, він прийняв православ'я і виїхав до Російської імперії, де служив священником у Києві.

У Закарпатті невдоволення українського населення мадяризаторськими тенденціями проявлялося на церковному ґрунті зростанням симпатій до православ'я. Згідно з переписом 1910 р., на Закарпатті налічувалося православних усього 582 особи. Православний рух не був упорядкованим і мав кілька центрів — с. Бехеро-во (Словаччина), с. Іза (Хустщина) та с. Великі Лучки (Мукачівщина). Керівництво Мукачівської греко-католицької єпархії ігнорувало скарги селян на священників. Тож конфлікт селян Ізи з проугорським греко-католицьким парохом призвів до призначення сербським патріархом у громаду, на прохання вірян, православного священника. Випадок набув розголосу: ініціаторів конверсії на православ'я було заарештовано й засуджено на Марамароському процесі до різних термінів ув'язнень. Проте сам рух це не зупинило, оскільки демонстрування прихильності до православ'я розглядалося як символ опору зовнішньому втручання. У цьому сенсі православний рух на Закарпатті мав таку саму природу, як і в тогочасній Галичині та на Лемківщині. 1913 р. було організовано другий процес у Марамарош-Сиготі, на якому в «державній зраді» й намірах приєднати

⁶⁵ Osadczy W. *Święta Ruś...* S. 246—255.

⁶⁶ *Стенографический отчетъ изъ судебной росприавы по дѣлу Ольги Грабаръ и товаришей обжалованныхъ о преступленіе головной зрады изъ § 58 бук. в. карн. зак. Львовъ, 1882. С. 190.*

Закарпаття до Росії було звинувачено близько сотні закарпатських селян, третину з яких засуджено ⁶⁷.

У рамках концепту «збору всіх руських земель» російська влада впродовж усього XIX ст. пильно наглядала за можливостями поширення на західноукраїнських теренах православ'я й одночасної пропаганди русофільських поглядів, уповні реалізувавши свої прагнення погромом Греко-католицької церкви в Галичині під час її окупації російськими військами в Першій світовій війні.

Унійна (греко-католицька) церква в Російській імперії. Катерина II, не зважаючи на те, що Унійна церква існувала як самостійна та дієздатна з Берестейської унії 1596 р. і підпорядковувалася Папі Римському, відразу розпочала на неї наступ. Стверджуючи, що вона з'явилася внаслідок інтриг Римо-католицької церкви, є «неправильною», паства її була хоча й православного походження, але такою, що заблукала, Катерина II вважала за можливе примусово і за допомогою місіонерської діяльності навертати її в російське православ'я, а греко-католицькі церкви перетворювати на православні. Імператриця не бажала враховувати того, що на українських землях Речі Посполитої унія утвердилася й зміцніла наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Про це свідчило проголошення єдності з Апостольським Престолом Перемишльською єпархією 1692 р., Львівською — 1700 р., Луцькою — 1702 р., а також парафіями і монастирями східного обряду в Брацлавському і Київському воєводствах — у 1714—1715 рр. Упродовж століть Унійна церква розбудувала організаційну структуру, кодифікувала обрядові практики, напрацьовувала догматичні норми. Напередодні першого поділу Речі Посполитої її вірянами були 4,5 млн осіб ⁶⁸. Становище Унійної церкви зміцнювалося завдяки підтримці магнатської родини Потоцьких і Любомирських, зокрема у Брацлавському і Київському воєводствах.

Для легітимності приєднання українських земель, що перебували у складі Речі Посполитої, мало спрацювати обґрунтування необхідності захисту православного (руського) населення від переслідування Римо-католицької церквою та його повернення до віри предків. Антиунійну пропаганду розпочав ігумен Мотронинського монастиря, що під Чигирином, Мельхіседек (Значко-Яворський), який закликав людинність згадати «віру батьків» і повертатися у православ'я. Спираючись на окупаційні війська у Брацлавському та Київському воєводствах, російська держава розпочала політику нищення Унійної церкви. Православні консисторії вдавалися до погроз, фізичних розправ, ув'язнень, заслань до Сибіру і вигнань з парафій тих вірян, які відносили себе до Унійної церкви.

Нестабільність в імперії внаслідок повстання Омеляна Пугачова змусила верховну владу призупинити втручання в церковні справи і відновити становище Унійної церкви у Брацлавському та Київському воєводствах. Спроби Великого

⁶⁷ Данилець Ю. *Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2007. С. 11—12.

⁶⁸ Білик В., Карліна О. *Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII — першої третини XIX століть*. Львів: Вид-во УКУ, 2018. С. 35—36.

сейму Речі Посполитої провести реформи і зберегти цілість держави призвели до активного втручання Росії у польські справи аж до уведення військ і захоплення Варшави. Ці події позначилися і на становищі Унійної церкви, до вірян якої почав звертатися з пастирськими посланнями київський митрополит Віктор (Садковський), сповіщаючи про початок навернення уніатів у православ'я. Для пропаганди православ'я на Правобережжя було відправлено понад 100 священників з Київської, Чернігівської і Смоленської єпархій⁶⁹. Разом з адміністрацією і військами 1794 р. розпочалася кампанія з навернення уніатів у православ'я. Вона супроводжувалась розповсюдженням друкованих пастирських послань та інструкцій про порядок навернення. Процедура була такою: у присутності благочинного і представника адміністрації зачитувався тест послання. Після цього помічники благочинного складали від імені громади парафії заяви про згоду перейти у православ'я.

Однак парафіяни не поспішали раптово змінювати свою віру. Перехід став успішнішим після уведення каральних загонів, які в разі відмови вірян вдавалися до побиття. Чимало мирян, священників та землевласників чинили опір, відмовляючись віддавати унійні храми, приймати православних священників, та забороняли їм службу. Багато було скарг до місцевої адміністрації про насильницьке навернення. Найдалекоглядніші парохі переходили до Римської церкви, інші продовжували здійснювати богослужіння за уніатським обрядом. Ситуація з наверненням у багатьох випадках залежала і від поведінки місцевої адміністрації, яка не надавала йому особливого значення, а часом і ігнорувала рекомендації верховної влади, оскільки повстання Т. Костюшка призупиняло її активність.

Після третього поділу Речі Посполитої питання навернення уніатів у православ'я сталося доконаним фактом, особливо коли на унійні парафії прибули священники із сусідніх православних єпархій. Щоб уберегти себе від переслідувань, унійні парохі апелювали до православного єпископа зі зверненнями, тексти яких писали під диктовку влади. Ось один із них: «Я, нижче іменований, клянуся всемогутнім Богом перед Його Святим Євангелієм у тому, що я впевнений у неправдивості уніатської віри. Істинно це визнаю та істинно її зрікаюся, щиро навертаюся до Православної церкви і пробуду в ній до останнього свого подиху»⁷⁰.

На кінець XVIII ст. Унійна церква мала на українських землях Російської імперії кілька єпархій: Володимирсько-Берестейська, Луцько-Острозька, Кам'янецька та Київська митрополітич⁷¹. Спершу Унійна церква, а це 712 парафій на Правобережжі, отримала більшу, ніж у Речі Посполитій, можливість захищати вірян як від державної офіційної конфесії, так і від римо-католицизму. Такого висновку можна дійти на основі указу 1780 р., який сприяв зміцненню конфесій-

⁶⁹ Там само. С. 48.

⁷⁰ Білик В., Карліна О. *Жива спільнота в імперському світі...* С. 57.

⁷¹ Лось В. *Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*. Київ, 2013. С. 49.

ної самосвідомості, адже у разі звільнення священника самій парафії дозволяли обирати віросповідання: унійне, католицьке чи православне. Лише одна восьма від 100 тисяч уніатів змінила віру⁷². До 1795 р. в Ізяславській губернії православними стали 615 парафій, 432 священники і 304 411 мирян⁷³.

Катерина II у 1795 р. підтримала ліквідацію Луцького й Володимирського унійних єпископств та Київської митрополичої кафедри, а тому місцеві віряни опинилися під юрисдикцією лояльного до імперської влади білоруського уніатського архієпископа Іраклія (Лісовського), який став владикою 2,5 млн вірян⁷⁴. На місці ліквідованих було відразу створено дві православні єпархії — Брацлавську та Волинську, 1798 р. відновлено Луцьку унійну єпархію, яка об'єднала парафії Київщини (7), Волині (164) та Поділля (5)⁷⁵. На вимогу Святійшого синоду було укладено переліки храмів, що перейшли у православ'я, з описом рухомого і нерухомого майна. Богослужіння у таких храмах здійснювалось відповідно до норм російського православ'я. Було наказано закрити ті василіанські монастирі, що не навчали дітей та не займалися благодійною діяльністю.

Павло I, дотримуючись ідеї віротерпимості, тимчасово призупинив натиск Катерини II. Щоб мати підтримку Апостольської столиці, імператор запросив на коронацію нунція Лаврентія, який попросив відновити греко-унійну митрополію та єпископства. Тож Павло I анулював рескрипт імператриці про ліквідацію унії і збільшив число єпархій на українсько-білоруських землях з однієї до трьох: Луцька, Полоцька, Берестейська. Центром Луцької став Почаїв, Берестейської — Жировичі (Білорусь). Відбулися й структурні зміни. При Юстиць-колегії було відкрито департамент для римо-католицьких справ, у якому з'ясовувалися питання й унійного духовенства. 13 травня 1797 р. видано маніфест, у якому йшлося про дотримання свободи віросповідання: «У деяких приєднаних від Польщі губерніях духовенство і поміщики римського католицького віросповідання використовують у злих намірах дану від нас свободу віросповідання, явно чинять утиски священнослужителям Православної греко-руської церкви..., навертають їх до уніатства. Тому аби вони не наvertsали в цю віру таємними порадами й переконаннями чи насиллям усякого роду вірнопідданих наших... під можливою загрозою за непослух будуть покарані за всією строгістю законів»⁷⁶.

На переконання імператора, лише у такий спосіб можна було досягти бажаного порозуміння, уникнути конфліктів і тримати під державним контролем різні конфесії. Конфесійна політика Павла I уповільнила навернення католиків східного обряду в православ'я. Більше того, розпочалося, незважаючи на поліцейські та судові переслідування, повернення вірян кільканадцяти сіл Володи-

⁷² Долбилов М. *Русский край, чужая вера*. Москва, 2010. С. 72.

⁷³ Карліна О. Греко-католицька церква у Тернопільському окрузі на початку XIX ст. *Історія релігій в Україні: Наук. щорічник* / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Ін-т релігієзнавства — філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2011. Кн. 1. С. 363.

⁷⁴ Білик В., Карліна О. *Жива спільнота в імперському світі...* С. 58.

⁷⁵ Лось В. *Уніатська церква на Правобережній Україні...* С. 52—53.

⁷⁶ *ПСЗ РИ*. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 24. № 17879.

мир-Волинського, Дубнівського і Овруцького повітів до унійної конфесії з розбудовою власних храмів ⁷⁷.

Парафії Київської, Волинської та Подільської губерній об'єднувалися в Луцьку єпархію на чолі з єпископом Стефаном (Левинським) знову-таки з підпорядкуванням католицькому департаменту Юстиць-колегії, а не власному митрополитові. Тоді у трьох правобережних губерніях, у яких з 1799 р. межі православних єпархій збігалися з адміністративними, налічувалося понад 100 тис. уніатів, 160 парафій та 23 василіанські монастирі. За соціальним походженням віряни були шляхтичами, зокрема вся околична шляхта Овруцького повіту, міщанами та селянами ⁷⁸. За обрядовістю Унійна церква схилилася до римо-католицької, служба велася по-польськи, проте завершувалася вона церковнослов'янською мовою, церковний спів було замінено органом, у храмах не встановлювали іконостаси. Місцева адміністрація не схвалювала переходи в унію, намагалася відвертати їх аж до вжиття поліцейських заходів із накладенням штрафів на унійних священників та висиланням їх за межі Російської імперії.

Олександр І намагався, з одного боку, підтримувати Православну церкву, а з іншого — дотримуватися принципів віротерпимості. Київський митрополит Теодосій (Ростоцький) звернувся до імператора з проханням поновити свій митрополичий сан, а греко-унійному клирові мати своїх засідателів у Юстиць-колегії. Проте сподіваної підтримки він не отримав. Після переходу в білоруських губерніях численної пастви в католицизм російська адміністрація отримала указ Олександра І, що лише верховна влада має право дозволяти такі переходи ⁷⁹. Унійних архієреїв зобов'язували, аби паства, що змінила східний обряд на латинський, повернулася до Греко-Унійної церкви. Щоб безконфліктно з'ясувати релігійні питання, митрополит Іраклій (Лісовський) добився, аби в римо-католицькій духовній колегії для управління справами уніатів було створено окремий департамент із чотирьох представників греко-унійної церкви. Він же його і очолив.

Тож Унійна церква, завдяки підтримці російської держави, дещо зміцнила свої позиції, а враховуючи ініціативи митрополита Іраклія, набула більшої ваги. Вона почала організаційно зміцнюватися і намагалася повернути собі економічну незалежність, що сприяло її відокремленню від католицької церкви. Водночас помітною стала боротьба між Католицькою і Російською православною церквами за унійних вірян. З 1806 р. заборонялося уніатам перехід у латинство, з переслідуванням священників, які цьому сприяли. Духовенство було зобов'язане під час літургії згадувати спершу імена імператора, його родини, а вже потім — Папу Римського.

⁷⁷ Білик В., Карліна О. *Жива спільнота в імперському світі...* С. 72.

⁷⁸ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863)*. Київ, 1996. С. 309.

⁷⁹ Шеретюк Р.М. Уніатська церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії першої чверті XIX ст. *Укр. іст. журн.* 2010. № 2. С. 56.

Необхідність захищати свої інтереси, перебуваючи в імперії, сприяла тому, що клір зайнявся організацією духовної освіти, де латинізуючись, удосконалював обрядовість, розмірковував над догматами, що увиразнювали унійну ідентичність, яку конструювали, зокрема, на співах Д.С. Бортнянського. Послаблення державного тиску спричинило повернення назад, в Унійну церкву, православних єпархій. Було вжито низку заходів щодо відокремлення церкви від католицизму, зокрема засновано духовну семінарію в Полоцьку. Однак після смерті в 1809 р. Іраклія, який з 1806 р. мав сан митрополита Київської і всієї Руси, діяльність римо-католиків з наведення уніатів у латинство набрала нових обертів.

Олександр I схвалив проект князя Адама Чарторийського про повернення василіанам, одному з основних чернечих орденів Греко-католицької церкви, колишніх прав і маєтностей. 1809 р. він визначив чотири унійні єпископії, проте Папа не визнав їх. Василіанам вдалося перехопити освітню естафету після ліквідації ордену єзуїтів, і вони намагалися відкривати школи при кожному монастирі. Мобілізував їх до цього указ 1795 р., який гарантував їх існування тільки в разі утримання публічних шкіл. У школах навчалось від 125 до 255 учнів. Багато уваги приділялося гуманітарним і природничим дисциплінам, навчання поєднувалося з богослужінням, диспутами, прогулянками на свіжому повітрі.

Василіанам вдавалось утримувати школи в Барі, Умані та Каневі, чисельність учнів у яких невинно зростала: у 1820-х роках в Умані навчалось близько 800 учнів, а в Барі число вихованців коливалось в межах 650—750 осіб. За даними 1802 р. серед 260 учнів Уманської школи було 224 шляхтичі, 29 дітей священників, сім міщан. З них 210 дітей належали до римо-католиків і 50 — до греко-католиків. На 1830 р. ця школа вже перебувала під наглядом директора училищ Київської губернії, і серед 600 учнів було лише шість греко-католиків і тринадцять православних⁸⁰. У Канівській школі соціальне походження учнів було подібним до Уманської. Найбільшим навчальним закладом була Барська василіанська школа, у якій 1802 р. здобували освіту 664 особи⁸¹. Василіанські публічні школи, у яких навчалися й діти місцевих дворян та козаків, проіснували до початку 1830-х років, коли їх було закрито разом з духовними школами цього ордену.

З усіх шкіл, що функціонували у Волинській губернії до 1832 р., чисельністю учнів (330—460), учителів і обсягом навчальної програми виділялася школа в Любарі. Інспектори не раз вказували, що за глибиною і повнотою знань Любарська василіанська школа не поступалася гімназіям. Натомість школа у Володимирі-Волинському не мала такої популярності через слабку матеріальну базу, бо її фізичні і математичні прилади згоріли під час пожежі 1794 р. Крім повітових, василіани утримували школи початкового рівня. До 1804 р. їх було засновано при Лисянському, Загорівському, Жидичинському, Луцькому, Білостоцькому, Ми-

⁸⁰ Кривошея І. *Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)*. Умань, 2014. С. 248.

⁸¹ Біленький С. Заснування Київського університету: спадковість, переривчастість, імперська сваволя. *Схід / Захід*. 2005. Вип. 7. С. 191.

лецькому, Дорогобузькому, Тригірському та Почаївському чоловічих і Дерманському, Володимирському, Полянському та Дубнівському жіночих монастирях. 1822 р. при Почаївському монастирі функціонувало три школи: «монастирська школа нижчої риторики» (відкрита в 1797 р.), «монастирська школа моральної теології» (існувала «давно») і «від кільканадцять років школа для світської молоді». В останній школі працювали п'ять учителів, які навчали учнів історії, географії, арифметики, геометрії, основ природознавства, каліграфії, малювання, чотирьох мов: польської, російської, латинської і німецької. Наприкінці 1820 р. на повітову було перетворено парафіяльну школу в Почаєві⁸².

Про вагомий роль, яку відігравала Унійна церква у пастирській, освітньо-виховній, літературній та науковій сферах, а також у видавничій діяльності, свідчать бібліотечні репертуари монастирів, дослідженням яких займається луцький історик О. Карліна. Зокрема, бібліотека Кременецького василіанського монастиря на початку XIX ст. нараховувала 1241 твір (2156 томів), виданих у XVI — на початку XIX ст. Це були книги з різних галузей знань, полемічна література, підручники та словники. Приблизно таку саму кількість книг мали бібліотеки Почаївського, Уманського і Любарського монастирів⁸³. Крім них великі бібліотеки були при монастирях у Володимирі, Острозі, Овручі, Жидичині, Гощі, Барі та Каневі. Деякі з них налічували кілька сотень книг латинською, польською та церковнослов'янською мовами. Поповнення бібліотечних фондів забезпечували василіанські друкарні у Вільні, Супраслі та Почаєві. Остання видавала книжки для ширшого кола читачів, які коштували чотири-п'ять злотих, а «Букварь» — лише 15 грошів⁸⁴.

Після придушення повстання 1830 р. уряд остаточно ліквідував у 1832 р. василіанський орден і конфіскував його маєтності, серед них — найбільший, Почаївський, який перебував в унії з 1721 р., та Овруцький монастирі, ченців яких було звинувачено в підтримці повстання⁸⁵. У стінах Почаївського монастиря розмістився православний чоловічий першокласний монастир, який тоді ж отримав статус лаври. Після 1830 р. держава запроваджувала в унійних церквах православний обряд, для цього відновлювалися іконостаси, начиння, одяг священників, ведення церковних документів здійснювалося російською мовою.

Курс на поглинання унії, який хоча й розпочався у другій половині 1820-х рр., за Миколи I — прихильника створення єдиновірної держави, що підтримав

⁸² Карліна О. Василіанські монастирі як культурно-освітні осередки на Правобережній Україні у XVIII — 30-х роках XIX століття. *Чин Святого Василя Великого: із народу — народові:* зб. наук. статей. Шяуляй: Місіонер, 2017. С. 159—177.

⁸³ Карліна О. Бібліотека Кременецького василіанського монастиря на початку XIX ст. *Książka. Biblioteka. Informacja. Między podziałami a wspólnotą.* Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego, 2015. Т. IV / Pod red. J. Dzieniakowskiej i M. Olczak-Kardas. S. 379—397. Білик В., Карліна О. *Жива спільнота в імперському світі...*

⁸⁴ Карліна О. Бібліотеки василіанських монастирів Правобережної України в перших десятиліттях XIX ст. *Książka. Biblioteka. Informacja...* S. 241—249.

⁸⁵ Там само. S. 243.

ідею злиття цієї церкви з Православною, — став незворотним. Верховна влада скористалася переслідуванням, що запанувало після повстання, аби нав'язати уніатам програму «возз'єднання» 1839 р. Імператор заручився підтримкою Йосифа (Семашка), в минулому унійного священника, а в новочасі єпископа унійної єпархії. За його проектом священники-уніати звернулися до уряду від імені вірян про перепідпорядкування їхньої церкви Синоду. Йосиф (Семашко) народився на Київщині 1798 р. в родині унійного священника. Початкову освіту здобув у місцевого диякона, продовжив навчання у Немирівській гімназії та Віленській семінарії. Зі ступенем магістра отримав місце викладача в Луцькій греко-унійній духовній семінарії. 1822 р. став асесором греко-унійного департаменту Римо-католицької духовної колегії як представник від Луцької єпархії.

Саме єпископу Йосифу (Семашкові) було запропоновано скласти записку з міркуваннями про долю Унійної церкви, яка називалася «Про становище Унійної церкви в Росії і засоби навернення її в лоно Православної церкви». Він не лише уклав план її ліквідації, а й з'ясував чинники її тривалого самозбереження. Серед них на першому місці було вказано тісний зв'язок з римо-католиками, потім — спільне навчання у Віленській духовній семінарії. Його пропозиції звелися до відокремлення греко-унійного департаменту, зменшення кількості владицтв до двох — Білоруського і Литовського, розширення прав унійних консисторій та дозволу синам унійних священників переходити на військову і цивільну службу. Замість Віленської семінарії він спланував заснувати Полоцьку греко-унійну академію. Свої пропозиції пояснював далекосяжною метою: віддалити уніатів від римо-католиків, потім запровадити школи для унійного духовенства і ввести в них навчання російською мовою. Тоді, на думку єпископа, народ легко піде за своїми пастирями⁸⁶. Російські високопосадовці зрозуміли й підтримали цей задум, бо для них було важливо, аби ідея і план ліквідації Унійної церкви виходили не зі столиці, а від самих уніатів. План було втілено так: створено самостійну Греко-унійну духовну колегію, ліквідовано єпархії. 1828 р. Сенат, розглянувши скарги про будівництво уніатських і римо-католицьких храмів, розпорядився їх заборонити. Дозволено було спорудження лише православних храмів.

Після Листопадового повстання 1830 р. російська держава змінила обережний наступ на рішучий, переслідуючи унійних священників за підтримку повстанців. Розпочалося об'єднання Унійної і Православної церкви, як це й було передбачено проектом. Посади в церковному управлінні погоджувалися з державною адміністрацією, призупинялася мобільність унійних священників. Спеціально заснований таємний комітет у справах уніатів працював над заходами зближення, серед яких першими змінювалися обряди, внутрішнє оздоблення храмів, служебники. З 1834 р. метричні книги треба було вести російською мовою.

Такі відходи від традицій спричинили хвилю протестів у деяких парафіях Ковельського, Дубнівського та Овруцького повітів. Їх зупиняли арештами і судовими переслідуваннями священників, яких висилали, відправляли в монастирі,

⁸⁶ Білик В., Карліна О. *Жива спільнота в імперському світі...* С. 78.

вимагали вивчати московський служебник, а селян карали шпіцрутенами та спроваджували на будівництво Київської військової фортеці. Активізувалась і Православна церква, яка через консисторії вимагала звільняти тих православних священників, які не сприяли наверненню уніатів у православ'я. 1837 р. Греко-унійну духовну колегію було переведено під юрисдикцію Святійшого синоду, на чолі з графом М. Протасовим. Першим його розпорядженням було здійснювати в унійних храмах православне богослужіння «благочестивій вірі»⁸⁷. Наступним стало скорочення кількості епархій.

Єпископ Йосиф (Семашко) разом з однодумцями склали петицію до імператора, в якій обґрунтовували духовний зв'язок уніатів з православ'ям, а не з римокатоликами, і вказували на насадження унії польською владою. Її автори хотіли, щоб петицію підписало якнайбільше унійних священників. Під тиском її підтримали підписами в Литовському владичстві 938 осіб, у Білоруському — 367. Не приєдналися до православ'я 593 ієреї⁸⁸. 12 лютого 1839 р. на «возз'єднавчому» соборі унійного духівництва в Полоцьку вирішено ввести цю конфесію до російської православної. Йосиф (Семашко) надіслав обер-прокуророві Синоду лист з проханням, аби імператор схвалив так зване возз'єднання. Микола I відразу з ним погодився і підписав постанову Синоду, проте публічно її було оприлюднено лише 20 жовтня.

Отже, близько 1600 парафій і понад 1,5 млн осіб в Україні і Білорусі стали православними «за одну ніч»⁸⁹. Хоча насправді ще 1834 р. державна таємна комісія у справах уніатів зайнялася підготовкою до ліквідації Унійної церкви. А щоб зменшити вплив духовенства на вірян та його сумніви в законності цієї акції, скасовувалася присяга на вірність понтифіку. Православні священники заздалегідь отримували призначення в унійні парафії. Все частіше шкільне навчання в уніатських школах велось російською мовою, та й самі учителі здобували освіту в Петербурзі й Москві⁹⁰. Релігійну солідарність між шляхтичами-католиками та уніатами-селянами було зруйновано. Усі, хто взяв безпосередню участь у підготовці цієї акції, отримали державні і церковні нагороди. Для переходу численних мирян влада залучила поліцію. У кожному губернському генерал-губернатором краю було відправлено чиновників з особливих доручень, аби вони контролювали і забезпечували згідно з отриманими інструкціями перехід уніатів у православ'я.

Офіційне проголошення «возз'єднання» насправді на місцях затягнулося на кілька років. Далеко не всі священники відразу прийняли православ'я, і якщо вони чинили опір, їх виселяли за межі губерній. Інші переходили до римокатолицького віросповідання. Реакція місцевого населення на заходи влади була неоднаковою, як неоднаковою була їхня самоідентифікація в різних історичних ре-

⁸⁷ Там само. С. 99.

⁸⁸ Там само. С. 100.

⁸⁹ Плохій С. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 208.

⁹⁰ Лось В. *Уніатська церква на Правобережній Україні...* С. 73, 76.

гіонах. Найгостріше зреагувала Волинь, де процес ліквідації затягнувся на роки, зокрема, мешканці Ратного опиралися відправленню православного богослужіння та встановленню іконостасу⁹¹.

Найспокійніше до ліквідації Унійної церкви поставилася людинність Київщини, яка була більше русифікована. Там ще 1784 р. з місіонерською місією побував отець Староінгерманландського мушкетерського полку Ігнатій Біцький, який навірнув тисячі уніатів у православ'я спершу у Сквирському, а потім — у Липовецькому повітах Київської єпархії, за що був нагороджений саном протоієрея⁹². Для уникнення конфліктів унійним священникам пропонували вищі посади й краще жалування в Православній церкві. Більшість із них прийняли пропозиції, а от о. Сироцинського, який був настоятелем Овруцького монастиря, за відмову стати православним було заслано до Сибіру, де він і загинув. У місця, де можна було чекати спротиву, уведено війська.

Для Петербурга важливою була реакція Апостольського Престолу, який вважав, що унійні єпископи не мали канонічного права нав'язувати пастві перехід у православ'я. Папа Пій IX звинуватив єпископів у зраді вірян. Враховуючи таку стриману оцінку ситуації, російська влада виключила унію з тих конфесій, які повинні були мати власне законодавство, тоді як нормативні акти, що ними регулювалася діяльність Католицької церкви в російській державі, було зібрано в XI томі зводу законів⁹³.

Поліція відстежувала переобладнання унійних храмів та передання їхніх богослужбових книг до православних церков. Бібліотека Волинської православної духовної семінарії значно поповнилася за рахунок книжкових фондів закритих василіанських монастирів, і найбільше літератури надійшло від Кременецького монастиря, закритого в березні 1839 р. Маєтності Овруцького монастиря перейшли у власність держави з можливим подальшим використанням його будівель для потреб армії.

Серед чинників ліквідації унії потрібно назвати конформізм та індиферентність населення, його слабку конфесіоналізацію, нечітке усвідомлення своєї релігійної ідентичності, відсутність серед вірян представників вищих прошарків спільноти, адже в її середовищі переважали селяни, міщани та малоземельна шляхта. До того ж релігійна народність зберігала немало спільного, запозиченого як у католиків, так і у православних, особливо не відрізняючись у побутовій релігійній обрядовості. До загальніших факторів можна віднести нестабільність прикордонного положення західного краю, в якому російська влада утверджувалася силовими методами. Політичну легітимізацію Унійної церкви Російською імперією відразу було поставлено під сумнів, а прагнення русифікувати населення наштовхувалося на опір руського соціуму, який вважав Унійну церкву своєю

⁹¹ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор...* С. 309.

⁹² Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. *Столетие Военного министерства*. Санкт-Петербург, 1902. Т. 13. Кн. 2. С. 122.

⁹³ Там само. С. 302.

власною. Її священники залишалися тривалий час носіями традиційного києво-християнського етосу⁹⁴. Спеціальним чинником також є річпосполитське право патронату, за яким власник маєтностей міг вирішувати, до якої конфесії належатимуть його піддані, він же був фундатором місцевого храму. Немало магнатів для збереження земельної власності закривали унійні церкви, демонструючи в такий спосіб лояльність самодержавству⁹⁵.

Тож Унійна церква в Південно-Західному краї тривалий час була достатньо дієздатною, створила власну організаційну структуру, аби виконувати пастирські повноваження. Вона мала істотні досягнення в освіті власного духівництва та вірян. Однак її підпорядкованість Риму не влаштовувала російську державу, яка не сприймала іншої духовної підлеглості, розцінюючи цю конфесію, навіть суттєво послаблену, як шкідливу для імператорської влади. Імперія вважала її однією з головних перешкод на шляху до «русифікації українського народу»⁹⁶.

Чи не з цих міркувань було заборонено 1840 р. магістерську дисертацію Миколи Костомарова про унію. Баталії навколо неї спалахнули ще під час схвалення теми, а вже напередодні захисту з нею ознайомився харківський архієрей Іннокентій, якого не влаштовувала авторська оцінка православного духовенства напередодні унії 1596 р. Проте головним було те, що в дисертації М. Костомаров не схвалював недавнє (1839) примусове «возз'єднання» уніатів з православною церквою. В оцінці єпископа Іннокентія, яку він висловив у листі до петербурзького приятеля, йшлося про те, що «цей предмет має значення не лише історичне, а й державне. Дисертація писана в дуже негарному, майже не в російському дусі, то ж вона скоріше може бути виставлена в будь-якому журналі іноземному як доказ того, що й у росіян є люди, які дивляться на унію не по-російськи»⁹⁷.

З уніатами Російській імперії довелося ще раз зустрітись 1875 р. під час втручання в релігійно-церковне життя мешканців Холмщини і Південного Підляшшя, переважна частина яких була уніатами: 240 тис. осіб було об'єднано у 260 парафій⁹⁸. Під тиском російської адміністрації Холмська духовна консисторія 18 лютого 1875 р. уклала соборний акт про єдність уніатів зі східною Православною церквою та про приєднання Холмської уніатської єпархії до православної Варшавської. З цього часу вона дістала назву Холмсько-Варшавської єпархії Російської православної церкви. Частина уніатів категорично відмовилася перейти до російського православ'я, а тому зазнавала переслідувань і покарань. Їх ув'язнювали та висилали в інші губернії, проте це не приносило бажаних наслідків. Це про них зі співчуттям записав у щоденнику 1876 р. професор права

⁹⁴ Білик В., Карліна О. *Жива спільнота в імперському світі...* С. 108.

⁹⁵ Лось В. *Уніатська церква на Правобережній Україні...* С. 86.

⁹⁶ Жиліук С.І. *Російська православна церква на Волині (1793—1917)*. Житомир, 1996.

⁹⁷ Ясь О. *Багатоликий Микола Костомаров*. Київ: Либідь, 2018. С. 56.

⁹⁸ Стоколос Н. Феномен «упорствующих» уніатів Холмщини і Південного Підляшшя як вияв поразки етноконфесійної політики російського самодержавства в регіоні (остання чверть ХІХ — початок ХХ ст.). *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство»*. 2018. № 2 (14). С. 85.

Київського університету Олександр Кістяківський. Він дізнався, що у місцевій в'язниці перебували близько 300 осіб уніатів. Їх за незгоду прийняти православ'я адміністративним порядком відправляли із Сідлецької і Люблінської губерній у внутрішні. О. Кістяківський, дружина якого повідомила, що її знайомі зустрічали на трактах великі партії арештантів, винних лише в тому, що залишилися вірними звичаям своїх предків, у щоденнику записав: «Бідний народ. Років 100—150 політики переслідували твоїх предків, саджали до в'язниць, катували, вішали, притісняли за те, що ти був вірний православ'ю предків. Сьогодні інші політики тебе притісняють, насилують, закидають до в'язниці, викидають з батьківщини, засилають на чужину за те, що ти хочеш зберегти вірність вірі, тим обрядам і звичаям, у яких ти родився, які увібрав з молоком матері і від яких ти не хочеш відмовитися за наказом. Ця пересилка у віддалені губернії є тільки одним уривком із цілої низки утисків. Вона лише трохи відкриває занавіс міроприємств, з якими відбувається навернення уніатів Сидлецької і Люблінської губерній. Згадується губернатор Громека, який примусово витягував органи з унійних церков»⁹⁹.

Чисельність «упорствующих» зростала. За офіційними даними, 1897 р. їх налічувалося 83 тис. осіб. Вони змушені були потайки виконувати культові обряди, за що їх штрафували, і розміри штрафів були немалими. Поява десятків тисяч людей, які не приймали православ'я, була неочікуваною як для влади, так і для Російської православної церкви. Вона вказувала на неспроможність їхніх зусиль зламати духовно-культурну традицію в частини місцевого населення, а також засвідчила кризу в самому російському православ'ї¹⁰⁰. Після квітневого указу 1905 р. «Об укреплении начал веротерпимости» колишні уніати, що були «возз'єднані» з православ'ям у 1839 і 1875 рр. бюрократичним шляхом, почали повертатися до католицького віросповідання. Оскільки не було запропоновано чіткої процедури переходу, вони опинилися у становищі вірян, які належали до двох конфесій. Лише в липні 1915 р. уряд узаконив процедуру переходу, однак нею не могли скористатися католики, що опинилися під німецькою окупацією¹⁰¹.

Греко-католицьке духовенство в Галичині та Закарпатті як соціальна основа українського національного руху. Релігійні реформи Габсбургів, попри їх секуляризаційний характер, суттєво покращили становище Греко-католицької церкви. Насамперед це сталося завдяки заходам, які зрівнювали права всіх обрядів. У 1774 р. Марія Терезія оголосила намір «покінчити з усім, що могло дати привід уніатам вважати себе гіршими від римо-католиків». Права греко-католиків і протестантів з римо-католиками було зрівняно на підставі толеранційного

⁹⁹ Кістяківський О.Ф. *Щоденник*. Т. 1 (1874—1879) / Упоряд. В. Шандра, М. Бутич, І. Глизь, О. Франко. Київ: Наук. думка, 1994. С. 87.

¹⁰⁰ Стоколос Н. Феномен «упорствующих» уніатів Холмщини і Південного Підляшшя... С. 95, 97.

¹⁰¹ Верт П. *Православие, инославие, иноверие...* С. 51.

патенту 1781 р. До кінця XIX ст. Греко-католицька церква була опорою влади Габсбургів у Галичині і противником польських визвольних прагнень. Значною мірою її зусиллями було сформовано таку модель галицько-руського національного руху, в якій за українцями було закріплено статус вірних Габсбургам «тирольців Сходу»¹⁰².

Держава взяла на себе підготовку священнослужителів, що дало змогу греко-католицькій ієрархії поповнити свій склад високоосвіченими представниками свого часу. У 1774 р. при церкві св. Варвари у Відні було засновано Генеральну духовну семінарію (так званий Барбареум), яка готувала греко-католицьке духовенство з-поміж хорватів, сербів, галицьких і закарпатських українців, румунів. Навчання тривало сім років. Спершу в ній навчалось 22, а за кілька років — уже 48 осіб, які одночасно відвідували заняття й у Віденському університеті, мали доступ до віденських бібліотек та архівів, долучалися до процесів націєтворення серед інших слов'янських народів. Чимало випускників Барбареуму завдяки освітньому рівню високо піднялися щаблями церковної ієрархії, самі викладали в духовних навчальних закладах.

У 1783 р. Барбареум у Відні було закрито. Його спадкоємицею стала Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові. Крім того, з перервами діяла державна семінарська бурса зі школою (конвікт) у Відні, де навчалися греко-католики з українських, хорватських і румунських земель. Випускниками конвікту були, зокрема, галицькі митрополити Михайло Левицький, Григорій Яхимович, Спиридон Литвинович, перемишльські єпископи Іван Снігурський та Юліан Пелеш. У 1893 р. Греко-католицьку семінарію у Відні було закрито. Натомість 1897 р. було засновано Папську руську колегію (згодом — Українська папська колегія св. Йосафата) в Римі. Спершу її роботу налагоджували єзуїти, але вже на початку XX ст. вона перейшла до василіанів.

Семінарію у Львові, що, як і всі інші заклади такого типу, перебувала під наглядом держави, розмістили в колишньому монастирі домініканок. Тут семінаристи не тільки навчалися, а й жили, що приваблювало до закладу вихідців із родин греко-католицьких священників, які не мали високих статків. На момент заснування в семінарії було 80 вихованців, а 1830 р. їх налічувалося вже 320¹⁰³. Якщо в середині XIX ст. понад 70 % випускників семінарії були народжені у священницьких родинах, то напередодні Першої світової війни таку саму частку становили вже вихідці з інших соціальних верств. Випускники семінарії здебільшого одружувалися, висвячувалися й ставали парафіяльними священниками. Деякі з них, як правило, неодружені, продовжували навчатися в провідних богословських закладах тогочасної Європи, здобували докторські ступені. Внутрішній розпорядок у семінарії був суворим: вважалося, що це сприятиме духовному

¹⁰² Himka J.-P. *The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772—1918. Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge (Mass.), 1984. V. XVIII. P. 426—452.

¹⁰³ Студинський К. *Львівська духовна Семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829—1843)*. Львів: З друкарні НТШ, 1916.

зростанню семінаристів. Утім, інколи такі суворі порядки викликали критику. Ця ситуація дещо змінилася на зламі XIX—XX ст., коли під впливом рішень Львівського собору 1891 р. та запровадження нових дисциплінарних правил 1902 р. наголос у роботі з вихованцями перемістився на покликання до священства. Першим запроваджував ці зміни в семінарії її тогочасний ректор Григорій Хомишин¹⁰⁴.

Схему формування в Галичині за посередництва Греко-католицької церкви нової української еліти Олександр Барвінський описував так: «З Barbareum вийшли перші наші владики, що могли стати своїм заводовим образованием, просвітою і культурою поруч владик латинського обряду, як Ангелович, Михайл Левицький, Яхимович, Спиридон Литвинович, Снігурський і ин[ші], а священники: Гарасевич Михайло, Мартин Барвінський, Іван Могилянський, і ин[ші] займали верховні становища, яко крилошани у Львові і Перемишлі або яко настоятелі генеральної семінарії у Львові, та єпископської семінарії в Перемишлі. — До Barbareum, а відтак до генер[альної] семінарії у Львові, опісля до семінарії в Перемишлі, вступали сини колишньої дрібної руської шляхти Білинські, Бачинські, Чайківські, Левицькі, Могилянські, Шашкевичі, Головацькі, Скородинські, Ільницькі і т[ому] п[одібні]. З них виховалася перегадом ціла верства руського духовенства, що визначалася заводовим образованием, ширшою просвітою і як на той час певною культурою. Сини тих священників [...] звичайно йшли до духовних семінарій, а відтак займали становища приходників по містах і селах; деякі ставали крилошанами, настоятелями духовних семінарій, а лише нечислені вибирали собі світські заводи і добивалися навіть висших становищ, як Евзебій Черкавський, Амврозій Яновський, Василь Ковальський, Жигмонт Савчинський, Юліян Лаврівський, Іван Гавришкевич і т[акі] и[нші]. Таким способом виробилася поважна верства руського образованого клиру, витворювалася поступенно світська руська інтелігенція з нащадків руського духовенства і наша суспільність, хоч позбавлена колишньої шляхти і в значній частині міщанства, стала почуватися народом»¹⁰⁵.

Вагомим чинником зміцнення Греко-католицької церкви стало відновлення Галицької митрополії з центром у Львові. Ця подія лежала в руслі політики Відня, який домагався згоди Риму на виокремлення габсбурзьких територій з позакрайових церковних структур. За часів Речі Посполитої греко-католицьке духовенство в Галичині підпорядковувалося митрополитові Київському і Галицькому, який резидував у Радомишлі. Після поділів Речі Посполитої зв'язок із ним було фактично втрачено (у 1795 р. митрополита Теодосія Ростоцького було інтер-

¹⁰⁴ Глистюк Я.С. *Генеральна греко-католицька духовна семінарія у Львові 1848—1914: інституційна та соціальна історія*: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2008.

¹⁰⁵ Барвінський О. *Спомини з мого життя*. Ч. 1 і 2 / НАН України, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка; Українська вільна академія наук у США, історична секція / Упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. А. Винар, І. Гирич. Нью-Йорк; Київ, 2004. С. 63—64.

новано російською владою), тож уже невдовзі галицькі греко-католицькі ієрархи порушили перед Віднем питання про митрополію. Водночас римо-католицький єпископат у Галичині відстоював проект підпорядкування греко-католиків латинському архієпископові у Львові на тій підставі, що вони втратили канонічне право відновлювати ієрархію. Проте цю ідею Відень відкинув. Не останню роль тут відіграла продемонстрована греко-католицьким єпископатом відданість Австрії під час наполеонівських війн. Питання про відновлення Галицької митрополії розглядалося кілька років. У 1805 р. апостольський нунцій у Відні повідомив Римську курію про намір номінувати греко-католицького митрополита. Наступного року рішення про створення унійної митрополії в Галичині ухвалила Надвірна канцелярія.

На наступному етапі — затвердженні цього акта Римом — були «присутні всі елементи драми — зав'язка, несподівані й серйозні перешкоди, захоплива інтрига, вперте змагання сторін, підступи недоброзичливців, врешті-решт — вистражданий щасливий кінець»¹⁰⁶. Римська курія схилилася до негативної відповіді, яку мотивувала небажанням розколоти Унійну церкву (на цей момент митрополитом київським уже був Іраклій Лісовський) та недоцільністю встановлення митрополічної катедри у Львові, де вже діяла римо-католицька митрополія. Однак Відень не сприйняв відмови всерйоз, вважаючи, що релігійні аргументи тільки прикрили політичні інтриги, а отже все можна змінити. І справді, після зайняття Рима французькою армією Апостольський престол став значно поступливішим. 23 лютого 1808 р. Папа Пій VII видав буллу *In Universalis Ecclesiae regimine* («В управлінні Вселенською церквою»), якою оголошував про символічний поділ Київської унійної митрополії та об'єднання Львівської, Перемишльської і Холмської єпархій у складі Галицької митрополії. 25 вересня 1808 р. в соборі св. Юра у Львові відбулася урочиста інтронізація галицького греко-католицького митрополита, яким став колишній перемишльський єпископ Антоній Ангелович¹⁰⁷.

Відновлення Галицької митрополії відбувалося в атмосфері вдячності австрійському трону. Зважаючи на брак української аристократії, вищі ієрархи Греко-католицької церкви сприймалися Віднем як соціальна верхівка галицько-руського суспільства, свого роду «батьки народу»¹⁰⁸, які мали право й повно-

¹⁰⁶ Ададуров В. Деконструкція історіографічного канону щодо фундації Галицької митрополії (на основі документів Державної канцелярії Австрійської імперії). *Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807—1808 років*: 36. документів / Упоряд., вступ. ст., комент. В. Ададунова. Львів: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2011. С. XXI.

¹⁰⁷ *Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807—1808 років*: 36. документів... Перший фундаментальний збірник документів з історії Греко-католицької церкви був виданий каноніком Михайлом Малиновським на основі рукопису Михайла Гарасевича: Harasiewicz M. *Annales Ecclesiae Ruthenae*. Leopoli: Typis Instituti Rutheni Stauropigiani, 1862.

¹⁰⁸ Wójtowicz-Huber B. «*Ojcowie narodu*». *Duchowieństwo grekokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867—1918)*. Warszawa: Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.

важення виступати від його імені в усіх важливих питаннях. Такий стан тривав упродовж усього XIX ст., і світські українські політики не так легко відвойовували простір у діалозі з Віднем. Резиденцією галицьких греко-католицьких митрополитів був собор св. Юра у Львові. У середині XVIII ст. він був перебудований у стилі бароко-рококо і завдяки розташуванню підносився над містом, слугуючи важливим символом його вкоріненого в історію українського характеру. Враження про величний образ св. Юра можна віднайти в багатьох українських мемуаристів: «В часі, як я мав п'ять або шість літ взяли мене родичі до Львова, де батько мав орудки в консисторії. [...] До Львова віхали ми пізнім вечором через личаківську рогачку [...]. Рух великого міста, освітлення, вистави крамниць — усе те мене просто приголомшило. Так само зробив на мене велике вражіння святий Юр з митрополічою відправою та хором питомців (митрополитом був тоді Литвинович). Я тоді постановив собі свято вчитися добре, щоб стати колись коли не єпископом, то принайменше каноніком»¹⁰⁹.

Архікатедральний собор св. Юра був місцем осідку греко-католицької митрополічної консисторії, до складу якої входили митрополит, генеральний вікарій, радники, члени капітули, парох собору та ректор Греко-католицької духовної семінарії. У розпорядженні консисторії були канцелярія, архів та церковний суд. Протягом XIX — початку XX ст. галицькими греко-католицькими митрополитами були: Антоній Ангелович, Михайло Левицький, Григорій Яхимович, Спиридон Литвинович, Йосиф Сембратович, Сильвестр Сембратович, Юліан Сас-Куїловський, Андрей Шептицький. Михайло Левицький та Сильвестр Сембратович стали кардиналами.

За громадсько-політичним середовищем, яке в середині XIX ст. сформувалося навколо ієрархії Греко-католицької церкви, закріпилася назва «святоюрці», яка вказує не лише на релігійні аспекти, а й насамперед на особливості формування національної ідентичності. Визначення святоюрців в історіографії відрізняються в деяких деталях, однак загалом історики погоджуються, що їх можна ототожнювати зі старорусинами. Старорусинів з москвофілами поєднували консерватизм, прихильність до етимологічного правопису та церковнослов'янської мови, однак вони не вважали русинів Австро-Угорщини частиною російського народу і відзначалися підкресленою лояльністю до Габсбурзької монархії та династії. Вважалося, що типовим утіленням святоюрця є «галицько-руський патріот» та «діяч 1848 року»¹¹⁰. Усі галицькі митрополити були впливовими політичними постатями, особливо Сильвестр Сембратович, який спробував, щоправда не дуже вдало, перетворити церкву на самостійну політичну силу консервативного напрямку.

¹⁰⁹ Олесницький Є. *Сторінки з мого життя* / Упоряд. М.М. Мудрий, Б.О. Савчик; авт. вступ. ст. О.Г. Аркуша; авт. прим. і комент. М.М. Мудрий. Львів: Медицина і право, 2011. С. 158.

¹¹⁰ Химка І.-П. «Апологія» Михайла Малиновського: до історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 року і характеристики поглядів «святоюрців». *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1993. Т. 225. С. 369.

Яскравою постаттю в історії України перших десятиліть ХІХ ст. був митрополит Андрей Шептицький (у миру — граф Роман Шептицький). Шептицькі належали до давньої української аристократії, а матір'ю майбутнього митрополита була польська графиня Софія Фредро, донька відомого письменника. З середини ХІХ ст. ідея закріпити греко-католицький митрополичий престол за вихідцем зі «свого» середовища обговорювалася польською аристократією руського чи етнічно змішаного походження, яка проживала на теренах Східної Галичини. Її втілення видавалося надійним шляхом для пом'якшення суперечностей, що наростали в польсько-українських відносинах. У полікультурному середовищі по-різному складалися національні вибори навіть у родині Шептицьких: один із братів митрополита став монахом-студитом (відомий як Климентій Шептицький), інший, Станіслав, у міжвоєнний період був польським генералом. Сам Андрей Шептицький, номінований митрополитом у доволі молодому, 35-річному віці, спершу намагався конструювати власну ідентичність у рамках річпосполитського простору, однак уже на практиці дійшов висновку, що очільник Греко-католицької церкви зобов'язаний служити українському народові. На закиди в націонал-відступництві, які нерідко лунали з польського боку, він відповідав: «Під національним кутом зору всі мої дії завжди були логічними і християнськими... Кохаючи Польщу і Поляків, від дитинства більше кохаю Русь і Русинів... В ім'я тої засади, котра Польщу, Русь та Литву вважала від віків за три братні народи»¹¹¹.

Андрей Шептицький очолив Греко-католицьку церкву в часи потужних модернізаційних викликів, які не можна було залишати без відповідей. Навколообрядові дискусії між «восточниками» і «західниками» рано чи пізно зводилися на питання про цивілізаційний вибір України¹¹². Митрополит Андрей Шептицький підтримував концепцію «народної» церкви й активно діяв у цьому напрямі, займаючись благодійництвом і схвально ставлячись до численних ініціатив українського національно-культурного руху, вимагаючи від священників підвищення їхнього освітнього рівня та світоглядної зрілості, аби Греко-католицька церква в Галичині змогла в перспективі стати привабливою для українців по обидва боки кордону. Сучасники згадували Андрея Шептицького як напрочуд харизматичну особистість. «Коротка хвилина робила незабутнє враження, — так описував вступ до духовної семінарії наступник Андрея Шептицького на митрополичому престолі Йосиф Сліпий. — За довгим столом сиділи крилошани з председателем-Митрополитом, на столі горіли свічки. Митрополит з бородою і в окулярах робив дуже поважне, біблійне патріархальне вражіння»¹¹³.

Акцентування на національному характері Греко-католицької церкви робило церковних ієрархів вразливими перед розпалюванням політичних при-

¹¹¹ Гентош Л. *Митрополит Шептицький. 1929—1939. Випробування ідеалів*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. С. 21.

¹¹² Кісь Н. *Пам'ять та ідентичність українських греко-католиків. Про джерела історичної політики УГКЦ* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2018.

¹¹³ Сліпий Й. *Спомини* / За ред. о. І. Дацька та М. Горячої. Вид. 2. Львів; Рим, 2014. С. 106.

страстей, загостренням міжнаціональної боротьби. До вибуху світової війни найповніше ця ситуація виявилася після вбивства галицького намісника Анджєя Потоцького, коли після тривалого мовчання з українського боку саме митрополит Андрей Шептицький зважився відкрито засудити акт політичного терору, вчинений нібито в ім'я свого народу. Невдовзі після вбивства на проповіді у Великодню п'ятницю в соборі св. Юра, на яку зібралося чимало як українців, так і поляків, митрополит наголосив: «Злочинами не можна служити національній справі. Злочин, що здійснюється в ім'я патріотизму, є злочином не лише перед Богом, але й щодо власного суспільства — є злочином перед вітчизною. [...] Сьогодні з роздертим серцем бачимо криваву пляму на білих шатах любові до вітчизни і кожний, хто любить вітчизну, хто хоче працювати для національної справи, хто хоче присвятити їй свою працю, своє життя, мусить стерти цю пляму, або радше словами і діями довести, що [...] між національною справою і вчиненим злочином не було і немає нічого спільного. [...] Як Русини мусимо піднести якнайголосніший протест проти самої думки, що святій національній справі можна служити закривавленими руками»¹¹⁴.

За статистичними даними, у періоди загострення польсько-українських відносин у Галичині спостерігалися сплески конверсій між римо- і греко-католицьким віросповіданнями, що свідчить про тісний зв'язок між релігійною та національною ідентичністю у свідомості вірних. На прикладі Львова видно, що найбільші такі сплески сталися в 1908 і 1919 рр. У 1908 р. поштовою для таких переходів стало вбивство 12 квітня А. Потоцького. Якщо до тієї події середньомісячний показник конверсій становив 20 осіб, то у квітні віросповідання змінили 50 осіб, а у травні — 90. Здебільшого греко-католики переходили на римо-католицизм, не бажаючи, щоб їх асоціювали з цим замахом. Конверсії 1919 р. були наслідком переживання польсько-української війни¹¹⁵.

В останні десятиліття XIX ст. важливим чинником модернізації Греко-католицької церкви стали реформи чину св. Василя Великого (ЧСВВ, лат. — *Ordo Sancti Basilii Magni*). Ще за рішеннями Замойського синоду 1720 р. всі монастирі східного обряду були зобов'язані приєднатися до ЧСВВ. Єпископи Греко-католицької церкви мали добиратися лише з числа василіанів. Згідно з поділом 1780 р. галицька провінція стала однією з чотирьох провінцій ЧСВВ, поряд із литовською, білоруською і руською. У Львові діяв провінціат (згодом — протоігуменат), який складався з вибраних представників монастирів. Після релігійних реформ Гасбургів, а також через заборону діяльності василіанського чину в Росії, василіани в Габсбурзькій монархії протягом майже всього XIX ст. мали

¹¹⁴ Głos metropolity Szeptyckiego. *Słowo Polskie*. 1908. Nr 193. 25 kwietnia. Також див.: Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899—1944. Львів, 1998. Т. II: Церква і суспільне питання. Кн. I: Пастирське вчення та діяльність / За ред. А. Кравчука. Док. № 34. С. 422—428.

¹¹⁵ Wnęk K., Zybliewicz L.A., Callahan E. *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857—1938*. Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2006. S. 94—95.

труднощі з налагодженням своєї діяльності. З 50 василіанських монастирів напередодні реформ 1910 р. на цих теренах діяли лише 16. У Словіті та Яворові були жіночі монастирі василіанок, які вели освітню діяльність.

Стан василіанського чернецтва був предметом гострої критики в суспільстві. Остаточним приводом для початку реформи став перехід у православ'я мешканців с. Гнилички, який занепокоїв органи влади. Потребу реформи, як і те, що її не вдасться здійснити власними силами, визнавали тогочасний протоігумен Климентій Сарницький та митрополит Йосиф Сембратович. У порозумінні з ними папа Лев XIII видав Апостольський лист *Singulare presidium* («Особливою охороною»). Реформа мала на меті зміцнити внутрішню організацію василіанів завдяки вихованню нового покоління високоосвічених ченців, які згодом стали б прикладом для нових ченців. Василіани втратили право обирати провінціат, натомість контроль над навчанням василіанського новіціату було передано єзуїтам, які створили з цією метою навчальний осередок при монастирі в Добромилі, а невдовзі й в Уневі. У Добромильському монастирі св. Онуфрія розпочав служіння й майбутній митрополит Андрей Шептицький. Згодом новіціат було перенесено з Добромиля до Крехівського монастиря, а реформа поширилася й на Закарпаття, де в міжвоєнний період її здійснювали василіани з Галичини, а також вплинула на закордонні місії в середовищах українських емігрантів¹¹⁶.

«Велика реформа» василіанського чину зумовила опір частини українського суспільства й духовенства, головно русофільського напрямку, які бачили у втручанні «латинників» загрозу для греко-католицького обряду, а у крайніх висловлюваннях — загалом для існування русинів. Отже, цьому спершу релігійному питанню було надано національно-політичного сенсу. Утім, попри лавину протестів, з часом оцінки в українському суспільстві змінилися на позитивні, й реформовані василіани немало долучалися до національної праці¹¹⁷. У 1895 р. при василіанському монастирі в Жовкві почала діяти українська друкарня, що невдовзі стала одним із головних видавничих осередків Галичини. Добру славу мали освітні заклади василіанок, зокрема Інститут для дівчат у Львові, при якому діяв інтернат¹¹⁸. Андрей Шептицький сприяв відновленню в Галичині діяльності студитів, з якими були пов'язані попередні покоління його родини.

Основною сполучною ланкою між церквою як інституцією та масами населення залишалося парафіяльне духовенство. У 1900 р. в Галицькій митрополії діяло 1870 парафій, у яких працювали 2257 священників¹¹⁹. Просвітницькі рефор-

¹¹⁶ Бегей О.І. Добромильська реформа: передумови та наслідки. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: іст. та філос. науки*. 2013. Вип. 16. С. 29—34.

¹¹⁷ Wójtowicz-Huber B. «Ojcowie narodu»... S. 145—154; Шкраб'юк П. *Монаший чин Отців Василіян у національному житті України*. Львів: Вид-во Отців Василіян «Місіонер», 2005.

¹¹⁸ Цьорох С. *Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіанок*. Вид. 2-ге. Рим, 1964.

¹¹⁹ Персональний склад духовенства відображено в шематизмах, які видавали в рамках єпархій. Шематизми виходили під такими назвами: «Шематизмъ всего клира Греко-като-

ми Габсбургів сприяли інтеграції церкви в державно-політичну структуру. Роль посередника між урядом і населенням зміцнювала авторитет церкви, яка в очах парафіян ставала представником державної влади та водночас їх репрезентантом перед нею. Унаслідок реформ було створено чимало нових парафій, збудовано церкви, що поліпшило ситуацію з працевлаштуванням священників, а введення конгруа зміцнило їх матеріальний стан. У першій половині XIX ст. греко-католицьке парафіяльне духовенство відокремило свій світ від колись єдиної для нього й селянства «сільської» культури, спільних звичаїв і уявлень. Матеріальна культура загалом священників, а разом із нею — спосіб їхнього життя стали сумірними з нижчою ланкою середніх соціальних верств¹²⁰.

Цілком справедливим і підтвердженим подальшими дослідженнями є висновки І.-П. Химки про те, що реформи Габсбургів створили передумови для перебрання греко-католицьким духовенством функції провідника національного руху. Духовенство, готове служити народові, стало найбільшим спадком для українців по добі освіченого абсолютизму¹²¹. У середовищі родин греко-католицьких священників формувалися національно-політичні орієнтири українського руху. До початку 1860-х років, аж поки на базі конституційних свобод не почала розвиватись організована сфера публічного життя, оселі священників слугували осередками обговорення актуальних політичних проблем у середовищі тогочасної української інтелігенції. Відбувалося це, як правило, під час релігійних свят (так званих «храмів», «храмових празників»), коли до однієї місцевості з'їжджалося кілька десятків гостей, або ж на весіллях. Священники передплачували українські періодичні видання (а освіченіші з них — також польські та австрійські), виступали для селян головними консультантами не лише в релігійній, а й у політичній сфері. Сім'ї греко-католицьких священників були головним джерелом відтворення й формування української духовної та світської інтелігенції.

Громадську діяльність сприймали як належне і священники, й суспільство; пасивність пароха, як правило, викликала більше осуду, ніж його активна позиція. Основним громадянським і патріотичним обов'язком священника вважали організацію всього комплексу національного життя на місцях, де він нерідко уособлював чи не всю українську інтелігенцію. Важливою була роль священника в орга-

лическої єпархії Станиславівської», «Шематизмъ Всечестного клира греко-католич. Митрополитальної архидієцезії Львівської», «Шематизмъ всего клира греко-католического єпархій соединенихъ Перемиской, Самборской и Сяноцкой».

¹²⁰ Зярянюк А. *Діоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття*. Київ: Критика, 2007. С. 106.

¹²¹ Himka J.-P. *Religion and Natinality in Western Ukraine. The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867—1900*. Monreal; Kingston; London, 1999; Турій О. До питання про провідну роль греко-католицького духовенства в національному русі галицьких українців у XIX ст. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 408—417; Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер, 2015; Wójtowicz-Huber B. «*Ojcowie narodu*»...

нізації читалень, де селяни не лише мали доступ до літератури і преси, а й могли обговорити соціальні й політичні теми. Священники нерідко ставали співорганізаторами масових громадських акцій, які сприяли формуванню новочасної національної свідомості та мобілізації широких верств до спільних дій. Особливі сподівання на священників покладали під час виборчих кампаній, де вони часто не тільки несли на собі значний тягар організаційної роботи, а й мусили протидіяти порушенням законності й підтримувати моральний дух виборців. Українські політичні сили були змушені рахуватися із суспільними впливами греко-католицького духовенства і підкреслювати роль церкви у своїх політичних програмах, за винятком хіба що українських радикалів, які наприкінці ХІХ ст. виступили з гострою критикою релігійно-консервативного світогляду. Своєю чергою, релігійне забарвлення надавало національним ідеям особливого ореолу, ніби освячувало їх.

Домінування духовенства в складі західноукраїнської політичної еліти створювало передумови й для низки складнощів українського руху, зумовлювало його консерватизм і лояльність до влади, зміцнювало соціальну базу старорусинства, що було підставою для поширення русофільських настроїв. Зусилля духовенства, спрямовані на національний розвиток, не в поодиноких випадках здобували пріоритет порівняно з духовними обов'язками, і часто священники вважали себе більше громадськими діячами, ніж служителями Бога. Об'єднавчій функції церкви суперечила міжпартійна боротьба в українському суспільстві, насамперед між народовцями й русофілами. Тож заангажованість у практичну політику ставила церкву в небезпечне становище з точки зору її основного покликання¹²².

Неоднозначним явищем, з якого випливали різні наслідки, була традиція греко-католицького духовенства перед прийняттям сану створювати сім'ю. Греко-католицькі парохі відстоювали це право, яке було освячене давньою традицією й визнане Папою Римським, та обґрунтовували його переваги в національному контексті, з-поміж яких називали виховання національної інтелігенції та близькість до народу. Водночас греко-католицький священник був змушений постійно турбуватися про матеріальне забезпечення родини, що, звісно, відволікало його від прямих обов'язків. Діти, які навчалися в школі, родичі, що обіймали різні посади, були зручним важелем, через який влада могла вплинути на особливо активного священника.

Практика одружень священників звужувала також вибір церковних ієрархів, адже на вищій щаблі церковної кар'єри могли піднятися лише ті, хто перебував у celibatі. Про складність цього питання свідчить хоча б те, що воно належало до центральних на Львівському соборі Греко-католицької церкви 1891 р. — першому зібранні такого рівня після Замойського собору 1720 р. Обговорення супроводжувалися бурхливими реакціями української громадськості, які виводили це питання зі сфери суто релігійних дискусій у площину національного руху, наго-

¹²² Химка І.-П. Греко-католицька церква і національне відродження у Галичині 1772—1918. *Ковчег*. Наук. зб. із церковної історії. Львів, 1993. Ч. 1. С. 73—107.

лошуючи на тому, що сім'ї греко-католицьких священників залишаються основним ресурсом для формування української інтелігенції¹²³.

Певні нюанси випливали і з процедури призначення на парафію, яка забезпечувала вплив на обрання кандидатури священника польським землевласникам (через право патронату над церквою) та провінційній адміністрації, що брала до уваги «благонадійність» кандидата. В умовах польсько-українського протистояння така практика ставала засобом тиску на греко-католицьких священників. Звинувачення в неприйнятному йому використанні амвону для політичних промов і розпалювання міжнаціональної ворожнечі належали до традиційних сюжетів тогочасної польської преси.

Не менш стандартним сюжетом у текстах польських аристократів, особливо жінок, були закиди в бік греко-католицького духовенства через низький рівень його освіти й недотримання засад християнської етики. Такі оцінки містяться навіть у спогадах матері Андрея Шептицького, яка згадувала про те, що рішення сина змінити обряд на греко-католицький стало для неї великим ударом, бо «від найдавніших часів я чула, як про руське духовенство говорене з погордою, на що воно заслуговувало своїми хибами»¹²⁴. Ще одним пунктом критики греко-католицького духовенства була його низька мобільність, з якої прямо виводили побутування серед населення віддалених місцевостей ще язичницьких вірувань. Такий небезпідставно узагальнений образ карпатського села переносився на сторінки художньої літератури: «не було ні священника, ні навіть церкви, простолюд жив тут без релігійної опіки та навчання, як і в багатьох інших гірських руських селах»¹²⁵.

На Закарпатті Греко-католицька церква вела свій початок від Ужгородської унії 24 квітня 1646 р. З середини XVIII ст. тут поширювалася православна пропаганда, головню з боку сербських проповідників. Це занепокоїло австрійську владу, у відповідь на клопотання якої папа Климент XIV в 1771 р. надав канонічну самостійність греко-католицькій Мукачівській єпархії і підпорядкував її Остригомському архієпископові в Угорщині. Для історичного обґрунтування самостійності Мукачівської єпархії було використано працю Адама Франтішека Коллара «Про походження, розвиток і життя угорських русинів» (*Humillium promemoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenicae*), написану з ініціативи мукачівських владик. У 1773 р. у Відні відбувся собор греко-католицьких єпископів, які перебували під юрисдикцією угорського примаса. Саме за його наслідками було видано цісарський декрет, який забороняв вживати термін «уніат» як у приватних, так і в офіційних справах (вважалося, що він має

¹²³ Антоняк І. Політичні дилеми Греко-католицької церкви в Галичині в останній чверті XIX століття (на прикладі діяльності митрополита Сильвестра Сембратовича). *Львів: місто — суспільство — культура* / За ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Львів, 2012. Т. 8, ч. 2. [Вісник Львівського ун-ту. Спец. вип.]. С. 88—91.

¹²⁴ Шептицька з Фредрів С. *Молодість і покликання о. Романа Шептицького*. Львів: Свічадо, 2009. С. 18.

¹²⁵ Łoziński W. *Madonna Busowska*. Lwów; Kraków, 1911. S. 16.

образливий підтекст) і заміняв його поняттям «греко-католик»¹²⁶. Першим самостійним єпископом Мукачівської єпархії був Іван Брадач. Його наступник Андрій Бачинський 1780 р. переніс осідок єпархії до Ужгорода, однак її назву було збережено. Декілька разів упродовж XIX ст. виникали плани об'єднання греко-католиків Галичини й Закарпаття в межах Галицької митрополії, але їх не було реалізовано.

На момент створення у складі Мукачівської єпархії діяло 735 парафій, які об'єднували близько 542 000 вірних і 1310 храмів. 1818 р. близько 200 парафій було вилучено зі складу Мукачівської єпархії для створення Пряшівського єпископства (на його основі згодом сформувалася Словацька греко-католицька церква). У 1912 р. з Мукачівської єпархії було виділено Гайдурозьку, що започаткувало формування Угорської греко-католицької церкви¹²⁷. Після цих відокремлень первісна територія Мукачівської єпархії зменшилась удвічі¹²⁸. Якщо протягом XVII—XVIII ст. Греко-католицька церква на Закарпатті асоціювалася з «руською вірою», то внаслідок процесів національної асиміляції українців в угорський чи словацький бік «на початку XX ст. спадкоємці Ужгородської унії перетворилися на багатонаціональну спільноту»¹²⁹. Вважається, що після створення Мукачівської єпархії Греко-католицька церква на Закарпатті кілька десятиліть переживала «золоті часи», а її архітектором був єпископ Андрій Бачинський¹³⁰. Як і в Галичині, греко-католицьке духовенство на Закарпатті виконувало не лише релігійні, а й суспільні функції, а навколо єпископства гуртувались діячі української культури та науки.

У другій половині XIX ст. в контексті процесів мадяризації становище греко-католиків Закарпаття ускладнилося: їм доводилося відстоювати церковну автономію. Гайдурозька єпархія створювалася на тлі спроб угорських греко-католицьких священників запровадження в усій церкві богослужіння угорською мовою та введення таких богослужінь у низці місцевостей явочним порядком. Особливо активно в цьому напрямі діяв греко-католицький парафіяльний священник із Будапешта Е. Мелеш. З його ініціативи українськими парафіями Закарпаття почали поширювати агітаційні матеріали за перехід на угорську мову, вказувати на небезпеку слов'янофільської пропаганди та ідеї всеукраїнської єдності. Угорське духовенство періодично зверталося до Риму із закликом проводити греко-католицькі

¹²⁶ Фенич В. Конфесійна та національна ідентичність духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії. 1771—1949 рр. *Ковчег*. Львів: Вид-во УКУ, 2003. С. 147—148.

¹²⁷ Федака С. *З історії християнства на Закарпатті*. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 28.

¹²⁸ Роздуцька Г.М. *Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-католицької церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646—1947 рр.)*: Дис. ... д-ра. пед. наук / МОН України, Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич, 2018. С. 132.

¹²⁹ Магочій П.Р. Пристосування без асиміляції: геніяльність Мукачівської греко-католицької єпархії. *Ковчег*. Наук. зб. із церковної історії. Львів, 2003. Ч. 4. С. 162—164.

¹³⁰ Пекар А.В. *Нарис історії церкви Закарпаття*. Рим, 1967. Т. 1. С. 71.

богослужіння угорською мовою, однак отримувало відмови. Водночас панівні кола Угорщини ініціювали реформи в Греко-католицькій церкві, реалізація яких також віддаляла її від історичних і національних коренів¹³¹.

Греко-католики становили незначну частину вірян Буковини (близько 3,3 % на 1910 р.), однак їх частка зростала. Головно це відбувалося за рахунок міграцій українців з Галичини та через конверсії православних. У середині XIX ст. створено Чернівецький, а пізніше й Сучавський деканат. У взаєминах між Православною і Греко-католицькою церквами на Буковині були певні тертя: галицькі селяни на Буковині здебільшого переходили на православ'я, тож греко-католицькі священнослужителі намагалися вести тут місійну діяльність, що, своєю чергою, обурювало православних. Найбільшою проблемою для греко-католиків була відсутність святинь. Випадки конверсії православних громад на греко-католицизм здебільшого були пов'язані з конфліктами з місцевими священниками, зокрема у разі їх спроб вести румунізаторську діяльність, не проводити богослужіння українською мовою. Органи адміністрації таким конверсіям протидіяли¹³².

Тісний взаємозв'язок між українським національним рухом та Греко-католицькою церквою, який склався в Галичині, відрізнявся від ситуації в інших регіонах, насамперед від практик взаємодії між православним духовенством і національним рухом у Наддніпрянській Україні, де імпульси до національної дії виходили не від священників, а від світських інтелектуалів, передусім учених і письменників. Р. Вільпіус пояснює це впливами російської пропаганди, яка цілеспрямовано прищеплювала громадськості думку про одвічний антагонізм між православними й католиками. У світлі цього протистояння православні українці у складі Російської імперії бачили саме в Росії захист від нібито ворожого західного світу. Отже, якщо в Галичині відмінність обрядів певною мірою посприяла виразненню української національної ідентичності та розмежуванню з поляками, у Наддніпрянській Україні православ'я, навпаки, стало тим чинником, який призводив до утримання подвійної російсько-української / малоруської ідентичності. Відмінності з часом посилювалися ще й з огляду на те, що Греко-католицька церква під впливом процесів у Вселенській демонструвала тенденції до модернізації, тоді як Російська православна церква залишалася консервативною структурою¹³³.

¹³¹ Розлуцька Г.М. *Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-католицької церкви на Закарпатті...* С. 140—143.

¹³² Скорейко Г., Осачук С. Греко-католицька церква і поліконфесійність Буковини в кінці XVIII — на початку XX століть. *Ковчег*. Наук. зб. із церковної історії. Львів, 2003. Ч. 4. С. 136—145.

¹³³ Вільпіус Р. Релігія та національний рух у Східній Україні. Роль православного духовенства у «націотворенні» (кінець XIX — початок XX століття). *Ковчег*. Наук. зб. із церковної історії. Львів, 2001. Ч. 3. С. 321—333.

РЕЛІГІЙНІ КОНФЕСІЇ
ІНШИХ НАРОДІВ*Римо-католицька церква, її чернечі ордени і монастирі.*

Наприкінці XVIII ст. російська держава сприйняла католицизм Західного краю як впливову релігійну спільноту і брала його під монаршу опіку, розпочавши, аби зменшити його вплив, законодавчу регламентацію цієї конфесії. Тут уже не можна було обмежуватися тільки зовнішнім наглядом, адже в деяких регіонах чисельність католиків досягала 95 % ¹. Питання поглиблювалося тим, що католики потрапляли у підданство православного государя, якому слід було зважати на позицію Римського Престолу. Російський імператор і Папа далеко не завжди знаходили порозуміння між собою. Катерина II відмовилася від папського керівництва церквою через польського нунція, фактичним главою церкви ставав єпископ ². Бентежила і необхідність адміністративних реформ, які б забезпечили збіг державних кордонів і меж церковного підпорядкування.

Тож з 1780 р. юрисдикція Папи Римського не поширювалася на католиків Російської імперії. Тепер будь-які послання Папи набирали чинності тільки тоді, коли були схвалені імператорською владою. Папа розпорядився припинити діяльність ордену єзуїтів, а Катерина — навпаки, всіляко сприяла цьому ордену, особливо в освітніх практиках. У її далекоглядних планах був намір використати їх у разі конфліктів з Римом, а також через них віднайти порозуміння з людністю набутих західних територій. Під кінець царювання імператриці Папа Римський намагався мати в Росії свого представника для впливу на католиків, однак його заходи Катерина не підтримала. Павло I прагнув до злиття католицизму з православ'ям, а тому прихильно поставився до Римо-католицької церкви.

¹ Тихонов А.К. *Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в.* Санкт-Петербург, 2008. С. 79.

² *Історія релігій в Україні.* Київ, 2001. Т. 4: Католицизм. С. 93.

На приєднаних західних землях система управління Римо-католицькою церквою перебудовувалася за взірцем Православної церкви. Було утворено шість римо-католицьких дієцезій. За адміністративно-церковним поділом 1798 р. на Правобережжі їх було дві з центрами в Луцьку і Кам'янці. Київську Катерина II скасувала 1795 р., не погоджуючи цей захід з Ватиканом. Оформлення церковних меж тривало і на початку XIX ст., бо парафії одного єпископства підпорядковувалися іншим дієцезіям. Київську було приєднано до Луцької³. Через місцезнаходження єпископської кафедри в Луцьку він і став спершу центром дієцезії. 1844 р. луцький єпископ переніс резиденцію до Житомира, тому вона дістала нову назву — Луцько-Житомирська⁴. Вирішальним у цьому поділі було дотримання державного кордону Російської імперії.

Керівництво Римо-католицькою церквою покладалося на колегію духовних справ, яка кілька разів змінюючи назву, 1801 р. стала Римо-католицькою духовною колегією, підзвітною Сенату⁵, хоча цього органу Ватикан не визнавав до 1875 р. За її статутом вона ставала посередницькою ланкою між Римом і Католицькою церквою Російської імперії. Нею колегіально з'ясовувалися майнові суперечки всередині церкви, розглядалися прохання про розірвання шлюбу, скарги на духовенство. Вона ж стежила за пастирською діяльністю та вирішувала інші подібні адміністративні й духовно-судові справи. Їй підпорядковувалися католицькі консисторії на місцях. На неї покладалися ті самі обов'язки, що й на Святійший синод, і вона опікувалася католиками всієї імперії, за винятком Царства Польського. У 1805 р. у її складі з'явилося два департаменти, один з яких з'ясовував католицькі, інший — унійні справи. 1802 р. указом Олександра I було засновано представництво імператора в Римі, на яке покладено завдання підтримувати політичні відносини з Папою та примиряти й узгоджувати конфліктні ситуації.

Призначення вищих духовних осіб відбувалося на основі домовленостей з Римом, щоправда, регламент 1798 р. ліквідував виборність настоятелів монастирів, хоча потім обрання повернули за умови народження настоятеля в Російській імперії з обов'язковою присягою імператорові. Після 1830 р. практикувалося їх часте переміщення, змушування до відстежування політичних настроїв населення, а виборність замінювалася бюрократичним призначенням, що призводило до бажаного централізованого керівництва й одержавлення церкви.

³ Там само. С. 96; Шостак І.В. Основні аспекти становлення адміністративно-територіального устрою РКЦ на українських землях у складі Російської імперії протягом кінця XVIII — початку XX ст. *Наукові записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2012. Вип. 6. С. 329.

⁴ Шостак І. *Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII — у першій половині XIX століть*. Білий-Дунаєць; Острів, 2005. С. 45.

⁵ 1797 р. було створено Департамент для римо-католицьких юстицьких справ, який очолив барон К.О. Гейкінг. Він у спогадах зазначив, що Павло I бажав, аби ця установа уважно приглядалася до духовництва, серед якого немало осіб, які притримуються інсубординації і анархії (Гейкінг К. Император Павел и его время. Записки курляндского дворянина. *Русская старина*. 1887. Кн. 11. С. 378).

Своєрідністю Римо-католицької церкви була наявність численного чернецтва. Монастирі об'єднувалися в ордени і конгрегації, які мали самостійну вертикаль з безпосереднім підпорядкуванням Ватикану. На Волині, наприклад, мережа католицьких монастирів була найбільшою: у Луцькому і Дубнівському повітах — по 9, у Кременецькому і Житомирському — по 8, у Володимир-Волинському — 7, у Острозькому — 5, Новоград-Волинському, Старокостянтинівському та Заславському — по 3, у Рівненському, Ковельському, Овруцькому — по 2 ⁶.

Чернецтво об'єднувалося в 30 різних орденів, найавторитетнішим серед яких стало Товариство Ісуса (єзуїти). Воно користувалося державною підтримкою за здатність високо тримати освітню сферу та відвертати поширення антимонархічних ідей. Павло I також підтримував орден єзуїтів як такий, що досягнув поважних успіхів у поєднанні освіти й виховання і за кошти якого було створено значну мережу навчальних закладів. Унаслідок широкої місіонерської діяльності, до якої єзуїти були особливо вдатні, їх місії вже на початку XIX ст. було відкрито не лише в столиці, а й у багатьох містах, зокрема у Харкові, Одесі, а також у Криму.

Через співпрацю з Наполеоном та перехід у католицизм кількох російських аристократичних родин, що було розцінено як активну пропаганду латинства, уряд спершу заборонив їх перебування у двох столицях, а з 1820 р. — у межах Російської імперії. Їхня власність описувалась та переходила до приказів громадської опіки та казенних палат ⁷.

Інші впливові ордени — домініканський, францисканський, бернардинський та кармелітський — притримувались у повсякденному житті бідності як способу служіння Богові. Вони вели публічні проповіді та займалися душпастирською діяльністю. Через нечисленність були об'єднані в одну конгрегацію. Як і інші католицькі ордени, вони також мали власні духовні школи. На базі об'єднаних в один монастир місіонерів, боніфратрів, тринітаріїв і домініканців у Кам'янці-Подільському було створено духовну консисторію із семінарією.

При багатьох монастирських костелах діяли парафії, до складу яких входили не лише католики населеного пункту, де знаходився монастир, а й навколишні села. Це стало додатковим приводом до їх закриття після 1830 р. Суттєві зміни відбулися і в житті ченців. Їм було дозволено складати лише прості обітничі, заборонялося від'їжджати за межі дієцезії і монастиря без дозволу єпископа. Відмінялися з'їзди монахів.

Римо-католицькі монастирі володіли чималими землями і капіталами, і російська держава за умови складання присяги імператорові зберігала за ними право на ці маєтності ⁸. Кожний монастир мав своє господарство, займався землеробством, тваринництвом, промислами. Проте землеволодіння змінювало свій

⁶ Кирилюк А.О. Мережа римо-католицьких монастирів на Волині на початку XIX ст. *Хуманитарні Балканські дослідження*. Кишинів: Fabrica Disa, 2020. Т. 3. № 1 (17). С. 5—8.

⁷ Тихонов А.К. *Католики, мусульмане и иудеи Российской империи...* С. 82—84.

⁸ Зінченко А. *Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII — на початку XIX ст.* Київ, 1994.

статус, бо держава почала вважати їхні землі власними, лише з перебуванням у користуванні духовенства. Відразу після приєднання розпочалося секвестрування маєтків католицького єпископату, як надійного засобу зменшення економічної незалежності цієї церкви. Одні їхні землі жалували дворянству, інші — вносили в систему державної оренди, і найперше це були угіддя кам'янецького і київського єпископів, які відмовилися присягнути верховній владі. Практикувалося й обертання монастирів у православні обителі.

Серед інших обмежень Римо-католицької церкви була заборона шляхті відписувати їй маєтки та користуватися іпотекою. 1797 р. монастирям встановили земельну квоту — 30 десятин землі, решту забирали до казни. Секуляризацію продовжували переведенням католицьких єпископів на посадовий оклад у 6 тис. руб. річних. Проте відчуження не набуло глибокого втілення через прагнення верховної влади зберегти порозуміння з магнатами і шляхтою. Хоча секуляризація відбувалася в більшості європейських держав, церква зуміла зберегти свої маєтності, що давало їй можливість бути самостійнішою порівняно з Російською православною церквою. Олександр I не без впливу Адама Чарторийського повернув духовництву секвестровані маєтності⁹, що варто розцінювати як своєрідну плату за відхід від Святого престолу і прийняття Римо-католицькою церквою автономії в Росії.

Російська імперія отримала Західний край з розвинутою мережею освітніх закладів, якими опікувалася Римо-католицька церква. Катерина II не поспішала їх закривати, оскільки альтернативи їм не було і вона сама ще не обрала, якій освітній моделі віддати перевагу — прусській чи французькій, але під впливом Йосифа II зупинилася на австрійській, як найпридатнішій для поліетнічної Росії. А тому Римо-католицька церква й надалі займалася освітою, проте в межах російського законодавства. Більшість шкіл було засновано чернечими орденами (піарами, домініканками, кармелітами босими) ще у XVII ст. Зокрема, піари заснували школи в Дубровиці, Любешові, Межирічі Корецькому. Там вивчали не лише класичні дисципліни, а й точні, як-от математику. У Дубровицькій школі програма навчання була розрахована на шість років. На базі Любешовського колегіуму 1806 р. було відкрито чотирикласне повітове училище. Колегіум у Межирічі Корецькому, як і попередні школи, було зачинено після повстання 1830 р. Їх діяльність сприяла залученню вітчизняного шкільництва до загальноєвропейського, а також формуванню відкритої міської культури¹⁰.

Було ініційовано заснування п'яти духовних семінарій: у Звенигороді, Луцьку, Житомирі, Олиці і Кам'янці-Подільському. Навчання там було трирічним і передбачало вивчення догматичної і моральної теології, Святого письма, історії

⁹ Крижанівський О.П., Плохій С.М. *Історія церкви та релігійної думки в Україні*: у 3 кн. Київ: Либідь, 1994. С. 219.

¹⁰ Шеретюк Р., Стоколос Н. «*Pietas et Litterae*» («*Благочестя та Освіта*»). *Культурно-освітня діяльність ордену піарів на Волині (кінець XVII — перша третина XIX ст.)*. Рівне: О. Зень, 2018. С. 89, 186—187.

церкви, канонічного права, катехизму разом зі світськими предметами, що робило випускників освіченими людьми свого часу.

Практично в усіх монастирях існували книгозбірні, представлені працями з церковного та цивільного права, священної історії, життя святих, проповідей та молитов. Але не тільки, зберігалися й видання з історії Речі Посполитої, описи храмів, книги з математики, географії, медицини, художня література, а також словники, серед яких немало раритетів, хоча б праці Самуеля Пуфендорфа чи Бернарда Ваповського. Кількісний, тематичний, а також за мовою, часом і географією видання аналіз книг показує, що монастирські бібліотеки були сховищами знань, якими людство володіло на той час. Для повнішого забезпечення літературою монастирі мали у своєму складі й друкарні, як при монастирі домініканців у Луцьку та босих кармелітів у Бердичеві ¹¹.

Масове закриття в Південно-Західному краї католицьких монастирів розпочалося після Листопадового повстання 1830 р. Влада звинуватила духовенство у підтримці повстання, оскільки, за її баченням, воно було поборником відродження незалежності Речі Посполитої і вважало віру нерозривною з польським визвольним рухом. Повстанці апелювали до населення через монастирі, бо обителі були незалежні від єпископів і діяли на основі правил орденів. Тоді було закрито 61 з 86 монастирів. Їх маєтності було конфісковано, й фільварки, орна земля, луки, ліси, села разом із селянами передавалися у Військове міністерство, а після спеціально створеного Міністерства державних маєтностей — у це відомство. У католицьких орденів було відібрано понад 3,5 тис. кріпаків ¹². Підмічено, що закривалися ті з них, які мали найбільше маєтностей. Лише монастирі сестер милосердя, як-от бригідок, візиток, шариток, було залишено в попередньому становищі, та й то ненадовго.

Новою формою секуляризації стала заборона монастирям тримати православну прислугу, що суттєво підривало їхню господарську могутність, а отже, й незалежність. А незабаром, 1837 р., розпочалася ревізія церковної власності, організацію якої доручили міністру державних маєтностей П.Д. Кисельову. Секуляризація відтепер набрала відповідних розмірів і вже здійснювалась усталеними заходами. Щоб ослабити католицьку церкву, 1842 р. все майно римо-католицьких духовних інституцій було передано у власність держави, зокрема у відання Міністерства державних маєтностей. Монастирських селян переводили в категорію державних. Монастирі поділяли на категорії і переводили, згідно зі штатним розписом, на казенне утримання. Через опір духівництва та не налагоджену систему обліку передання затягнулося до реформи 1861 р., як і закриття монастирів та ліквідація орденів ¹³.

¹¹ Ціборовська-Римарович І. *Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів. Історія та видавнича діяльність. 1758—1844*. Київ: Академперіодика, 2019.

¹² Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863)*. Київ, 1996. С. 301.

¹³ Крижанівський О. П., Плохій С. М. *Історія церкви та релігійної думки в Україні...* С. 232.

Листопадове повстання 1830 р. було використано імперською владою не тільки для придбання угодь унаслідок закриття чоловічих і жіночих монастирів різних орденів. Офіційним приводом, як і катерининської секуляризації, було прагнення змусити ксьондзів припинити займатися не властивою їм господарською діяльністю. Адже їхнє покликання було в іншому — професійно проводити церковну службу і опікуватися людськими душами. Російський уряд був переконаний, що обителі з їх братією «некорисні». Таке ставлення було суголосним і позиції щодо єврейського етносу. В обох випадках влада шукала шляхи залучення тих і тих до продуктивної, «корисної» для держави зайнятості.

Прагнення до уніфікації в релігійній сфері та ліквідація Унійної церкви породили іншу компоненту, до якої верховна влада не була готовою, — вона впритул зустрілася з католицизмом на найнижчому рівні, оголивши при цьому широку просторову межу зіткнення. Реакція на неї було такою: закривалися всі католицькі друкарні, запроваджувалася цензура. Ці заходи Ватикан розцінював як обмеження Католицької церкви¹⁴.

Непокоїли державу і різновірні шлюби, які укладали між собою католики і православні. За визначенням американського дослідника П. Верта, проблема змішаних шлюбів була тісно пов'язана з політичною боротьбою навколо відносин між територіальним ядром імперії і західними губерніями, управління якими спричинювало масу непорозумінь¹⁵. За канонічним правом, обоє молодих людей мали бути православними. Вихід було знайдено в обов'язковому вінчанні у православному храмі. Народжені в такому шлюбі хлопчики під час хрещення брали віросповідання батьків, а дівчатка — матерів. Але вже 1845 р. вимоги було змінено: і ті, й ті за належності одного з подружжя до православ'я ставали також православними¹⁶.

Ситуація, що складалася, не влаштовувала Миколу I, який вирішив поїхати 1845 р. до Риму, аби остаточно з'ясувати з Папою питання перебування католицької церкви в російській державі. Йшлося про створення власної католицької церкви в імперії, повністю незалежної від Апостольського престолу. До цього спонукало й те, що у Європі усталилася думка про порушення в Росії віротерпимості та переслідування католиків, тож її потрібно було спростувати. Ця поїздка відбувалась у період, коли позиція Папи була далекою від стабільності, чим імператор і скористався.

Підписаний 3 серпня 1847 р. конкордат між Ватиканом і Російською імперією зберігав чинність до 1866 р. Його наслідком було ускладнення адміністративно-територіального поділу, упорядкування єпархіальної структури, урежим-

¹⁴ Радван М. Введение. *Католическая Церковь накануне революции 1917 года*: Сб. документов / Сост. и отв. редактор М. Радван. Люблин: Науч. общество Католич. ун-та в Люблине, 2003. С. 31.

¹⁵ Верт П. *Православие, инославие, иноверие: очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи*. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. С. 144.

¹⁶ Горизонтов Л.Е. *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше*. Москва: Индрик, 1999. С. 76, 80.

лення політики щодо змішаних шлюбів та хрещення в таких сім'ях дітей. Значно зростали роль і повноваження моголівського архієпископа. Луцько-Житомирська дієцезія охоплювала територію Київської та Волинської губерній. Підтверджувався статус Кам'янця як центру католицької єпархії. До цього переліку додався ще й Херсонська римо-католицька дієцезія, до якої належали німецькомовні колоністи-католики усіх південних губерній імперії. Саме тоді Микола I вжив поняття про «розполячування католицизму», яке стало не лише політичною метафорою. 1852 р. у зв'язку з переведенням центру до Тирасполя Херсонська єпархія дістала нову назву — Тираспольська, проте ненадовго, 1856 р. резиденцією єпископа став Саратов, а 1917 р. — Одеса.

Римо-католицьку церкву в російській державі очолював архієпископ у сані митрополита, якому підпорядковувалися єпархії на чолі з єпископами. Єпархії керували консисторіями як колегіальними органами. Крім територіальних меж і розташування кафедр куди складнішим виявилось питання керівництва монастирями, а також посередництво між папою і імператором, заміна польської мови російською в богослужінні тощо. Папа позбавлявся права звертатися до російських католиків через обнародування булл та інші звернення розпорядчого характеру, зате залишався останньою інстанцією щодо розірвання шлюбних відносин. Вони мали укладатися, як і раніше, лише з одновірцями. Досягнуті компроміси виявилися нетривкими, бо вже першу вимогу Папи передати до Риму списки парафій і монастирів не було виконано, і Святий престол так і не дізнався про чисельність католицької пастви в Західному краї.

Подальше впорядкування внутрішнього життя церкви та її стосунків з державою здійснювалося на основі статуту про управління духовних справ християн римо-католицького віросповідання. У 1857 р. було прийнято перший статут духовних справ іноземних віросповідань, у якому зафіксовано важливі статті: основних керівників Католицької церкви призначав імператор, узгоджуючи кандидатури з папою. Вони були зобов'язані присягати на вірність імператору і мати російське підданство. Тож головне завдання російської влади створити власну Католицьку церкву, незалежну від Риму, майже вдалося. Католики, що проживали на українських землях, входили до складу трьох дієцезій. Лівобережжя підпорядковувалося Моголівській, Правобережжя — Луцько-Житомирській, а з ліквідацією 1866 р. — Кам'янецькій.

Ліберальна атмосфера за правління Олександра II, як і не з'ясоване польське питання, спричинили 1863 р. нове повстання — Січневе, яке знову підтримало католицьке духовництво, за що поплатилося закриттям практично усіх монастирів. Останні монастирі припинили свою діяльність у 1880-х роках і на початку 1890-х років¹⁷. Крім того, в уряді вирішували проблему про правомірність надання права набувати землю у Південно-Західному краї православним і лютеранам, які перебували у шлюбі з католиками. Йшлося і про обмеження на обіймання

¹⁷ Буравський О. *Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)*. Житомир, 2013. С. 269.

державних посад. Так, П.А. Шувалов не отримав призначення на високу посаду в Києві 1889 р. через польське походження своєї матері¹⁸. Місцева адміністрація змінила своє ставлення до змішаних шлюбів, вважаючи їх корисними та дієвими для злиття католицького населення з православним, оскільки діти змішаних пар ставали православними. Натомість ксьондзи вживали всіх можливих заходів, особливо після повстання 1863 р., аби таких шлюбів було якомога менше. У таких сім'ях, особливо якщо мати була католичкою, всупереч офіційним обіцянкам, діти виховувалися в католицькій традиції. Саме тому російським чиновникам і військовим, одруженим на польках, заборонялося обіймати важливі посади у місцевому врядуванні.

Релігійний і соціальний тонус Католицької церкви залежав не так від російської держави, як від населення. Католицька шляхта, якій було відмовлено у праві посідати державні й виборні посади, реалізувалася в підприємницькій діяльності, зокрема, найуспішніше у виробництві цукру. Вона на надприбутки підтримувала власну церкву, яка завдяки місіонерській діяльності збільшувала чисельність пастви. На 1890-ті роки в одній лише Луцько-Житомирській єпархії було 600 тис. католиків, які мали у своєму розпорядженні 250 храмів¹⁹.

Проголошені внаслідок революції 1905—1907 рр. свободи створили передумови для навернення православних у католицизм, для чого римо-католицькі священники подекуди переходили на україномовні проповіді. Митрополити почали звертатися до міністра внутрішніх справ з проханнями змінити правовий статус Католицької церкви, зокрема, не заважати католикам спілкуватися зі Святим престолом, не втручатися у шлюбні справи, зняти з єпископів заборону вільного пересування тощо. Однак отримували практично одну й ту саму відповідь: священники на території Росії належать до категорії державних чиновників.

Російський уряд починаючи з 1905 р. прагнув переглянути ставлення до російських католиків шляхом зрівняння Католицької і Православної церков та впорядкування шлюбів. Однак вищий клір Православної церкви, навпаки, вимагав від парафіян відмовлятися від змішаних шлюбів. А західне католицьке духовенство притримувалося традиційної позиції мати повну незалежність від російської влади²⁰.

Зміцнення церкви відбувалося в низовій її ланці, коли до неї почали переходити її вірні. Міграції до католицизму сприяла насамперед соціальна складова. Рівень життя поляків у краї був вищим, кращою була й організація праці в їхніх маєтках та на їхніх підприємствах. Показовою була й система землеволодіння, за якої 46 % усієї землі в Південно-Західному краї належало полякам. Сприяла переходам і Православна церква, яка втрачала авторитет, бо сприймалася населенням як ідеологічний партнер російської держави, а також мала низький культурний рівень священників, турбота яких про вірян була куди слабшою від римо-като-

¹⁸ Горизонтов Л.Е. *Парадоксы имперской политики...* С. 85.

¹⁹ *Історія релігій в Україні*. Т. 4... С. 109.

²⁰ Тихонов А.К. *Католики, мусульмане и иудеи Российской империи...* С. 230.

лицьких практик. Напрацьованих законопроектів, які б регулювали віросповідні відносини, через події 1917 р. так і не було втілено.

На момент приєднання до Габсбурзької монархії на території Галичини повністю чи частково опинилися сім дієцезій Римо-католицької церкви, три з яких мали резиденції поза межами Австрії. У їх складі діяли 694 парафії. Австрійська влада провела сепарацію дієцезій, максимально узгодила межі церковних округів з адміністративним поділом, реорганізувала провінційний поділ чернечих орденів. Львівським архієпископом був сімдесятирічний Вацлав Ієронім Сераковський, колишній учасник Барської конфедерації, який зайняв щодо австрійської влади стримано-негативну позицію. Він не зголосився з офіційним візитом до губернатора Галичини А. Пергена, вважаючи, що той, як католик за віросповіданням і молодший за віком, має виявити повагу й сам шукати зустрічі. Архієпископ також рішуче відкинув намагання нав'язати йому як супровід під час візитацій парафій урядових комісарів (для галицької адміністрації це був хороший шанс виконати першочергове завдання Відня — надати якомога повнішу інформацію про новоприєднані території)²¹.

Хоча австрійська влада намагалася будувати взаємини з галицьким духовенством обережно, все ж невдовзі вона й тут розпочала секуляризаційні реформи. У жовтні 1773 р., незважаючи на протести Вацлава Ієроніма Сераковського, у Галичині було скасовано орден єзуїтів, а конфісковані майно і кошти передано до Наукового фонду. Наступного року було ліквідовано фінансову незалежність монастирів. Їхні ченці мали право виїхати до Речі Посполитої, а звідти, натомість, могли переїхати до краю ченці галицького походження. У 1775 р. монастирські земельні маєтності було оподатковано спеціальним податком — *cathedraticum*, щорічний податок також мав сплачувати кожний представник духовенства. Було встановлено, що сільська парафія мала охоплювати не менш як 900 мешканців, міська — не менш як 1000, а храм не міг знаходитися далі ніж у годинній віддаленості. У 1781 р. на території всієї Австрії було заборонено оприлюднювати будь-які документи Папи Римського без їх попереднього схвалення державною владою.

Одразу після видання толеранційного патенту Йосиф II оголосив «Наставчі правила для католицького духовенства», якими було ліквідовано монастирі августинців, кларисок, францисканок, кармеліток і капуцинок, а також і решту монастирів, які мали нечисленний склад або не займалися освітою чи благодійністю. З конфіскованого майна було створено Галицький релігійний фонд. Монастирі, які не було закрито, мали сплачувати до нього спеціальний податок, а також звітувати про свою фінансово-господарську діяльність. Інвентарні рахунки монастирів Галичини згоріли під час пожежі львівської ратуші 1848 р. Найбільшу кількість монастирів у Львові було закрито протягом 1782—1783 рр. Деякі їхні приміщення почали відразу використовувати для адміністративних потреб:

²¹ Chotkowski W. *Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*. Kraków: Druk. Un-tu Jagiellońskiego, 1909.

так, у колишньому монастирі кларисок було розміщено митницю, у монастирях св. Марії Магдалини, бригідок і кармелітів узутих — в'язниці. Одночасно закривали й церкви, які мали нечисленні парафії, насамперед це торкнулося дерев'яних будівель у передмістях Львова. Низку закритих костелів було передано в користування греко-католицької громади: це, зокрема, відбулося з костелом св. Петра і Павла паулінів у Личаківському передмісті. На парафіяльні костели було перетворено й деякі колишні монастирські храми, зокрема колишній францисканський костел св. Антонія Падуанського. У 1783 р. з метою покращення гігієни життя в містах було оголошено ліквідацію всіх прицерковних цвинтарів і поховань у храмах. У Львові за межами міських передмість було засновано чотири цвинтарі: Личаківський, Городоцький, Жовківський і Стрийський.

Ліквідація монастирів та опис їхнього майна супроводжувалися бюрократичною тяганиною, скориставшись якою 42 монастирі в Галичині уникли закриття. Вирішення долі конкретного закладу інколи мало суб'єктивний характер. Так, завдяки прихильності Йосифа II вдалося запобігти ліквідації львівському бернардинському монастирю св. Андрія, натомість активну освітню діяльність піарів комісія з Відня визнала «мало корисною для потреб шляхетної молоді»; монастир тринітаріїв узагалі було закрито як «нелояльний до уряду», попри те, що він опікувався викупом бранців з турецького полону. У монастирях було встановлено фіксовану кількість ченців, яку не дозволяли порушувати. Також 1783 р. було ліквідовано всі церковні братства, серед яких — 19 у межах Львівської римо-католицької дієцезії. Усього на 1800 р. у Галичині й Буковині залишилося 98 із 214 монастирів, з них 73 римо-католицьких, 22 греко-католицьких і 3 православних. Поступове відновлення їхніх позицій розпочалося вже за Франца II. Чернечим орденам дозволили відновити теологічні студії, а 1814 р. залишити приміщення монастирів було наказано всім військовим частинам, хоча ліквідовані монастирі при цьому не було відновлено²².

У другій половині XIX — на початку XX ст. почалося відродження римо-католицького чернецтва. Було не лише відновлено низку старих орденів, а й засновано нові чернечі згромадження. У зв'язку з новою соціальною доктриною Католицької церкви чернецтво активізувало соціальну роботу. Катехізація молоді, утримання благодійних установ та виховних закладів для сиріт і бідних, догляд за хворими стали предметом повсякденної опіки ченців. Напередодні Першої світової війни у Львівській архієпархії Римо-католицької церкви діяло 300 чернечих домів із 2210 монахами та монахинями. За чисельними показниками вони значно випереджували Греко-католицьку церкву, де в той час налічувалося 39 монастирів з 274 ченцями й черницями. На відміну від кінця XVIII ст. серед ченців кількісно переважали жінки, що було загальною тенденцією часу, зокрема, Сестри милосердя св. Вікентія де Поля, Сестри-служебниці Пресвятої Діви Марії, Конгрегація сестер-францисканок Родини Марії. Здебільшого вони

²² Чорний М. Австрійська секуляризаційна реформа у Львові: міфи і реалії. *Наук. зошити істор. ф-ту Львівського ун-ту*. 2012—2013. Вип. 13—14. С. 311—330.

жили в різних місцевостях Галичини невеликими домами, від кількох до кількохнадцяти сестер. Також у Галичині діяли бенедиктинки, кармелітки, францисканки, домініканки, феліціанки та інші. Серед чоловічих орденів найчисленнішими були францисканці, домінікани, єзуїти, кармеліти, «змартвихвстанці». Римо-католицьке чернецтво було представлене у 130 населених пунктах Східної Галичини, а особливо активно у Львові ²³.

На 1900 р. у Галичині налічувалося 904 римо-католицькі парафії та 1870 священників. Парафії були досить чималими: на одного душпастиря в римо-католицьких єпископствах припадало в середньому 2300 вірних, а в греко-католицьких — близько 1600. На відміну від одружених греко-католицьких священників, які мусили опікуватися своїми сім'ями, римо-католицькі душпастирі перебували в celibatі, що давало їм змогу повністю зосереджуватися на релігійній діяльності. Римо-католицький клір відрізнявся більшою мобільністю, священники частіше змінювали парафії. Освіту римо-католицькі священники здобували на теологічному факультеті Львівського університету та в Генеральній семінарії у Львові, а з 1814 р. — у виокремленій з її складу (а точніше, відновленій) Львівській духовній семінарії Римо-католицької церкви (у 1945 р. семінарію було перенесено зі Львова на територію Польської Народної Республіки, до Кальварії Зебжидовської, поблизу рідного міста папи Івана Павла II Вадовіце, але 1950 р. влада соціалістичної Польщі її закрила).

У другій половині XIX — на початку XX ст. Вселенська церква опинилася перед потужними викликами нових суспільних ідеологій, передусім лібералізму та соціалізму, а також перед зародженням націоналізмів. Спробу відреагувати на запити часу, зміцнити авторитет Католицької церкви та змусити інших прислухатися до її голосу здійснив Папа Римський Лев XIII (1878—1903), відомий як «понтіфік-політик». Лев XIII намагався увести ліберальні інституції в католицьку концепцію держави й суспільства. Критикуючи егалітарні тенденції нових соціальних рухів з позиції церкви та й саме поняття модернізму, Папа, зокрема через низку виданих ним енциклік (найвідомішою серед яких стала *Rerum novarum*), водночас відкривав шлях до розвитку й модернізації соціальної доктрини Католицької церкви, що мала активно опікуватися нижчими соціальними верствами.

Такі установки у поєднанні з розвинутим конституційно-правовим полем Габсбурзької монархії призвели до посилення на її теренах соціально-політичної ролі духовенства, яке відчувало покликання до виконання не лише релігійної, а й суспільної ролі. У країні ширилися різноманітні католицькі ініціативи й місії, виникали політичні сили християнсько-суспільного напрямку, зокрема Християнсько-соціальна партія Австрії, яку очолював бургомістр Відня Карл Люєгер. Водночас наголошені консервативні акценти католицького руху на тлі загострення міжнаціональних суперечностей зазнали й значної критики і спричинили у

²³ Жерноклеєв О. Римо-католицьке чернецтво у Східній Галичині на початку XX ст. *Історія релігій в Україні*. Вип. 28. Ч. 1. Львів: Логос, 2018. С. 474—486.

Габсбурзькій монархії на зламі XIX—XX ст. рух за відрив від Риму, наслідком якого став перехід тисяч вірян у протестантизм²⁴.

Хоча серед вірян Римо-католицької церкви в Галичині були представники різних національностей, усе ж її історія у провінції була якнайтісніше пов'язана з польським національним рухом. Виховання в сім'ях польських аристократів, які в XIX ст. залишались орієнтиром для решти суспільства, як правило, мало чіткі релігійні акценти, в яких віра в Бога й дотримання християнської етики вважалася стрижнем моральних чеснот людини. Жінкам релігійне виховання давало змогу примиритися зі смертями чоловіків (переважно вони помирали раніше) й — нерідко — дітей. Майбутніх чоловіків навчали покладатися на волю Бога в складних життєвих ситуаціях і керуватися християнськими засадами в розумінні й виконанні своїх обов'язків перед ближніми та громадою. Промовистою ілюстрацією глибинного рівня такого виховання можна вважати те, що одними з останніх слів смертельно пораненого графа й намісника Галичини Анджеея Потоцького були: «Я є католиком, смерті не боюся».

Римо-католицький єпископат посідав активну громадську і політичну позицію з актуальних тем, його достойники входили до представницьких органів влади, були традиційно серед запрошених на прийомах найвищого рівня, де питання обговорювали й вирішували в неопублічний спосіб. Яскравими постатями в релігійному і політичному житті Галичини початку XX ст. були Ян Пузина, кардинал і краківський єпископ у 1895—1911 рр., Адам Сапега, кардинал і краківський єпископ у 1911—1951 рр., Юзеф Більчевський, львівський архієпископ у 1901—1923 рр., Юзеф Себастьян Пельчар, перемишльський єпископ у 1900—1923 рр. (двох останніх згодом канонізовано). Резиденцією римо-католицьких єпископів у Кракові була архікатедральна базиліка св. Станіслава і св. Вацлава, місце поховання польських королів, яка в часи розташування на королівському замковому комплексі Вавель австрійських казарм уникла запланованого владою наміру перетворити її на гарнізонний храм. Осідком львівського римо-католицького архієпископа була архікатедральна базиліка Вознесіння Найсвятішої Діви Марії, більш відома як Латинська катедрa. Заснований ще за часів польського короля Казимира III, храм одразу мав ідеологічне призначення слугувати форпостом утвердження католицизму й польськості на сході.

Римо-католицький єпископат у Галичині брав голос у важливих справах, які стосувалися польських національних інтересів. Так, кардинал Ян Пузина 1903 р. на конклаві по смерті Папи Лева XIII від імені Франца Йосифа виголосив протест проти ймовірного обрання наступним папою кардинала Маріана Рамполлі дель Тіндаро, відомого заграваннями з німецькими й російськими політиками та обіцянками російському уряду запровадити в богослужіння польського костелу на підросійських теренах російську мову. У Галичині найяскравішим прикладом втручання римо-католицького єпископату в політику був протест проти проекту

²⁴ Banaszak M., ks. *Historia Kościoła Katolickiego*. T. 3. Warszawa: Wyd-wo Un-tu Kardynała Wyszyńskiego, 1991.

виборчої реформи до Галицького сейму 1913 р. Проект мав стати політичним компромісом між поляками й українцями та запровадити так званий національний кадастр, який змушував кожного зробити чіткий національний вибір. Саме фактичний примус до поділу за національною ознакою й спричинив обурення римо-католицьких єпископів, які, з ініціативи Юзефа Більчевського, Адама Сапеги та львівського вірмено-католицького архієпископа Юзефа Теодоровича, оголосили публічний протест: «Польський єпископат, зібраний на спільну конференцію у Львові 26 березня, постановив демонстративно усунути від голосування над проектом виборчої реформи. Польський єпископат повністю визнає потребу розширення виборчого права в демократичному напрямі та справедливого врахування прав руської національності, однак як із принципових поглядів, так і з огляду на далекосяжні сумніви, що ухвалений на цій підставі закон може принести через свій сепаратизм шкоду згідному співжиттю обох народностей, єпископат не міг погодитися на оголошені засади реформи виборчого права»²⁵.

Цей виступ справив чимале враження. Польські часописи, передусім консервативного напрямку, закликали усунути дисонанс між костелом і народом. Станіслав Тарновський, один із лідерів впливового політичного угруповання краківських консерваторів, зазначав, що втручання єпископів «надзвичайно важливе, оскільки засадою і підставою напрямку, в якому ми завжди йдемо в політичному, суспільному й духовному житті, є безоглядна вірність католицькому костелу та повага до наших архіпастирів»²⁶. Хоча цей демарш не змінив суті домовленостей, усе ж він мав певні наслідки, зокрема відставку тогочасного галицького намісника Міхала Бобжинського.

Українсько-польські суперечності в Галичині робили напруженими й міжконфесійні відносини. Попри декларовану рівноправність обрядів, греко-католицькі священники нерідко нарікали, що відчують свою другорядність. Особливу напругу у взаєминах зумовлювала зміна обряду. Щодо греко-католиків тиск у цьому питанні міг спричинити перехід на православ'я. Зваживши на це, 1863 р. Конгрегація пропаганди віри видала декрет *Ad graves et diuturnas*, або Конкордат. Згідно з його положеннями зміна обряду ставала можливою лише з дозволу Папи Римського, який в ухваленні рішення мав спиратися на думку єпископів обох обрядів. Упродовж шести місяців після зміни вірні мали право повернутися до попереднього обряду. Щоб максимально ускладнити процедуру зміни конфесії, священникам забороняли хрестити дітей не свого обряду (окрім критичних випадків, коли була загроза життю), таїнство шлюбу мав здійснювати парох нареченої, а дітей у змішаних сім'ях мали виховувати в обряді батьків відповідно до статі: хлопців — батька, а дівчат — матері. Хрещення, сповідь чи прийняття причастя, здійснені в критичній ситуації за іншим обрядом, не означали переходу в нього. Конкордат суворо застерігав священників обох конфесій перед протизаконним прийняттям осіб іншого обряду, а за непослух передбачав покарання

²⁵ O reformę wyborczą. *Czas*. 1913. Nr 155. 4 kwietnia.

²⁶ Reforma wyborcza. *Czas*. 1913. Nr 154. 4 kwietnia.

аж до позбавлення парафії. Вважається, що цей документ на півстоліття випередив загальне канонічне право, яке лише 1894 р. енциклікою Папи Лева XIII *Orientalium dignites* зрівняло всі обряди Вселенської церкви.

Попри таке суворе регламентування, питання про зміну обряду залишалося одним із найгостріших у польсько-українських взаєминах. Заголовки у пресі на зразок «Знов безкарна самоволя латинського пароха» траплялися доволі часто. Їх підживлювало те, що частина українців колонізувалися й переходили на римо-католицький обряд з кар'єрних міркувань. Утім, звинувачення у прозелітизмі (в українському варіанті — в душехватництві) лунали з обох боків. Обійти постанови конкордату намагалися на підставі австрійського державного законодавства, яке гарантувало право на свободу віросповідання. Той, хто бажав змінити обряд на цій підставі, подавав заяву в органи місцевої влади — повітове староство або магістрат. Позаяк вони, як правило, перебували в руках поляків, то й ситуація з розглядом таких заяв здебільшого складалася на користь римо-католиків.

Найрезонанснішим випадком зміни греко-католиками обряду стала справа 1892 року про перехід на римо-католицизм майже в повному складі греко-католицької парафії с. Тучапи Ярославського повіту. В основі цього вчинку лежав конфлікт із місцевим парохом, якого звинувачували у здирництві, нетактовній поведінці з парафіянами та схильності до православ'я, а поштовхом до дії стало покладання на громаду конкуренційного податку для будівництва церкви. Оскільки конкордат ставив жорсткі умови для зміни обряду, тучап'яни спершу перейшли у протестантизм. Через три дні вони звернулися до перемишльського римо-католицького єпископа з проханням прийняти їх до латинського обряду, а Папа Римський невдовзі дав на це дозвіл. Це рішення викликало обурення з українського боку насамперед як прецедент. Проте водночас воно й змусило греко-католицьку ієрархію приділити більше уваги ситуаціям у парафіях на польсько-українському етнічному кордоні²⁷.

Своєрідне місце в польсько-українських дискусіях про національну і релігійну ідентичність займали так звані русини-латинники. Здебільшого це були східногалицькі селяни, які розмовляли українською мовою і були вірними Римо-католицької церкви. Українці й поляки дискутували між собою про етнічне походження таких осіб: для перших це були етнічні українці, які змінили обряд, для других — поляки, які зукраїнізувалися під впливом найближчого оточення і яких потрібно було повернути назад. Сприятливим середовищем для формування русинів-латинників ставали змішані шлюби, які становили у Східній Галичині близько 15 % загальної кількості християнських подружжів. Попри чіткі приписи конкордату, на практиці правила хрещення дітей за конкретним обрядом виконувалися далеко не завжди. На початку XX ст. за право вважати групу русинів-латинників «своею» між українцями й поляками розгорнулася справжня інформаційна війна. З українського боку лунали голоси про потребу модерніших

²⁷ Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер, 2015. С. 82—89.

підходів до розуміння нації та відмови від ототожнення русинів із греко-католиками, приваблення цієї категорії на свій бік на підставі спільності територіальних чи соціальних інтересів. Поляки ж вважали, що римо-католики мають служити опорою для поступу колонізації в східному напрямі²⁸.

Іншим аспектом польсько-українських суперечностей була кількість римо- і греко-католицьких парафій у Східній Галичині. Як уже зазначалося, греко-католицькі храми тут переважали чисельно, а практики повсякдення нерідко схиляли мешканців села — як селян, так і шляхтичів — відвідувати найближчу церкву, а не завдавати собі клопотів віддаленими подорожами. На зламі XIX—XX ст. це проблема потрапила в поле зору авторів програми посилення польської присутності в Східній Галичині. Було розпочато акцію будови в цій частині провінції римо-католицьких костелів або принаймні каплиць, кошти на які виділяли заможні аристократи. Виступаючи 1903 р. на польському національному вічі в Старому Самборі, один із римо-католицьких священників зауважив: «У нашому краю костелів мало, внаслідок чого велика кількість населення не відвідує римського костелу. Руські церкви засновували польські пани [...]. Римські костели — це сьогодні наші фортеці, замки і гроди, які обороняють святу віру та польськість»²⁹.

Католицькі конфесії, які об'єднували римо-, греко- та вірмено-католиків, були другою за чисельністю і впливом релігійною спільнотою Буковини. Найдинамічніше у провінції зростала чисельність римо-католиків: якщо 1857 р. вони становили 9,4 % населення, то 1910 р. — уже 12,3 % (98 565 осіб)³⁰. Більшість вірних зосереджувалась у південних повітах. На Буковині діяли два римо-католицькі деканати — Чернівецький та Радівецький і близько 25 парафій. Вони підпорядковувалися Львівській римо-католицькій архієпархії. Римо-католицьких монастирів не було, але активно діяли єзуїти, які наприкінці XIX ст. збудували в Чернівцях костел Серця Ісусового. Відомим освітнім закладом був пансіонат для дівчат сестер-урсулянок³¹. За національним складом більшість вірних Римо-католицької церкви на Буковині становили німці (50 842 осіб на 1910 р., тобто понад половину). Найбільше їх проживало в Чернівцях, Радівцях і Сучаві³². Друге місце посідали поляки. Римо-католицизм здебільшого сповідували й нечисленні угорські, чеські та словацькі колоністи. На Закарпатті вірними Римо-католицької церкви були переважно угорці, німці та словаки.

²⁸ Павлишин О. Дилема ідентичности, або історія про те, як латинники (не)стали українцями / поляками (Галичина, середина XIX — перша половина XX ст.). *Україна модерна*. 2014. Ч. 21. С. 179—218.

²⁹ Zjazdy powiatowe (Sprawozdanie Gaz. Nar.). Stary Sambor, 8 lutego. *Gazeta Narodowa*. 1903. Nr 32. 10 lutego.

³⁰ Petraru M. *Polacy na Bukowinie w latach 1775—1918. Z dziejów osadnictwa polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Un-tu Jagiellońskiego, 2004. S. 191—193.

³¹ Скорейко Г., Осачук С. Греко-католицька церква і поліконфесійність Буковини у кінці XVIII — на початку XX століть. *Ковчег*. 2003. Ч. 4. С. 139.

³² Добржанський О., Масіян Н., Никирса М. *Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775—1940)*. Довідник. Чернівці: Золоті литаври, 2003. С. 9.

Вірмено-католицька церква. Найменшою архієпископією з-поміж усіх перелічених була Вірмено-католицька, яка на момент приєднання Галичини до Габсбурзької монархії охоплювала 11 парафій. Усі вони безпосередньо підпорядковувалися вірменському архієпископові у Львові (ним був тоді Якуб Стефан Августинович). Хоча число вірних вірмено-католиків було несумірним із кількістю вірян римо- і греко-католицьких віросповідань, однак за суспільним статусом усі три церковні ієрархи вважалися рівними. Вірмено-католицькі парафії були тільки міськими й знаходилися, зокрема, в Золочеві, Бережанах, Станіславі, Городенці, Снятині, Кутах. Вірмено-католицькому архієпископові, як і всім іншим, було заборонено контактувати безпосередньо з Римом без дозволу цісаря. У ході релігійних реформ низку вірменських храмів було закрито, а їхнє майно конфісковано. Щоправда, Йосиф II схвалив діяльність жіночого вірменського монастиря, який утримував 4-класну школу для дівчат із «добрих» родин. В останній чверті XVIII ст. низку вірменських святинь було знищено або ж суттєво пошкоджено та розграбовано внаслідок пожеж. Так, 1778 р. від великої пожежі постраждав комплекс будівель на вулиці Вірменській у Львові. Тоді, зокрема, згоріла дзвіниця вірменської катедри, а сам квартал не відразу було відбудовано. У 1779 р. згоріла вірмено-католицька церква в Кутах, того ж року було пограбовано храм у Городенці.

Російський уряд домагався виведення вірмено-католиків, які опинилися на території Російської імперії, з-під підпорядкування Львівського архієпископа. Найбільший їх осідок знаходився в Кам'янці Подільському. У 1806 р. Олександр II підпорядкував російських вірмено-католиків новопризначеному єпископові в Могилеві, однак за 10 років їх було перепідпорядковано римо-католицькому архієпископові в Кам'янці-Подільському. Вірмено-католицькі ієрархи в Австрії відразу зайняли підкреслено лояльну позицію щодо Габсбургів, сподіваючись, що саме так зможуть найкраще захистити свою невеличку спільноту та її майно. З огляду на невелику чисельність вірних, вірменські релігійні громади разом зі своїми священниками утворювали спільноти, пов'язані майже родинними взаєминами. До найбільш знаних парафіяльних священників належали парох Кут — Самуель Мошоро та Станіслава — Антоній Болоз-Антоневич³³.

Вірменська спільнота в Галичині, особливо з другої половини XIX ст., підлягала акультурації в польському напрямі, однак Вірмено-католицька церква, щонеділі збираючи вірних на богослужіння, залишалася потужним чинником усвідомлення ними етнічної окремішності³⁴. Вірмено-католики були й серед галицьких землевласників, які наприкінці XVIII — у перших десятиліттях XIX ст. охоче набували землеволодіння на Буковині. Серед них особливою заможністю славилася родина Богосевичів. На зламі XIX—XX ст. важливою постаттю в релігійному житті вірмено-католиків Буковини був чернівецький парох Кастан Кас-

³³ Wasyl F. *Ormianie w przedautonomicznej Galicji. Studium demograficzno-historyczne*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2015. S. 65—80.

³⁴ Там само. S. 286.

прович. Як і в Галичині, церква й обрядові відмінності були для буковинських вірмен важливим інтеграційним чинником³⁵.

Регульовальна роль держави у становищі юдеїв. Поява хасидизму. Російська імперія отримала в підданство юдейське населення після приєднання Західного краю, що було названо істориками «переїздом євреїв до іншої держави, не сходячи з місця»³⁶. Вона успадкувала єврейські містечка-штетли, які перебували у приватній власності польських магнатів, а відтепер і під адміністративною владою Російської імперії. За чисельністю євреїв російська держава відразу вийшла на перше місце у світі, враховуючи їх проживання й на території колишньої Гетьманщини. Відтепер держава дбала про напроцювання законів, якими б вона регулювала відносини цього етносу з адміністрацією та місцевим населенням.

Для зменшення мобільності єврейського населення, яке не знало прикріплення до землі, та усунення купців-євреїв як підприємливих конкурентів, що вели торгівлю значно ефективніше за неповоротких московських купців, держава запровадила смугу осілості проживання євреїв, яка стала головною ознакою їхньої нерівності. Ця межа пройшла по західному кордону і визначила місце їх постійного перебування 15 губерніями. Проте і в ній були міста із заборонаю проживати євреям, за винятком почесних громадян і купців двох перших гільдій. Йдеться про міста Миколаїв та Севастополь. До цієї категорії міст можна віднести і Київ, у якому могли оселятися купці першої гільдії, однак лише у спеціально визначених частинах — Либідській і Пłosкій.

Заборона проживати в інших місцевостях надовго зумовила ізоляцію єврейського етносу, тоді як у Речі Посполитій він користувався релігійною терпимістю та визнанням самостійності його общинних інституцій. А. Тихонов пояснював необхідність запровадження межі постійної єврейської осілості тим, що кагал змушував євреїв для добування коштів на загальні потреби займатися тими видами діяльності, які були чужими для християнського і мусульманського населення. Як правило, вони були такими, що за найменших затрат давали велику віддачу. Тож межа була покликана захистити слабке в економічному відношенні населення від людей іншої релігійної моралі. Держава враховувала ту часову ситуацію, в якій люди сповідували не закони, а релігійні вказівки³⁷. Тим, хто прийняв православ'я, дозволялося проживати за межею осілості.

Духовне життя юдеїв настільки тісно перепліталось зі світським, що його складно, а то й неможливо розділити. Недаремно А. Колодний назвав юдаїзм феноменом, у якому нероздільно були пов'язані етнічні й конфесійні компоненти, що сформували спосіб життя єврейського народу³⁸. Його релігія ґрунтувалася на

³⁵ Król-Mazur R. Bukowina jako Ojczyzna prywatna polskich Ormian. *Polska i Rumunia w Europie Środkowej w XIX i XXI wieku. Studia, materiały i eseje poświęcone pamięci prof. dra hab. W. Rojka* / Pod red. A. Kastory i H. Walczaka. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2017. S. 229—251.

³⁶ *Западные окраины Российской империи* / Под ред. А.И. Миллера, М.Д. Долбилова. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. С. 303.

³⁷ Тихонов А.К. *Католики, мусульмане и иудеи...* С. 130.

³⁸ *Історія релігії в Україні*. Київ, 2011. Т. 7: Релігійні меншини України. С. 109.

вірі в єдиного Бога, пророків, прихід Месії та воскресіння мертвих, а приписи і заборони пронизували все життя — етику, санітарно-гігієнічні вимоги, сім'ю, буденну і святкову обрядовість та харчування. Євреї мали різні свята, з приписами, що можна і чого не можна було робити. Керівництво і судова влада в єврейській общині здійснювались колегією виборних осіб, яку очолював рабин. Він як керівник і духовний наставник користувався в єврейському соціумі надзвичайно великим пошануванням: його портрети прикрашали житла єврейських сімей, як і тексти Святого Письма із зіркою Давида.

Кагал, функціонуючи на засадах самоврядування, визначав, кому яким виробництвом займатися, зокрема й торгівлею. Він же контролював і скеровував усе релігійне життя, адже юдаїзм визначав життєві пріоритети кожного єврея від народження й до смерті, регламентував стосунки в сім'ї, побуті; він же відповідав за синагогу, організовував навчання в хедерах. Зайнятість євреїв, а це — лихварство, факторство, оренда, торгівля спиртними напоями, а також фанатична відданість своїй релігії та ситуативна поведінка зумовили насторожене ставлення до них не так селянства православного віросповідання, як російської влади. Держава, що потребувала сплачуваного селянством подушного податку та відбування рекрутської повинності, аби мати численну армію, прагнула захистити його від єврейської економічної «експлуатації». Євреї ж не знали кріпосницької форми залежності і на території єврейської осілости були достатньо мобільними, численними й займалися прибутковими справами.

На відміну від інших народів, зокрема кавказьких, сторона, програвши позов, не могла звертатися з апеляцією до державного суду. Внаслідок такого звернення особа підлягала херему, релігійному прокляттю і відчуженню. Така заборона зводила нанівець державне втручання в життя єврейського самоврядування. Тому указом від 3 травня 1795 р. судові функції кагалів було зменшено до проведення «обрядів закону та богослужіння», проте реального впливу він не мав.

Для єврейського середовища характерним було існування багатьох братств, діяльність яких спрямовувалась на підтримку своїх членів, що також сприяло його ізольованості від навколишнього світу та самозбереженню. Серед напрямів їхньої діяльності — поховання, забезпечення хлібом бідних євреїв, відвідування хворих, утримання будинків для дітей-сиріт, допомога бідним єврейським нареченим та багато іншого³⁹.

Збереженню єврейської відокремленості від решти світу сприяла і їхня традиційна освіта, що передбачала опанування релігійних текстів: передусім молитов, потім — Тори (П'ятикнижжя) і нарешті — Талмуду, який і регулював відносини в громаді на так званому талмудському праві. Згідно з ним будь-яка ручна праця вважалася принизливою, як і хатня жіноча робота. Про необхідність викорінення талмудизму в єврействі вперше заговорив професор Університету св. Володимира в Києві М.К. Ренненкампф після єврейських погромів 1881 р.⁴⁰

³⁹ Тихонов А.К. *Католики, мусульмане и иудеи...* С. 125—126.

⁴⁰ Ренненкампф Н.К. *Польский и еврейский вопросы*. Киев, 1898. С. 66—78.

Традиційно обов'язкову початкову освіту у приватних хедерах здобували діти до тринадцяти років. У міських поселеннях Правобережної України хедери діяли в усіх містах і містечках Правобережжя. Поглиблене вивчення Талмуду вже здійснювалося в ієшивах, школах вищого типу. Крім них були й громадські початкові школи — талмуд-тори, у яких коштом релігійної громади та на благодійні внески навчали найбідніших дітей і сиріт. Випускники хедерів і талмуд-торів могли продовжувати навчання у громадських бейт-мідрашах, які утримувалися коштом коробкового збору, податку на предмети першої необхідності. Міська єврейська громада Правобережної України спромоглася в першій чверті XIX ст. зберегти власну освітню мережу, яка відігравала важливу роль у підтриманні стабільності соціальної системи єврейської людності, оскільки вченість і освіченість могли компенсувати незначне походження та невисокий духовний сан.

Громадські молитви євреї могли читати у синагогах і молитовних будинках у місцях їх осілости. Місце їх будівництва узгоджувалося з губернською адміністрацією і не мало збігатися з місцем розташування християнських храмів. Для допомоги генерал-губернатору і губернаторам Південно-Західного краю, знання яких про цей народ були обмеженими, упроваджувалася посада вченого єврея, що пояснював юдейські «законо», основи богослужіння. Більше того, Д.Г. Бібіков спробував навіть зібрати і перекласти їх російською мовою ⁴¹.

Кількома законодавчими актами, зокрема положеннями 1804, 1835, 1844 рр., держава гарантувала недоторканність власності євреїв та дотримання обрядової релігійності. Хоча саме через відокремлений правовий статус юдеїв було віднесено до іногородців. Більшість державних сановників, зокрема і Г.Р. Державін, вважали, що замкнутість і фанатизм євреїв формував Талмуд, кодекс релігійно-правових норм, за яким вони жили з IV ст. до н. е., а кагал відгороджував юдеїв від спілкування з християнським населенням. Тому держава оголосила про його ліквідацію 1844 р., хоча до цього використовувала його як надійну інституцію для виконання фінансових і адміністративних завдань. Спроба зламати кагал, аби швидше інтегрувати єврейство в російський соціум, не була вдалою, як і спроби насильницького хрещення євреїв. Традиції кагалу, а часто таємно і він сам, продовжували існувати в єврейських общинах. І, як висловився М. Долбілов, влада притримувалася не віротерпимості, а свободи від віротерпимості, яку разом з радниками-маскілами прагнула зменшити за допомогою освіти ⁴².

Саме освіта вважалася найпродуктивнішим шляхом світської емансипації євреїв. За законом 1835 р., тим із них, хто здобував вищу освіту, скасовували всі обмеження з правом отримувати той самий чин, що й християни на державній службі. Міністерство народної освіти виділило значні кошти і засновувало світську державну освіту для євреїв, що складалася зі шкіл трьох категорій, програми яких відрізня-

⁴¹ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.* Київ: Ін-т історії України, 2005. С. 286.

⁴² Долбілов М. *Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II.* Москва: Новое литературное обозрение, 2010. С. 535.

нялися від програм державних шкіл лише тим, що в єврейських школах вивчалися їхні мова та релігія. Передбачено й рабинські училища. У рамках програми єврейської освіти планувалося заснування мережі державних закладів. У такий спосіб, на думку Сергія Уварова, євреї мали позбутися ворожості до іншої культури і стати корисними членами російської спільноти: «Саме в державних школах відбудеться поступове зближення євреїв з християнським народонаселенням та викорінення марновірства і шкідливих упереджень, які їм вселяє учення талмуду. Навчання у заснованих школах мусить потроху знищувати у євреїв фанатизм роз'єднання і залучатиме їх до загальних основ всесвітнього громадянства»⁴³.

Ця мережа почала діяти з 1847 р. Уже після закінчення школи євреї мали змогу вступити до гімназії, а після цього навіть до університету⁴⁴. Однак євреї не поспішали йти до державних шкіл, вони віддавали перевагу громадським школам, хедерам, де навчання відбувалося під наглядом учителя-меламеда. Там викладали релігійні предмети та навчали грамоти, якою володіли практично всі чоловіки-євреї. У 1840 р. в середніх і початкових школах Росії з 80 017 осіб євреїв було лише 48. У 1835 р. з 1906 університетських студентів лише 11 сповідували юдаїзм.

Учені з єврейського середовища не довіряли обіцянкам, бо вважали, що «уряд прагне запровадити лише одну церкву, що він має на увазі лише свою власну могутність і велич, але не єврейське майбутнє благополуччя»⁴⁵. Сергій Уваров враховував досвід ліквідації Унійної церкви, бо також прагнув, аби євреї підтримали його починання. Проте він так і не зміг завоювати довіру єврейського населення своїм освітнім проектом. Певно через те, що для нього релігія була лише культурним фактором, а не системою вірувань і світобачення. Він не розумів єврейських національних і релігійних почуттів та устремлінь і демонстрував уроджені почуття великоросійської і православної зверхності⁴⁶.

Для напрацювання заходів тіснішого залучення євреїв у соціальну структуру держави було створено юдейський відділ департаменту духовних справ іноземних віросповідань, а вже 1857 р. набув чинності статут, який визначав облаштування євреїв в імперії, зокрема і щодо їхнього духовного життя. Чинність цього статуту зберігалася до 1905 р. Ці заходи уряду зумовили появу серед єврейської спільноти осіб, що взяли на себе облаштування відносин між державою та єврейською громадою. Освітню програму держави підтримували представники єврейського руху Гаскала, який виник у Німеччині, а з кінця XVIII — початку XIX ст. почав поширюватися у Російській імперії. Він був спрямований на єврейське просвітництво та асиміляцію і основним завданням ставив опанування євреями світських наук та європейських мов, у результаті чого євреї могли бути корисними

⁴³ Виттенер Ц. *Граф Сергей Семенович Уваров и его время*. Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1999. С. 231.

⁴⁴ *Западные окраины Российской империи*. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. С. 320.

⁴⁵ Виттенер Ц. *Граф Сергей Семенович Уваров и его время...* С. 230, 232.

⁴⁶ Там само. С. 234.

державі, а також поліпшити умови власного життя. Відтоді євреї могли обирати, чи перебувати їм у кагалі з усіма правовими і звичаєвими обмеженнями, чи, здобуваючи освіту, набувати професії з правом залишити межу осілости. Більшість молодих людей обрала освіту. Для обмеження їх чисельності було запроваджено квоту для євреїв на університетське навчання.

Водночас російська держава упереджено поставилася до можливості євреїв обіймати державні посади. У шостій статті статуту про державну службу чітко вказувалося про заборону надавати їм посади в державних установах навіть за межею осілости, за винятком тих, хто мав ступінь доктора, магістра і кандидата. Також до цієї категорії було віднесено учених, дипломованих лікарів та лікарів без ступеня⁴⁷. Щоб обійняти будь-яку державну посаду, а тим більше стати офіцером, євреї повинні були похреститися і добровільно прийняти одну з християнських релігій.

На Правобережжі провідником світської освіти для євреїв був Іцхак Бер Левінзон, уродженець Кременця, який ще в дитинстві опанував російську мову, що було на той час рідкістю поміж євреїв. З ідеями Гаскалі йому вдалося ознайомитися в Галичині під час викладання в єврейських школах (зокрема у Бродах). Після повернення на Волинь Левінзон влаштувався приватним учителем у родині багатого бердичівського купця. Тут, у Бердичеві, він створив гурток «любителів освіти» як майданчик для обґрунтування власних ідей про необхідність вивчення євреями світських наук, що, на його думку, не заперечувало законів єврейської релігії.

Хоча віяння Гаскалі мало зачепили міських євреїв Правобережжя, однак відомо про спробу реалізувати ідеї просвітників в Умані на Київщині. Саме тут на початку 1820-х років короткий час функціонувала перша на Правобережній Україні світська єврейська школа, випередивши за часом заснування Одеську та Кишинівську. Ініціював її відкриття уродженець Умані Бернард Герман Гурвич (Горовиць), знаний єврейський педагог і письменник. Як і Левінзон, Гурвич чудово володів російською мовою і за сприяння батька, багатого комерсанта, здобув ґрунтовну європейську освіту. У 1822 р. він як власник банківського дому «*H. B. Horowitz*» офіційно клопотав перед урядом, щоб йому дозволили відкрити в Умані єврейську школу за системою Мендельсона, на що дістав згоду. Окрім єврейської, у школі вивчали німецьку й французьку мови, арифметику, історію, географію. Та невдовзі її закрили під тиском ортодоксальних кіл. У 1830-х роках школу спробував відновити лікар і громадський діяч Бернард Абрагамсон, однак безуспішно⁴⁸. Уведення загальноосвітніх предметів до традиційної освіти давало євреям більше шансів для культурної взаємодії з усіма місцевими соціумами.

До істотних за наслідками спроб зблизити євреїв і росіян з метою асиміляції, а не з метою зрівняння, належало запровадження рекрутської повинності 1827 р. Вона проводилася з таким приниженням і жорстокістю, що відіграла протилеж-

⁴⁷ Устав о службе по определению от правительства. *Історія державної служби в Україні*. Документи і матеріали: у 5 т. Київ: Ніка-центр, 2009. Т. 4. С. 384, 390, 392.

⁴⁸ Прищепя О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII — початок XX ст.). Рівне: М. Дятлик, 2019. С. 115, 116.

ну від очікуваної роль. Під час медичного обстеження й визначення придатності до військової служби рекрутів відводили до цирульника, який голив їм голову. Визнаному непридатним голили потилицю, а за придатності — чоло. Останнє сприймалося болісно, бо розцінювалося не лише як моральне приниження, а й посягання на одну з релігійних заповідей, за якою чоловікам-євреям заборонялося голити волосся на скронях ⁴⁹.

Кагали намагалися полегшити перебування своїх одноплемінників в армії і просили, щоб малолітні рекрути, а ними ставали юнаки з 12 років, мали можливість виконувати обряди віри. Бажано було не залучати їх до роботи в суботу і святкові дні та запрошувати рабинів. Частину з цих вимог в армії виконували. На 500 осіб могли взяти на службу рабина, а за наявності 300 осіб рабина приймали на половину жалування. Якщо ж поблизу дислокації полків були синагоги, то рекрути могли отримати дозвіл на їх відвідування. Було вжито заходів щодо впорядкування юдейських свят. Однак найбільшу складність становила присяга, яка, згідно з Талмудом, була вимушеною, а тому не обов'язковою для виконання.

За вимогами Талмуда кров варто проливати лише за землю Ізраїлю, а у присязі йшлося про всі землі російської батьківщини. Тому серед єврейських рекрутів було багато відмовників. Над текстом присяги спеціально працювала рабинська комісія, яка змогла поєднати її текст із релігійними настановами. Присягу склали на відкритому сувої Торі ⁵⁰. Новобранець давав її в синагозі перед рабином, який зачитував попередження, що він має коритися і служити імператору та російській державі. Перед її прийняттям мили руки, надягали молитовне покривало, голову і ліву руку обвивали ремнями зі шкіряних кубиків, у яких зберігалися тексти молитов. Урочистості події додавали і дві запалені свічки.

Після набору єврейських рекрутів направляли у віддалені губернії. В армії вони зазнавали християнізації, яку особливо активно запроваджували для кантоністів. Її підтримував Микола I, який на одному з рапортів про успіхи вихрещування наклав резолюцію: тих, хто прийняв православну віру, не вважати євреями ⁵¹. Він же почав підганяти цей процес, хоча, як вважає Йоханан Петровський-Штерн, навіть участь імператора не сприяла його прискоренню. Щоб його пришвидшити, нижні військові чини з євреїв при переході на православ'я отримували 7 руб. 15 коп. сріблом допомоги ⁵². З 1829 р. було заборонено призначати денщиків з юдеїв, їх не брали на флотську службу ⁵³.

Невдовзі почався зворотний процес, коли настали інші часи і престол посів Олександр II. Тоді кантоністи почали масово заявляти про повернення в юдаїзм,

⁴⁹ Трофімук Т.М. *Рекрутська повинність єврейського населення у 1827—1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії)*: дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2012. С. 104.

⁵⁰ Тихонов А. К. *Католики, мусульмане и иудеи...* С. 142—145.

⁵¹ Петровский-Штерн Й. *Евреи в русской армии. 1827—1914*. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. С. 52, 127.

⁵² Трофімук Т.М. *Рекрутська повинність єврейського населення...* С. 76.

⁵³ Тихонов А.К. *Католики, мусульмане и иудеи...* С. 144.

посилаючись на те, що хрещення було здійснено насиллям⁵⁴. Виявилося, що через батальйони військових кантоністів до кінця 1850-х років пройшло до 80 тис. єврейських дітей, проте для них було неможливим обіймати значні посади в армії⁵⁵. У 1850 р. рядових, що не прийняли християнство, було заборонено призначати унтер-офіцерами та нагороджувати за військові подвиги. Виняток було зроблено для кількох військових лікарів та солдатів, які проявили себе під час оборони Севастополя 1854—1855 рр.

Ліберальні реформи Олександра II мало вплинули на становище євреїв. З одного боку, держава прагнула до їх урівняння, а з іншого боку, число охочих стати офіцерами обмежувалося 3 %, їм заборонялося навчатися у військових і юнкерських училищах. Натомість 1859 р. їм було повернуто право на нагороди у разі бездоганної служби в армії. Унормовано виконання ними релігійних обрядів і, що важливо, — селитися відставним військовим поза межею осілости, щоправда, лише до 1885 р. Після цієї дати вони мусили повертатися до місць приписки⁵⁶. Крім того, євреям і полякам було заборонено до 1898 р. служити телеграфістами і кондукторами інженерних управлінь⁵⁷. Питання громадянської рівності євреїв виносилося на обговорення Державної думи, але жодного разу воно не дістало позитивного вирішення.

Унаслідок квітневого указу 1905 р. помітною була спроба прилучитися євреям, що проживали на півдні, до баптистів, євангелістів і навіть до молокан. Уряд не забороняв такі переходи, лише вимагав, аби хрещення відбувалося згідно із законом. Проте їм не дозволялося вступати до общин караїмів, оскільки ще Катерина II заборонила приймати їм до себе євреїв-равіністів. Лише після цього указу рабинам було дозволено вести метричні книги давньоєврейською мовою поруч із російською⁵⁸.

Закриття кагалу, поширення рекрутської повинності, масове хрещення в армії, залучення молоді до освіти вносили суттєві зміни в життя єврейських громад і спричинили духовну кризу, що виявилася в поширенні зародженого ще в попереднє століття хасидизму, своєрідного містичного відгалуження юдаїзму, яке найбільше охопило євреїв Поділля і Волині. Хасидські духовні лідери — цадіки — поселялися в штетлах, наvertsаючи містечкову спільноту на свій містичний світогляд⁵⁹. Засновником цієї течії вважається рабин Ізраель бен Елієзер, відомий як проповідник Бешт, який займався езотерикою, магією, тлумаченням кабали та цілительством. Оселившись у Меджибожі, він принципово переглянув основні параметри юдейської релігійної доктрини і насамперед завдяки особистій харизмі здобув прихильність євреїв, що підтримали його вчення про перевагу емоцій-

⁵⁴ Там само. С. 134, 154.

⁵⁵ Там само. С. 168.

⁵⁶ Петровский-Штерн Й. *Евреи в русской армии...* С. 320.

⁵⁷ Там само. С. 323.

⁵⁸ Верт П. *Православие, инославие, иноверие...* С. 57, 132.

⁵⁹ Петровский-Штерн Й. *Штетл. Золота доба єврейського містечка* / Авт. пер. Я. Стріхи. Київ: Критика, 2019. С. 4, 5.

ної складової юдаїзму замість догматично-обрядового формалізму і рабинської ортодоксії. За Бештом, нерівність не впливає на відносини людини і Бога, і проста людина може служити йому радісно, з душевною гармонією знайденої рівноваги з Богом, а не тим, щоб постійно вивчати Тору і Талмуд. Хасидизм здобував популярність не в останню чергу тому, що був привабливим для соціальних низів, обіцяючи їм порятунок через особисту віру та щирю молитву, релігійний екстаз і нехтування зовнішнім світом.

Тож цадики очолювали хасидські громади, ставали авторитетними проповідниками, які переосмислювали юдейську традицію приєднання до Бога через молитви і навчали переконанням, що любов до Бога і до людей — одне й те саме. Навколо цадика складалася особлива соціальна інституція — хасидський двір, де збиралися його наближені та послідовники і куди тягнулися натовпи паломників, які шукали зцілення, духовної підтримки чи ділової поради. Деякі цадики засновували власні «династії». Зазвичай усі сини цадика вважалися «посвяченими» і роз'їжджалися рабинами по сусідніх місцевостях, що давало підстави для закидів у nepотизмі. Привабливості хасидам надавав ореол таємничості⁶⁰. Цадик, коли виходив на люди, вбирався у прегарний білий одяг первосвященника, тримався на відстані від юрми і одночасно був доступним для тих, хто приходив по благословення.

Хасидизм був винятково східноєвропейським явищем, його поширення зупинялося там, де починався німецькомовний світ. Водночас він легко розповсюджувався теренами вже поділеної Речі Посполитої. Хоча Ваад чотирьох земель був розпущений Сеймом 1764 р., євреї ще довго визнавали єдність річпосполитського простору, тож, незважаючи на нові державні кордони, хасидизм легко проник на територію Габсбурзької монархії⁶¹. Популярним був хасидизм і на Закарпатті, де число євреїв протягом ХІХ ст. стрімко зростало, зокрема й за рахунок мігрантів з Галичини й Буковини.

Євреї Галичини й Буковини⁶² були важливою та самобутньою групою східноєвропейського єврейства модерної доби — так званого *Ostjuden*. Східноєвропейське єврейство вирізнялося низьким ступенем асиміляції та акультурації. Ізоляція, що полягала у створенні власного мікросвіту на основі релігії і традиції, відмові від будь-якої інтеграції, була типовою стратегією самозбереження євреїв, які за ментальними й зовнішніми характеристиками помітно відрізнялися від місцевого населення і не могли подолати статусу «чужих». Цим пояснювалося їхнє бажання жити великими групами, уникнення розсіювання і змішування з

⁶⁰ Frenkel J. Rozwój chasydyzmu wśród Żydów w Polsce porozbiorowej. *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna* / Pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Haffki. Warszawa: Nakładem wyd-wa «Żydzi w Polsce odrodzonej», 1932. S. 513.

⁶¹ Барталь И. *От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772—1881 гг.* / Пер. с англ. и иврита А. Сметанникова, Г. Зелениной. Москва; Иерусалим, 2007. С. 74—80.

⁶² Про євреїв Буковини під владою Габсбургів див.: Rechter D. *Becoming Habsburg.: The Jews of Austrian Bukovina 1774—1918*. Oxford & Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2013.

іншими національностями. Юдаїзм був основою і стрижнем замкнутості єврейських громад, освячував їх соціальну ієрархію, на верхівці якої перебували рабини і талмудисти. Ізоляція була для євреїв комфортною, і лише впливи ззовні, до яких належали й реформи Габсбургів, змушували їх замислюватися над потребою змін у напрямі модернізації⁶³.

Практика наступного століття показала, що правові норми змінювалися швидше, ніж єврейська громада встигала до них пристосуватися та вчилася їх використовувати, а органи влади нерідко керувалися в рішеннях щодо євреїв не лише приписами законодавства, а й поняттям «політичної доцільності», яке схиляло щоразу шукати баланс між загальноприйнятими нормами і повагою до замкнутості єврейської громади та її звичаєвого права⁶⁴.

Австрійські чиновники в Галичині одразу звернули увагу на незвично високу частку єврейського населення. Референт Чесько-австрійської надвірної канцелярії й радник австрійського двору Ян Вацлав Маргелік, висланий 1783 р. у провінцію з інспекційними функціями, зауважував, що євреї відігравали в її економічному житті величезну роль, передусім у торгівлі та в містах, яку, між іншим, пояснював ментальними особливостями й переконаністю у власній богообраності, «усвідомленням себе правдивим власником усіх благ цього світу»⁶⁵. Єврейські громади — кагали, що були традиційною формою єврейської самоорганізації в діаспорі, жили відокремлено від решти суспільства, фактично створюючи державу в державі. Внутрішній устрій кагалів визначало традиційне єврейське право — галаха, в якому релігійні приписи були взаємопов'язані з нормами суспільної моралі. У Речі Посполитій кагали відігравали роль посередників між тісно переплетеним з релігійною ідентичністю єврейським самоврядним життям і державою, мали судові функції, утримували синагоги, цвинтарі, ритуальні лазні, забезпечували кошерний забій худоби і птиці, а також сплачували податки і брали позики.

Саме фінансово-економічні питання — наведення ладу з оподаткуванням, вирішення проблем значної заборгованості кагалів, зокрема перед християнськими монастирями, — підштовхували австрійських реформаторів до втручання в життя кагалів у напрямі громадянського зрівняння єврейського населення у правах і обов'язках та подолання «єврейського сепаратизму». Самоврядність кагалів істотно це ускладнювала, оскільки чимало з них ігнорували навіть переписи населення чи подавали неправдиві відомості, не кажучи вже про ширші питання. Австрійські правителі вважали євреїв законсервованим середовищем, яке потрібно було модернізувати в сенсі «покрасити». За твердженням історика С. Пахолківа, до цієї ситуації цілком можна було застосувати сентенцію, що

⁶³ Varanytsya A. Między izolacją a asymilacją: oświata jako czynnik modernizacji Żydów galicyjskich. Próba określenia schematu. *Rocznik Kresowy*. Warszawa, 2016. Nr 2. S. 45—85.

⁶⁴ Śliż M. *Galicyjscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848—1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji*. Kraków, 2006. S. 147—151.

⁶⁵ Tokarz W. *Galicya w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1909. S. 356.

«власне ті, хто намагаються когось ошчасливити на свій лад, як правило, завжди спричиняють немалі нещастя»; галицькі євреї сприймали таку політику «як проблемну, як якийсь грубе втручання в їхнє життя, в їхні права. І вони чинять опір. Вони чинять опір, звичайно, тихий, пасивний, але вони його чинять. І про цей опір говорять власне документи австрійських урядових інституцій»⁶⁶.

Проводячи релігійні реформи так, щоб частково покласти на духовенство функції державних службовців, австрійська влада запроваджувала в окремих провінціях інститут головного рабина, який виконував певні адміністративні функції в релігійній та освітній сферах. Це явище було новим для єврейських релігійних громад. Перший головний рабин у Галичині — Іегуда Лейб Бернштейн був призначений 1778 р. Щоправда, невдовзі цю посаду було скасовано. В контексті освітніх реформ до Галичини наприкінці 1780-х років було запрошено єврейського просвітителя Герца Хомберга, який пов'язував зростання освітнього рівня єврейського населення з процесами акультурації. Він кілька років наглядав за єврейським шкільництвом і був цензором видань. Серед пропагованих ним поглядів було й те, що не тільки зовнішній світ має ставитися до юдеїв толерантно, а й вони мають сповідувати щодо інших засади віротерпимості. Однак подібні підходи погано сприймалися у традиційному єврейському середовищі, де за Хомбергом був закріплений статус колаборанта⁶⁷.

Суть внутрішніх пошуків єврейської спільноти польський дослідник Т. Гонсовський влучно визначив як світоглядне перебування «між гетто і світом»⁶⁸. Рубіжним в історії галицьких євреїв вважається 1789 рік, коли Йосиф II обнародував толеранційний патент, або «едикт терпимості». У його преамбулі зазначалося, що для загального блага потрібно скасувати правові відмінності між підданими юдейського та християнських віросповідань. Цим патентом Йосиф II скасував кагали, запровадивши замість них єврейські релігійні громади. У великих містах керувати релігійними громадами мали рабини, яких позбавили судових функцій та права відлучати від релігії (херем), а в менших — старости синагог. Передбачалося, що за кілька років рабини будуть зобов'язані пред'явити свідоцтво про освіту. Деякі положення мали на меті запобігати прийнятим серед євреїв раннім шлюбом (утім, на практиці це нерідко призводило до поспішного одруження єврейськими родинами своїх дітей навіть у шести-семирічному віці). Єврейську дирекцію було скасовано, натомість урегульовано принципи організації релігійної громади.

Число цих громад (на момент оголошення патенту — 141 в Галичині та дві на Буковині) надалі змінювалося мало. На євреїв поширено військовий обов'язок (згодом замінено податком, однак під час наполеонівських війн знову відновле-

⁶⁶ Пахолків С. Від кагалу до культової громади / Підгот. С. Янів і А. Квятковський. *Zbruc*. 2016. 25 грудня. URL: <https://zbruc.eu/node/60450>; Його ж. Боргова проблема галицьких кагалів: до історії її виникнення та вирішення за Марії Терезії та Йосифа II. *Україна модерна*. 2017. Ч. 24. С. 10—39.

⁶⁷ Бартаць І. *От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772—1881 гг...* С. 111—117.

⁶⁸ Gąsowski T. *Miedzy gettem a swiatem. Dylematy ideowe zydów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku*. Kraków, 1996.

но) та регламентовано деякі специфічні податки, зокрема свічковий та кошерний⁶⁹ (ці збори, що вважалися принизливими для євреїв, було скасовано в ході Весни народів). Було встановлено й деякі обмеження: так, у Львові євреї могли проживати тільки у певних ділянках і мали покинути християнські доми, які винаймали (ці символічні мури було зруйновано в ході реформ 1860-х років). З-поміж інших важливих аспектів австрійської «модернізації» євреїв можна назвати розпорядження набувати родові прізвища німецького звучання (до нього євреї здебільшого обмежувалися релігійними іменами)⁷⁰.

Незалежно від місця в соціальній ієрархії громади всі євреї-чоловіки були зобов'язані вчитися. Кожного єврея в синагозі періодично викликали до читання Тори, тож не впоратися з цим завданням означало зганьбити всю родину. Початкову освіту євреї здобували в хедерах, а далі здібніші з них могли продовжувати навчання в ешиві — вищій школі, де вивчали Талмуд і після завершення якої можна було стати рабином. Саме питання про освітні стратегії, нерозривно пов'язане з небезпеками / перевагами асиміляції, відіграло значну роль у запеклих протязом усього XIX ст. дискусіях між трьома єврейськими релігійно-суспільними напрямками: ортодоксами, просвітителями та хасидами. Освіта євреїв з одночасним поглибленням їх інтересу до національної історії та культури спиралася на традиції єврейського просвітництва — Гаскали, центрами якого в Галичині були Тернопіль, Броди, Львів та Жовква⁷¹.

У відповідь на те, що деякі хасидські цадики відкрито засуджували все, що несло із собою Просвітництво, і закликали уникати будь-яких занять наукою чи філософією⁷², прихильники Гаскали оголосили війну «містичним мріям хасидизму, забобонам релігійного фанатизму» та іншим пережиткам минулого, які стримували модернізацію єврейської спільноти⁷³. Себе вони називали *маскілім*, що означало «ті, що зрозуміли». Часто ідеями Гаскали переймалися вихідці із заможних родин, які навчалися у Відні, зокрема й у рабинській семінарії. Вони «з тривогою й болем» спостерігали за поширенням хасидизму, в якому бачили політичного ворога, що протистояв прогресу через свій ірраціоналізм. Блискучою сатирою на світогляд хасидів відзначався просвітник Йосиф Перл із Тернополя⁷⁴.

Про дискусії в єврейських середовищах, які охоплювали широкий спектр питань духовності та світогляду, ізраїльський історик Ізраель Барталь писав: «Про-

⁶⁹ Меламед В. *Євреї во Львові XIII — первая половина XX века: события, общество, люди*. Львов, 1994. С. 98—99.

⁷⁰ Jakimyszyn A. *Żydzi krakowscy w dobie Rzeczypospolitej Krakowskiej*. Kraków; Budapeszt: Austeria, 2008. S. 30—31.

⁷¹ Wodziński M. *Żydzi w okresie zaborów. Atlas historii żydów polskich* / Red. W. Sienkiewicz. Warszawa, 2010. S. 193—198.

⁷² Барталь И. *От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772—1881 гг...* С. 83.

⁷³ Pollack M. *Po Galicji. O chasydach, Huculach, Polakach i Rusinach. Imaginacyjna podróż po Galicji Wschodniej i Bukowinie. czyli wyprawa w świat, którego nie ma* / Przełożył A. Kopacki. Wołowiec, 2007. S. 216.

⁷⁴ Барталь И. *От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772—1881 гг...* С. 80, 84.

тистостання між Гаскалою і хасидизмом, яке виникло вже на початку XIX століття, з часом лише зростало. Два ворогуючих рухи протягом десятиріч вели між собою безкомпромісну боротьбу, в ході якої обидві сторони не гребували взаємних наклепів перед владою й не уникали навіть фізичного насильства. Та здебільшого цю війну вели літературними засобами: просвітителі публікували сатиричні памфлети, хасиди відповідали їм полемічними брошурами. Це було жорстке протистояння, справжня “культурна війна” між двома духовними течіями, кожна з яких прагнула захопити монопольне право на визначення “істинного юдаїзму”. Тепер, у віддаленій просторово-часовій перспективі, запекла полеміка як між хасидами і мітнагдїм, так і між хасидами і маскілім, постає як фрагмент єдиної — по обох боках російсько-австрійського кордону — культурної системи, що об’єднувала єврейське співтовариство на всьому просторі Східної Європи першої половини XIX століття. Всі сперечалися з усіма, всі цитували всіх, усі всіх читали»⁷⁵.

Спершу ортодоксальні рабини наклали хереми (прокляття) як на хасидів, так і на прихильників Гаскалі. Проте зупинити такими заходами поширення нових рухів не вдавалося. Тим часом одним із світових центрів хасидизму стала Буковина. Сюди 1842 р., рятуючись від переслідувань з боку російської влади, переселився рабин Ізраель Фрідман з Ружина на Волині⁷⁶. У Садгорі він вів життя великого аристократа, а до його маєтку стікалися тисячі паломників. З його зустріччю у Львові з рабином Яковом Орнштайном пов’язують пом’якшення взаємин між хасидами і ортодоксами (хасиди називали своїх противників *мітнагдїм*).

Спільне протистояння хасидів і ортодоксів Гаскалі з наголосом на важливості традицій, глибокій релігійності та замкнутості єврейської громади вирізняло галицько-буковинську практику з-поміж інших регіонів⁷⁷. Про вибір ортодоксами на користь хасидів свідчила приказка, що побутувала в їх середовищі: «Хасид може бути негідником, маскілім мусить ним бути». Хасиди ж, своєю чергою, почали визнавати деякі положення офіційної синагоги, у результаті серед них з’явилися так звані новатори — *хїдушім*⁷⁸. Важливим аспектом цього союзу була позиція австрійської влади, яка в перші десятиліття XIX ст. вже не прагнула модернізувати й «покрашувати» євреїв, натомість вбачала в їх консерватизмі потенційного союзника.

Центрами релігійного життя євреїв були синагоги. Вони мали назви «Світло сонця», «Світло праведності», «Твори добро» та ін. На відміну від християнських храмів синагога не є освяченим приміщенням, тому формально нею міг стати будь-який будинок, що відповідав вимогам. Кам’яна синагога діяла в єврейському кварталі Львова ще із середини XV ст. На вимогу австрійської вла-

⁷⁵ Там само. С. 85.

⁷⁶ Гаухман М. *David Rechter. Becoming Habsburg: The Jews of Austrian Bukovina 1774—1918*. Oxford & Portland: The Littman Library of Jewish Civilization, 2013. 214 p. *Judaica Ucrainica*. 2014. V. 3. P. 298.

⁷⁷ Bujak F. *Galicya*. T. 1: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. Lwów, 1908. S. 105—107.

⁷⁸ Меламед В. *Євреї во Львові XIII — первая половина XX века...* С. 104.

ди наприкінці XVIII ст. її було розібрано, а на її місці спорудили Велику міську синагогу. Тоді ж з дерев'яного на кам'яний було перебудовано бет мідраш — «дім мудрості», який складався з бібліотеки талмудичної літератури, молитовного і навчального залу, призначеного для самостійного читання. На відміну від синагог бет мідраші опалювали. Хасиди будували божниці, які називали клойзами. Нерідко невеличкі святині поставали в окремих єврейських кварталах. Прихильники Гаскалі, намагаючись поширити просвітницькі ідеї на юдаїзм, привнесли на західноукраїнські терени запозичену з Пруссії ідею реформованої синагоги — темпля. Літургія в ньому була наближена до християнського богослужіння з проповідником, інколи з використанням органа; суворий підхід до виконання обрядів було пом'якшено, їх дотримання вважалося особистою справою кожного. У середині XIX ст. храм було споруджено на пл. Старий Ринок у Львові ⁷⁹. Ритуальне значення в юдаїзмі мали й лазні — мікви, у яких символічне очищення відбувалося за допомогою так званої живої (джерельної) води ⁸⁰.

Частина єврейських святинь Львова постраждала під час погрому 1918 р., а більшість із них було знищено під час нацистської окупації. Через події XX ст., з одного боку, масову еміграцію євреїв до Палестини, а з іншого, знищення єврейського населення під час світових війн, самотність цієї спільноти було втрачено, натомість залишився романтично-поетизований образ життя у штетлі — не так формально організований, як об'єднаний внутрішнім духом спільноти — як певної ідилії, яка часом протистояла ворожому зовнішньому світу, зокрема й єврейським погромам, — образ світу, якого більше не існує ⁸¹.

Унаслідок правових реформ 1860-х років, які дозволяли змінювати віросповідання й укладати цивільні шлюби, поступово зростала кількість змішаних юдейсько-християнських подружжів. Здебільшого вони супроводжувалися конверсіями юдеїв на християн, що доводило до певного логічного наслідку попередній шлях акультурації. Єврейки частіше йшли на змішані шлюби, ніж чоловіки. Упродовж XIX ст. становище жінки переважно залежало від створення сім'ї, тому в разі браку відповідного кандидата у своєму середовищі батьки були більш схильні погодитися на зміну релігії, ніж прирікати доньку на самотність. Після вихрещення жінки з попереднім середовищем, як правило, поривали. Життя змішаних подружжів супроводжувалося деякими труднощами, пов'язаними з приєднанням до родинних і товариських кіл, тож зважувалися на такі шлюби переважно люди незалежні, які мали професії і певний рівень достатку. В очах євреїв-ортодоксів «шлюб, що вимагав вихрещення, був одним із найважчих про-

⁷⁹ Бойко О. *Синагоги Львова*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2008.

⁸⁰ Jakimyszyn-Gadocha A. Żydowskie łaźnie (mykwy) we Lwowie. Historia wybranych obiektów z okresu od drugiej połowy XIX wieku do 1939 roku. *Львів: місто — суспільство — культура*. 36. наук. праць. Львів, 2016. Т. 10. Ч. 1. С. 101—123.

⁸¹ Станіславський М. Східноєвропейське єврейство за модерної доби: 1750—1939. *Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки*: у 2 т. Т. 1 / За ред. М. Гудмена. Київ, 2012. С. 426—427.

ступків. Традиції вимагали негайного виключення з громади вихрещених, а іноді за ними проводили ритуал як за померлими»⁸².

Дорога євреїв до акультурації була ускладнена побутовими антисемітськими настроями, які час від часу виривалися на поверхню. У провінції, зокрема в малих містечках, усе ще існував успадкований від давніших часів двоподіл спільноти на християнську та юдейську, який, у супереччя історичним фактам, нехтував спільними витоками релігійного світогляду: «католики витиснули зі своєї свідомості поміж іншими й той факт, що Ісус був євреєм. Піклуючись про “чистоту” й доктринальну єдність власної релігії, духовні й вірні католики довгий час нехтували тим, що Ісус жив і помер як релігійний єврей, що він походив із традиційної єврейської родини». Лише паломництва до Святої Землі, освоєння давньоєврейської топографії коригували ці уявлення⁸³, однак у ХІХ ст. такі подорожі були доступними тільки для вихідців з аристократичних родин, а висновки з них були швидко нівельовані ранніми націоналістичними ідеологіями, які присвоювали євреям збірний образ ворога. До стереотипних уявлень про євреїв належали звинувачення в ритуальних вбивствах та насильному утримуванні єврейських дівчат у монастирях.

На тлі економічної кризи в Галичині 1898 р. прокотилася найбільша за все ХІХ ст. хвиля єврейських погромів. Територіально вони зосереджувалися на заході провінції, однак їх хвиля докотилася й до Перемишля, а окремі випадки було зафіксовано по східногалицьких громадах. Під час заворушень натовп громив корчми та магазини, власниками яких були євреї, бив шибки в їхніх помешканнях, нищив і відбирав крам тощо. Спроби жандармів навести лад, застосовуючи вогнепальну зброю, в деяких місцевостях призвели до людських жертв, понад дві тисячі осіб було покарано за участь у заворушеннях за рішеннями судів⁸⁴. Після цього хвиля пішла на спад, однак повсякденні упередження щодо євреїв нікуди не поділися. Як влучно сформулювала польська письменниця Е. Ожешко, що однією з перших порушила всю глибину єврейського питання, «не тільки матеріальні кривди та фізичні образи можуть бути чинниками ненависті та незгод, але й також часто ними бувають ті невлікові й неможливі для опису атоми, що складаються з людських слів, відрухів, смішків та поглядів, які наповнюють моральну та інтелектуальну атмосферу елементами трунку або бальзаму, правди або фальші»⁸⁵. Своєю чергою, й серед єврейської спільноти століття правових обмежень,

⁸² Вовчко М. Єврейсько-християнські шляхи у Львові (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). *Львів: місто — суспільство — культура*. Зб. наук. праць. Львів, 2016. Т. 10. Ч. 2. С. 101—123. [Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. 2017. Спец. вип.]. С. 300—328.

⁸³ Sroka Ł. T., Sroka M. *Polskie korzenie Izraela. Wprowadzenie do tematu*. Wybór źródeł. Kraków; Budapeszt: Austeria, 2015. S. 97.

⁸⁴ Soboń N. *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868—1914*. Kraków, 2011. S. 238—284.

⁸⁵ Wodziński M. *Żydzi w okresie zaborów. Atlas historii żydów polskich* / Red. W. Sienkiewicz. Warszawa, 2010. S. 222.

нерідко й поневірянь, виробили «нервову чутливість, нечуване роздратування, що часто змушувало бачити зло та ворога навіть там, де їх і близько не було»⁸⁶.

Організація управління мусульманами. З набуттям південноукраїнських земель та території Кримського ханства чисельність мусульман в імперії суттєво збільшилася. Катерина II в маніфесті про завоювання Криму 1783 р. пообіцяла кримськотатарському населенню свободу віросповідання, а також охорону ісламської віри та храмів. Спершу визнавалася духовна влада султана як халіфа всіх мусульман, а з втратою кримськотатарської держави розпочалася ціла низка утисків. Катерина II та її наступники засвоїли і адаптували основні принципи ісламу як сили, за допомогою якої можна підтримувати соціальну дисципліну та формувати лояльність до імперії. Адже ця релігія, подібно до інших, регулювала соціальне і духовне життя на підставі релігійних текстів Корану, ґрунтуючись на таких символах і догмах, як віра в єдиного Бога (Аллаха), визнання його посланця (пророка Мухаммада), віра в кінець світу, наявність раю та пекла тощо.

Враховуючи великий вплив духівництва, який воно мало у кримськотатарській спільноті, російська влада задовбрювала вищий його склад такими пільгами, як звільнення від сплати податків та від фізичних покарань. У такий спосіб їй вдалося певною мірою сформувати лояльне мусульманське духівництво і поставити його на службу державі. Григорій Потьомкін відразу підібрав податливішого муфтія, якому було виділено державне жалування і якого призначено главою всіх мечетей та медресе. Оскільки головні представники духовних осіб традиційно входили до управлінських структур, юрисдикцію мусульманських суддів обмежили релігійною сферою⁸⁷. Авторитетних мулл та імамів було вислано за межі Криму.

Духовне життя кримських мусульман почала регулювати держава за допомогою нормативно-правових актів. Уже 1794 р. контроль за ними було покладено на державну установу — Таврійське магометанське духовне правління на чолі з виборним і схваленим імператором муфтієм, яким став Сеїд Мегмет. До складу правління увійшли кадій-аскер (заступник) і повітові кадії, а також канцелярські службовці⁸⁸. Йому підпорядковувалися магометанське населення Таврійської і західних губерній, зокрема литовські й волинські татари. Повітове духівництво очолювали кадії, яких на посаду з числа місцевого духівництва висував муфтії, а схвалював кадій-аскер.

У 1831 р. набуло чинності положення про таврійське магометанське духовенство, згідно з яким духовне правління знаходилося у Сімферополі і перебувало у безпосередньому віданні Таврійського губернського правління. Суттєво було врегульовано і його штатний розпис з обов'язковою присутністю губернського прокурора та канцелярією з перекладачем. Ця установа вирішувала досить широке

⁸⁶ Feldman W. *Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846—1906*. Kraków, 1907. Т. 2. S. 272.

⁸⁷ Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой* / Пер. с англ. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. С. 583.

⁸⁸ *ПСЗ РИ*. Санкт-Петербург, 1830. Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796. № 1794.

коло питань, зокрема щодо діяльності мечетей і духовних училищ, а також використання земель, що належали мусульманському духовенству (вакуфи). Службовці правління наглядали за використанням земельних наділів, що належали мечетям і мусульманським навчальним закладам. Їх відчуження відбулося 1890 р.⁸⁹

З'ясовувалися питання про порядок богослужіння, обрядовість, виконання духовних потреб, відкриття і закриття мечетей, утримання і спорудження культових храмів, будівництво мечетей зі школами при них. Місце будівництва узгоджувалося з губернською адміністрацією навіть у тому разі, коли кошти виділяла мусульманська громада. Крім того, правління займалося призначенням духовних осіб, з'ясовувало цивільні справи мусульман, такі як укладання шлюбів, розлучення, непокору дітей батькам, опікунські, попечительські⁹⁰. Хоча з часом залягоджувати сімейні відносини, ґрунтуючись на релігійних традиціях, ставало все складніше⁹¹.

Вироблення політики регулювання релігійно-духовного життя мусульман з 1832 р. здійснювалось у центральному органі — департаменті духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ.

Віротерпимості сприяв новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов, який дозволив кримським татарам здійснювати паломництво до Мекки, посилаючись при цьому на катерининське обіцяння, що «воно було і буде однією з основних причин вірності завойованих народів, а також сприятиме величності і силі нашої вітчизни»⁹². Заборони, навпаки, призведуть, вважав він, до зростання серед них шкідливого фанатизму.

З 1832 р. держава зобов'язала муллів вести метричні книги, що було своєрідним визнанням цієї іноземної конфесії як державної, а її духовних лідерів — державними службовцями. А вже з 1838 р. демографічні відомості надсилалися до Міністерства внутрішніх справ. Згідно із законом 1905 р. імамам дозволялося вести метричні записи татарською мовою, якщо вони не знали російської. Проте держава прагнула призначати духовними особами мусульман, які знали російську мову⁹³.

Духовну службу в мечетях відбували хатипи, імами, мулли і міодариси, яких на посади схвалювало губернське правління. Осіб на нижчі посади розглядало вже Таврійське магометанське духовне правління. Запроваджувалася така чисельна норма: один мулла мав обслуговувати від 200 до 1,5 тис. осіб вірян. До мулли світська влада висувала такі вимоги: бути старшим за 22 роки, мати освіту не нижчу за гімназійну, богослужіння вести татарською мовою, а діловодство — російською.

⁸⁹ *Історія релігії в Україні*: навч. посіб. / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. С. 471.

⁹⁰ Дьячкова М.П. Таврическое магометанское духовное правление. *Государственность России. Словарь-справочник*. Москва: Наука, 2001. Кн. 4: Р—Я. С. 212.

⁹¹ Круз Р. *За пророка и царя. Ислам и империя в России и Центральной Азии* / Пер. с англ. Москва: Новое литературное обозрение, 2020. С. 55.

⁹² Круз Р. *За пророка и царя...* С. 22.

⁹³ Верт П. *Православие, инославие, иноверие...* С. 132.

Таврійське магометанське духовне правління ухвалювало рішення про запровадження медресе, які як нижчі школи могли відкриватися практично в кожному населеному пункті. Там навчали дітей читання, письма, граматики та ісламу через освоєння Корану арабською мовою. Мектебе, школи вищого типу, готували вже кваліфікованих законознавців, мулл і вчителів для медресе. Поступово і ті, і ті школи — медресе і мектебе — втрачали конфесійний характер. Така система керівництва проіснувала до 1905 р. і поширювалася на мусульман, які проживали за межами Криму. Їхні громади існували в Катеринославі, Харкові, Миколаєві, Олександрії, де діяли молитовні будинки, а мечеті було відкрито в Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Харкові, Луганську і Макіївці. У Миколаєві збереглися мінарет і частково мечеть, збудована в другій половині XIX ст. З османських часів існували мечеті в Ізмаїлі та Очакові⁹⁴.

Як і більшість народів, кримськотатарський етнос зазнав релігійного оновлення, пов'язаного з ідеями Ісмаїл-бея Гаспралі (Гаспринського), який прагнув поєднати іслам зі світським життям на європейський кшталт. Народився він 1851 р. в с. Аджика під Ялтою в родині відставного поручика Мустафи, навчався в гімназіях: Сімферопольській і Московській. Викладав російську мову в Зінджирли-медресе. У двадцять років поїхав до Парижа, долучився до літературної діяльності, служив особистим секретарем у І.С. Тургенєва. Під час подорожей вивчав шкільну справу, а повернувшись додому, став великим просвітником і реформатором⁹⁵. З його ім'ям пов'язано заснування і розвиток просвітницького руху народів ісламу — джадидизму як релігійного оновлення, в основу якого покладено навчання кримськотатарських дітей з поєднанням Корану із здобуттям загальних світських знань.

Після заснування Гаспринським 1883 р. двомовної турецько-російської газети «Терджуман/Переводчик» реформісти за допомогою друкованого слова переконували своїх одновірців оволодівати знаннями. За ними закріпилася назва «джадиди», бо вони прагнули фонетичний метод вивчення арабської абетки (*усул-і джадид*) замінити силабічним. «Терджуман» на своїх сторінках стверджував, що рівність мусульманських і не мусульманських підданих означає, що адміністрація має підтримувати рішення ісламських судів у сімейних справах. Той самий Гаспринський 1891 р. доводив, що принцип віротерпимості забороняє мусульманам звертатися у будь-які суди, крім релігійних⁹⁶.

Проте російська держава прагнула не так підтримати іслам, як поширити православ'я в Криму, оскільки туди постійно переселялися росіяни з внутрішніх губерній, а тому 1859 р. було створено окрему Таврійську єпархію, на території якої лише за одне десятиліття (1861—1871 рр.) було споруджено стільки ж хра-

⁹⁴ Якубович М. *Іслам в Україні: історія і сучасність*. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 152—153.

⁹⁵ Возгрин В.Е. *История крымских татар: Очерки этнической истории коренного народа Крыма*: в 4 т. Киев, 2016.

⁹⁶ Круз Р. *За пророка и царя...* С. 82.

мів, скільки за 80 попередніх років⁹⁷. Натомість кількість мечетей скорочувалася. Перед Першою світовою війною в Криму налічувалося 729 мечетей з 942 особами мусульманського духовництва. Князь Фелікс Юсупов писав про свої враження від поїздки до Криму, що там «над плоскими кришами побілених вапном татарських будинків височіли мінарети мечетей, і вранці, і увечері роздавався з їхньої висоти голос муедзина, який закликав на молитву»⁹⁸.

Причиною зменшення були не лише міграція місцевого населення до Туреччини та зростання урбанізації, а й залежність духовного правління від таврійського губернатора як державного представника, а тому воно дискредитувало себе серед кримчан за нездатність підхопити модернізаційні перетворення. Поширеними засобами тиску на мусульманських духовних службовців були несхвалення на посади муллів, імамів, хатипів, муедзинів, яких не рекомендували жандармські служби. Не знаходили підтримки ті з них, хто здобув освіту в Туреччині або на заході⁹⁹. Лише на початок XX ст. держава змінила своє ставлення до паломництва кримськотатарського населення до Мекки, для його полегшення 1909 р. було створено товариство для допомоги паломництву мусульман.

Повертаючись до волинських татар, зазначимо, що вони проживали тут з XVI ст. і на 1897 р. їх налічувалося близько 5 тис. осіб із самоназвою «татари-липки». У багатьох селах діяли мечеті¹⁰⁰. Найчисленнішою була їхня колонія в Острозі, яка на початку XVII ст. нараховувала 50 татарських родин. Меншим числом вони проживали у навколишніх селах. На початок XIX ст. на Волині було 90 татар, а вже на початок XX ст. у самому Острозі та у с. Ювковцях — 340 осіб. Усі вони підпорядковувалися Таврійському магометанському духовному правлінню, мали молитовню та бібліотеку. За науковими спостереженнями, татарський етнос тривалий час не зазнавав істотної асиміляції. Одним із факторів збереження національної ідентичності був іслам, який сповідували на Волині майже винятково татари¹⁰¹.

Процеси модернізації сприяли мобільності населення, яке, опинившись в інших краях, об'єднувалося на основі спільного вірування — ісламу. Крім Таврійської губернії мусульмани, формуючи власні громади, проживали в інших містах, де побудували власні мечеті. Київська мусульманська громада, наприклад, розпочала реєстрацію 1892 р. Для цього їй потрібно було мати дозвіл від Таврійського магометанського духовного правління та схвалення обраного нею імама-хатиба. Ним став селянин Іоніс Юсупов Алімов, якому адміністрація давала цілком позитивну характеристику: «Видатна особистість, один із кращих татар,

⁹⁷ Лиман І. *Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775—1861)*. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. С. 63.

⁹⁸ Юсупов Ф. *Мемуари (1887—1953)*. Москва: Захаров, 2016. С. 134.

⁹⁹ Там само. С. 40.

¹⁰⁰ Якубович М. *Іслам в Україні: історія і сучасність...* С. 143, 231.

¹⁰¹ Якубович М.М. Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI—XX століть: історична ретроспектива. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». 2010. Вип. 2. С. 191, 194.

відзначається знаннями і розумінням Корану, релігійних обрядів. Він хорошої поведінки, під судом і слідством не перебував. Не перебував і під наглядом поліції¹⁰². Народився він близько 1854 року у с. Кочки-Пожарки Сергацького повіту Нижньоновгородської губернії. До Києва приїхав у 25-ти літньому віці. Після виконання обов'язків імама, він з 1909 р. обійняв посаду штатного настоятеля та мулли Київського військового округу»¹⁰³. Бюрократична тяганина з дозволом, пошук власного помешкання для молільного будинку затягнули процес відкриття мусульманської громади до 1897 р. Тоді в місті проживало вже 1757 осіб, що сповідували іслам.

Протестантські конфесії. Хвиля протестантизму поширилася в Україні у другій половині XVIII ст., посівши у поліконфесійній структурі помітне місце, зокрема, масового розмаху набуло менонітство як через чисельність прихильників цієї течії, так і через нерозривну єдність віри і самоврядних практик, а також через помітний внесок у культуру сільського господарства країни. Приїхавши для освоєння південних земель, меноніти отримали від Катерини II бажане: не йти в рекрути і мати самостійну церкву, пообіцявши навзаєм не займатися місіонерством серед православного населення.

Об'єднані духовним наставлянням протестантського лідера М. Сименса, який на знак незгоди з військовою розprawою над анабаптистами зрікся католицької віри, голландці, німці, фриззи заснували велику кількість сіл-колоній на українському півдні. Їхні поселення держава виділила в кілька окремих менонітських округів у Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях. Крім півдня вони поселялися також у Володимир-Волинському повіті та інших місцях. Сповідуючи принцип священного ставлення до землеробства, як того заняття, що їм доручив Господь, меноніти створили зразкові господарства в краї. Ними було освоєно великі масиви земель, впроваджено сівозмінну, вони ж розпочали масове вирощування картоплі, розведення червоної степової породи корів, створювали власні невеликі заводи і майстерні, де виготовляли сільськогосподарський інвентар, а на початок XX ст. мали у своєму господарстві й автомобілі.

За даними на 1893 р., менонітських колоній у Катеринославській губернії було 51, у Таврійській — 57, у Херсонській — 16; усього — 124¹⁰⁴. За переписом 1897 р., колоністів налічувалося 284 тис. осіб, що становило 4,6 % населення Херсонської, Таврійської та Катеринославської губерній. На 1911 р. їхня чисельність зросла до 489 тис., з яких 43 % були лютеранами-євангелістами, 37 % — римо-католиками і 20 % — менонітами¹⁰⁵.

¹⁰² Зуб (Руденко) Н. Діяльність мусульманської громади у Києві. *Краєзнавство*. 2020. № 1—4. С. 38.

¹⁰³ Там само. С. 37, 40.

¹⁰⁴ Велицын А.А. *Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России*. Санкт-Петербург: Тип. «Общественная польза», 1893. С. 202—203.

¹⁰⁵ Магочій П.Р. *Історія України / Пер. з англ.* Київ: Критика, 2007. С. 300.

Економічними успіхами меноніти завдячували не лише власній виробничій культурі, а й верхній владі, яка створила для них сприятливі умови. Не менше сприяла цим досягненням організація внутрішнього життя колоній з виховною діяльністю церкви, яка спиралася на класичні протестантські принципи, такі як рівноправність та загальне священство як обов'язок усіх вірян проповідувати Біблію і брати участь у житті громад та виборах їх керівних органів. Кожен вірянин відповідав перед Богом не лише за себе, а й за ближнього. Освіченість вважалася конче потрібною, а тому дітей змалку навчали писемності, поєднуючи її з вихованням моралі та обов'язковістю фізичної праці. Школи існували практично в кожній громаді, а у 1880-х роках почали засновуватися гімназії і професійні училища¹⁰⁶.

Попри спільність інтересів, серед менонітів спостерігалось кілька духовних течій, які призводили до ізоляції громад. А тому в кожній з них були власні виборні наставники і проповідники, старшини і засідателі, які гуртували громаду і відстоювали її перед Опікунським комітетом іноземних колоністів. Спірні питання, а їх було немало, з'ясовувалися через Генеральну консисторію Євангельсько-Лютеранської церкви Росії¹⁰⁷, створену 1832 р. До цієї колегіальної установи, яку очолював президент зі світських осіб та віце-президент духовного звання, призначувані імператором, входили чотири особи та прокурор. Її діяльність регламентував статут цієї церкви, а членами ставали виборні кандидати від місцевих євангельсько-лютеранських консисторій. Їх на посаді за поданням міністра внутрішніх справ також схвалював імператор. Генеральна консисторія розглядала судові справи, що надходили з місцевих консисторій, скарги, а також керувала маєтностями місцевих храмів, кадрами та контролювала дотримання обрядів, зокрема музичних богослужбових творів. Створення і діяльність цієї установи свідчили, що держава перебрала на себе центральне керівництво протестантськими громадами.

Долаючи соціальні протиріччя, ізоляцію та релігійні принципи, меноніти рухалися від релігійної до соціальної громади. Цьому сприяли і ліберальні реформи 1860—1870-х років, унаслідок яких меноніти позбавлялися привілейованого статусу колоністів. Найболючішою для них була обов'язкова військова повинність 1874 р., яка не збігалася з їхніми релігійними заповідями пацифізму і ненасильства. Реакцією на неї став виїзд третьої частини менонітів за межі Російської імперії. Для тих, хто залишився, уряд запропонував відбування чотирирічної служби в лісницьких таборах. Ті, хто не виїхав, зберегли і розвинули свої господарства, ставши фермерами-землевласниками середньої руки, підприємцями, з властивим протестантам меценатством.

Напередодні Першої світової війни уряд вдався до виселення менонітів, причиною якого були пацифістські настрої та місіонерська діяльність. Спроби запровадити жорсткіші правила реєстрації церковних громад, заборона публіч-

¹⁰⁶ Любашенко В. *Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій*. Львів, 1995. С. 191.

¹⁰⁷ Моїсеєнко Л. Менонітська община-церква на півдні України через призму російського законодавства. *Історія релігій в Україні*. Львів, 2016. Ч. 1. С. 368.

ного використання німецької мови, а також примус до продажу землі суттєво похитнули лояльне ставлення менонітів до держави.

Успішна й тривала господарська діяльність менонітів, їхня проста і цілеспрямовано наближена до людини релігія, зрозумілість обрядів вплинули на поширення їхнього способу життя серед українців, проявившись у інших раціоналістичних рухах і найперше штундизмі (назва запозичена від європейських братств штундерів). Підштовхували до цього й деморалізація православного духовництва, його низький культурний рівень, малозрозуміле богослужіння, яке все ще велось старослов'янською мовою. Священники, поєднуючи обов'язки духовної особи і чиновника, опікуючись власним добробутом, не мали часу, а то й бажання приділяти своїй пастві багато уваги. Частина парафіян реагувала на це формальним збереженням православних обрядових практик, тим більше, що серед них було немало заробітчан-сезонників, які втратили спілкування зі своїми храмами і часто наймалися на роботи до німців-протестантів.

Розчарування спільноти призвело до ідейних пошуків другого «неба», явища, яке дістало назву українського штундизму¹⁰⁸. Прихильники цієї течії спершу з'явилися на півдні серед німецьких колоністів Херсонської губернії. Через активні проповіді нове віровчення швидко поширилося не лише у Херсонській, а й у Таврійській та Київській губерніях¹⁰⁹. На 1870 р. прихильники штундизму відійшли від панівної церкви, проголосили самостійність, обрали пресвітерів і здійснювали власні обряди, зокрема відмовлялися від ікон, відкидаючи таїнства¹¹⁰.

Предтечею перших протестантів прийнято називати духовних християн — духоборців і молокан, більшість яких за соціальним виміром були селянами-однородцями і яких налічувалося близько 36 тис. осіб. І ті, і ті не визнавали держави, її владних інституцій, а тому зазнавали переслідувань вже за Катерини II. Палітра прихильників штундизму постійно доповнювалася новими течіями, до вже названих додалися новоізраїльтяни, потім — назаряни. Не всі вони мали вироблені культи і вчення, проте їхніми найзагальнішими ідеалами були братерство, сповідування самоцінності людини, як храму Божого, пошуки нових екзальтацій. Одні з них сповідували ідеї комун, інші — священної приватної власності. Їх поява була своєрідною народною утопією, формою протесту проти церкви, а тому організаторів сектантів висилали до Сибіру і на Кавказ, через що їхня діяльність набула нелегальних форм. Серед них було багато талановитих проповідників, самоуків, які освоїли грамоту і сформували ідеали праведного життя. Цей рух швидко став масовим, охопивши села в усіх південних повітах.

З кінця 1870-х років меноніти і штундисти, не витримавши конкуренції, потрапили під вплив баптистів. Географія поширення нової віри не обмежувалася

¹⁰⁸ Любащенко В. *Історія протестантизму в Україні...* С. 219.

¹⁰⁹ Материалы для истории возникновения и распространения штунды на юге России. *Киевская старина*. 1884. Кн. 10. С. 306.

¹¹⁰ Велицын А.А. *Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России*. Санкт-Петербург: Тип. «Общественная польза», 1893. С. 226.

півднем, а включала й центральні губернії. Соціальна її складова також змінювалася, крім селянства баптистами ставали міські робітники, ремісники і крамарі, обслуговуючий персонал. Херсонський поміщик А. Значко-Яворський так пояснював масовий характер баптизму: «Їх вчення є комуністичним. І саме на цю вудочку штундові ловлять неофітів. Ісус Христос, вважають вони, постраждав за увесь рід людський, відповідно, і його любов до усіх людей однакова. Належно і багатства світу розділяти між усіма людьми»¹¹¹. Подібно характеризували цей рух і місцеві священники, які доносили єпархіальному начальству, що, за розумінням штундистів, «усі люди повинні бути вільними панами» й основним у їхніх проповідях є «рівність, свобода, братерство»¹¹².

Рух ставав масовим, про що свідчать численні конференції менонітів і українських штундистів, наслідком яких було створення спілки баптистів південної Росії. Зусилля для об'єднання було настільки потужним, що 1890-ті роки стали часом їх церковного становлення. І все через те, що молитовні зібрання були доступними, зрозумілими і спиралися на демократичні принципи організації громад. На популярність протестантських ідей у православному середовищі впливала й поширена серед них практика взаємодопомоги, моральної та матеріальної підтримки. Успіхи баптистської пропаганди були такими значними, що Сенат 1896 р. офіційно визнав цей рух. Більш того, влада не заперечувала проти легалізації нових конфесій на умовах припинення адміністративного безладу, що панував унаслідок розколу менонітів. Водночас, протестантським пасторам починаючи від 1891 р. заборонялося вести метричні книги німецькою мовою, і вони перейшли на російську¹¹³.

З цього часу баптистські громади почали активно реєструватися, споруджуючи на власні кошти молитовні будинки та збираючись на локальні з'їзди, хоча місцева адміністрація, як могла, зволікала з реєстрацією їхніх громад. А вже після указу від 17 квітня 1905 р., коли було узаконено і легалізовано діяльність протестантських церков, число прихильників баптизму зросло до 50 тис. осіб¹¹⁴. Проте ці позитивні зміни виявилися нетривалими, і вже з 1910 р. розпочалися переслідування, які під час Першої світової війни загострилися, що змусило пізньопротестантські об'єднання згорнути активну місіонерську діяльність.

Стосунки протестантських громад з Російською православною церквою здебільшого залишалися напруженими. Оскільки більшість людної була православною, то місіонерська діяльність протестантських громад об'єктивно містила критику православної церкви, що зумовлювало протидію з її боку та звернення по допомогу до держави, яка віддавала перевагу адміністративно-репресивним методам боротьби з конкурентами в релігійній сфері.

¹¹¹ Решетников Ю.Е. *Украинские баптисты и Российская империя*. Одесса: Богомыслие, 1998. С. 87.

¹¹² Велицын А.А. *Немцы в России...* С. 233.

¹¹³ Верт П. Православие, инославие, иноверие... С. 59, 132.

¹¹⁴ Любашенко В. *Історія протестантизму в Україні...* С. 243.

До протестантських течій належить і лютеранство, яке переважно сповідували німці, що проживали колоніями в Харківській губернії (Мюнхен) та на півдні (Рорбах, Вормс, Баден, Кассель). Лютерани заснували власну общину і в Києві 1765 р. Основою їх віровчення стала Біблія як єдине джерело божественної істини. Духовне життя німців можна продемонструвати на прикладі харківської лютеранської громади, яка сформувалася в місті 1768 р. Тривалий час вона не мала свого пастора, і лише на початку XIX ст. ним став ад'юнкт Харківського університету І. Барендт. Як він, так і інші пастори були добрими організаторами, і їхні проповіді вирізнялися чіткістю і зрозумілістю. Спершу громада не мала власного приміщення, і певний час богослужіння відбувалися в університетській залі. Проте досить скоро у місті було споруджено першу кірху, відкрито школу, засновано комітет для допомоги членам лютеранської громади, що потрапили у скруту, а також лютеранський цвинтар.

Упродовж XIX ст. число лютеран зростало, і на 1897 р. їх громада нараховувала 2353 німці, 29 шведів, 5 датчан. Відомо, що серед них були й французи та англійці. Громада спорудила власний Вознесенський храм, а біля нього відкрила і жіночу гімназію. Вплив німців був помітний у місті, адже серед них були університетські викладачі, місцеві видавці, архітектори та благодійники¹¹⁵.

Крім офіційно визнаних церков у Російській імперії спостерігалися й інші релігійні рухи. Одними з перших за часом виникнення були розкольники, або старовіри (релігійні традиціоналісти). Вони не сприйняли реформ патріарха Никона, за що зазнавали переслідувань влади. Частина з них опинилася на Стародубщині, інша — на Поділлі. Чимало їх переселилося на південь. На середину XIX ст. 10 % усіх старовірів проживали у дев'яти українських губерніях Російської імперії, і на 1904 р. їх налічувалося до 167 тис.¹¹⁶

Кримські караїми, історично пов'язані з юдаїзмом, дотримувалися однойменного віросповідання, базованого на Старому завіті, з визнанням єдиного Бога та десяти його заповідей, а також воскресіння мертвих, приходу Месії. У Криму вони мали власне духовне правління, якому підпорядковувалося майже 40 громад. Духовну службу вони відбували у кенасах і мали власну духовну школу в Євпаторії¹¹⁷.

Циган Катерина II віднесла до селянського стану, як євреїв до міщанського, і держава почала брати з них подушний податок. На українських землях цигани вели кочовий спосіб життя, поєднуючи елементи язичництва і християнства.

Отже, українська людність, опинившись на перехресті цивілізацій, зосередилася на своїх землях кілька церков світових релігій, а тому для верховної влади Російської імперії важливим було збереження толерантності, яка досягалася через їх підпорядкування державі. Для цього укладалися законодавчі акти та створю-

¹¹⁵ Хаустов В.П. Місце лютеранської громади та німецької діаспори в історії Харкова. *Культурна спадщина Слобожанщини. Зб. наук.-популяр. статей: Історія, краєзнавство та генеалогія*. Харків: Курсор, 2011. Вип. 25. С. 111—115.

¹¹⁶ Магочій П.Р. *Історія України...* С. 291.

¹¹⁷ *Історія релігії в Україні*. Київ, 2011. Т. 7: Релігійні меншини України. С. 480.

валися спеціальні установи для керівництва і контролю за їх діяльністю. Попри заявлену віротерпимість тільки Російській православній церкві дозволено було займатися місіонерською діяльністю, що забезпечувало цій релігії панівне становище в багатоконфесійній імперії. Під тиском революції 1905—1907 рр. було дозволено вихід з православ'я, що сприяло зміцненню позицій інших церков, як і релігійно-етнічній ідентичності інших народів.

Хоча діяльність протестантських громад на західноукраїнських землях мала давню історію, а пов'язані з раціоналізмом і містицизмом духовні пошуки протестантизму, що проникали в Україну за посередництва німецької культури, певним чином впливали на світоглядні орієнтири та ідейний клімат у місцевих середовищах, усе ж упродовж ХІХ ст. головними носіями протестантизму тут виступали насамперед мігранти з німецьких земель та їхні нащадки. Зважаючи на те, що німецькі мігранти належали переважно до двох груп — селян-колоністів або чиновників та викладачів, їхнє релігійне життя проходило або в межах спеціально створеної сільської парафії, або ж ставало частиною полірелігійної культури західноукраїнських міст і містечок.

Щодо пропорцій національного складу протестантських громад можна скласти уявлення за статистикою 1931 р. На той час серед 10 914 членів Східного сеньйорату, що в основному охоплював територію Східної Галичини, 10 188 були німцями, 93 — поляками і 633 — українцями¹¹⁸. Тож говорити про значне поширення протестантизму серед українців у західних регіонах протягом ХІХ ст. не доводиться, й цілком справедливим видається висновок релігієзнавців про те, що тут діяльність німецьких протестантських громад підготувала появу українського протестантизму¹¹⁹. Так, у 1920-х роках було зафіксовано конверсії на протестантизм близько 1000 українців — греко-католиків на Покутті, що пояснювалося наслідками воєнних переживань і місійною діяльністю протестантських священнослужителів, які повернулися в Україну з еміграції в США і Канаді¹²⁰.

Габсбурзька монархія, яка позиціонувала себе як католицька країна, ставилася до протестантизму прохолодно. Після приєднання Галичини німецькі колоністи-протестанти спочатку отримали обмежений дозвіл оселятися тільки в деяких містах (Львові, Ярославі, Замості, Заліщиках, Бродах) та право проводити богослужіння у приватних домах. Йосиф II розширив права протестантів, дозволивши їм оселятися також по селах та забезпечивши свободу віросповідань, що було остаточно закріплено толеранційним патентом. На цій підставі наприкінці ХVІІІ ст. в Галичину прибували німецькі колоністи, близько 60 % з яких були протестантами. У Галичині також проживало кілька десятків менонітських родин, що мали колонії Айнзідель і Фалькенштайн. Їх було зрівняно у правах з іншими протестантами,

¹¹⁸ Grelewski S. *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin: Druk i nakład diecezjalnego zakładu graficzno-drukarskiego w Sandomierzu. Lublin, 1937. S. 281.

¹¹⁹ *Історія релігії в Україні*. Київ, 2002. Т. 5: Протестантизм в Україні / За ред. П. Яроцького. С. 214—215.

¹²⁰ Grelewski S. *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej...* S. 273—275.

звільнено від військової служби, яку забороняла їхня релігія, але водночас Йосиф II відмінив їх подальшу колонізацію¹²¹. Під час заснування колоній австрійський уряд дотримувався принципу, щоб усі нові поселення створювали окремо для католиків і протестантів. Основною метою такого підходу було швидше забезпечення переселенців духовною опікою та можливостями здобувати освіту¹²².

Протестантські громади в Галичині підпорядковувалися суперінтендантові у Львові. Яскравою постаттю в релігійному та науково-культурному житті Львова початку XIX ст. був уродженець німецької протестантської родини на Пряшівщині суперінтендант Самуель Бредецький. Крім виконання пасторських функцій він займався краєзнавчими й природознавчими розвідками, описував спостереження, вивчав життя німецьких переселенців. Він звертав, зокрема, увагу на надто вільний спосіб життя галицької молоді, яким і пояснював розпад Речі Посполитої. Таким стосункам він протиставляв працелюбність, поміркованість і, відповідно, заможність німецьких колоністів. Найбільшою тогочасною німецькою колонією С. Бредецький вважав Бригідау (названу на честь галицького губернатора) на Самбірщині, де було 126 дворів і 697 мешканців, усі вони були протестантами. Громада утримувала пастора і школу. Наступними за розмірами були колонії Йозефберг і Дорнфельд. Поблизу Львова велика протестантська колонія знаходилась у Винниках. Її мешканці підлягали релігійній зверхності Львова й утримували тривіальну школу¹²³. Про чисельність протестантів у тогочасному Львові можна дізнатися зі згадки про те, що 1786 р. після скасування монастиря домініканців-обсервантів його приміщення передали місцевій лютеранській громаді, яка налічувала 3706 осіб¹²⁴.

Протестанти Галичини й Буковини були об'єднані Союзом церков євангельсько-аугсбурзького і гельвецького віросповідання (гельветами в регіоні від латинської назви Швейцарії — Гельвеція — називали кальвіністів). Союз мав федеративну структуру, про яку було домовлено на першому протестантському синоді 1848 р. А остаточне об'єднання відбулося 1891 р. Лютеранські та кальвіністські громади зберігали віровчення та культ, а організаційно підпорядковувались єдиній управі. Вони визнавали індивідуальні релігійні стратегії не лише громад, а й кожного її члена. На початку 1880-х років у Коломиї виникла перша на західноукраїнських землях група українців-баптистів. Її створив кушнір Микола

¹²¹ *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Galicien, Bukowina, Moldau* / Herausgegeben von I. Röskau-Rydel. Berlin: Siedler Verlag, 1999. S. 122—130; Röskau-Rydel I. *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772—1918. Kariery zawodowe — środowisko — akulturacja i asymilacja*. Kraków: Wyd-wo Naukowe Un-tu Pedagogicznego, 2011. S. 55—57.

¹²² Гайнц Г. К. Закладення поселень періоду Йосифінської колонізації в Галичині та особливий приклад Кьонігсау. *Німецькі колонії в Галичині. Історія — архітектура — культура* / Упоряд та заг. ред. Г. Петришин. Львів: Манускрипт, 1996. С. 84.

¹²³ Schnür-Peplowski S. *Galiciana 1778—1812*. Lwów: Z drukarni W. Łozińskiego, 1896. S. 122—164.

¹²⁴ Чорний М. Австрійська секуляризаційна реформа у Львові: міфи і реалії. *Наук. зошити іст. ф-ту Львів. ун-ту*, 2012—2013. Вип. 13—14. С. 317.

Войтюк, який походив з містечка Берегове на Закарпатті. Невеличкі баптистські громади на початку ХХ ст. діяли у Львові, Раві-Руській, Сколе, Жовкві, Перемишлі. Баптистський рух на західноукраїнських теренах розвивався під впливом німецького протестантизму та волинського штундизму¹²⁵.

Серед буковинських протестантів найчисленнішими були лютерани. У 1910 р. їх налічувалося близько 20 тис. осіб, і їхня чисельність зросла за пів століття у 2,5 раза. Більшість із пів сотні вірян-реформатів проживала в угорській колонії Андрасфальва Радівецького повіту¹²⁶. На Закарпатті протестантами були головно угорці. У 1773 р. протестантський священник Імре Дері отримав від австрійської влади дозвіл створити кальвіністську громаду в Ужгороді. Богослужіння спершу проводили у приватному помешканні, а 1793 р. почалося будівництво церкви. Крім кальвіністів на Закарпатті діяли також євангелісти-агостинці, які були відгалуженням лютеранства. У 1910 р. в Ужгороді їх налічувалося 240 осіб¹²⁷.

Сповідування протестантизму було одним із чинників протидії акультурації німців, однак для міської інтелігенції протестантизм не створював бар'єрів, і змішані шлюби між католиками і протестантами були доволі поширеними. Якщо в таких сім'ях, де протестантом був батько, дотримувалися принципу, що синів виховували в обряді батька, а доньок — матері, хлопчиків висилали на навчання в німецькі протестантські гімназії, зазвичай у Силезію чи Пруссію. Їхні сестри ж, якщо йдеться про Галичину, переважно отримували домашнє виховання в польськомовному оточенні. У таких випадках була висока ймовірність розходження в межах одного покоління сім'ї між німецьким та польським культурними просторами. За висновком історика Ізабель Рьоскау-Ридель, протестанти не почувалися в Галичині якимись другорядними, однак у тогочасних джерелах можна натрапити на промовисту польську приказку: «Симпатичний, хоча й протестант»¹²⁸.

Як бачимо, конфесії, що існували на українських теренах, мали багато спільного. Духовне життя людності забезпечувалося через пасторську діяльність, кожна з них переймалася освітою своєї пастви, готувала священнослужителів. А для цього засновували бібліотеки і школи. Більшість релігій на виклики часу реагували вдосконаленням та появою нових течій та ідей служіння Богові. Обидві імперії, Російська і Австрійська, адаптували основні принципи віросповідань, за допомогою яких підтримували соціальну дисципліну та формували лояльність до верховної влади. Адже всі релігії призначені для регулювання соціального і духовного життя за допомогою Святого Письма, яке в кожного було своє. Обидві держави також пройшли власний шлях від віротерпимості до свободи совісті.

¹²⁵ Любашенко В. *Історія протестантизму в Україні...*

¹²⁶ Скорейко Г., Осачук С. Греко-католицька церква й поліконфесійність Буковини у кінці ХVІІІ — на початку ХХ століть. *Ковчег*. Львів: Вид-во УКУ, 2003. С. 39—140.

¹²⁷ Ферков О. Закарпатська реформатська церква: історія та особливості розвитку. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2017. 23 жовтня. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/68717/

¹²⁸ Röskauf-Rydel I. *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772—1918...* S. 344.

БЕЗ ВЛАСНОГО
ВІЙСЬКА:
УКРАЇНСЬКА
ЛЮДНІСТЬ
У КОЛОНІАЛЬНИХ
ТА ОБОРОННИХ
ВІЙНАХ ІМПЕРІЙ

РОЗДІЛ 7

Війни

кінця XVIII — початку XIX століття
на українських територіях

РОЗДІЛ 8

Російсько-турецькі війни
першої половини XIX століття

РОЗДІЛ 9

Українці напередодні
геополітичного поділу світу

ВІЙНИ КІНЦЯ ХVІІІ — ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

«Війни безглузді як для переможців, так і для переможених, а тому їх безумовне засудження — питання часу», — стверджував австрійський письменник, лауреат Нобелівської премії Еліас Канетті. Та все ж досі в історії періоди миру чергуються з воєнними зіткненнями. Завершений наприкінці ХVІІІ ст. поділ території України між двома імперіями, що супроводжувався знищенням Запорізької Січі, підвів ризик під козацькою добою в історії України і одночасно започаткував творення козацького міфу в літературі та історіографії, що став базовою складовою новочасної української національної ідентичності¹. Образи мужніх і винахідливих захисників українських степів, які воліли померти, аніж підкоритися, уявлення про демократичне співтовариство, чоловіче братерство та лицарську спільноту, козаків-характерників, в особливий спосіб пов'язаних з вищими силами, дивували, захоплювали й приваблювали не лише в Україні, а й поза її межами. Та на практиці імперії робили все можливе, щоб українці прийняли історії про козаків як те, що закінчилося й ніколи не повториться. Після тривалої перерви українізовані військові частини з'явилися лише під час Першої світової війни. Створені Російською імперією Чорноморське, Азовське та Кубанське козацтва, хоча й залишалися тісно пов'язаними з українською історією, культурою та ментальністю, з військової точки зору були інтегровані до російської армії і служили інтересам імперії².

Упродовж ХІХ ст. українці у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій пройшли через дві великі війни — наполеонівські та Першу світову. У першому випадку

¹ Плохій С. *Козацький міф історія та націєтворення в епоху імперій*. Київ: Laurus, 2012.

² *Історія українського козацтва*. Нариси: у 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. С. 303—411.

імперії відстояли своє право на існування ще протягом сторіччя, у другому — війна переросла в революції та їх розпад. Поза цими великими зіткненнями траплялися й локальні воєнні конфлікти. Українці воювали в арміях країн, громадянами яких вони були, здебільшого не підтверджуючи розрахунків противника переманити їх на свій бік. У дискурсі українського національного руху XIX ст. увага до ролі власного війська була незначною. Пояснювалося це не тільки вимушеною потребою лояльності до імперій, небажанням наразити український рух на нові переслідування й підозри, а й нерозумінням запитів і потреб воєнного часу, характерним для тривалих періодів миру. Таке замовчування військової теми не залишилося без впливу на загальні уявлення української спільноти та її політичних лідерів про військо тоді, коли настав час боронити кордони Української Народної Республіки.

Велика війна, що вибухнула 1914 р. і втягла у свій вир майже увесь світ, на початках багатьма сприймалася з наївним ентузіазмом, як спосіб вирішення багатьох назрілих проблем, надання їм нових сенсів. Однак «коли все закінчилось, залишилися руїни, каліки і біль втрат. Духовно спустошені молоді люди, які пройшли окопи, звирячі рукопашні бої і газові атаки, не знали, чия честь вони захистили»³. Вихід зі Світової війни виявився для всіх складним. Потрібно було демобілізувати армії, забезпечити людей роботою, допомогти постраждалим. Падіння монархій, утворення нових держав і кордонів торкнулися мільйонів життів. Непростим було питання про переможців і переможених. Повоєнний культурно-інтелектуальний простір поєднала тема втраченого покоління (англ. *Lost Generation*, франц. *Génération perdue*) — юнаків, які, потрапивши на війну у 18-річному віці, змушені вбивати, згодом важко знаходили себе в мирному житті, втрачали віру в майбутнє. Вислів «втрачене покоління» став відомим завдяки роману Ернеста Хемінгуея «І сонце сходить» і остаточно утвердився після Ремаркового «Повернення». «Якби ми повернулися 1916 року, — розмірковували герої його творів, — то біль і сила пережитого викликали б справжню бурю. А тепер ми повернемося втомлені, внутрішньо зруйновані, спустошені, усім чужі, позбавлені надій. Ми вже не зможемо знайти собі місця в житті»⁴. Надії, сила, енергія та безсилля цього покоління забезпечували перехід світової історії з XIX століття, світоглядну моду в якому задавав лібералізм, у буремне століття XX. Не всі з цих надій мали під собою підстави, тож не всі вони й справдилися.

Інтеграція українського населення до імперських військових структур. Увійшовши до складу Російської імперії, українська людність була втягнута в її зовнішню політику, дієвим інструментом якої ставала армія, ключова імперська інституція, один із перших атрибутів російської державності. Здійснена Петром I військова модернізація надала збройним силам регулярного характеру, суттєво зміцнила їхню боєздатність. Катерина II не тільки не відступила від його заходів,

³ Попович М. *Нарис історії культури України*. Київ: АртЕк, 1999. С. 539.

⁴ Ремарк Е.М. *На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші*. Романи. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2014. С. 195.

а й продовжувала, враховуючи досвід Семилітньої війни, удосконалювати військову справу, а також збільшувати чисельність армії, довівши її до півмільйона осіб⁵. І їй це вдалося, про що свідчить надбання значних територій, розширення державних кордонів на заході й півдні імперії та інтеграція історичних регіонів у загальноросійський політичний, правовий і культурний простір.

Українські землі ставали театром воєн, які Росія з останньої чверті XVIII ст. і всю першу половину XIX ст. включно зі Східною (Кримською) війною локалізувала на цих територіях. Російські війська, починаючи ще від Петра I, постійно тут дислокувалися, а населення здійснювало тилове забезпечення, відбувало постове повинність та утримувало регулярну армію в місцях її перебування. Чисельність російської армії тут завжди була значною, зважаючи на західний і південний кордони імперії.

Російська армія формувалася на основі рекрутських наборів, які здійснювалися досить часто, а з 1774 р. майже щороку. Відбували цю повинність у віці від 17 до 35 років, і для солдат і матросів селянського походження вона була спершу пожиттєвою. У 1793 р. її замінила 25-річна, потім, з 1834 р. — 20-річна, а з 1855 р. — 12-річна служба. Із запровадженням загальної військової повинності вона становила шість років. Для козаків відбування рекрутської повинності було іншим: набори проходили не щороку, а через рік по вісім осіб з тисячі душ. Термін служби в діючій армії для них тривав 15 років. Рекрутські набори могли відбуватися частіше, ніж це було визначено законодавством, якщо йшлося про воєнний стан чи польські повстання. У 1812 р., наприклад, замість одного набору було здійснено три, до того ж виставляли по два рекрути від 100 душ⁶. Офіцерський корпус армії формували лише з дворян.

За етнічним характером армія вважалася російською, хоча рекрутували її не лише з росіян, а й з українців та білорусів. За останніми не визнавали їхньої окремої ідентичності. Лише з 1827 р. запроваджено військову повинність для євреїв, та й то скоріше для руйнування єврейської ізольованості, перетворення їх на «російських євреїв» та зменшення їх чисельності в межі осілости. То була 25-річна служба, на якій до євреїв ставилися жорстоко за незнання ними російської мови, відмову від трефного харчування, необхідність надання особливих умов для релігійного обряду тощо⁷. Водночас, згідно зі статутом рекрутської повинності, її не можна було уникнути сплатою грошей, а поширювалась вона на юнаків від 12- до 25-річного віку, тоді як у всіх інших — від 18- до 35-річного.

Рекрутську повинність не відбували іноземні колоністи півдня, що обумовлювалося при їх запрошенні для освоєння південних земель. Були спроби залучити на військову службу кримськотатарське населення, зважаючи на його вій-

⁵ Дюпюї Э.Р., Дюпюї Т.Н. *Всемирная история войн*. Санкт-Петербург; Москва: Полигон, АСТ, 1997. Кн. 2: 1400 год — 1800 год. С. 809.

⁶ Там само. Кн. 3: 1800 год — 1925 год. С. 111.

⁷ Петровский-Штерн Й. *Евреи в русской армии. 1827—1914*. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. С. 9, 11.

ський досвід. Того ж 1827 р. у складі гвардійського корпусу було сформовано Кримськотатарський ескадрон, проте ненадовго. Його ліквідували 1863 р.

У російській армії здійснювалося насильне хрещення за православним зразком не лише євреїв, які там опинилися як призовники. Військовий протопресвітер О.О. Желобовський назвав кілька активних полкових священників, які у місцях перебування російської армії займалися місіонерською діяльністю, внаслідок чого у православ'я було навернуто десятки, а то й сотні лютеран, католиків, уніатів, магометан та іновірців⁸.

Експансія імперії на українські землі здійснювалася переформатуванням її збройних сил з підпорядкуванням їх Петербургу. Запорозьке військо стало складовою російської армії з 1734 р., коли почало перебувати під російською протекцією. Воно локалізувалося в районі Нової Січі на річці Підпільна числом близько 20 тис. осіб і контролювалося російським гарнізоном з Новосіченського ретраншементу. На Слобожанщині було ліквідовано козацьке самоврядування з полковим устроєм. Перетворення слобідських козацьких полків на гусарські й пікінерські позбавляло їх привілеїв та зрівнювало соціальний статус з державними селянами. Внаслідок скасування Гетьманщини козацькі війська також влилися до російської армії в карабінерські полки з 25-річною службою, а не 6-річною, як це було в Гетьманщині⁹. Ці заходи призвели до протестних виступів Донецького і Дніпровського полків, після придушення яких один з них (Донецький) було відправлено на Російсько-турецьку війну¹⁰.

«Учреждения для управления губерний» 1775 р. з їх запровадженням адміністративно-територіального поділу остаточно підірвали основи військової організації Гетьманщини. Під керівництвом Петра Румянцева було сформовано десять регулярних полків, які увійшли до російської армії та зберігали назву і територіальний зв'язок зі старими козацькими полками. У 1789 р. в Гетьманщині запроваджувався рекрутський набір (з 500 душ п'ять осіб), від якого раніше її було звільнено¹¹. Цей захід, нарівні із запровадженням подушного податку, ліквідовував останні залишки автономії і був надійним інструментом інтеграції та русифікації української людності у складі імперії.

Зміцнення південного порубіжжя відбувалося завдяки розбудові укріплених ліній. Імперія уміло використовувала бойовий потенціал місцевого населення, його прагнення зберегти свій попередній козацький устрій. Як і християнське віросповідання багатьох південних народів, які ще недавно перебували в Османській імперії. Під час російсько-турецьких воєн XVIII — початку XIX ст. на півдні оселилися кілька тисяч підданих Оттоманської імперії, зокрема молдавани,

⁸ Желобовский А.А. Управление церквями и православным духовенством военного ведомства. *Столетие Военного министерства*. Санкт-Петербург, 1902. Т. 13. Кн. 2. С. 123.

⁹ Когут З. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830*. Київ: Основи, 1996. С. 195.

¹⁰ Бескровный Л.Г. *Русская армия и флот в XVIII веке*. Москва: Воениздат, 1958. С. 318.

¹¹ Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой* / Пер. с англ. Н.А. Лужецкой. Москва: Новое литературное обозрение, 2002. С. 498.

румуни, македонці, греки, серби. З них 1785 р. було утворено Бузьке козацьке військо, яке крім безпосереднього призначення слугувало символом служіння південних слов'ян Російській імперії. Воно воювало проти Османської імперії і під час маневрів у Кременчуці 1787 р. продемонструвало високу тактичну підготовку. З його лав після 1817 р. поповнювалися Бузькі уланські полки військових поселень. Дещо пізніше було сформовано Катеринославське козацьке військо чисельністю 50 тис. осіб¹². Його основу становили однодворці Катеринославської губернії, що проживали вздовж української укріпленої лінії, потім додалися старовіри, міщани та цехові. До цього війська 1790 р. було зараховано слобідських міщан, однодворців та військових обивателів Харківського намісництва¹³. Гетьманом було призначено генерал-фельдмаршала Григорія Потьомкіна.

Після Російсько-турецької війни 1768—1774 рр. багато греків, побоюючись переслідувань султана, побажали залишитися в Росії і прийняли пропозицію про створення Албанського війська, якому імператриця доручила контроль за кримськотатарським населенням. Тоді ж було сформовано і Кримськотатарське військо у три дивізіони, які верховна влада далекоглядно відправила відбувати службу на польський кордон¹⁴. Найзначущим усе ж було Чорноморське козацтво, оскільки формувалося із запорозьких козаків, на військовий досвід яких розраховувала Росія напередодні Російсько-турецької війни 1787—1791 рр. За цим прикладом було сформовано Ногайське військо, керівник якого Баязет-бей гарантував його самозабезпечення у мирний час. Так само було сформовано й кримськотатарські полки, які відряджено на боротьбу з наполеонівською армією, а після закінчення війни через недовіру до їхнього мусульманського віросповідання відразу розформовано¹⁵.

Управління південними територіями через формування військових одиниць з іншою, ніж у внутрішніх губерніях, соціальною структурою місцевого населення, їх розпуском та поновленням у разі воєн гарантувало забезпечення стабільності, важливої для прикордоння. Дещо іншою була ситуація з військами тих територій, що відходили до Росії за поділами Речі Посполитої. На Правобережжі дислокувалася 20-тисячна польська армія, яку силою змусили присягнути російському імператорові. Сюди ж для зміцнення імперської присутності вводили регулярні російські війська, чисельність яких у кілька разів перевищувала попередні¹⁶. В наступні десятиріччя через виступи то поляків, то угорців кількість полків у при-

¹² Бачинська О. *Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII — XIX ст.)*. Одеса: Астропринт, 2009. С. 10, 42.

¹³ Склокін В. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство*. Львів: Вид-во УКУ, 2019. С. 157.

¹⁴ Там само. С. 29—31.

¹⁵ Хромов А. *Південноукраїнське козацтво XIX ст.: урядові задуми, проекти, втілення*. Одеса, 2014. С. 16, 18.

¹⁶ Скрипник А.Ю. *Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792—1865 рр.)*. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 136, 140.

кордонних західних губерніях лише зростала. Частину з них розквартировували в Полтавській і Чернігівській, а також Новоросійській губерніях.

Центром військової експансії ставала Києво-Печерська фортеця, будівництво якої постійно вдосконалювало її військово-оборонні можливості і забезпечувалося тиловою інфраструктурою, серед якої: арсенал, артилерійське і провіантське депо, гарматний парк, Звіринецькі укріплення, шпиталь, казарми. Як ці, так і інші військові споруди здебільшого будували й ремонтували за рахунок місцевих коштів. Було створено державні установи — квартирні комісії, які займалися військовим постоем, та комітети з регулювань натуральних повинностей, найголовнішою з яких було впорядкування шляхів¹⁷. Постоева повинність була настільки обтяжливою, що породжувала конфлікти, різноманітні спротиви, наслідком яких була відмова населення розбудовувати власні будинки і тримати їх в охайності, аби уникнути постоїв.

Згідно із законодавством, військові під час закупівлі продуктів харчування, фуражу, винайманні пасовиськ для коней мали проводити торги й моніторити ринок, однак на практиці ці вимоги часто ігнорували, і не тільки через воєнний час, а й через усвідомлення військовими своєї переваги над місцевими жителями, яких вони завоювали. Як довів А. Скрипник, залучаючи звітну документацію казенних палат, на утримання армії витрачали земські місцеві кошти, сума яких напередодні та під час воєн вимірювалася шестизначними цифрами. Для армії заготовляли велику кількість продуктів харчування та фуражу, і немало місцевої шляхти, беручи участь у торгах, змогли істотно збагатити свої маєтки. Микола І навіть дозволив поміщицьким селянам продавати коней для армії¹⁸. Проте найбільше виграли підприємливі євреї, які брали офіцерів на постій, утримували у своїх будівлях полкові канцелярії, батальйонні чинбарні, військові шпиталі й діставали за це значні кошти. Хоча не обходилося й без пограбувань. У штетлах російська армія квартирувала до кінця 1870-х років, до часу спорудження казарм¹⁹. Як наслідок, розвивалися лише ті сфери місцевого господарювання, які забезпечували війська, решта — перебували в застої. Більш того, в розпорядження Військового міністерства переходили земельні володіння місцевих поміщиків, які брали участь в антиросійських повстаннях.

В українських губерніях, особливо західних, цивільна адміністрація формувалася з професійних військових, якими були намісники, генерал-губернатори і губернатори. Для охорони кордонів та придушення спротивів, особливо такого рівня, як польські повстання, поєднання військової і цивільної влади в одних руках вважалося досить ефективним. Навіть у губернських установах при зарахуванні до штату чиновників, а особливо до служби в поліції, перевагу віддавали тим, хто мав військовий досвід. Верховна влада, спираючись на військову силу,

¹⁷ Там само. С. 234, 268.

¹⁸ Там само. С. 336.

¹⁹ Петровський-Штерн Й. *Штетл. Золота доба єврейського містечка*. Київ: Критика, 2019. С. 267—269.

успішно утверджувалася на завойованих землях і вважала це цілком нормальним, адже вона перебирала на себе захист кордонів імперії.

Військова історія мешканців західноукраїнських регіонів під владою Габсбургів розвивалася за іншим сценарієм. Тут не було досвіду козацьких військ, а військова система Речі Посполитої виглядала доволі розхитано. Це наочно продемонструвало зіткнення з барськими конфедератами, які поступалися російським військам у відкритому бою, не мали достатнього рівня знань з військової справи і загалом за найменшої небезпеки «легко потрапляли в паніку»²⁰. Натомість австрійська армія, як і вся держава, із середини XVIII ст. проходила процеси впорядкування та централізації, перетворення з підрозділів, що формувалися в окремих провінціях, на регулярне військо, яке утримували з державного бюджету. Формування армії спиралося на примусову мобілізацію в більшості країв, за винятком Трієсту й Угорщини, де зберігався добровільний принцип. Для визначення чисельності війська у провінціях здійснювали військові переписи (конскрипції) населення, після опрацювання результатів яких до відома місцевої влади доводили очікуване число рекрутів. Для проведення мобілізації територію провінції ділили на вербункові округи, а звіти вже контингент рекрутів розкладали на домінії та магістрати.

Військовий обов'язок не був загальним. Він не поширювався на шляхту, духівництво, мешканців міст, які мали привілеї, власників селянських господарств (за винятком набутих через одруження), сиріт, єдиних годувальників у родині, представників певних професій — чиновників, правників, учителів та осіб зі ступенем доктора, купців, фабрикантів, гірників, студентів. Для студентів та єдиних годувальників родини звільнення було тимчасовим. З релігійних мотивів від призову були звільнені меноніти, з національних — німецькі колоністи, натомість військовозобов'язаними стали євреї.

Докладно категорії зобов'язаних до військової служби для Галичини були обумовлені спеціальним законом 1827 р. У ньому також було передбачено можливість відправити замість себе на військову службу «заступника» за відповідну винагороду. Для цього потрібно було сплатити в полкову касу 120 золотих ринських. «Заступниками» могли стати чоловіки віком 25—29 років, інколи на це погоджувалися ті, хто вже відслужив свій термін. Отже, на практиці рекрутами ставали вихідці з бідніших верств. Такий порядок діяв у мирний період, а під час воєн коло тих, хто підлягав мобілізації, розширювалося. Термін призову на військову службу (у Галичині його називали «бранкою») визначало губернаторство. Його тримали в таємниці й проводили одночасно в усіх місцевостях. Кандидати до служби у війську проходили медичну комісію. Поганий стан здоров'я був достатнім приводом для демобілізації.

Термін служби в армії спочатку був пожиттєвим. Щоправда, після належного військового вишколу мобілізований міг отримати тимчасову чи безтермінову відпустку та повернутися додому. Безтермінові відпустки надавали одруженим і

²⁰ Baczkowski M. *Szarży podobnej dawno nie widziały dzieje! Ułani galicyjscy 1778—1918*. Kraków: Historia Jagellonica, 2011. S. 16.

власникам домогосподарств, аби вони могли їх вести. Перебуваючи у відпустці, мобілізований мав проживати у своїй місцевості і з'являтися на перший виклик за місцем служби, користувався деякими пільгами, як, наприклад, безкоштовною медичною допомогою у військових шпиталях, а водночас залишався під наглядом свого військового командування, згода якого виявлялася, зокрема, потрібною в разі одруження. У 1802 р. в австрійській частині монархії пожиттєву службу було замінено на терміни 10—14 років (залежно від роду військ). У Галичині це нововведення запровадили з 1804 р. Дослідники стверджують, що в той час воно мало позначилося на долі конкретного солдата (у Галичині їх називали жовнірами), бо в умовах казарменого життя навіть у мирні періоди вони швидко втрачали здоров'я і ставали непридатними до військової служби. Вік рядових у війську рідко перевищував 40 років. Однак психологічно таке рішення давало змогу рекрутові погодитися зі своєю долею²¹.

Крім примусового набору рекрутів австрійський уряд не відмовлявся й від формування добровольчих частин. Йшлося насамперед про уланські або змішані кавалерійсько-піхотні полки. Їх основою були вихідці зі шляхетських родин. Формування таких частин у Галичині в перші десятиліття австрійського правління мало національно-політичні конотації. Австрійський уряд хитався між бажанням привабити галичан на свій бік і недовірою до місцевих кадрів, особливо ж зі зброєю в руках. З боку шляхти також не було однозначного ставлення до військової служби на користь загарбника: одні були категорично проти, інші ж вважали, що частини зі збереженням певного національного характеру можуть виявитися корисними в майбутньому. Життя також брало своє, охочі піти на військову службу знаходилися, а для влади це відкривало певні можливості працевлаштувати шляхетських синів і відкрити їм кар'єрні перспективи. На зламі XVIII—XIX ст. діяльність уланських полків мала експериментальний характер: їх створювали, використовували у бойових діях, реорганізовували, розпускали і знову створювали. Йосиф II пробував також формувати козацькі частини, однак цей експеримент виявився невдалим²².

Основною причиною хаотичних дій австрійської влади в налагодженні армійської справи на приєднаних територіях був брак сил і певності у спроможності захистити нові кордони військовим шляхом. Ще під час війни за баварську спадщину Марія Терезія в листі до Йосифа II невисоко оцінювала обороноздатність східних провінцій: «Пруський король має більшу армію, ніж ми, має фортеці для захисту кордонів. Ми маємо відчинені кордони, великі краї, виставлені на всілякі розрухи, як тільки ми заберемо звідти наше військо. Таким є стан Галичини, в якій залишається тепер заaledве 200 коней і сім полків старих інвалідів. Край відкрито з усіх сторін, він свіжо здобутий, не захищений, а дух свободи там

²¹ Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1971. S. 246—252.

²² Baczkowski M. *Szarży podobnej dawno nie widziały dzieje! Ułani galicyjscy 1778—1918...* S. 23—32.

тільки приспаний. Народ показав, що здатен почути себе сильним, лишень би знайшовся хтось, хто його розворушить. Пруський король, а природно й польський та весь народ, неминуче використають першу слушну нагоду, особливо ж зважаючи на те, що зараз запанувало право сильнішого, і це напевно відіб'ється на нас найбільшою мірою»²³.

Недовіра Відня до галицьких військових посилилася під час наполеонівських війн. Тоді чимало патріотично налаштованих поляків віддавали перевагу службі у війську Варшавського герцогства чи й безпосередньо у гвардії Наполеона. Деякі зіткнення уланських полків з Галичини з військами Варшавського герцогства завершувалися масовим дезертирством галичан з поля бою, наслідком чого стало рішення австрійського командування використовувати їх лише проти французів. Після поразки Наполеона, коли Відень схилився до ідеї привертати поляків на свій бік, у Галичині з великим розмахом і пропагандистським супроводом розпочали кампанію зі створення 4-го уланського полку, жертводавцями для якого виступили знані аристократичні родини, римо- та греко-католицькі священники. Утім, невдовзі хвиля повоєнного піднесення пішла на спад, і протягом наступних десятиріч армія Австрійської монархії переживала період застою. Фактично всі штатні посади надовго обійняли ветерани наполеонівських війн, що закривало перед новим поповненням можливості швидкої військової кар'єри, а водночас — і бажання здійснювати будь-яку модернізацію. Після встановлення миру видатки на армію було суттєво скорочено. Діючі уланські полки, уніформа й елементи бойової тактики яких асоціювалися з Річчю Посполитою, за етнічним складом втрачали місцевий характер та й дислокувалися здебільшого поза межами краю²⁴.

Окрім регулярних військових частин створювалися й додаткові формування. Так, 1808 р. було видано патент про «крайову міліцію» (від німецького *Landwehr* її популярно називали ландвером). У Галичині її було організовано 1819 р. До ландверу зараховували всіх, хто повертався додому після військового навчання. Вони були зобов'язані з'являтися на виклик до досягнення 38-річного віку. Існувала й категорія військових резервістів, яких періодично збирали на навчання. Як і в інших австрійських провінціях, у Галичині діяло Головне військове командування, яке очолював генерал, завжди австрієць за походженням²⁵.

В усіх військових формуваннях мовою командування була німецька. Це спричиняло доволі дошкульні труднощі для вихідців з Галичини й Буковини, особливо в перші десятиліття австрійського правління. Не розуміючи наказів, вони не лише почувалися дискомфортно, а й ставали першими жертвами покарань, у тому числі й фізичних. У підсумку випадки ухиляння від військової служби

²³ Chotkowski W. *Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy*. Kraków, 1909. Т. 1. S. 316.

²⁴ Baczkowski M. *Szarży podobnej dawno nie widziały dzieje! Ułani galicyjscy 1778—1918...* S. 47—57.

²⁵ Grodziski S. *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772—1848...* S. 251—252.

(уникнення запису до конскрипційних списків, зникнення перед рекрутським набором) та дезертирства вже з місця служби набували масового характеру. Ще одним способом уникнення призову ставали симуляції хвороб або й умисне завдання собі каліцтва. Дезертирам загрожували суворі покарання (для рядового складу — ув'язнення й штрафи), однак принципово ситуації вони не покращували²⁶. Цей жах перед військовою службою, як свідчать мемуаристи, був повністю характерним і для західноукраїнського суспільства й утримувався протягом усього XIX ст.

Степан Шухевич згадував, що збірним образом військовослужбовця в українських громадах був «знімчений Юрко», який змарнував у війську свої молоді роки та здоров'я: «Все те витворило в громадянстві панічний страх перед військовою службою. Коли прийшов асентерунок (набір новобранців до війська. — *Авт.*), нерідко лучалося що хлопчина, наслухавшись різних страхіть, як то колись було при війську бито, заковувано до заліза тощо, утікав і не ставав до бранки. Коли хлопці їхали до бранки, мами випроваджували їх за село з плачем, ламентами, ломанням рук та чіпанням до колін. Батьки старалися синів “рекламувати” з війська, бо самі вже “негодні провадити господарки” по причині хвороби. За-далегідь бідні батьки постили, аби змарніти, не голилися доброго півроку, аби старо виглядати [...]. Хлопці, які їхали до бранки, непевні про свою судьбу, з розпуки запивалися і стало приїздили перед поборову комісію в нетверезому стані, а часто лучалися і такі випадки, що поборовий був так п'яний, що опісля навіть не знав, чи його взято до війська, чи ні»²⁷. Така ситуація не була унікальною на широких просторах Габсбурзької монархії. Підтвердженням може бути змальований Я. Гашеком образ військового лікаря Бауце, який постійно повторював «Увесь чеський народ — це банда симулянтів»²⁸.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. Участь запорозької кінноти і флотилії в локальних битвах. Готуючись до першої за Катерини II війни з Османською імперією, Росія прагнула закріпитися в південному регіоні, здобути право вільного проходження своїх суден у Чорному морі та мати надійні кордони з Річчю Посполитою. Для цього вона почала створювати Чорноморський флот, кількість якого за роки війни зросла до 11 великих кораблів та 99 невеликих суден (галер, фрегатів, галітів), які незабаром почали базуватися в Севастополі, Херсоні і Миколаєві²⁹. Вирішено було залучити українське козацтво та скористатися його форпостами, які становили передову оборонну лінію на кордоні з Кримським ханством і ставали надійним плацдармом для наступу на Туреччину. У 1771 р., через близьке розташування до театру воєнних дій, увагу держави було

²⁶ Там само. С. 252—255.

²⁷ Шухевич С. *Моє життя. Спогади*. Лондон: Видання Української видавничої спілки, 1991. С. 179.

²⁸ Гашек Я. *Пригоди бравого вояка Швейка* / Пер. з чеської С. Масляка; за ред. І. Лучука. Львів: Кальварія, 2009. С. 67.

²⁹ Бескровный Л.Г. *Русская армия и флот в XVIII веке*. Москва: Воениздат, 1958. С. 335.

привернуто й на Шосткинський пороховий завод, який відновив діяльність на потреби цієї війни і почав активно розбудовуватися³⁰.

Війська, що готувалися до війни, було поділено на дві армії, кожна з яких дислокувалася на українських землях. Перша (80 тис.) стояла під Києвом і після наказу виступила на Поділля, щоб захопити турецьку фортецю Хотин. Інша (40 тис.) перебувала на Українській лінії (Катеринослав — Бахмут) і готова була наступати проти Кримського ханства, щоб насамперед зайняти Азов. На службі в ній перебувало 6 тис. козаків. На зимових квартирах вона стояла на значно більшій території від Торговиці до Харкова, включно з Полтавою. Третя армія (близько 15 тис.) розмістилася біля Луцька для захоплення Бара й Полонного³¹. Напередодні наступу першу армію було додатково укомплектовано новими силами, зокрема, до кавалерії влило 3 тис. козаків. Здійснено кілька додаткових рекрутських наборів: спершу по одній особі від 300, згодом по дві від 150 і останній, найбільший, 1771 р., за якого було призвано одну людину зі 100³². П'ять тисяч погоничів для перевезення армійського спорядження та харчів було набрано з місцевого населення³³. Для відсічі татарських військ було сформовано кінні загони з козаків річпосполитської України.

Розроблена військовою радою при Дворі стратегія цієї війни виявилася успішною. П.О. Румянцев отримав доручення організувати бази для постачання військ, які було розгорнуто в Києві, Бердичеві, Полонному та інших містах. Під час війни було взято Хотин, щоправда, за другим разом, Бендери, Ясси — столицю Молдавії, Ізмаїл, Кілію, Аккерман, Браїлів, Бухарест — столицю Валахії. Події відбувалися на українських територіях, оскільки тут перебували російські війська, а тому війська кримського хана не раз вдиралися в Єлисаветград і Бахмут. Запорозьке військо після оголошення війни 14 жовтня 1768 р. було приведене в бойову готовність і увійшло до складу 2-ї російської армії під командуванням П.О. Румянцева з тим, аби відбивати напади татар на Єлисаветградську округу. З її наближенням низове запорозьке військо кошового отамана Петра Калнишевського відразу активізувалося й вирушило для захисту фортеці св. Єлисавети, а дещо пізніше загін у 2 тис. козаків влився до корпусу Семена Зорича для охорони очаківського напрямку. Там їм довелося вступити у відкритий бій, перемогти і надалі прикривати Очаків.

Інший загін під командуванням старшини Андрія Носача виконував розвідки в районі Бендер і Хаджибея, час від часу вступаючи в локальні зіткнення. Несподівані наскоки козаків на татарські території зі звільненням полонених були відчутними для послаблення сил союзника султана. Приймавши командування,

³⁰ *Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. — 1861 р.*: 36. документів і матеріалів / Упоряд. В.П. Баран, М.І. Бутич, І.І. Глизь та ін. Київ: Наук. думка, 1982. С. 174.

³¹ Петров А. *Война России с Турцией и польскими конфедератами*. Санкт-Петербург, 1866. Т. 1: Год 1769. С. 114, 299.

³² Мадариага И. де. *Россия в эпоху Екатерины Великой...* С. 342—343.

³³ Петров А. *Война России с Турцией и польскими конфедератами...* Т. 1. С. 119, 120.

Румянцев високо оцінив такі дії козаків, бо наказав залишити на Січі піхоту, а основній козацькій масі приєднатися до армії, яка прямувала до Бугу. Там козаки стали авангардом 2-ї армії, виїздили наперед до самих Бендер і розбивали окремі загони ворога³⁴. Як здібний військовий, Румянцев побачив, що регулярна кіннота російської армії через низьку маневреність поступається татарській і турецькій і може вести бій лише під прикриттям артилерії та піхоти, оскільки її військова тактика орієнтувалася на західноєвропейські нововведення. Натомість козацька кіннота була куди мобільнішою і успішно відбувала аванпостну службу, вела розвідку і здійснювала глибокі рейди по тилах кримських татар, добувала цінні розвідувальні дані. Врешті російська кіннота була змушена відмовитися від попередньої практики і перейняла козацьку, відпрацьовану в попередні століття у боях з татарами³⁵.

У кампанії 1770 р. запорозька кіннота продовжувала очаківську охорону, інші — увійшли до корпусу фон Берга, де вже служило 2 тис. козаків, які блокували Крим³⁶. Загін кінноти Петра Калнишевського в деташаменті О.О. Прозоровського оточив Очаків (Ачі-Кале) і Хаджибей. Під Очаковом, що був головною базою турецького флоту, козаки провели кілька вдалих військових операцій, як і під Хаджибеем, до штурму якого вдалася запорозька артилерія. Об'єднаними зусиллями запорожці і корпус Прозоровського штурмували Очаків і завдали відчутних ударів по фортеці. З настанням холодів прийшло розпорядження повернутися на Січ, а з початком 1772 р. Калнишевський з 5,6 тис. війська долучився до очаківської кампанії, під час якої відбувалися сутички з татарами.

З відновленням військових дій 1771 р. запорозька кіннота в 6 тис. вершників знову дістала наказ про прикриття, цього разу правого флангу корпусу В.М. Долгорукого, під час якого мала кілька сутичок з татарськими загонами. Коли розпочався наступ, козаки активно штурмували Перекопську лінію, а потім перейшли Сиваш і влаштували демонстрації в тилу. Не обійшлося й без відкритого бою, коли команда Опанаса Колпака знищила до тисячі війська, що відступало. Розвідувальні бої було проведено і на підступах до Кафи, і під час штурму самої фортеці. З-під Кафи запорожців було відправлено під Кінбурнську фортецю, яка мала кілька бастионів з далекобійною артилерією. Крім цих фортець 3 тис. запорожців брали участь у штурмі Бендер, облога яких тривала з вересня 1770 р. понад два місяці. Тож у Російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. активну участь брала запорозька кіннота, яку російське командування охоче використовувало, адже вона знала місцеві шляхи, була мобільною, вела розвідку, здійснювала раптові наскоки та залучалась до штурму турецьких фортець.

³⁴ Там само. С. 303.

³⁵ Шпитальов Г. Питання військової організації і тактики запорозького козацтва періоду Нової Січі у контексті російсько-турецьких війн XVIII ст. *Чорноморська минувщина*. Одеса, 2007. Вип. 2. С. 49.

³⁶ Шпитальов Г. Запорозька кіннота в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр. *Південна Україна XVIII—XIX століття*. Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя, 1999. Т. 5. С. 75.

Запорозька флотилія також відіграла помітну роль у цій війні. Як з'ясував Г. Шпитальов, запорожці мали власну тактику човнових команд, коли могли збільшувати швидкість за рахунок числа гребців, уміли безперервно стріляти з носової частини човна, застосовувати гармати при зближенні. Водночас для них була характерною така військова риса, як потайність пересування, раптовість атаки і довготривалі засідки³⁷. Ці якості відповідали бойовій практиці тогочасної тактики морської піхоти інших регулярних армій. На початок війни флотилія Січі нараховувала 38 байдаків місткістю по 50 осіб кожен. Вона під керівництвом Пилипа Стягайла здійснювала нагляд у гирлі Дніпра та на Очаківському лимані. 1769 р. після переможного бою з турками флотилія стежила і за Чорним морем, де знову вступила у бій і пошкодила три кораблі з очаківської ескадри. А вже 1771 р. було відряджено на Дунай 19 її човнів.

Козакам невдовзі вдалося захопити на Чорному морі великий корабель, який вийшов з Очакова і прямував до Константинополя, потім відбити кілька галер, знищити два ворожих судна і активно проводити місцеву розвідку. Очаківську флотилію з 20 морських кораблів під керівництвом Асан-Кизил-Ісарли, що прямувала Дніпром, було розбито в Костирських плавнях 1769 р. Дунайська команда брала участь у допомозі військам О. Суворова, забезпечувала переправу російських військ через Дунай. Мобільність запорозької флотилії, незважаючи на її обмеженість, уміння витримувати довготривалі бої, використовувати локальні природні фактори, сміливість та винахідливість зробили свій внесок у перемогу Російської імперії над Туреччиною.

Наслідком цієї війни було укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р., за яким кордони імперії розширилися до Чорного моря. Росія взяла під протекторат усю територію Кримського ханства, і її торгові судна набули право безперешкодно ходити по всьому Чорному морю. Місцеві поміщики, особливо правобережні, відразу оцінили економічну значущість чорноморських проток, через які вони отримали вихід на зовнішні ринки. Почав змінюватися торговельний шлях з північного на південний, Одеса відсувала на задній план Гданськ.

Утвердження на завойованих південних землях Росія розпочала з упорядкування козацького устрою, а якщо точніше, то з ліквідації Запорізької Січі, ще вчорашньої її союзниці у боях з непоступливою Туреччиною. Війська генерала Петра Текелії зайшли на Січ і зруйнували її. Перелічуючи в указі від 3 серпня 1775 р. «вади» козаків — грабунки, нахабство, насильство тощо, Катерина все ж виділила найголовніше — відвойовані в останню війну в Оттоманської Порту землі вони почали присвоювати собі як такі, які їм віддавна належали³⁸. Наступним стало знищення правосуб'єктної державності Кримського ханства.

³⁷ Шпитальов Г.Г. *Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735—1739 та 1768—1774 років*. Запоріжжя, 2004. С. 87.

³⁸ 1775 р., серпня 3. Указ Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі. *Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.*: 36. документів / За ред. І.А. Бутича та Ф.П. Шевченко; упоряд. І.А. Бутич, М.І. Бутич, О.А. Купчинський та ін. Київ: Наук. думка, 1970. С. 560.

Однак Кючук-Кайнарджійським договором відносини між Росією і Туреччиною не було остаточно врегульовано. Османська імперія бажала реваншу, а тому розпочалася нова Російсько-турецька війна 1787—1792 рр. Було знову сформовано дві армії. Катеринославська (75—80 тис. осіб з 308 гарматами) призначалася для військового наступу на Балканах. Українська армія (35—40 тис. осіб з 96 гарматами), що квартирувалася в Київському і Чернігівському намісництвах, мала охороняти українські землі. Прикриття Криму й Кубані мав забезпечити особливий Кримський і Кубанський корпус (25—30 тис. осіб)³⁹. Південний напрям охороняла Українська лінія, доповнена 130-кілометровою Дніпровською з сімома редутами. У містах тилу — Чернігів, Київ, Переяслав і Катеринослав — було організовано військові склади.

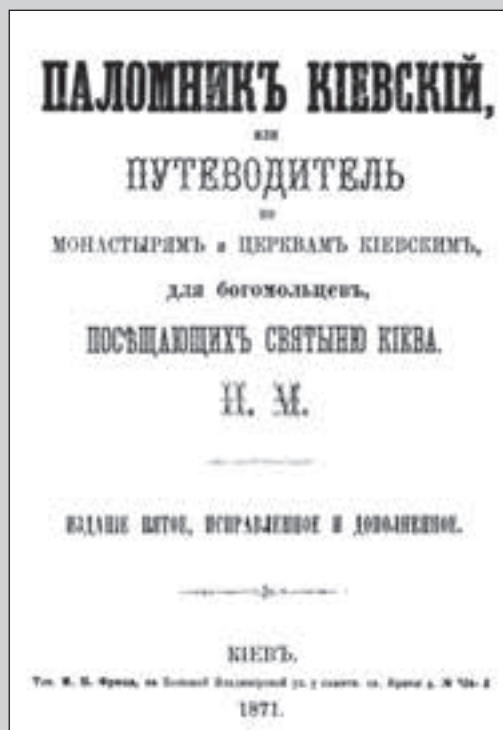
Основною подією війни стала битва за Очаківську фортецю, яка продовжувала зберігати стратегічне значення для Османської імперії. Там 17 червня 1788 р. козацька флотилія під командуванням Сидора Білого та російська парусна ескадра Джона Джонса розгромили турецьку флотилію. Військові здібності Білого зауважив Г. Потьомкін, який і доручив йому зібрати козаків-добровольців і сформувати тисячний полк. У бою під Очаковом кошового отамана було смертельно поранено.

У війні брали участь полки всіх козацьких формувань, становлячи авангард російської армії під час штурмів не лише Очакова, а й Хаджибея, Ізмаїла, Кінбурга, Аккермана, Кілії, Бендер. Після війни Катерина II розпорядилася про переселення чорноморських козаків на Кубань з тим, щоб вони охороняли російський кордон від черкеських племен. Натомість Катеринославське козацьке військо, як і Бузьке, було розпущено. Наслідком цієї війни стало укладення Ясського мирного договору, згідно з яким Туреччина визнавала приєднання земель Кримського ханства до Російської імперії. Російський флот здобув право вільного проходу з Чорного моря через протоки Босфор і Дарданелли, що сприяло розгортанню експансіоністської політики Російської імперії, яка значно розширила свої кордони, а отже, і політичний вплив на балканські народи.

Після цієї війни Російська імперія почала активно зміцнювати свою присутність у південному регіоні, закладаючи там міста-порти. З 1794 р. в Херсоні розпочало діяльність Чорноморське адміралтейство, яке наділялося самостійністю у ухваленні рішень незалежно від Петербурзької адміралтейств-колегії і якому підпорядковувалися чорноморський флот, Донська і Дніпровська флотилії, Лазаревське адміралтейство в Севастополі і Миколаєві. Потреба в металі для розбудови чорноморського флоту спричинила закладення 1794 р. Луганського чавуноливарного заводу, який працював на місцевому вугіллі і залізній руді⁴⁰. Це на його базі 1891 р. у зв'язку із запровадженням в армії нової трьохлінійної гвинтівки було побудовано завод для виготовлення куль з проектною потужністю 130 млн шт. на рік.

³⁹ Бескровний А.Г. *Русская армия и флот в XVIII веке...* С. 522.

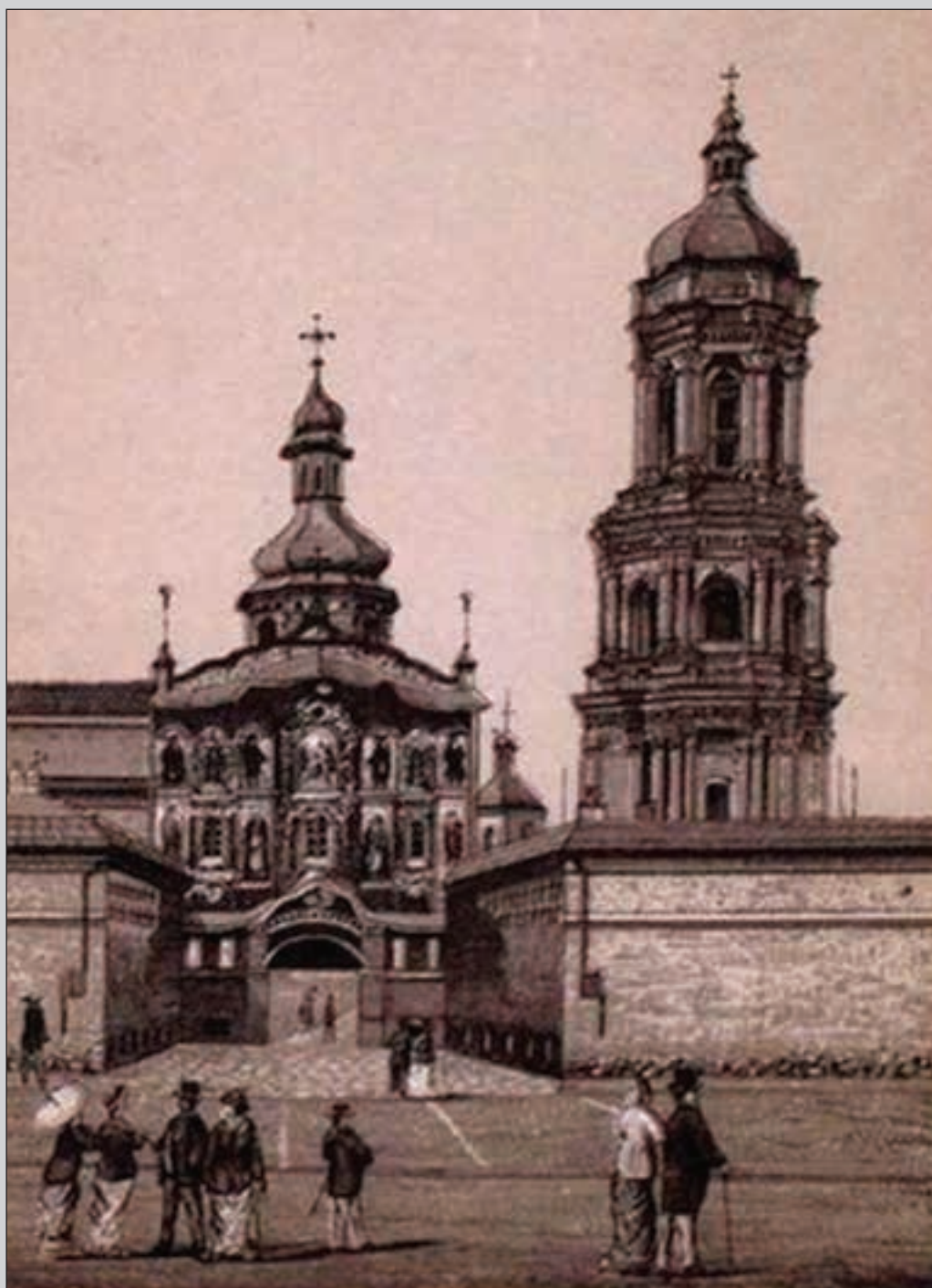
⁴⁰ Там само. С. 339, 354.

Титульна сторінка «Паломника Київського» 1871 р., який слугував путівником для прочан

Вид на Києво-Печерську Лавру. 1890

Вид на Києво-Печерську Лавру. 1890

Велика церква Києво-Печерської Лаври. Худож. В.П. Верещагін. 1905. Володимиро-Суздальський музей-заповідник

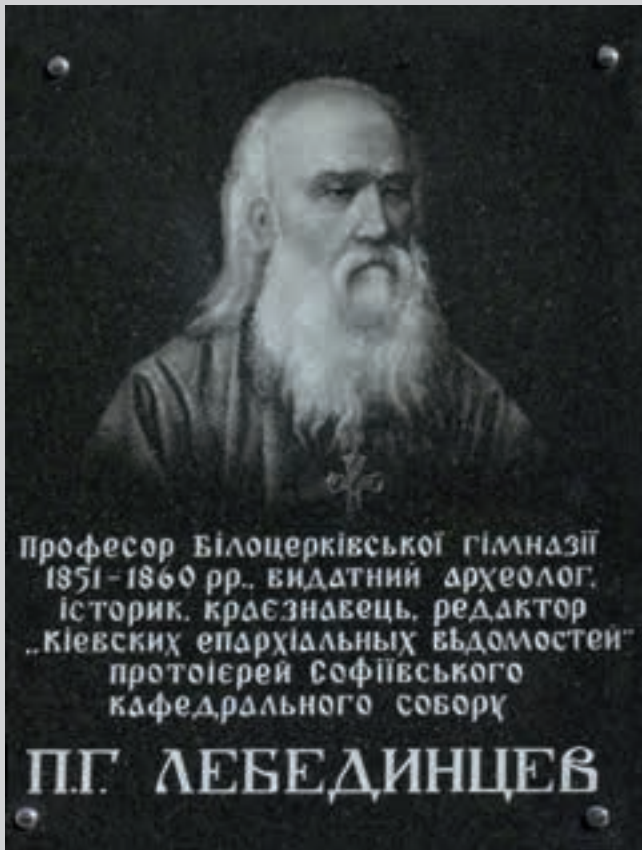
Почаївська Лавра з півдня. Худож. Тарас Шевченко. 1846. Київський національний музей Тараса Шевченка

Костел у Києві. Акварель. Худож. Тарас Шевченко. 1846. Арх. Л. Піллер. Споруджено в 1817—1842 на кошти дворянства Київської губернії. Київський національний музей Тараса Шевченка

Інтер'єр Софійського собору в Києві. Худож. Михайло Сажин (?). 1854 (?). Зберігається в Національному музеї Варшави

Пам'ятна дошка Петру Лебединцеву у Білій Церкві

Будівля лаврської друкарні в Києві. Арх. Степан Ковнір. Збудовано у 1757—1770 рр.

Василівський жіночий монастир у Овручі. Збудований близько 1190 р., відбудований 1907—1912 рр. Арх. Олексій Щусєв. Сучасний вигляд. URL: <https://monasteries.org.ua/objects/monasteries/65/?gallery=Y>

Почаївська лавра. Сучасний вигляд

Портрет литовського православного митрополита Йосифа (Семашка). Копія початку XX ст. Фонди Національного музею Литви

Ворожіння дівчат на вінках про заміжжя. Худож. Іван Соколов. 1864

Портрет Дмитра Бортнянського.
Худож. Михайло Бельський. 1788

Василіанський монастир в Умані. Збудований коштом графа Францишека Потоцького 1765 р. Сучасний вигляд

Василіанська школа в Барі. Споруджена 1787 р. Сучасний вигляд

Портрет Адама Чарторийського. Невідомий автор. 1808

Синагога в Києві. Арх. Георгій Шлейфер. Збудована 1897—1898 рр. Сучасний вигляд

Синагога в Одесі. Арх. Франц Моранді. Збудована 1906 р. Фото 1906 р.

У равина. Худож. Карл Шляйхер. 1860-ті рр.

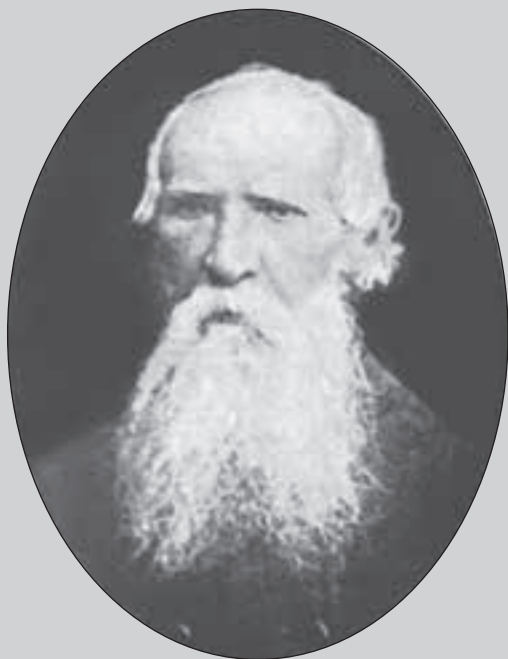
Ісмаїл Гаспринський. Фото кінця XIX ст.

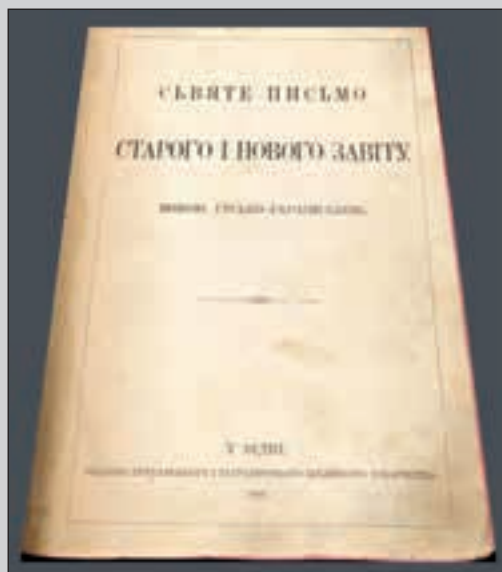
Мечеть Тахтами Джамі в Бахчисараї. Споруджена у XVIII ст.

Помешкання менонітів. Кінець XIX ст.

Пилип Морачевський. Фото 1870-х рр.

Обкладинка Біблії, виданої 1903 р. у Відні. Переклад Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя, Івана Нечуя-Левицького. URL: <https://slovo-roslovo.info/chy-znaiete-vy-shcho-pershu-bibliu-sviate-pismo-ukrainskoiu-movoiu-vydaly-u-vidni/>

Київська духовна семінарія. 1881—1901 рр.

Привітання цісаря перед Катедрою св. Юра у Львові (із циклу Інспекційна подорож цісаря Франца Йосифа I по Галичині у вересні 1880 р.). Худож. Антоній Козакевич. 1881. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Краків, Польща. Nr MNK III-г.а-12786

Богородиця «Золотий колос». Ікона.
Худож. Олена Кульчицька. Початок
1910-х років. Художньо-меморіальний
музей Олени Кульчицької, м. Львів

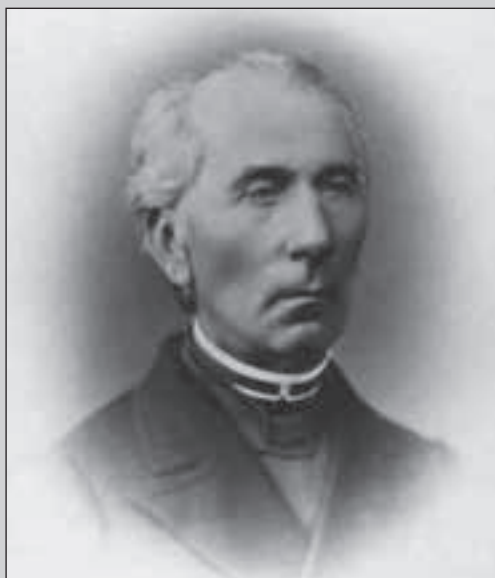

Обкладинка Шематизму греко-католицького
кліру Перемишльської єпархії

Портрет Митрополита Галицького, архієпископа Львівського Греко-католицької церкви кардинала Сильвестра (Сембратовича). Худож. Іван Труш. 1899. Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького

Перша шпальта часопису «Руслан» (Львів) напередодні Великодня. 1908

Отець Григорій Барвінський, греко-католицький парох у с. Шляхтинці на Тернопільщині. 1872. ЛННБ України ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22896 / ф.

Домініка (Доміцеля) Барвінська, дружина о. Григорія Барвінського, донька о. Дмитра Білинського. 1872. ЛННБ України ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 22897 / І ф.

Отець Йосиф Студинський, греко-католицький парох у с. Кип'ячі на Тернопільщині. Кінець XIX ст. ЛННБ України ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 24824 / І ф.

Вікторія Студинська, донька о. Степана Качали, дружина о. Йосифа Студинського. Кінець XIX ст. ЛННБ України ім. В. Стефаника, Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів. Од. зб. 24826 / ф.

Митрополит Галицький, архієпископ Львівський Греко-католицької церкви Андрей (Шептицький). 1901. З фондів ЛННБ України ім. В. Стефаника; опубліковано в: Матлашенко Н. Левинський і Шептицький. Листування. Нові знахідки. *Я галерея. Арт-центр Павла Гудімова*. 2019. 19 квіт.

Родина Шептицьких. Зліва направо: Леон, Софія з Фредрів (мати), Станіслав, Роман (майбутній митрополит Андрей), Іван (Ян) Канти (батько), Казимир, Александр. Фотографія 1880-х років. Родинний архів Шептицьких. Оpubліковано в: Опока Ю., Куберт Н. Шептицькі. *The Ukrainians*. 2016. 15 лют.

Юзеф Більчевський, архієпископ-митрополит Львівський римо-католицького обряду, ректор Львівського університету, святий Католицької церкви. Фотопортрет. Початок XX ст. *Narodowe Archiwum Cyfrowe*. Sygn. 3/1/0/15/29

Римо-католицький катедральний костел у Львові. Худож. Владислав Сковчиас. 1910—1916. Поштівка. Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. Sygn. Poczt. 508

Свято Йордану (Свячення води). Худож. Теодор Аксентович. 1893. Національний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Познань, Польща

Синагога в Тернополі. Бл. 1910 р. Національна бібліотека / *Biblioteka Narodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn. F. 7586 / II*

Повний комітет будови великої синагоги в Перемишлі з місцевим рабином на урочистості закладення наріжного каменя. 29 травня 1906 р. Фотографія Міхала Тодта. *Nowości ilustrowane*. 1906. Nr 23. 9 czerwca

Теодор Цеклер, німецький євангельський священник у Станіславі, доброчинець, з дружиною Лілі. Початок XX ст. Опубліковано в: Романюк В. Німецькі поселення на Прикарпатті. *Галицький кореспондент*. 2020. 11 трав.

Вірмени в Кутах. Оpubліковано в:
Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien, 1898.
Band 19: Galizien. S. 453

Портрет Євгенія Гакмана, православного митрополита Буковини і Далмації. Худож. Йозеф Крихубер. Літографія. 1849

Святвечір у гуцульській хаті. Худож. Осип Курилас. Поштівка 1920-х років

Обливаний понеділок. Худож. Ярослав Пстрак. Початок ХХ ст. Поштівка. Оpubліковано в: Гуменний В. Ярослав Пстрак, або львівський художник і ілюстратор, який відкрив світові Гуцульщину (і не лише її). *Фотографії старого Львова*. 2017. 6 квіт.

Запорожці. Худож. Юзеф Брандт. 1880-ті роки

Проводи парубків у рекрути. Худож. Іван Соколов. 1860-ті роки

Кантоніст. Худож. Яків Башилов. 1892. Харківський художній музей

Циган. Худож. Тарас Шевченко. 1851. Київський національний музей Тараса Шевченка

Київська фортеця. Споруджена у XVIII—XIX ст. Сучасний вигляд

Штурм Очакова 6 грудня 1788 р. Худож. Януарій Суходольський. 1853. Військово-історичний музей артилерії, інженерів і військ у Петербурзі

В штики! Ура! Ура! («Атака»). Худож. Василь Верещагін. 1887—1895. Державний історичний музей у Москві

Зарахування в козаки полонених поляків армії Наполеона в 1813 р.
Худож. Микола Каразін. 1881

Панорама «Оборона Севастополя в 1854—1855 рр.» Худож. Франц Рубо. 1904

Огляд Чорноморського флоту 1849 року. Худож. Іван Айвазовський.
1886. Центральний військово-морський музей у Петербурзі

Взяття Севастополя. Худож. Іван Айвазовський. 1855. Державний музей
мистецтв Грузії у Тбілісі

Портрет Михайла Івановича Драгомирова. Худож. Петро Борель. 1912

Вісті з війни. Читання газети. Худож. Микола Богданов-Бельський. 1905

На снізі після штурму. Худож. Микола Самокиш. 1908

Отруєні іпритом. Худож. Джон Сінгер Сарджент. 1919. Імперський військовий музей у Лондоні

Великий час. Худож. Людвиг Кох. 1915. Оpubліковано з позначеннями героїв картини — монарших осіб і полководців австро-німецького блоку в: *Österreichische Illustrierte Zeitung*. 1915. Heft. 1.3 October

Кінна австрійська артилерія. Худож.
Тадеуш Айдукевич. 1885. Національ-
ний музей / *Muzeum Narodowe*, м. Люб-
лін, Польща

Австрійське військо залишає Вавель.
Художники Войцех Коссак і Станіс-
лав Тондос. Поштівка початку XX ст.
Національна бібліотека / *Biblioteka Na-
rodowa*, м. Варшава, Польща. *Sygn.*
DŹS XII 8b/p 40/39

По знесенню кордону. Європа у вогні. *Nowości illustrowane*. 1914. Nr 32. 8 sierpnia

Біженці з Галичини на площі Св. Стефана у Відні. Худож. Моріц Леделі. 1914—1915. Поштівка. Віденський музей. Онлайн колекція / *Wien Museum. Online Sammlung*. № 40418

Ярослав Окуневський, військовий лікар, контрадмірал і керівник санітарної служби ц. к. австро-угорського флоту та ЗУНР, з дружиною Отілією, доньками Ольгою і Дорою. 1906. Оpubліковано в: Танасійчук М. «Не кріпості й не мури бережуть народ від упадку, а серце і хоробрість». *Gazeta.ua*. 2020. 3 берез.

Бій між австро-угорськими і російськими військовими частинами під Самбором. Листопад 1914 р. Худож. А. Гануш. Оpubліковано у: *Österreichische Illustrierte Zeitung*. 1915. Heft. 11. 12 Dezember

Як російські офіцери жили в замку графів П. у Галичині. Грудень 1914 р. Худож. Рудольф Альфред Гюгер. Опубліковано у: *Österreichische Illustrierte Zeitung*. 1915. Heft. 14.2 Jänner

Санітарний поїзд на вокзалі в Стрию. 1915. *Österreichische Nationalbibliothek. Bildarchiv. WK1/ALB020/05139*

Кухня на вокзалі в Стрию. 1915. *Österreichische Nationalbibliothek. Bildarchiv. WK1/ALB020/ 05141*

Український легіон у Карпатах. Наступ на гору Маківку. Худож. Юліан Буманюк. 1916 (?). Поштівка. Опубліковано у: Яців Р. Юліан Буцманюк — художник, січовий стрілець, учень Модеста Сосенка. *Фотографії старого Львова*. 2019. 25 черв.

Прапор Українських січових стрільців, виконаний за проєктом худож. Івана Іванця. 1916.
Опубліковано у: Іванець І. (1893—1946). Стрілецькі мемуари, творча спадщина / авт.-упоряд.
Р. та А. Яціви. Львів, 2019. С. 24

Повернення Австро-Угорської армії до Львова 22 червня 1915 р. Худож. Рудольф Альфред Гюгер. 1915. Оpubліковано в: *Österreichische Illustrierte Zeitung*. 1915. Heft. 46. 15 August

Старшина коша Українських січових стрільців. Пісочна, 1917 р. З колекції Юрія Завербного

Портрет дівчини, евакуйованої з с. Гнильча [Підгаєцького повіту]. Худож. Осип Курилас. 1917. Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького

Портрет хорунжої УСС Олени Степанівни. Худож. Осип Курилас. 1917. Фотокопія (портрет знищено 1952 р.)

Мирон Тарнавський, командант Легіону УСС, головнокомандувач Української галицької армії. Поштівка. Опубліковано в: Іванишин М. Життя і смерть українського полководця генерала Мирона Тарнавського. *Фотографії старого Львова*. 2019. 29 серп.

Австрійський корпус у с. Лавочне (Стрийського повіту). 1915. *Österreichische Nationalbibliothek. Bildarchiv. WK1/ALB047/12816*

Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург).
1918 (?). З колекції Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

Осип Курилас і Олена Степанів під час написання портрету хорунжої УСС. 1917. Фото зі сторінки у фейсбук *Українські січові стрільці — УСС*

По війні. Життя перемагає. Офорт. Худож. Олена Кульчицька. 1915. Художньо-меморіальний музей Олени Кульчицької, м. Львів

«Бо війна війною...». Худож. Осип Курилас, автор пісні Лев Лепкий. 1917. Поштівка. Оpubліковано в: Іанишин М. Осип Курилас, або ювілей художника-патріота зі Щирця. Фотографії старого Львова. 2020. 7 серп.

Посвідчення Ігоря Сікорського про присвоєння звання пілота. 1911

Наполеонівські війни і Україна. З кінця XVIII ст. воєнно-політичну обстановку в Європі диктувала наполеонівська Франція. Французька армія здійснювала успішні походи, розширюючи зону свого впливу, порядок у якій мав бути істотно змінений. У жовтні 1805 р. під час війни з третьою антинаполеонівською коаліцією французька армія поблизу німецького міста Ульм оточила і після кровопролитних боїв змусила здатися австрійське військо. Через місяць французи увійшли в беззахисний Відень. Австрійські й російські війська було відтиснено в Моравію, де 2 грудня 1805 р. відбулася «битва трьох імператорів під Аустерліцом, у якій французи перемогли. За умовами Пресбурзького миру, Австрія втрачала частину німецьких та італійських територій. Священна римська імперія германської нації припинила існування.

Хоча побічним позитивним наслідком французької експансії в Європі для Габсбургів став підриз можливості Пруссії і загальна дестабілізація в німецьких землях, подальші воєнно-політичні плани Наполеона дуже непокоїли Відень. Значних клопотів, зокрема, завдавало створення 1807 р. на польських землях, що входили до Пруссії за умовами Тільзитського договору, Варшавського герцогства (франц. *Duché de Varsovie*), якому передувало повстання у Великопольщі. Зберігаючи формальний нейтралітет і накопичуючи сили, ослаблена Австрія пильно спостерігала за цими подіями. Австрійському уряду були відомі намагання впливових польських емігрантів переконати Наполеона в потребі відновити Річ Посполиту до «природних кордонів», якими на сході мала стати лінія Дніпра, як і наміри самого французького імператора обміняти Галичину на прусську Силезію, щоб позбавити Австрію права голосу в польському питанні ⁴¹.

Звісно ж, такі події впливали на ситуацію в самій Галичині. Хоча ще деякий час після початку повстання австрійська влада всіляко переконувала себе, що на підвладних їй теренах колишньої Речі Посполитої зберігається «галицька іділія, яка покриває собою всіх ц. к. підданих», провінція стрімко виходила зі стану пасивного споглядання, живлячи надії на повернення до річпосполитського простору ⁴². Ці настрої підтримували французькі емісари. Посол Австрії у Франції Клеменс Венцель Меттерніх повідомляв свій уряд про підготовку французами польського повстання в Галичині. Центрами змови він вважав салони польських аристократів у Львові та маєток Чарторийських у Пулавах ⁴³. Занепокоєння Австрії спричиняли й заклики командувачів створених на території Пруссії

⁴¹ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Вид-во Українського католического університету, 2007. С. 90—93; Його ж. Французько-австрійські взаємини кінця 1806 року в світлі листування командуючого «нейтральним кордоном в Польщі» полковника Адама Альберта Найпперга. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1998. Вип. 33. С. 242—252.

⁴² Jarosiewiczówna M. Galicya a sprawa polska. *Biblioteka Warszawska*. Warszawa, 1912. Т. 286. С. 246.

⁴³ Ададуров В. Львів у наполеонівську епоху. *Львів: місто — суспільство — культура*. Львів, 1999. Т. 3. С. 220.

польських легіонів «повстати проти гнобителів» без жодного уточнення, кого вони цим гнобителем вважають. Утім, сам Наполеон не поспішав приймати за пропонувану йому польську корону, вичікуючи вдалого часу для конфлікту з Габсбургами. До того ж він вважав недостатнім рівень підтримки й забезпечення французької армії на польських теренах і помічав те, що в середовищі польської аристократії не було однастайності стосовно Франції.

Користуючись цими ваганнями, Австрія намагалася зміцнити так званий нейтральний кордон між галицькими й пруськими, тобто на той час уже французькими, землями. Створення тут бар'єрів, зокрема торговельних, непокоїло Наполеона і ставило його в певну залежність від настрою Відня у питаннях забезпечення армії продовольством⁴⁴. У відповідь Наполеон чітко давав зрозуміти, що цілісність володінь Габсбургів може бути забезпечена тільки ціною австрійського нейтралітету щодо будь-яких дій Франції. З кінця 1806 р. французькі дипломати почали порушувати перед австрійцями питання про можливість обміну Галичини або її частини. Своєю чергою, російська і прусська дипломатії, домагаючись відновлення участі Австрії в антинаполеонівській коаліції, залякували Відень саме ймовірністю втратити Галичину⁴⁵. Все це робило провінцію предметом тривог Відня та прискіпливої уваги з багатьох сторін, за влучним порівнянням польської дослідниці, «Галичина далі була тією маленькою крамничкою, в якій нібито ніколи нічого немає, все з труднощами доводиться з неї діставати, нарікаючи на брак, нестачу й убогість, а однак — скільки б разів не виникала в цьому потреба — вона завжди порятує»⁴⁶.

Дискутуючи на дипломатичній арені, обидві сторони насправді лише вичікували слушного моменту, щоб завдати удару. На початку 1809 р. оголосити війну Франції зважилася Габсбурзька монархія, оскільки значні сили французької армії загрузли в конфлікті в Іспанії. Через загострення ситуації Наполеон повернувся до Парижа. Він розраховував на союз із Росією, яка у разі австрійського наступу на Варшавське герцогство, за попередніми домовленостями, мала б відразу окупувати Галичину. Олександр I чітко давав зрозуміти французам, що не дозволить розширити територію Варшавського герцогства за рахунок Галичини, яка перебуває у сфері інтересів Росії і має бути до неї приєднана. Наполеон запевняв російського імператора, що не заперечуватиме проти цього або ж проти поділу Галичини. Проте французький правитель, як відомо, не був надійним союзником і одночасно завжди розглядав кілька планів. Альтернативу він вбачав у тому, щоб підштовхнути Росію до війни з Австрією, пообіцявши їй таку бажану Галичину, а згодом усе ж приєднати провінцію до Варшавського герцогства, яке, зміцнившись у такий спосіб, надалі претендувало б на землі у складі Російської імперії.

⁴⁴ Ададуров В. Французько-австрійські взаємини кінця 1806 року...

⁴⁵ Ададуров В. Наполеон і Галичина: французькі плани обміну польських провінцій на Сілезію в 1806—1807 рр. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2000. Вип. 51. С. 69—75.

⁴⁶ Jarosiewiczówna M. *Galicja a sprawa polska...* S. 277.

Що ж до самої Галичини, то її передбачалося підбурити до повстання проти Австрії, однак нічого не говорити про те, що станеться з нею згодом.

8 квітня 1809 р. Австрія оголосила війну Франції і почала наступ у Німеччині та Італії. У відповідь Наполеон наказав військам Варшавського герцогства вступити в Галичину. 27 квітня підрозділи під командуванням князя Юзефа Понятовського (згодом він стане єдиним іноземцем у французькій армії, який отримує звання маршала, однак, не встигнувши прийняти відзнаку, 1813 р. загине в «битві народів» під Лейпцигом) перетнули австрійський кордон. Проте ситуація залишалася непевною, і Понятовський остерігався оголошувати мобілізацію в провінції, адже ерцгерцог Фердинанд д'Есте, який перебував з військами у Варшаві, погрожував негайною стратою кожному цісарсько-королівському підданому, який зважиться підняти проти Австрії зброю. Утім, війська Понятовського успішно розвивали наступ у Галичині, не в останню чергу завдяки тому, що місцеві мешканці в лавах австрійської армії не хотіли чинити опір і масово дезертували, а заможні поляки підтримували війська фінансово. Наприкінці травня польські війська увійшли до Львова. У місті якраз відбувалися щорічні травневі «контракти», на які з'їхалося близько 3 тис. шляхтичів, що потенційно могли підтримати поляків. Австрійські війська відступили на Станіслав, а Галицьке губернаторство евакуювало гроші й цінності в Мукачівський замок⁴⁷.

Після вступу до Львова польських військ настрої у місті залишався стриманим. Основною причиною цього була як загальна непевність ситуації, так і розуміння того, що поки йдеться не так про відновлення Речі Посполитої, як про заміну вже звичної австрійської державності на французький протекторат з невідомими наслідками. Проте польським військам усе ж було влаштовано урочистий прийом, а з міського простору усунуто австрійські герби. У Львові влаштовано святкову ілюмінацію. Особливо відзначилися ченці-домініканці, які прикрасили фронтон костела польським орлом, обрамленим палаючими свічками. Натопт польські війська гаслами «Нехай живе Наполеон!», «Нехай живе польський народ!», однак усі ці заходи не були надто масовими. 2 червня 1809 р. Ю. Понятовський, за погодженням з Наполеоном, створив Центральний тимчасовий уряд для управління Галичиною, а на початку липня проголосив установалення тут французького протекторату. Усі чиновники могли виконувати попередні обов'язки та отримувати заробітні плати за умови відречення від Австрії, але за ними було встановлено нагляд польської суспільної верхівки.

Наполеона відкрито підтримувало чимало польських аристократів. Один із них, Адам Потоцький, екіпірував полк уланів, до якого увійшла головно львівська молодь. Серед його вояків був і 16-річний Олександр Фредро, майбутній дідусь митрополита Андрея Шептицького. Цей полк брав участь у кампанії 1812 р., де в боях зазнав значних втрат. О. Фредро ж урешті щасливо повернувся в родинний

⁴⁷ Ададуров В. Наполеон і Галичина: встановлення французького тимчасового протекторату в 1809 році. *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 449—465; Його ж. Львів у наполеонівську епоху... С. 220—221.

маєток поблизу містечка Рудки, де зайнявся господарюванням та літературною творчістю. Тоді він написав відомі рядки, часто цитовані його біографами: *Wyjechaliśmy razem, z odmiennych pobudek: Napoleon na Elbę, ja zaś do Rudek* (з польськ. «Ми виїхали разом, але з різних причин: Наполеон на Ельбу, а я до Рудок»). Дуже швидко над «французьким» Львовом згустилися хмари. Закріпити свою владу тут прагнули не тільки поляки, а й росіяни та австрійці. Очевидно, саме зайняття Львова стало для Олександра І вирішальним поштовхом для вступу у війну проти Австрії, якого так нетерпляче чекав Наполеон.

3 червня 1809 р. російська армія дістала наказ увійти на територію «польських провінцій» Габсбурзької монархії, а ерцгерцог Фердинанд д'Есте невдовзі отримав від австрійського уряду розпорядження «розправитися з польськими інсургентами» в Галичині. Зважаючи на військово-політичну ситуацію, він уклав таємний договір з російським головнокомандувачем князем Сергієм Голіциним, який передбачав російську окупацію Галичини до лінії рік Вісла — Віслок. Натомість росіяни зобов'язувалися відновити ліквідовані поляками органи австрійської адміністрації у провінції. Ситуацію, за якої російські й австрійські війська переміщувалися теренами польсько-українського етнічного пограниччя, то зближуючись, то віддаляючись та уникаючи сутичок, історики називали «дивною війною» і навіть «дивним танцем», у якому партнери час від часу перетиналися для реверансу⁴⁸.

Ставлячи питання про те, яку позицію займали щодо наполеонівських війн галицькі українці, потрібно розуміти, що «українська справа» в регіоні тоді не вважалася самостійною. Як зазначає дослідник наполеонівської епохи В. Ададу-ров, на початку ХІХ ст. «русинське питання» становило частину польського, яке вважалось ширшим, оскільки в тогочасній Європі під ним розуміли «увесь комплекс політико-дипломатичних справ, які з'явилися після поділів Речі Посполитої»⁴⁹. На час розгортання основних подій навколо Галичини для французьких правлячих кіл і особисто Наполеона не становило таємниці те, що у східній частині провінції проживають галицькі русини. Одним із основних джерел інформації стала праця Клода Карломана де Рюльєра «Історія анархії в Польщі та знищення цієї республіки». Щодо Галичини з неї насамперед можна було довідатися, що там проживають дві різні спільноти — поляки і «польські русини» (франц. *les Russes Polonais*). Основну відмінність між ними автор вбачав не в мовно-етнічних характеристиках, а в конфесійній належності. Одночасно він виділяв українців-козаків на Подніпров'ї, яких не ототожнював з «польськими русинами» в Галичині. У наполеонівських концепціях їм було відведено роль пасивної маси, яку мав вести за собою активний польський елемент⁵⁰.

⁴⁸ Pawłowski B. *Lwów w 1809 r.* Lwów, 1909. S. 63.

⁴⁹ Ададу-ров В. Галицькі русини у концепціях польської політики Франції та Австрії 1805—1812 років (до постановки питання). *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1996. Вип. 9. С. 39.

⁵⁰ Там само. С. 40—41.

Формування позиції щодо змінюваних влад серед галицько-руської еліти було мотивованим не так національними міркуваннями, як ставленням до модернізаційних процесів. Виразником першого підходу став перемишльський єпископ, а згодом перший галицький греко-католицький митрополит Антоній Ангелович. Уже наприкінці XVIII ст. він активно залучився у протистояння між Габсбурзькою монархією та наполеонівською Францією, якому надавав світоглядного, ідеологічного підтексту. З його точки зору Французька революція мала лише негативне значення — підірвав авторитету Католицької церкви, повалення освяченої Богом монархії, порушення суспільного порядку. Перед лицем загрози, які несла Франція в Європу, намагаючись всюди встановити свої правила, Габсбурзька монархія, на думку Ангеловича, мала піднятися на «священну війну», а всі її території були невідчужуваними. Таку позицію він обґрунтував у виданих 1805 р. у Львові польською мовою брошурах «Хто є стороною-нападником, Австрія чи Франція?» і «Хто є причиною війни: Австрія? чи Франція?».

У 1809 р. німецькою, французькою та польською мовами було видано черговий трактат А. Ангеловича «Зауваги австрійського патріота з приводу деяких статей у закордонних газетах», новим у якому стало запровадження стосовно Австрії поняття «патріотизм». Уже на другий день перебування у Львові військ А. Ангелович продемонстрував позицію, не з'явившись на прийом у приміщенні Галицького губернаторства. Він став єдиною відомою у Львові постаттю, яка зігнорувала запрошення. Однак після втручання спеціальних посланців митрополит таки мусив прийти. Натовп зустрів його окриками «шпигун» і «німецька душа», а мемуаристи навіть згадували про те, що в ті дні у Львові з'явився плакат, який зображав митрополита поряд із шибеницею. Нова влада вимагала від нього припинити згадувати на богослужіннях ім'я австрійського цісаря і присягнути на вірність французькому імператорові.

Після деяких роздумів А. Ангелович у супроводі кононіка Михайла Гарасевича виїхав зі Львова, аби уникнути переслідувань. Обоє невдовзі було затримано, і до повернення австрійських військ вони перебували під арештом. У пізніших історіографічних та суспільно-політичних прочитаннях цей епізод почали трактувати як свідомий виступ «руського» митрополита проти поляків, надаючи йому національних конотацій і трактуючи як один із перших прикладів польсько-українського протистояння в Галичині. Однак стриманість щодо французької експансії виявляли й інші католицькі владики, зокрема і львівський римокатолицький архієпископ Каєтан Ігнацій Кіцький, який під загрозою відлучення від церкви заборонив бити у дзвони на честь Наполеона. Підосновою цієї позиції був конфлікт між традиційним і модерним релігійними світоглядами⁵¹.

Інший підхід репрезентував один із найвпливовіших згодом галицько-руських істориків Денис Зубрицький, який після утворення Центрального тимчасо-

⁵¹ Ададуrow В. Світ політичних поглядів Антонія Ангеловича. Документи до вивчення феномену імперської ідентичності серед духовенства Галичини наприкінці XVIII — на початку XIX ст. *Наук. записки Укр. катол. ун-ту*. Львів, 2010. Ч. 2: Історія. Вип. 1. С. 299—336.

вого уряду для управління Галичиною очолив канцелярію його Перемишльського повітового управління. У 1810—1812 рр. він написав Хроніку Французької революції за 1789—1811 рр. Син дрібного шляхтича, представник перших поколінь української світської інтелігенції в Галичині Д. Зубрицький не мав чітко сформованих консервативних уподобань, тож, критикуючи французьких революціонерів за жертви й жорстокість, він одночасно бачив і перетворювальну роль революції, її гасла свободи, рівності та братерства, далекоюсяжні зміни, які вона приносила в життя суспільства. Симпатії історика були на боці тієї частини польської шляхти, яка пов'язала надії на відновлення державності з Наполеоном ⁵².

Простолюди же, як зазвичай у війнах, ніс на своїх плечах фізичні й матеріальні тягарі, гинучи на фронтах по обидва боки, бо як польсько-французька, так і австрійська (австрійсько-російська) сторони мобілізували місцеве населення до лав військових підрозділів і покладали на нього основний тягар з утримання військ. У хроніці одного з місцевих монастирів про облогу військами Варшавського герцогства містечка Заліщики 1809 р. згадувалося: «А що місто Заліщики мало ся на острозі, покопавши рови, поробивши вали й заосмотривши ся в жовнірів з амуніцією, то не могли Поляки взяти того міста. Отже старають ся здобути його множеством люду й зібрали з цілої тутешної околиці хлопів з косами до кількох тисяч, але з ними нічогосінько не виграли. Так і стояли обозом у Звинячи і довкола Звиняча, а форпости їх аж під Заліщиками, через неділь кілька, тай займали береги з цієї сторони Дністра цілком» ⁵³.

19 червня 1809 р. польські війська залишили Львів, у якому протрималися всього 24 дні. 21 червня до нього повернулись австрійські війська, а ще за тиждень вони відступили і в місто ввійшов шеститисячний російський загін. Таким чином, протягом місяця влада в місті змінилася тричі. Російська влада затрималась у Львові на 5,5 міс. Встановлений режим мав характер окупаційного: від населення вимагали повного забезпечення війська, податки спрямовували в російську скарбницю, а з Галицьким губернаторством не рахувалися.

Однак у підсумку надії Росії на приєднання Галичини все ж не справилися, а пробудити симпатії місцевого населення вона теж не змогла. За умовами Шенбрунського договору між Австрією і Францією 14 жовтня 1809 р., Росія отримала тільки Тернопільський і Заліщицький округи, до того ж Наполеон ствердив, що вона й так дістала значно більше, ніж заробила. Його надії на вступ Росії у війну з Австрією також виявилися розбитими. Під час воєнної кампанії 1809 р. в Галичині Наполеон зрозумів, що війни з Росією не уникнути і що поляки є для нього надійнішими союзниками. Хоча росіяни й затягували з виведенням військ

⁵² Ададуrow В., Рожик М. «Хроніка Французької революції» Дениса Зубрицького як історичне джерело наполеонівської епохи. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1996. Т. 230: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 495—506.

⁵³ Щурат В. *На досвітку нової доби. Статті й замітки до історії відродження Гал. України*. Львів: З друкарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1919. С. 6.

зі Львова, все ж у грудні 1809 р. останній їхній вояк залишив місто. Відступаючи, вони прихопили символічний ключ від Львова, який потім опинився в Казанському соборі Санкт-Петербурга ⁵⁴.

Готуючись до війни з Російською імперією, Наполеон I заохочував літераторів та істориків до описання її земель ⁵⁵, вивчав зібрану для нього інформацію, а також карти про її південно-західні регіони, серед яких було виділено чотири: Волинь, Поділля, російську Україну, Новоросійський і Таврійський край ⁵⁶. Постачанням відомостей про українські землі для французького імператора найбільше займалися польські емігранти. Вони вказували на природні багатства та невичерпні ресурси, якими гріх було не скористатися, аби перемогти росіян. Так само мислили й французькі неогоціанти, які прагнули, щоб їхня держава сфокусувала наміри на Причорномор'ї, завоювання якого уподібнювали до захоплення англійцями Індії ⁵⁷. Французького імператора цікавила передусім людиність як джерело постачання його армії, адже про чисельність населення він мав, хоча й не достатні, але більш-менш достовірні дані.

На початку XIX ст. в уяві французів західною межею українських земель залишався державний кордон Речі Посполитої, якого не існувало. Лівобережжя вони вважали тієї території, де колись жили козаки, проте різниця між козаками і селянами вже не була такою різною, як раніше. Натомість не раз йшлося про таку підприємливу верству, як євреї. Зауважили французи і зменшення татарського населення в Криму після його завоювання Росією, вважаючи, що російський уряд прагнув замінити ненадійних мусульман колоністами-християнами ⁵⁸. Наполеон добре знав і політичну ситуацію, і настрої місцевої шляхти, сподіваючись, що сепаратизм поляків і частково українців допоможе йому подолати Росію і ввести її народи в систему єдиної Європи. І ті, і ті не мали власної державності, але прагнули до неї, сподівалися, що запровадження кодексу Наполеона і створення буферних держав на західних кордонах на зразок Варшавського герцогства послаблюватиме Російську імперію. Про те, що польська шляхта отримувала задоволення від успіхів Наполеона, зауважив і Євген Тарле у своєму класичному дослідженні ⁵⁹.

Приглядаючись до козаків та їхнього колишнього ладу, Наполеон спирався на твердження військового аташе у Санкт-Петербурзі Бургуена, що українці дуже прив'язані до своєї незалежності, покладався на те, що в них після інкорпорації розвинулося почуття свободи і ненависті до росіян. Певною мірою, саме польські інформатори підказували Наполеону ідею відновлення козацької держави як шлях залучення козаків на службу французькому імператорові, а тому він не раз розглядав

⁵⁴ Ададуров В. Наполеон і Галичина...; Його ж. Львів у наполеонівську епоху...

⁵⁵ Див. Розд. 2.

⁵⁶ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи... С. 72. Див. також аналіз цієї літератури в кн.: Наливайко Д. *Компаративістика й історія літератури*. Київ: Акта Publishers, 2009. С. 184—190.

⁵⁷ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи... С. 109.

⁵⁸ Там само. С. 149.

⁵⁹ Тарле Е.В. Наполеон. *Сочинения*. Т. VII. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 634.

проекти створення їхньої держави — так званої «Наполеоніди»⁶⁰. Навіть взявши курс на Москву, він не відмовлявся від плану наступальних дій у північно-західному напрямі. Ціною немалих втрат війська М. Кутузова не пустили наполеонівську армію в українські губернії, розуміючи можливі негативні наслідки.

Однак війна не підтвердила сподівань Наполеона, у переважній більшості магнати і шляхта, потерпаючи за свої маєтності, виявили нерішучість, бездіяльність, а то й байдужість до його планів⁶¹. Тим більше, що на Правобережжя почали прибувати російські війська. У рамках військової підготовки в Київській губернії формувалося ополчення, полки якого розміщувалися в Махнівці, Білій Церкві та Умані. Даремно він сподівався і на підтримку французів, що були адміністраторами в Одесі. Е.О. Рішельє залишився вірним Олександрю I, бо вважав, що «вискочка» Наполеон зруйнував добробут його родини і змусив емігрувати до Росії. Більш того, він озброїв ескадрон із селян, ще вчорашніх козаків, що його організував поміщик Херсонської губернії Віктор Скаржинський. Цей загін відзначився в переслідуванні французів у Білорусії та закордонному поході в Пруссії⁶².

Неважко побачити, що загроза війни змусила російську владу ретельно до неї готуватися, а також уточнити свою політику щодо української шляхти. У 1808 р. було проведено рекрутські набори, які тривали і в 1810—1811 рр., а 1812 р. проведено три набори та подовжено граничний призовний вік з 35 до 40 років. Напередодні 1812 р. поновлено давні земляні укріплення Києва, на які покладалося прикриття лівого флангу. Міністр внутрішніх справ Олексій Куракін, аби уникнути сепаратистських настроїв, повернувся до з'ясування умов приймання української шляхти у дворянство. З цим вона зверталася до нього, коли він був ще малоросійським генерал-губернатором. Неприйняття документів Герольдією та їх затримання генерал-губернатором зумовило опозиційні настрої і поглиблене зацікавлення власною історією, пошуки документального підтвердження справедливості домагань. Так само і втечі місцевого селянства та його намагання повернутися в козацтво змусили визначитися з правовими нормами, кого вважати козаком⁶³.

Коли армія Наполеона дійшла до Немана, самовпевнений донедавна Олександр I рескриптом від 25 червня 1812 р. зобов'язав уже наступного малоросійського генерал-губернатора Я.І. Лобанова-Ростовського спішно набрати козацькі полки. Автор «Енеїди» Іван Котляревський почав їх формувати для російської армії в Полтаві. Генерал-губернатор від імені Олександра I пообіцяв козацькому стану (455 тис. осіб) після війни «назавжди залишити їх зарахованими до Українського війська», а також просив губернаторів сприяти поширенню серед козаків думки, що саме він є заступником їхніх інтересів перед імператором. Це

⁶⁰ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи... С. 186, 188, 203, 320.

⁶¹ Скрипник А.Ю. *Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792—1865 рр.)*. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 215.

⁶² Бачинська О. *Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII—XIX ст.)*. Одеса: Астропринт, 2009. С. 26.

⁶³ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 87.

сприяло швидкому, упродовж місяця, сформуванню нового війська. Козацтво виставило 15 кінних полків: від 25 ревізьких душ один козак, забезпечений з дому конем, одягом, взуттям, зброєю, провіантом і фуражем на два роки, а також власною зброєю, що коштувало кожному з них 100 руб. До лав російської армії стало понад 18 тис. козаків, тоді як у Правобережній Україні було набрано лише 3,6 тис. осіб. Полки були безпосередньо підпорядковані генерал-губернаторові у питанні заміщення офіцерів, і відразу виявилось, наскільки недалекоглядним було недопущення шляхти до навчання у Дворянському кадетському корпусі. На майже повну відсутність офіцерів і унтер-офіцерів у козацьких полках відразу звернув увагу М.І. Кутузов.

Швидкий наступ Наполеона змушував імператора наполягати й на мобілізації поміщицьких селян і створенні дворянського земського ополчення, до лав якого влилося понад 42 тис. осіб. Ініціатором його і керівником став миргородський поміщик, полтавський губернський предводитель дворянства Дмитро Трощинський. Виходець із козацтва, він, обіймаючи міністерські посади в уряді Олександра I, так само, як і його земляк Віктор Кочубей, боявся Наполеона та його гасел про свободу, рівність і братерство.

Більш того, в особі генерал-губернатора Д. Трощинський зіткнувся з непрофесійним підходом до цієї справи. В.В. Капніста, який тоді мешкав у його маєтку в с. Кибинцях, було відряджено до Санкт-Петербурга шукати «управу на Лобанова». Генерал-губернатор не мав права призначати в армію вибраних дворянством офіцерів, а тим більше витратити на регулярні полки гроші, зібрані купецтвом та єврейською громадою для ополчення. Як наслідок останнє виявилось недоукомплектованим і не забезпеченим військовим спорядженням на зимовий період. Д.П. Трощинський акцентував увагу на нерозумних розпорядженнях Я.І. Лобанова-Ростовського, що позбавляли дворянство можливості надавати добродійну допомогу під час формування війська, внаслідок чого воно затягнулося, що перешкодило козакам продемонструвати військову доблесть, а натомість призвело до великих матеріальних витрат. І все ж тоді Україна поставила 74 255 осіб, які влилися в піхотні і кінські полки ⁶⁴.

Після війни питання про подальше збереження українського війська і військового статусу козаків уряд не порушував, незважаючи на їхні скарги Олександру I, адже в разі реалізації обіцяного країна отримала б свою національну армію. До того ж розмір податків зростав, було повернуто й рекрутську повинність. Комітет міністрів відмовився розглядати звернення, оскільки ще на початку війни позиція генерал-губернатора щодо майбутнього українських полків зустріла спротив міністра фінансів Д.О. Гур'єва, який вважав, що імперія втратить значні прибутки (3,6 млн руб.) через несплату податків і звільнення від рекрутської повинності. Самодержавство ще з часів Катерини II, вважав міністр, намагалося утворити з Україною одне державне «тіло» і тому ліквідувало козацькі полки.

⁶⁴ Бескровный А.Г. *Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России*. Москва: Наука, 1973. С. 74.

Отже, генерал-губернатор лише перевищив свої повноваження. Воєнний стан, у якому перебувала імперія, та побоювання безладу утримали Комітет міністрів від відхилення його розпорядження і рекомендації імператорові звільнити генерал-губернатора. Тому, очевидно, Я.І. Лобанов-Ростовський не зробив для себе правильних висновків. Дізнавшись про втечу Наполеона з о. Ельби, він розпорядився зібрати з населення по 20 коп. для поновлення козацьких полків. Цього разу його захід було скасовано, а гроші повернуто людям.

Крім козацьких сформовано й чотири кримськотатарських полки, які було включено до російської армії і які брали участь у головних битвах проти французів. Після вигнання військ Наполеона за межі Росії українське населення й далі постачало армію провіантом і фуражем, а також брало її на квартири під час повернення додому. Тож після військового конфлікту між «цивілізованою Європою» і «варварською Росією» для української людності мало що змінилося⁶⁵.

У Галичині після поразки Наполеона влітку 1814 р. було влаштовано масові святкування на честь «упадку неприятеля вітчизни». Описи цих урочистостей по різних австрійських краях зібрав і видав у двох томах чиновник віденського магістрату Йозеф Россі. Галичині там було присвячено 45 сторінок. У Львові влаштовано урочисте богослужіння та процесуальну ходу під дзвони, яка розпочиналася все з того ж домініканського собору, військовий парад у супроводі пострілів з гармат. Магістрат влаштував на площі Ринок тріумфальну арку в римському стилі з Марсом і Мінервою, а вікна Ратуші прикрашали герби союзників — Росії, Пруссії, Англії.

Увечері Львів було святково ілюміновано і влаштовано феєрверки. Святкування інспірувало літературну й художню творчість: на честь переможців писали панегірики, малювали плакати, на яких зображали алегорії щастя. Активну участь у святкових заходах взяли й чимало галицьких поляків, які належали до вищих верств, тоді як репрезентації простолюду, як завжди, залишалися безмовними⁶⁶. Продемонстрована Антонієм Ангеловичем у критичні для австрійської влади в Галичині дні проавстрійська позиція не багато допомогла галицьким русинам на далекосяжну перспективу: у повітрі вже витали провісники польсько-австрійських порозумінь. Так само небагато допомогла українцям війна на боці Росії. Уряди обох імперій сприйняли перемогу над наполеонівською Францією як сигнал до протидії ліберальним віянням у своїх державах.

Військові поселення на українських територіях. Російсько-французька війна 1812 р. вказала на слабкі сторони боездатності армії, серед яких найважливішою була відсутність підготовлених резервів. Для їх подолання потрібно було змінити на ефективніші принципи комплектування армії, відмовившись від рекрутської системи. Війна також змусила верховну владу по-новому оцінити власний народ, який виявив здатність чинити опір французам. У пошуках налагодження боездатності армії було віддано перевагу військовим поселенням, хоча

⁶⁵ Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи... С. 16.

⁶⁶ Щурат В. На досвітку нової доби... С. 8—16.

західноєвропейські держави слідом за Францією зайнялися впровадженням загальної військової повинності. Але ні Олександр I, ні Микола I не вдалися до цього, а створили й підтримували усю першу половину XIX ст. військові поселення, вносячи в їх орбіту величезні українські території. На переконання знаного фахівця Костянтина Ячменіхіна, ідея військових поселень не була суто російським явищем. Скоріше за все, О.А. Аракчєєв запозичив її в Трансильванії, де на кордоні з Туреччиною було поселено 17 полків, солдати яких понад 200 років були одночасно й хлібопашцями⁶⁷. Оскільки коштів у казні на запровадження перших військових поселенців не було, то Олександр I розпорядився передати у військово-відомство гроші, що збиралися з українських козаків за право винокуріння. Ця сума була достатньо солідною — 1 716 228 руб., тож стала постійною статтею фінансування військових поселень⁶⁸.

За основу вибору території під військові поселення брали спеціалізацію військ, які розміщувалися по західному кордону імперії. Піхоту розташовували в Новгородській губернії. Кавалерію поселяли в Слобідсько-Українській і Херсонській губерніях, бо там населення — державні селяни і козаки — зберігало військовий дух і там не було характерного для інших губерній черезсмужного землеволодіння. Козацький досвід поєднувати господарювання і військову службу держава вирішила використати на власний розсуд⁶⁹. Враховувалося, що тут було багатше населення з розвинутим скотарством, торгівлею і промислами, що його можна було використати для продовольчого і фуражного самозабезпечення поселень. Там були родючі землі, що давало змогу збирати високі щорічні врожаї і збувати їх через чорноморські порти. Бралася до уваги й та роль, яку могло відігравати поселення як плацдарм для проведення майбутніх військових операцій у південному напрямі⁷⁰. Військові не враховували, що їх впровадження змінювало структуру місцевого господарювання, яке все більше почало орієнтуватися на ринок, а населення змушували повернутися до традиційного скотарства і землеробства.

Починаючи з 1817 р. чи не щороку збільшувалося число військових поселенців. Друга бригада Української уланської дивізії і Бузьке козацьке військо опинилися у складі Бузької уланської дивізії, чотири роти якої облаштовувалися в Херсонській губернії окремими селищами. Потім було поселено Третю уланську дивізію. На базі державних сіл Олександрійського і Єлисаветградського повітів Херсонської та Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії створено села Третьої кірасирської дивізії, які переходили з жителями і землями у військове підпорядкування. Переведення місцевих жителів на наближене до вій-

⁶⁷ Ячменіхін К.М. *Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия*. Чернигов: Сівєрянська думка, 2006. С. 44.

⁶⁸ Там само. С. 189.

⁶⁹ Бачинська О. *Козацтво в «післякозацьку добу» української історії...* С. 48.

⁷⁰ Цубенко В.А. *Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування*. Одеса: Астропринт, 2008. С. 22.

ськового способу життя, поєднання сільськогосподарських робіт із відбуванням військової повинності супроводжувалося постійними змінами адміністративно-територіального поділу, особливо міського населення, переселенням на нові землі, почасти й погіршенням матеріального становища, коли хлібороби-воїни втрачали земельну власність. Усі ці трансформації спричинювали в середовищі державних селян глухий протест, який накопичувався і вибухнув повстанням двох полків у Чугуєві та Шебелинці 1829 р. Ось як описав ці військові поселення О.Х. Бенкендорф: «Після огляду в'язниці і красивих громадських установ, ми попрямували до Чугуєва, який перебував не більше, ніж у 36 верстах від Харкова. Там розташовувалася головна квартира кавалерійських військових поселень на Україні, і були зібрані одна кірасирська і одна уланська дивізії. Раніше в Чугуєві було стільки жителів, що вони дозволяли сформувати уланський полк, який складався з 10 ескадронів і завжди відрізнявся красою людей, якістю коней, відданістю і хоробрістю. Я мав задоволення зустріти багатьох старих відставників, які під моїм командуванням брали участь у військових подіях 1811 року по ту сторону Дунаю, в боях під Рушуком і Відіно. Увесь внутрішній устрій цього войовничого населення, названого чугуївськими козаками, в ході попереднього царювання був підпорядкований суворому законодавству військових поселень, яке жорстоко проводилося в життя графом Аракчеєвим. Запустіння і розорення хліборобів повністю змінило цей маленький і багатий край, все було підпорядковане військовій дисципліні і монотонній одноманітності казарм, навіть сади були принесені в жертву. Велика кількість козаків постаріли на службі, страждали від ран, були змушені покинути рідну землю заради смерті на чужині і навіть в Сибіру»⁷¹.

Під управління військового відомства потрапили і поміщицькі селяни — близько 86 тис. осіб чоловічої статі, конфісковані маєтки у 70 польських магнатів і шляхти в Київській і Подільській губерніях, активних учасників Листопадового повстання 1830 р., а тому географія військових поселень суттєво збільшилася. За потреби держава купувала маєтки, як-от 1842 р. було викуплено в державну казну Торговецький маєток, що належав Софії Кисельовій, дружині міністра державних маєтностей П.Д. Кисельова. Умань, що стала місцем розміщення штабу військових округів, було переведено до категорії військових міст. Останньою територією, яку було включено 1852 р. до військових поселень, стали села Лозоватка (1461 душа) Катеринославської губернії, села Костромське і Вшиве (768 душ) Херсонської губернії⁷². Туди переселяли поселян з Київського і Подільського округів.

На 1850-ті роки у восьми округах Новоросійського військового поселення перебувало близько 471 тис. десятин землі, Українського — майже вдвічі більше. Кількість землі в Києво-Подільському військовому поселенні сягнула 354 тис. десятин. В. Цубенко вдалося підрахувати й загальну кількість населених пунктів,

⁷¹ Бенкендорф А.Х. *Воспоминания. 1802—1837* / Публ. М.В. Сидоровой, А.А. Литвина; пер. с фр. О.В. Маринина. Москва: Российский фонд культуры, 2012. С. 518.

⁷² Ячменихин К.М. *Армия и реформы...* С. 77, 79.

які підпадали під військове керівництво, зокрема, у Харківській губернії їх було 100, у Київській і Подільській — 94, у Катеринославській і Херсонській губерніях — 135⁷³.

Військові поселенці з великими труднощами звикали до нового життя, адже командування не враховувало місцеві природно-кліматичні умови, віддавало перевагу військово-адміністративним методам керівництва. Ідея одночасного управління військовою сферою і сільськогосподарською діяльністю була утопічною. А якщо зважити, що крім цього в одних і тих самих руках зосереджувалося виконання судових і нотаріальних функцій, то штучність цієї ідеї була очевидною. Проте в такому поєднанні зберігалися не лише негативні, а й позитивні складові. До негативних віднесемо відсутність у військового командування елементарних навичок до сільськогосподарських робіт, а до позитивних — вміння оперативно вирішувати питання, пов'язані з життєвими потребами військових. Тяжкі умови повсякденного відбування служби держава компенсувала деякими пільгами: усі військові поселенці звільнялися від сплати державних податків та виконання земських повинностей. Поселяни-господарі вважалися військовими службовцями, а тому отримували жалування по 9 руб. асигнаціями, обмундирування, амуніцію і зброю, могли безоплатно лікуватися у військових лазаретах.

Запровадження військових поселень було спробою реформувати армію, яка ставала б, за задумом їх ініціатора О.А. Аракчеєва, і продуктивною силою, що утримувала б себе самостійно й економніше обходилася б державному бюджету. Микола I у 1851 р. відвідав військові поселення і був цілком задоволений. У них проходили службу 645 тис. осіб, сформованих у 16 кавалерійських полках. Олександр II, розуміючи архаїчність військових поселень і технічну відсталість, погодився на їхню ліквідацію, оскільки без неї не можна було розпочати реформи 1861 р. Враховувалося й те, що екстенсивні методи господарювання вичерпали себе, як і те, що з другої половини 1850-х років почалися масові протести проти військових поселень. Загалом за допомогою військових поселень державній владі вдалося досягти бажаного: суттєво скоротити витрати на армію, стабілізувати її економіку та зменшити рекрутські набори. У 1857 р. почалася ліквідація військових поселень кавалерії, яка стала певним етапом ліберальної військової реформи Олександра II.

Ліквідація наприкінці XVIII ст. власного козацького війська належала до фундаментальних змін, які відбулися в той час з українцями. Вона мала не лише формальні, а й значно глибші наслідки, змінивши суспільний дискурс війни за свою Вітчизну на вимушену необхідність виконувати громадянський обов'язок перед імперіями через мобілізації до війська. На зміну образу героїчних і волелюбних козаків прийшов знедолений рекрут, силоміць вирваний з рідного дому й закинутий далеко за межі України. Імперське військо під чужою командою, зібране з вояків різних народностей, було складно сприймати як своє. Однак реальність і примус держави диктували свої правила, тож українці несли військову службу в імперських арміях.

⁷³ Цубенко В.А. *Військові поселення кавалерії на території України...* С. 81.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XIX СТОЛІТТЯ

Участь українців у бойових діях. Першою Російсько-турецькою війною XIX ст. стала війна 1806—1812 рр., театр подій якої розгортався на берегах Дунаю. У 1806 р. Росія захопила Хотин, Аккерман і Кілію. Наслідком цієї війни було укладення Бухарестського трактату, за яким встановлено новий російсько-турецький кордон по р. Прут замість Дністра. Росія отримала реальне право торгового судноплавства по всьому Дунаю до Прута. Решта претензій, як виявилось, було «заморожено» до нової Російсько-турецької війни 1828—1829 рр. Вона розпочалася з підготовки тилу. Друга російська армія дислокувалася на Правобережній Україні й частково в Бессарабії. Базисні склади перебували в Києві, Балті, Херсоні, Кам'янці, Ізмаїлі, Рені та інших містах, звідки продукти доставляли на передові позиції¹. Однією з важливих військових операцій стала переправа російських військ через Дунай, яка завдяки допомозі запорожців, що перейшли на сторону Росії, відбулась успішно. 40 козацьких човнів переправили два егерські полки, а двома власними полками вони спільно з армією атакували турок і взяли фортецю Ісакчі.

У цій війні було випробувано бойові ракети Олександра Засядька, інженера-артилериста козацького походження з Полтавщини. Він у ході турецької кампанії 1828 р. командував осадною артилерією під Браїловим і Варною. Випущені ним ракети відіграли вирішальну роль в успішному штурмі цих фортець. Після цього він організував виробництво ракет на Охтенському пороховому заводі, начальником якого став. А незабаром завод було переведено до Миколаєва, де з 1861 до 1873 р. тривала його розбудова. На ньому було зосереджено виробництво усіх типів ракет, а з 1886 р. — лише освітлюваль-

¹ Бескровный А.Г. *Русское военное искусство XIX в.* Москва: Наука, 1974. С. 183.

них і рятувальних². Про генерала О.Д. Засядька як видатного фахівця ракетної техніки йдеться навіть у «Всесвітній історії воєн» Дюпюї³.

Відразу після Російсько-турецької війни 1828—1829 рр. в Царстві Польському розпочалося Листопадове повстання 1830 р. Микола I, наляканий виступом декабристів, навіть не намагався продовжувати ліберальну політику попередника щодо поляків, і вони даремно чекали на підтвердження даної Олександром I конституції. Оголошення, що Царство стане місцем дислокації російських військ на маршруті Варшава — Париж, де братимуть участь і польські війська для повернення Бурбонів на трон, спровокувало виступ поляків. Вторгнення польського корпусу генерала Юзефа Дверницького на Волинь значно ускладнило становище російських військ, проте Микола I не розгубився і спішно почав шукати внутрішні резерви, зосередившись на використанні козацтва для захисту імперських інтересів.

Малоросійському військовому губернатору М.Г. Репніну було наказано створити козацькі полки для переслідування загонів польських повстанців. Репнін запевнив Миколу I, що, незважаючи на невиконання попередніх обіцянок, козаки залишилися вірнопідданими престолу і зможуть знову виставити нові полки, але не озброять їх за власний рахунок. Причина полягала в їхньому збідненні, чому передували не лише значні втрати 1812 р., а й неврожаї, нашествия сарани, падіж худоби, епідемії та врешті підвищення державного податку в останні роки царювання Олександра I. Він шкодував, що коней, яких ще недавно мали всі козацькі господарства, можна побачити лише в тих, хто займається чумакуванням. «Було б непогано, — міркував М.Г. Репнін, — щоб імператор обмежив податки, що сплачували козаки, а дворянам — зменшив подушний акциз на виготовлення горілки. Тоді вони відгукнуться на його заклик стати в козацьке ополчення проти повсталих поляків». Невдовзі надійшов царський указ про ліквідацію недоїмок і зменшення податків з козаків. М.Г. Репнін одразу ж вирушив до козацьких сіл по сусідству з Київською та Подільською губерніями і особисто його зачитував: «Великий государ імператор Микола Павлович височайшим указом своїм від 6 травня цього року, на моє ім'я даним, розпорядився сформувати із малоросійських козаків у Чернігівській і Полтавській губерніях вісім полків легкої кавалерії. Всемиловитий государ подбає про малоросійських козаків, як добрий батько про своїх слухняних дітей. Він вірить, що войовничі малоросійські козаки скористаються цією обставиною, щоб продемонструвати свою вірність престолу і вітчизні. А взамін обіцяє, що козаки не будуть сплачувати недоїмок, які накопилися від невчасної сплати подушного, водяного і сухопутного податків, а також від зборів за вільний продаж спиртних напоїв»⁴.

² Бескровный Л.Г. *Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России* / АН СССР. Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1973. С. 379.

³ Дюпюи Э.Р., Дюпюи Т.Н. *Всемирная история войн*. Санкт-Петербург; Москва: Полигон, АСТ, 1998. Кн. 3: 1800 год — 1925 год. С. 303.

⁴ *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1832. Т 6. Отд. 1: 1831. № 4536.

Кожен воїн-козак мав бути озброєний з дому простою пікою і забезпечений тримісячним харчуванням. На кошти козацьких громад шили мундири й закупували необхідні речі для походу загальною вартістю 947 тис. руб. Мундири були темно-зеленого кольору з червоною опушкою на комірі й рукавах. Шаблі з портупелями та пістолі видавали. До полків приймали козаків віком від 20 до 60 років. До уваги не брали зріст і навіть незначні фізичні вади, головне, щоб козак міг добре сидіти в сідлі. Дворяни забезпечували козацьке ополчення кіньми та фуражем у кількості, що залежала від селянських душ чоловічої статі, які перебували в їхній власності. На 219 душ селян припадав один кінь зі зброєю.

Коли слів про минулу козацьку славу забракло, М.Г. Репнін знову нагадав про царські милості та, зважаючи на селянські інтереси козаків, вказав і на подяку, яку вони вже отримують від Бога, адже на полях того року досягав благословенний урожай. Промова малоросійського військового губернатора зачіпала за живе, сколихувала все ще яскраві сторінки колишніх козацьких звитяг, будила надію на волю і позбавлення бідності. У Ніжині на скликаному ним зібранні козаків М.Г. Репнін пустив по колу копію рескрипту Миколи I, що спричинило хвилю емоцій, і під бадьорі його слова козаки вигукували: «Голови і кров наша за царя нашого Миколая Павловича!» «Так буде по всій Малоросії», — запевняв князь імператора. У кожному повіті було створено комітет для формування полку, який очолював місцевий предводитель дворянства. І справді швидко, лише за шість тижнів М.Г. Репніну вдалося сформувати вісім кавалерійських полків, до яких влилося понад п'ять тисяч козаків. Це суттєво підсилювало регулярні війська, що брали участь у придушенні повстання.

Якщо малоросійське, вже «селянське» козацтво неважко було примарними обіцянками поставити у стрій, то з дворянством справа виглядала дещо інакше. Більш інформована про цілі й завдання польських повстанців, українська шляхта не поспішала вносити 10-копійковий збір на користь офіцерського складу козацького війська. Проте і дворянство витратило чимало — 455 тис. руб. На офіцерські посади запрошували головно відставних військових, список яких укладали на повітових дворянських зібраннях. Здавалося, що їх буде достатньо, бо українське дворянство, прослуживши в царській армії найменший необхідний час, виходило у відставку і поверталось до своїх маєтків, щоб займатися звичним господарством. Імператор не любив його за це, бо вважав, що воно має постійно служити імперії, а не вирощувати пшеницю та ячмінь, а до того ж виготовляти з них спиртні напої. Отож, через брак імперського патріотизму місцевої знаті довелось на офіцерські посади запрошувати й цивільних чиновників.

Перед походом М.Г. Репнін знову звернувся з наказом до кожного із восьми полків, закликав козаків примножити собі колишню славу на війні з поляками, а водночас і славу вітчизни, виправдати високу довіру імператора, а для цього — бути слухняним і покірним. Козаки склали присягу, яка мала слугувати стримувальним чинником від можливих втеч. Козацькі полки були покликані прикривати тили діючої армії, охороняти шляхи, адже повстанці могли з'явитися

будь-коли і будь-де в прикордонних місцевостях. Наполегливість М.Г. Рєпніна, вміла імперська пропаганда спільної вітчизни, ворожості поляків (а не їхньої волелюбності) не могли не принести успіху. Козацькі полки виявилися готовими до походу набагато раніше — у травні, хоча спершу йшлося про закінчення жнив. Їх спішно відправили до району Мінська в розпорядження головнокомандувача резервної армії генерала від інфантерії графа П.О. Толстого. Не підтримане на Правобережжі православним селянством дворянство відійшло від повстання, а тому воно вже зазнавало поразки за поразкою, і козацькі полки не були задіяні в його придушенні. 3-й, 4-, 5- і 8-й полки повернулися назад, у козаків вилучили зброю й повернули її до київського арсеналу. Два полки було передано у відання митниць для посилення відомчої варти, з чотирьох сформовано два (з мало-земельних і безземельних козаків). Грубо порушивши оголошені спершу умови добровільної мобілізації, їх відправили на Кавказ, у цей подібний до воєнної прірви край, ще не підкорений імперією регіон. Їх було поселено на р. Терек (Північний Кавказ), де проходила Кавказька лінія, після чого тут почали з'являтися військово-землеробні населені пункти, що заселялися винятково вихідцями з українських губерній⁵.

Виявлені оперативність М.Г. Рєпніна і готовність козаків служити престолу імператор оцінив, підкреслюючи, що лояльність до верховної влади приносить його підданам більше користі, ніж військові виступи. Певні інтереси мав і малоросійський військовий губернатор. У такий спосіб він зміцнював статус «свого» регіону в Російській імперії, а тому поспішав закріпити поступки в законодавчому порядку. На основі травневого рескрипту князь склав наказ, у якому повідомив усі козацькі волості, села й громади про отримані від імператора пільги: до вже названих додавалося зменшення оброку до 3 руб. з кожної ревиської душі. До цього козаки Полтавської та Чернігівської губерній сплачували щороку державі податків майже на 14 руб. Та найважливішим, що отримали козаки, стало право на спадкове володіння і продаж землі серед свого стану. Більш того, у разі черезсмузжя козаки могли з дозволу казенної палати обмінювати землю з поміщицькою. Узаконювалося також право продажу спиртних напоїв; військова служба обмежувалася 15 роками, причому щороку в солдати бралось 5 осіб від тисячі козаків.

За браком документів не вдалося простежити, чи змогли козаки скористатися тими незначними привілеями, які вони отримали від імперської політики Миколи I. Скоріше за все, ні. Адже козацьке безземелля постійно створювало соціальну напругу, а тому губернатор, погоджуючи свої пропозиції з імператором, неодноразово вдавався до переселень козаків, продовжуючи використовувати їх для військового захисту порубіжних кордонів імперії та колонізації цілих земель півдня. Врахувавши складні історичні українсько-польські стосунки, вер-

⁵ Дзагалов А. Формування і переселення «малоросійських козацьких полків» на територію Терської області. Співставлення і порівняльний аналіз архівних свідчень. *Укр. іст. зб.* 2007. Вип. 10. С. 88.

ховній владі вдалося протиставити козаків польському національному руху і використати їх для імперської експансії.

Східна (Кримська) війна 1853—1856 рр. Євген Тарле, блискуче описавши події війни 1853—1856 рр., переконував читача, що цю війну варто поділити на дві складові. Одна була війною Росії проти Туреччини, а друга — об'єднаної Європи проти Росії, адже в ній взяли участь Франція, Велика Британія і Сардинія. Визначення історика щодо Туреччини цілком зрозуміле, адже та була давнім і непоступливим ворогом, а тепер ще й допомагала горцям, через що Микола I ніяк не міг остаточно приєднати Північний Кавказ до імперії. А от щодо Європи, то воно потребує уточнення. Участь Росії у придушенні революційних виступів у Царстві Польському 1830—1831 рр. та Угорщині 1848—1849 рр. закріпило за нею зневажливу й осудливу назву «жандарма Європи», якою користувалася європейська преса. Франція і Велика Британія побоювалися неспинного просування Росії в Середню Азію, де вони самі прагнули утвердитися, а тому взялися забезпечувати турецьку армію далекобійними гвинтівками з нарізними стволами та гарматами. Більше того, вони самі взяли участь у війні, але не проти Туреччини, як було раніше, а скоріше на її боці, хоча дбали про власні інтереси. За планом англійського лідера Пальмерстона йшлося про ослаблення Росії і перетворення її на другорядну державу.

Самовпевненому Миколі I здавалося, що його армія, зміцнена військовими поселеннями та новими кораблями Чорноморського флоту, зможе остаточно перемогти османів. Не хотів він рахуватися і з дипломатичною ізоляцією, в якій опинилася Росія напередодні війни. Зате покладався на донесення військових про міцні тили, які мали стратегічне значення для армії, що безпосередньо впливало на виділення державних коштів для військових потреб. Напередодні війни капітан генерального штабу Драчевський переконував, що Катеринославська губернія не може бути театром воєнних дій — як із західноєвропейськими державами, так і з Туреччиною. Натомість її територію можна використовувати як військово-економічний плацдарм та впливати на хід війни чи то з турками, чи з народами Кавказу. Особливо важливою була її східна частина з Бахмутським, Слоб'янським і Ростовським повітами, де й було розквартировано запасний Кавказький корпус. Сприятливий клімат, родючі землі, розвинуті землеробство й скотарство схилили до думки, що саме там слід тримати війська на квартирах, розміщувати резервну кавалерію. Солдати, уродженці переважно північних територій, могли б, перебуваючи тут, акліматизуватися для майбутніх боїв на Кавказі⁶. Своєю чергою, Київська губернія ставала стратегічним регіоном для накопичення і зосередження військ, а Подільська — безпосередньо захищала кордон від іноземного вторгнення.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. КМФ-12. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 1—8; [Драчевский]. Военно-статистическое обозрение Екатеринославской губернии. Кн. 11. Ч. 4. Санкт-Петербург, 1850. С. 1—14.

Покладаючись на людські сили, російське командування не бажало враховувати технічні досягнення і переозброєння армії союзників, такі як запровадження на флоті парових машин, розвиток залізниць, створення електричного телеграфу. Через досконале залізничне сполучення ті швидко доставляли у порти, а звідти — морем озброєння для власних армій. Вони навіть у Криму спорудили 22,5 км залізниці, яка значно пришвидшила постачання, тоді як український південь не мав ні залізниць, ні шосейних доріг. Не рятували ситуацію й тисячі возів, які віддало армії селянство. Вантажі, що перевозилися гужовим транспортом, діставалися до фронту довше, ніж вантажі союзників, які йшли морем.

Особовий склад як сухопутних частин, так і матросів флоту формувався з українців, оскільки територіально вони були найближче до театру війни. Ще Михайло Воронцов, коли був новоросійським і бессарабським генерал-губернатором, розпорядився заснувати в Олешках та Нікополі вільні матроські цехи. До них приймали на 5 або 10 років молодих чоловіків, які звільнялися від сплати податків. Кращого способу забезпечити військовий флот місцевими матросами годі було шукати, враховуючи, що після п'яти років плавання кожен із них міг отримати від флотського керівництва патент на водіння суден. Реалізація цього плану, пов'язаного з військово-стратегічними завданнями, дала бажаний результат, бо вже 1840 р. до «товариства вільних матросів» входило 3708 осіб⁷. Однак орієнтувалися вони на парусні судна, тоді як європейські держави розбудовували свій флот на парових машинах.

Більшість військових операцій відбулися на кримській землі за участю місцевого населення, яке опинилося у фронтовій і прифронтовій зонах. Тактичні прорахунки російське командування, яке не зуміло скористатися чисельною перевагою своїх військ та гармат і не виграло практично жодного бою, прагнуло зменшити шляхом масового залучення місцевого населення, вдаючись до скликання ополчень, козацьких полків, партизанських загонів та до активізації патріотичних почуттів. І це при тому, що лише 1854 р. було проведено три рекрутських набори. У 1854 р. почали формувати загони для партизанської війни в губерніях Південно-Західного краю. Розпочалася мобілізація в Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях, у яких було оголошено воєнний стан з підпорядкуванням їх головнокомандувачу Південної та Кримської армій. Є дані, що лише на Полтавщині добровольцями записалися 9,5 тис. осіб⁸. У фонд захисників Севастополя масово збиралися кошти, зокрема, лише з Волині надійшло 113 тис. руб.

Йшлося також і про безпосередню участь козаків у війні, адже союзницькі війська висадилися у Криму, і настав найкритичніший її момент — битви за Севастополь. Олександр II підписав 7 травня 1855 р. положення про формування козацьких полків. Відповідальність за їх скликання покладалася на генерал-

⁷ Шандра В.С. *Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття*. Київ: Ін-т історії України, 2005. С. 183.

⁸ Волковинський В.М., Реєнт О.П. *Україна у Кримській війні 1853—1856 рр.* Київ: Ін-т історії України, 2005. С. 72.

губернатора С.О. Кокошкіна, якому було присвоєно звання корпусного командира. Призначення полкових командирів схвалював сам імператор. С.О. Кокошкін звернувся до досвіду 1812 р., створив і очолив комітет для організації козацьких полків, визначав пункти зборів, проводив огляди, схвалював контракти про постачання армії, видавав накази щодо розміщення полків, їх навчання, затверджував зразки обмундирування, призначав і звільняв офіцерів та медиків. Він доповідав імператору про традиційне зростання патріотичних почуттів серед населення, однак спогади сучасників, яким ми не можемо не довіряти, свідчать про протилежне. В одній із приватних розмов М.О. Максимович зазначив, що в козацьких полках 1855 р. більшість призовників становили селяни, а тому збори відбувалися без натхнення, засвідчуючи цим «повне винищення руського почуття». Справді, крім козаків до війська залучалися державні й поміщицькі селяни. Кріпосні селяни правобережного панства, зокрема Київської губернії, досить своєрідно проявили патріотизм, вважаючи, що за вступ до ополчення вони мають стати вільними і не залежними від поміщиків. Цей рух дістав назву «Київської козаччини», і для його придушення було спрямовано ті війська, які б мали захищати Севастополь.

А між тим облога Севастополя тривала. Козаки-пластуни з Чорноморського козацького війська чинили постійні вилазки в тил ворога, захоплювали його зброю, знешкоджували гармати, руйнували облогові спорудження. Серед них Петро Кішка, син кріпака з Поділля, і Гнат Шевченко, матрос із Миколаєва, які стали улюбленими народними героями. Парадоксально, але чим менше було успіхів на передовій, тим активнішим ставав волонтерський рух. Дворяни всіляко сприяли формуванню козацьких полків, створили провіантський магазин і зібрали 300 тис. руб. на обмундирування ратників, а також постачали коней для возів. Також громади надавали кошти для їхнього обмундирування, виплачували жалування, забезпечували місячне харчування та постачали фури для перевезення провіанту. Після сформування полків козаки переходили на державне утримання. На період служби їх звільняли від сплати податків. Козацькі села виділяли з однієї тисячі козаків 12 осіб, внаслідок чого було сформовано шість полків, з яких чотири — з козаків Полтавської губернії, два — з Чернігівської. Формувалися вони довго і виступили лише наприкінці 1855 р., коли воєнні дії фактично завершилися. Перший і Другий пішли до Санкт-Петербурга, проте в лютому 1856 р. їх було повернуто назад, до Полтави, Третій і Четвертий — до Миколаєва, П'ятий і Шостий — до Гельсінгфорса. Дев'ять дружин ополчення вирушили до Облaсті Війська Донського для посилення дивізії генерал-ад'ютанта М.Г. Хомутова, але в лютому їхній марш також було призупинено. Полки й ополчення були підпорядковані інспектору резервної кавалерії графу Нікітіну, згодом їх розформували й передали у відання місцевих губернаторів — чернігівського, полтавського та харківського.

Для нарощення людського потенціалу крім козацьких полків було створено і татарський полк, кошти на який надали кримські караїми. На фоні народ-

них ополчень виділявся козацький загін Міхала Чайковського (Садик-паші), сформований з козаків, що перебували в Туреччині, який невдовзі опинився на боці союзників. Фантазер і авантюрист, як його назвав Євген Тарле, той мріяв створити польсько-українську козацьку республіку й повсюди шукав спільників свого задуму⁹.

Ця війна виявила значні вади російської армії: бракувало госпіталів, практично не було швидкої медичної допомоги пораненим, яких селяни розбирали по хатах і в кожній могло перебувати від 10 до 30 осіб. М.І. Пирогов зробив Катеринослав центром військових госпіталів, куди звозили тисячі поранених. Крім черниць на фронт почали з'їжджатися медсестри і жінки без спеціальної професійної освіти, аби допомагати воїнам. Саме тоді виникла й досягла значного рівня військово-медична служба, в якій почали брати участь жінки-медсестри. Підрахунки показують, що жодна армія ще не знала такої чисельності тих, хто загинув і тих, хто помер від хвороб, адже холера винищила масу солдатів. Росія втратила на війні 30,6 тис. убитими і 102 тис. осіб, що померли від поранень і хвороб¹⁰.

Східна (Кримська) війна показала й інші суттєві слабкості російської армії, серед них і технічну відсталість, і застаріле озброєння. Щоб переозброїтися і перейти з гладкоствольної артилерії на нарізні гармати, військове керівництво згадало про можливість київського арсеналу, на якому розпочали виробництво нарізних бронзових гармат. Їх було виготовлено третю частину всіх задіяних у війні. Порох постачався з Шосткинського заводу, який у роки війни збільшив його виробництво у шість разів. Луганський завод перейшов на цілодобову працю, аби забезпечити армію снарядами в достатній кількості. Тим більше, що його філіал у Керчі було зруйновано¹¹. У Миколаєві спішно будували нові гвинтові пароплави.

За Паризьким мирним договором 1856 р. Чорне море оголошувалося нейтральним із заборонаю Російській та Османській імперіям мати там військовий флот і арсенали. Ізмаїл, Кілія, Севастополь та інші фортеці почали роззброюватися і ставали простими приморськими містами. Провальна поразка Росії в Східній (Кримській) війні змусила верховну владу вдатися до реформування армії, наслідком якої стало запровадження місцевого керівництва у вигляді військових округів, що прийшли на зміну незграбній корпусній системі. Починаючи з 1874 р. вводилася загальна військова повинність, армія ставала професійною і переозброювалася. Крім того, в армії відмінялося рукоприкладство і шпіцрутені, рекрутам уже не брили лоби. На українських територіях тоді було створено Київський, Одеський і Харківський військові округи. Позитивним наслідком цієї війни було те, що поразка змусила розпочати реформування не лише армії, а й усієї держави та соціальних відносин у ній. На півдні нарешті почалося будівництво залізниць і шосе, що істотно прискорило економічний розвиток українського півдня.

⁹ Тарле Е.В. *Крымская война. Собрание сочинений*. Москва: АН СССР, 1952. Т. 2. С. 17.

¹⁰ Волковинский В.М., Реент О.П. *Україна у Кримській війні 1853—1856 рр.* С. 157.

¹¹ Там само. С. 57.

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. Здавалося б, що після поразки у Східній (Кримській) війні Росія зробить правильні висновки і з'ясовуватиме відносини з Туреччиною в інший, невійськовий спосіб. Однак ні. Прагнення реваншу й підсилення за рахунок війни державного вірнопідданського патріотизму змусили Олександра II розпочати нову Російсько-турецьку війну 1877—1878 рр. Ціна людського життя мало що значила порівняно з його бажанням узяти Константинополь. Імператор та його оточення ототожнювали російські інтереси зі слов'янами, які підняли повстання в Боснії, Герцеговині, Болгарії і Сербії у 1870-х роках, конструюючи російський варіант такої інтелектуальної течії, як панславизм.

Традиційно в армії, яка вирушала на фронт, було багато українців, оскільки мобілізації підлягали регіони, найближчі до лінії конфронтації. Серед тих, хто штурмував Плевну, де перебували турецькі війська Османа-паші, було немало єврейських солдатів, у тому числі і з Правобережної України¹². І це можна зрозуміти. Але як пояснити масову участь українців у волонтерському русі, під час якого багато з них самотужки вирушали в Болгарію і там воювали на боці слов'ян? Скоріше за все, вони потрапили під вплив панслов'янської ідеології, що поширювалася серед молоді практично відкрито і мотивувалася потребою героїчних вчинків, співчуттям до демократичної боротьби балканських народів, замість того, щоб боротися за громадянські права у себе на батьківщині. Послідовним агітатором за втручання в балканські справи був Олексій Суворін, видавець газети «Новое время», який постійно наголошував про місію Росії допомогти своїм етнічним «братом, християнам по вірі», що перебували під оттоманським і габсбурзьким володінням. Це з ним полемізував Михайло Драгоманов і стверджував, що в Росії немає політичної свободи, зокрема свободи друку і особи, а тому російський уряд, аби молодь не виборювала власних прав, спрямовував волонтерів до Туреччини¹³.

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. активізувала діяльність Київського слов'янського благодійного товариства (1869—1917), яке почало організовувати допомогу балканським слов'янам у боротьбі проти Османської імперії. Його членами у різний час були вчені-славісти М. Рігельман, О. Котляревський, Т. Флоринський, В. Антонович, М. Бунге, А. Степович, Ф. Титов та ін. Товариство займалося спорядженням та відправленням добровольців, надавало матеріальну допомогу потерпілим слов'янам. Доброчинні кошти збиралися від лекційної, викладацької діяльності, надходили й особисті внески.

І все ж оцінка цієї війни через формування національного світогляду відрізнялася від попередніх. Нове її розуміння продемонстрував режисер і актор Микола Садовський, який добровольцем, одразу з Єлисаветградського реального

¹² Петровський-Штерн Й. *Євреї в руській армії: 1827—1914*. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. С. 101.

¹³ Драгоманов М. *Турки внутрішні і зовнішні: Письмо к издателю «Нового времени»*. Geneve; Bale; Lyon, 1976. С. 13.

училища, вирушив на фронт, пройшов пішки сотні кілометрів її шляхами і брав участь у всіх її найбільших битвах. Згодом у спогадах він описав солдатську правду війни, як важко вона далася тим, які відслужили 15 років і напередодні мали вийти у відставку, проте не вийшли, бо їх було відправлено на Дунай. Як доводилося потерпати від далекобійних турецьких гармат, як «визволителі» грабували болгарських селян, відбираючи в них домашню живність. Найбільше його вразила гробниця Степана Мазепи в Галицькому соборі, роздуми над якою змусили його усвідомити, що українці в цій війні воювали не за власні інтереси ¹⁴.

Під час цієї, як і під час будь-якої іншої, війни з'явилося немало героїв, на яких виховувалося не одне покоління молоді. Таким став Михайло Драгомиров, уродженець Чернігівщини, який у серпні 1877 р. першим перейшов Дунай з 14-ю дивізією і забезпечив розгортання російських військ на зайнятому плацдармі. Вимогливість до дисципліни поєднувалася в нього з розумінням солдатських потреб і сподівань. Він першим поставив питання про запровадження обов'язкового навчання грамоти, значущість якої в умовах технічного оснащення армії невинно зростала. Для підсилення патріотичного духу він дозволив солдатам співати на маршах українських пісень. Ця війна мала велике значення для визволення народів Балкан від османського панування та завоювання ними незалежності. Росія повернула собі південну частину Бессарабії, втрачену після Східної (Кримської) війни.

¹⁴ Садовський М. *Спомини з Російсько-турецької війни 1877—1878 рр.* Київ: Час, 1917. С. 15.

УКРАЇНЦІ НАПЕРЕДОДНІ
ГЕОПОЛІТИЧНОГО
ПЕРЕДІЛУ СВІТУ*Австро-угорська армія як чинник імперської єдності.*

У другій половині XVIII — на початку XIX ст. австрійська армія належала до провідних військових сил у Європі. Вона була загартована в боях, а через участь у коаліціях з іншими державами переймала новий військовий досвід і передові технології. Військо було неоднорідним з національної та організаційної точок зору, приймало охочих до військової служби з усієї Європи, було відкритим до запозичення мілітарних практик і мало космополітичну природу. Однак коли збройні конфлікти після Віденського конгресу змінилися тривалим періодом миру, це, як зазвичай, не пішло армії на користь. Військове піднесення поступилося місцем рутині.

У мирний час військовим було складно проявити себе, їхні кар'єри розвивалися повільно, й зацікавленості в модернізації та реформах практично ніхто не мав. З плином часу на зміну образу бойового офіцера приходив чиновник-штабіст, знання якого про бої були суто теоретичними. Винятки на цьому тлі лише підкреслювали правило. Зі смертю в 1858 р. 91-річного головнокомандувача австрійських військ в Італії фельдмаршала Йоганна Йозефа Венцеля Радецького (походив із чеської аристократичної родини) у минуле відійшла ціла епоха. Відтоді про неї нагадував хіба що написаний Йоганном Штраусом 1848 р. марш Радецького на честь повернення австрійських військ до Відня після придушення революції в Італії, що став одним із музичних символів Австрії.

Наслідки цього стали очевидними після серії військових поразок австрійської армії в середині XIX ст.: під час угорської революції 1848—1849 рр., у війні з Францією та Сардинією 1859 р., з Пруссією та Італією 1866 р. Упродовж першої половини XIX ст. австрійська армія зазнавала лише незначних моди-

фікацій. З 1845 р. терміни служби становили вісім років у військах і два в резерві. Призов здійснювали жеребкуванням. Надалі звільненими від призову залишалися чимало категорій населення, а кожний заможніший громадянин міг від нього відкупитися. Цілеспрямоване нівелювання центральною владою будь-якого зв'язку між армією, з одного боку, і конкретним краєм, з іншого, хоча й давало позитивний ефект у разі придушення відцентрових рухів, іншим наслідком мало розрив між військом і цивільним населенням, якому було складно сприймати армію як «свою». Тож під впливом поразки від Пруссії та в контексті конституційних перетворень наприкінці 1860-х років Габсбурги взялися реформувати армію.

Головним реформатором став тогочасний австрійський військовий міністр Франц Куненфельд, який керувався ліберальними постулатами. Він вважав, що армія має бути масовою, здатною швидко мобілізувати значні резерви, наближеною до цивільного населення та авторитетною в суспільстві. Найближчими для наслідування для австрійських військових реформаторів виявилися пруські зразки. Новий військовий закон було ухвалено 1868 р. Він запровадив для всіх чоловіків — громадян монархії загальний військовий обов'язок, який вони мали виконувати особисто. Призов починали з 17-річного віку. Звільненими від призову були вчителі, священники, єдині годувальники родини та власники середніх господарств, дохід з яких давав змогу утримувати 5—20 осіб.

Особи, які не могли піти у військо, сплачували спеціальний податок. Випускники гімназій та рівнорядних шкіл до виповнення 24 років могли використати право на добровільну річну службу, обрати рід військ, проживати в місцевості служби поза казармами. Однак у цьому разі вони самостійно оплачували житло, а також самі купували військове спорядження, на службі в кавалерії мали виставити коня. Рік служби завершувався іспитом, успішне складання якого надавало статус офіцера резерву. Загальну масу рекрутів в армії становили вихідці з селянського стану. Міським мешканцям було легше уникнути призову через ширші можливості відкупитися або ж симулювати хворобу; своєю чергою, лікарські комісії легко визнавали їх не придатними до військової служби, бо у фізичному розвитку вони зазвичай поступалися селянам. Українці рідко на практиці до війська потрапляли євреї.

Організаційно збройні сили розподілили на діючу армію, військово-морський флот та територіальну оборону (*Landwehr* в Австрії та *Honved* в Угорщині). Головнокомандувачем австро-угорської армії був цісар, якому безпосередньо підпорядковувався очільник спільного австро-угорського міністерства війни. Окремо для обох частин монархії діяли міністерства крайової оборони, керівники яких входили до відповідних урядів. Угорці надали «гонведу» національного характеру, запровадивши відповідну уніформу та угорську мову в командуванні (за винятком хорватсько-славонських частин). Угорський уряд намагався вкладати кошти саме в «гонвед» і обмежувати фінансування спільної армії, проте окремого командування він не отримав. Натомість австрійський ляндрер довгий час існував як другорядний відносно австро-угорського війська, і лише наприкінці XIX ст. ситуацію

було більш-менш вирівняно. Терміни служби в армії визначено так: три роки у війську і сім у резерві для австро-угорської армії та флоту. У крайову оборону призивали на 12 років тих, хто не служив, і на два роки тих, хто вже побував у війську. Її вояків поділяли на активних (служили протягом року) та неактивних.

Мобілізованих з однієї території, як правило, відправляли служити в ту саму військову частину. Це, хоча й не нівелювало мовну та культурну строкатість, однак давало змогу звести мови спілкування в рамках підрозділу до двох-трьох. Дотримувалися також засади про розміщення військових частин поблизу терену мобілізації, що мало на меті зближення цивільних і військових та психологічне полегшення служби мобілізованим. З кінця XIX ст. у зв'язку з наростанням між-національних суперечностей в окремих провінціях офіцери порушили питання про відмову від цього принципу, оскільки ці непорозуміння переносилися на армійське життя. Тому на початку XX ст. військове командування почало відходити від цієї практики. Так, якщо 1900 р. сім з восьми уланських полків були дислоковані в Галичині, то напередодні Першої світової війни у провінції їх уже залишилося п'ять. Найбільші гарнізони знаходились у Львові, Кракові, Перемишлі та Ярославі. Близько 75 % їх складу становила місцева людність. На 1910 р. загальна чисельність австро-угорського війська оцінювалася в 1 млн 518 тис. осіб. Неписьменні рекрути могли використати час перебування в армії для освоєння грамоти. Для цього діяли спеціальні курси, які в Галичині щороку відвідувало кілька сотень осіб, серед них було багато українців.

Офіційно австро-угорська армія вважалася не багатонаціональною, а наднаціональною структурою. Мовою командного складу, а отже, і наказів у ній залишалася німецька з тієї простої причини, що це була мова головнокомандувача. Однак через зменшення терміну перебування в армії військовослужбовці вже не поверталися з неї з досконалим знанням німецької мови, в якому не бачили такої потреби, як раніше. Тож у тій ситуації потрібно було шукати компроміс, тим більше, що австрійська конституція визнавала рівність усіх народів держави. Загальна схема цього компромісу була такою: рекрути мали швидко засвоїти близько 80 німецькомовних команд, натомість офіцерський склад у підрозділі мав володіти основами так званої полкової мови, під якою розуміли близько 400 слів із тих мов, які використовувало мінімум 20 % його особового складу. Національність мобілізованих визначали на підставі вказаної ними мови спілкування.

На початку XX ст. провінційні еліти ставили питання про збільшення частки крайових мов в армії, однак його не було позитивно розв'язано. Водночас у конституційний період всіляко підкреслювалося, що армія не повинна виконувати жодних германізаційних функцій, а використання німецької мови в ній обґрунтоване лише технічними причинами. На 1895 р. український мовний характер мали п'ять полків піхоти і один полк уланів; змішаний польсько-український характер мали сім полків піхоти, чотири уланських і три артилерійських. Вихідці з українських регіонів служили також у польських, польсько-німецьких, німецько-чесько-українських та інших підрозділах.

Галичина, як одна з найбільших австрійських провінцій, відігравала важливу роль у формуванні збройних сил держави і стабільно забезпечувала 17—19 % їх особового складу. Провінція становила один військовий округ, який підпорядковувався Генеральному військовому командуванню у Львові. У 1882 р. територію країни було поділено на дрібніші за провінції військові територіальні округи, які називали також командуванням корпусу. Наприкінці XIX ст. таких округів у Галичині було три: перемишльський, краківський (з територіями в Силезії), львівський (з Буковиною). Отже, військові територіальні округи не збігалися з межами провінцій, у чому проглядалося намагання Відня запобігти загрозам сепаратизму.

Згідно зі статистичними даними, українці, що становили близько 8 % усього населення монархії, у війську мали частку 7,6 % в категорії рядового і підстаршинського складу, однак лише 0,2 % серед офіцерів. У поляків цей показник також не був дуже високим — 2,6 %. У теорії офіцери вважалися частиною суспільної еліти, однак на практиці представники середньої ланки офіцерського корпусу часто терпіли матеріальну скруту і прохолодне ставлення суспільства. З-поміж причин незначної частки українців серед офіцерського складу, ймовірно, була й денаціоналізація як супутник просування вищими щаблями кар'єри. У цифрових показниках на 1911 р. в австро-угорській армії служили 34 офіцери-українці. Тоді ж у ній налічувалося 299 греко-католиків. Не всі з них мали бути етнічними українцями, втім, така значна розбіжність підтверджує припущення про зміну національної ідентичності у зв'язку з військовою кар'єрою¹.

Уявити повсякдення тогочасної військової служби дає можливість мемуаристика. Так, зокрема, спогади про австро-угорське військо початку XX ст. залишив головнокомандувач Української галицької армії генерал-чотар Мирон Тарнавський². Син греко-католицького священника с. Барилів на Радехівщині, ще в підлітковому віці відчув схильність до військової служби. Після випуску з Бродівської гімназії він, зголосившись на однорічний термін, закінчив піврічну старшинську школу у Львові, яка окрім військової муштри запам'яталася йому придирадками «півінтелігентних підстаршин», відслужив у бродівському стрілецькому батальйоні і отримав звання лейтенанта. На «гражданці» почав працювати чиновником у Крайовому відділі Галицького сейму, однак ця здебільшого паперова робота була йому «нецікавою» і «зразу не припала до вподоби тим, що треба було гнутися вчетверо перед усілякими панами». Тому він радо прийняв запрошення продовжити військову службу, хоча ще мав здолати опір середовища і батьків.

Головними аргументами тогочасної української інтелігенції проти офіцерської служби були борги, яких майже нікому не вдавалося уникнути. Неохоче дивилися на офіцерів і батьки потенційних наречених: за тогочасними приписами їм дозволяли одружуватися тоді, коли наречена вносила в сімейний бюджет доволі значну суму — так звану кауцію, лише відсотки з якої мали давати не менш

¹ Baczkowski M. *Pod czarno-żółtymi sztandarami. Galicja i jej mieszkańcy wobec austro-węgierskich struktur militarnych 1868—1914*. Kraków: Historia Jagellonica, 2003.

² Тарнавський М. *Спогади*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018.

як 600 крон на рік. Для пересічно незаможної української інтелігенції це були великі кошти, тому, коли між молодими людьми виникали романтичні взаємини, вважалося, що старшина спроможний тільки закрутити голову, а то й осоромити дівчину, одружитися з якою все одно не вдасться. Після піврічної практики в Тарнові М. Тарнавський склав іспит і його було направлено на службу в частину територіальної оборони в Перемишлі. Вважалося, що в ландвері можна швидше зробити військову кар'єру, хоча «у своїх розчисленнях на прийдешнє я здавав собі справу з того, що “не заїду високо”. На це не треба було бути українцем, зате треба було мати протекцію, багато грошей, добрі знайомства і добре походження, котре давало би право дочіпляти до свого прізвища “фон”. Ні на одну з тих умов на високе становище не мав я ніяких даних, тому й не міг мати високих аспірацій. Та все ж думалося доскочити бодай до ступеня майора, а там уже й емеритура. Так говорив розум. За цим промовляли й факти. Не раз й не два довелося дуже немило відчувати недостачу бодай одної з вичислених даних. Звичайно, мої команданти залюбки мною витирали кути, знаючи мою совісність у службі, ну й відсутність даних на деякі згляди. Але чого не може доконати амбіція й уява! Скриті мрії виводили мене в дуже високі чини, і це було, може, одинокою осолодою у твердому житті молодшого старшини без “даних”»³.

Більшість часу на службі займали заняття з новобранцями, навчання та маневри. Щороку надавали двомісячну відпустку. Налагодження взаємин з «хлопцями» було, за свідченням М. Тарнавського, неабияким викликом для офіцера, який мав освоїти основи педагогічної майстерності, бути добрим психологом, пам'ятати, що «фронт складається з ряду одиниць, які думають і чують», не пропускати моменти, коли субординацію міг замінити «тихий бунт». Офіцери розмовляли між собою польською чи німецькою мовою, однак в «українських» частинах ключем до доброго ставлення підлеглих ставало звертання до них українською, до якого вдавалися й польські старшини, щоб підвищити свій авторитет. Прив'язаність до рідної землі спонукала М. Тарнавського надалі служити в Галичині — у Самборі та Золочеві, тоді як кар'єрні міркування схилили його ровесників просити про переведення у Відень чи Грац. Хоча в останні передвоєнні роки передчуття великого зіткнення вже висіло в повітрі, все ж тогочасна австро-угорська армія разом із суспільством дуже звикли до мирного життя і не уявляли, якою може бути альтернатива: «Життя плило своїм ідеально налагодним руслом так рівно, так розміряно, що думка про якусь зміну, заколот у цій незахитаній системі коли б і вскочила була знічев'я в голову, то видалась би зовсім недоречною. Треба ж було тоді неабиякого фантаста, щоби з недалекого прийдешнього виворожив примарні картини знищення, пожеж, сотні тисячів смертей в умовах, які були ярким контрастом до довголітнього мирного життя [...]. У найжахливіших несупокійних снах не ввижалося те, що ось мало нагрянути з невідхильною конечністю, яка з дня на день підмулювала тиху австрійську ідиллю»⁴.

³ Там само. С. 15.

⁴ Там само. С. 23.

За іншим сценарієм розгортався досвід армійської служби Степана Шухевича. Однорічну військову повинність він відбував після закінчення правничого факультету Львівського університету та піврічної практики у Відні. Перебування у Відні наштовхнуло його на думку пройти військову службу також поза межами краю, щоб краще вивчити німецьку мову й пізнати ширший світ. С. Шухевич у спогадах підтвердив численні упередження української суспільності, зокрема й інтелігенції, до військової служби, додавши до вже згаданих аргументів ще й те, що тогочасні гімназійні професори з великою зневагою відгукувалися про кадетські школи, вважаючи їх чимось нижчим. Доволі промовистою можна вважати наведену ним відповідь редакції «Діла» на його прохання опублікувати статтю про потребу подбати про формування українського старшинського складу та, відповідно, навчання української молоді в кадетських школах: «Ми в зольдатеску бавитися не будемо і вашої статті не помістимо»⁵.

Однорічну службу С. Шухевич проходив у боснійсько-герцеговинському полку в Граці. Мобілізовані з цих теренів важко звикали до життя в казармах, тужили за рідними горами й часто хворіли. Контакти з ними доводилося обмежувати, бо старшинському складу не дозволяли панібратство з рядовими, за це могли навіть покарати. Час минав за тренуваннями та вивченням військової справи. Більшість добровольців при полку були німцями, служили також двоє поляків і кілька словенців та італійців. Саме ж міське середовище Граца видалося йому значно менш привітним до слов'ян, ніж це було у Відні. Мешкав С. Шухевич не в казармі, а вдома у свого дядька — лікаря. Завершенням служби стали військові маневри в гірській місцевості, де полк урочисто зустрічали місцеві мешканці: «жінки, дівчата, діти прямо засипували нас квітами». Найбільшим випробуванням на військовій службі виявилася туга за рідним краєм: «Коли рано ми робили військові вправи на площі вправ “Лязаретфельд”, тоді якраз близьеньким залізничним тором мчав на північ поспішний поїзд. Страшна туга опановувала мене, коли з'ясував собі, що той поїзд їде в рідні сторони. Це повторювалося кожного дня, і туга росла. [...] Туга за рідним краєм, здається, є прикметою чи, може, хворобою кожного українця, тому й не дивниця, що й мене вона опанувала. Коли я приїхав до Львова і зайшов до театру де давали нашого старого “Запорожця за Дунаєм”, я мало-мало не заревів, як малий дітвак, почувши вкінці знов українську пісню»⁶.

Досвід військової служби в австро-угорській імперській армії, яка вела бойові дії, здобув майбутній український адвокат Андрій Чайковський. У 1882 р. його як офіцера-резервіста напередодні завершення навчання у Львівському університеті мобілізували до війська, яке було відправлено на придушення боснійського повстання. Отримавши повістку, він відчув чималий острах: «До сеї пори я ще ногою не був поза Галичиною, а тепер прийшлося мені йти в край далекий, звідки

⁵ Шухевич С. *Моє життя. Спогади*. Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1991. С. 181.

⁶ Там само. С. 197.

поворот дуже непевний»⁷. У Боснії поручникові-українцю доручили командувати підрозділом із сімдесяти осіб. Як активний діяч українського студентського руху А. Чайковський підмічав і фіксував особливості національних відносин і стереотипів у австро-угорському війську. Так, у розмові з офіцером-угорцем його вразила зверхність щодо слов'ян, з-поміж яких співрозмовник був готовий визнавати лише росіян. Воєначальник-австрієць натомість прийняв його за поляка, а від спроби виправити просто відмахнувся («се ж все одно»)⁸. Через 10 років А. Чайковський видав спогади, які доносили до українського читача в Галичині правду про повсякдення військових кампаній.

Відповідальність за підлеглих, обов'язок діяти в незвичних умовах безпосередньої загрози для життя змусили 25-річного юнака швидко подорослішати й збагнути різницю між теоретичними уявленнями про війну та відчуттями війна на полі бою: «найвразливіші люди, сидючи безпечно в тепленькій хаті, не досвідчують певно того чувства, яке переходять ті, що брали участь в баталії хоч би найменшій»⁹. Пізнання краю, що відрізнявся від Галичини культурними традиціями та ментальністю населення, в яких перепліталися ісламські й християнські елементи, стало неповторним життєвим досвідом. Перебування на території, анексованій Австро-Угорщиною за умовами Берлінського конгресу, фактично в ролі окупанта змусило його замислитися над несправедливістю війн та поділу між імперіями сфер впливу, що приносило страждання простим людям.

Величезне враження справив на нього у Герцеговині вигляд зруйнованого гарматним пострілом господарства з хатою, дбайливо виплечаним садом і пасікою: «Ось тобі війна?.. Мені не раз лучалося читати про війну та її руїну, але чи міг я собі уявити: що воно таке в дійсності? Одна зруйнована оселя показала мені се наглядно. Кілько то коштувало труду бідного герцеговинця, заки поставив таку хату, завів садок, пасіку... А все зруйнувала одна драча воєнна, один фунт пороху, один т. зв. "Hohlgeschoss!" А скільки тут сліз пролито, коли прийшлося з тої гірської хатини утікати з самим лише життям. І задля чого? Бо так хотів берлінський конгрес [...]. А те все діється в славетнім віку славетної цивілізації [...]. Я тут самотній, хоч між юрбою людей, на ворожій, хоч слов'янській землі, між ворожим мені народом, котрий я прийшов воювати, хоч ні він мені, ні я йому нічого не винен»¹⁰.

Яскравою й не типовою для українця на австрійській державній службі була доля військового лікаря, адмірала австро-угорського флоту Ярослава Окуневського. Вихованець зі священницької родини, яка спершу жила в буковинському містечку Радівці, а пізніше переїхала до с. Яворів Косівського повіту в Галичині, Я. Окуневський навчався на медичному факультеті Віденського університету. На третьому курсі він уклав угоду з Військовим міністерством і отримав стипендію для

⁷ Чайковський А. Спомини з-перед десяти літ. *Спогади. Листи. Дослідження* / Упоряд. О.В. Седляр, Б.З. Якимович. Львів, 2002. Т. 1. С. 29.

⁸ Там само. С. 118.

⁹ Там само. С. 93—94.

¹⁰ Там само. С. 144.

майбутніх військових лікарів. Після закінчення навчання почав працювати корабельним лікарем військового флоту Австро-Угорщини, який базувався в хорватському місті Пула. На флоті він відслужив близько 30 років на кораблях «Аврора», «Мінерва», «Радецький», «Цісар Франц Йосиф I», побував у багатьох країнах Африки, Азії, Європи, володів німецькою, французькою, англійською, італійською, слов'янськими мовами. Записував спостереження та роздуми і друкував в українській галицькій пресі нотатки, які вирізнялися вишуканим літературним стилем, а згодом їх було видано окремою збіркою: «В'їжджаємо до порту. Сотки стягів різnorodних мореплавних народів, цілий ліс маштів. Кождий, що свободний від служби, йде на передню часть корабля. Очі узброєні склами. Молоді новаци, небувалі, виглядають цікаво на ворота Орієнту. Вони ждуть: "Хто зна, що то завтра мене жде?"... Старі моряки стоять супокійно [...]. Та се лиш поза! І у сих вітром битих моряків дрожить серце. "І тут, у сім кутку світа, — думає він собі в душі, — єсть у мене знакомі... Кілько то літ минуло, як я тут був посліднім разом?.. Кілько літ запоморочених, затрачених у вічній коловороті з корабля на корабель?.." Я не знав ще ні одного моряка, котрий би, заскочений у відповідній хвилі, не жалував літ своїх минулих. А великі міста — то найліпша нагода до таких рефлексій. Там відбувались голосні кадетські "гуляй, душа, без контуша", робились знакомства, починались любові офіцерські... Там, по усіх закутках світа, минув добрий шмат життя... А пощо?.. Ось по Леванті товчємось для охорони інтересів держави!»¹¹.

Спостереження Я. Окуневського були важливі для інтелектуального простору підавстрійських українців, оскільки дуже мало хто з них міг поєднати хорошу освіту і можливості подорожувати. Пізнаючи життя різних народів у повсякденному зіткненні з ними, аналізуючи їхні потреби, уявлення і плани на майбутнє, зокрема і з розбудови армії, Я. Окуневський намагався прищепити своїм співвітчизникам ширший погляд на світ та своє місце в ньому. Зокрема, його дуже драгували дописи українських газет зі стандартними переліками нарікань і упосліджень. Та водночас рефреном нотаток Я. Окуневського також була туга за рідним краєм, з яким він відчував напівмістичний зв'язок. Оскільки листи з рідних країв приходили на кораблі зі значним запізненням, події там, зокрема смерті близьких, відчувалися інтуїтивно. Свою кар'єру і спосіб життя він вважав вдалим і певною сатисфакцією за «першу гірку і болючу каплю цивілізації» — упослідження за національною ознакою від товаришів-поляків у коломийській гімназії, зате «тепер я плаваю по Індійськім морю!»¹². Саме Я. Окуневський став прототипом образу Івана Марка в повісті Ольги Кобилянської «Царівна». Першу світову війну він зустрів у ранзі адмірала та начальника Головного медичного управління штабу військово-морських сил. У період української революції відразу ж зголосився на службу українській державності, очолював санітарну управу Галицької армії. Після її програту опинився у складній ситуації та матеріальній скруті, оскільки всі власні заощадження витратив на підтримку українського війська.

¹¹ Окуневський Я. *Листи з чужини*. Київ: Темпора, 2009. С. 116—117.

¹² Там само. С. 463.

Ставлення до військового обов'язку на території всієї Австро-Угорської монархії було різним і залежало як від загального налаштування, так і від індивідуальних кар'єрних та освітніх траєкторій людини. Під різним кутом зору воно коливалося від сприйняття служби як зайвого навантаження і трати часу до використання цього періоду для можливостей пізнати щось нове, вивчити іншу культуру, зав'язати потрібні знайомства, посприяти власному особистісному розвитку. Крайньою формою протесту були повстання. У 1869 і 1881 рр. такі виступи відбулися в Південній Далмації на знак протесту проти скасування прав і привілеїв та демілітаризації Військового кордону — смуги від Адриатичного моря до Трансильванії, яка «прикривала» неспокійний кордон з Османською імперією. Заворушення такого характеру були й у Боснії і Герцеговині після її анексії Австро-Угорщиною 1908 р. Та здебільшого населення обирало пасивні форми уникнення мобілізації за станом здоров'я чи в інший спосіб.

Неоднозначною проблемою була адаптація мобілізованих до умов служби. Чимало з них важко переживали відрив від сільського родинного життя та умов казарми. Високим був ступінь дезертирства і навіть самогубств, а протоколи допитів дезертирів свідчили власне про неможливість пристосуватися до складних побутових обставин. Водночас для багатьох чоловіків, більш психологічно загартованих і готових сприймати виклики модерного світу, армія відкривала вікно можливостей, і не лише для військової кар'єри. Завдяки організованим у війську курсам тут можна було опанувати ази грамоти чи навіть певний фах — залізничника, коваля, інтенданта, телеграфіста тощо, який згодом використовували в цивільному житті. Найздібніші у військовій справі новобранці під кінець служби могли отримати звання унтер-офіцера та пропозицію укладення контракту. Армійські навички зібраності й дисциплінованості згодом допомагали багатьом в адміністративній кар'єрі¹³.

Австро-угорська армія не належала до найпередовіших чи наймодерніших у Європі. В імперії, на відміну від тогочасних Росії чи Пруссії, не було культу мілітаризму. Її ліберальний устрій і визнання національної рівноправності не давав змоги надміру акцентувати на австрійському патріотизмі. Та й сам зміст австрійського патріотизму — створити державу, яка була б спільним домом для всіх її народів — не дуже співвідносився з войовничими пошуками ворога, адже не в одному випадку в дискурсах національних рухів першим таким ворогом усвідомлювався сусідній народ у рамках тієї ж таки Габсбурзької монархії. З ним згодом і довелося воювати за кордони в період розпаду імперії. Та поки що — у ХІХ ст. — мало хто думав про той розпад, натомість у повсякденних практиках образи мозаїчної австро-угорської армії були невід'ємною частиною різнобарвної Габсбурзької монархії. Сам вигляд військ щоразу нагадував глядачам, яким різноманітним є світ, а розповіді тих, хто відслужив, розширювали його горизонти принаймні в уяві. Уже невдовзі, коли теренами західноукраїнських регіонів

¹³ Чолій С. *Мобілізація на периферії. Військовий обов'язок як фактор модернізації імперії Габсбургів*. Київ: Гранмна, 2016.

почали прокочуватися фронти Першої світової війни разом з різними військами, цей досвід став частиною індивідуальних стратегій виживання.

Російсько-японська війна 1904—1905 рр. Участь українців у формуванні офіцерського корпусу та солдатського складу. Початок ХХ ст. загострив міжнародну ситуацію і створив новий геополітичний конфлікт. Російська імперія почала пильніше приглядатися до Далекого Сходу, обираючи його для власного подальшого розширення. Микола II встиг полюбити цей регіон під час свого великого турне ще цесаревичем і почав формувати власну східну політику, яка призвела до Російсько-японської війни. Ця війна була малозрозумілою і солдатам, і офіцерам, а почасти і генералітету, що позначилося на її наслідках¹⁴. Враховуючи морський характер війни, серед інших заходів було сприяння будівництву військових суден у Миколаєві. Програма розвитку флоту на Далекому Сході відставала від японської програми нарощування морського озброєння¹⁵. Для забезпечення армії кулями до заводів з їх виготовлення було підвищено вимоги, зокрема Луганський продукував їх 31 тис. шт.¹⁶ Виготовлення гармат крім петербурзьких заводів зосереджувалося на київському арсеналі, який належав до першої категорії заводів військового відомства.

Мобілізації, проведені в Київському і Одеському військових округах, поповнили армію 265 тис. осіб, що становило 21,3 % загального її числа¹⁷. У складі російської армії воювали бригади, полки і сотні, солдатів яких було мобілізовано з українських губерній. Олексій Куропаткін, командувач першої Маньчжурської армії, мусив визнати, що солдатам з «Полтавської губернії, які потрапили з її рівнин у гори Манчжурії, було дуже важко дертися по сопках, бо через старший призовний вік вони були огрядними і неповороткими»¹⁸. 10-й армійський корпус Київського військового округу, відправлений на Далекий Схід навесні 1904 р., складався переважно з 9-ї (головно полтавчани) і 31-ї (харківчани) піхотних дивізій. Навесні 1905 р. з Одеського військового округу на Далекий Схід було перекинуто 15-ту піхотну дивізію й 4-ту стрілецьку бригаду¹⁹.

У Російсько-японській війні взяло участь немало офіцерів українського походження. Тернопільська дослідниця С. Донченко назвала близько 25 осіб українців середнього і вищого командного складу, які відзначилися у боях²⁰. Очолював

¹⁴ Зайончковский П.А. *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX—XX столетий*. Москва: Мысль, 1973. С. 338.

¹⁵ Дюпюи Э.Р., Дюпюи Т.Н. *Всемирная история войн*. Санкт-Петербург; Москва: Полигон, АСТ, 1998. Кн. 3. С. 576.

¹⁶ Бескровный Л.Г. *Армия и флот России в начале XX в.: Очерки военно-экономического потенциала*. Москва: Наука, 1986. С. 83.

¹⁷ *Історія українського війська*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 279.

¹⁸ *Записки генерала Куропаткина о русско-японской войне: Итоги войны*. Berlin: J. Ladschnikow, 1909. С. 257—258.

¹⁹ Донченко С. Участь населення України в російсько-японській війні 1904—1905 рр. *Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. Серія: «Історія»*. 2017. № 1. С. 55.

²⁰ Там само. С. 52

Маньчжурську армію чернігівський дворянин, генерал Микола Ліневич. Інженерами цієї самої армії командував генерал-майор Костянтин Величко, нащадок козацького літописця Самійла Величка. Героєм війни вважають генерала Романа Кондратенка, одного з організаторів піврічної оборони Порт-Артура. Його гарнізон упродовж п'яти місяців відбив чотири загальні наступи японської армії. Під його керівництвом було розроблено і апробовано нові види озброєння: ручні гранати, міномети, протипіхотні міни та електризовані загородження. Він загинув у казематі форту, куди влучила японська бомба. Учасниками цієї війни були й молоді офіцери, які згодом стали військовою елітою, як-от Павло Скоропадський. З південного Миколаєва був і талановитий адмірал Степан Макаров, який і загинув на цій війні. Микола Самокиш, художник з Ніжина, за завданням популярного журналу «Нива» вирушив 1904 р. на фронт і працював там художником, створивши блискучі картини про жахи війни.

У бою під поселенням Удзягонза повністю загинула, прикриваючи відхід 24-го донського козацького полку, сотня ротмістра А. Василенка у складі 57 полтавчан, 11 киян та двох жителів донецької Юзівки. У боях особливо постраждала 9-та артилерійська бригада: японці вночі раптово напали на один з її дивізіонів і повністю вирізали особовий склад²¹. Численних втрат зазнав у війні й Подільський піхотний полк.

Поразка в російсько-японській війні, що сталася через професійну нерозважливість військового командування та технічну відсталість, радикально обновила суспільство і стала вагомою причиною першої російської революції, події якої змусили верховну владу імперії змінити політичний устрій і вдатися до конституційних та соціальних реформ.

Перша світова війна та її значення для українства. З весни 1914 р. інформаційне поле Європи дедалі більше заповнювали міжнародні новини, а атмосфера в її політичному просторі ставала згущеною і сповнювалася передчуттями невідворотного. 28 червня 1914 р. в Сараєві студент Гаврило Принцип, член сербської націоналістичної організації «Млада Босна», яка виступала за визволення Боснії і Герцеговини з-під влади Габсбургів, застрелив спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда і його дружину Софію. Наступний місяць минув у ваганнях і консультаціях. Ще в середині липня 1914 р. австрійська преса приносила «відомості з найближчого цісарського оточення» про те, що «цісар щасливо перебув хвилювання й труди останнього часу та почувається фізично повністю здоровим і міцним. На аудієнціях протягом кількох минулих днів він запевнював усіх у незламній надії, що теперішню напругу вдасться поладити мирним шляхом і що він виступає за якнайшвидше придушення великосербських прагнень»²². Та врешті-решт 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, а Росія у відповідь запровадила мобілізацію. 1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії, і саме цей день вважається початком Першої

²¹ Там само. С. 52

²² Austro a Serbia. Czas. 1914. Nr 279. 15 lipca.

світової війни. Після спрацювання низки попередніх договорів за декілька наступних днів у неї було втягнуто вже більшість країн-учасниць.

Перша світова, або, за тогочасною термінологією, Велика війна стала найбільшим військовим зіткненням за всю попередню історію людства. У ній взяло участь 38 держав із населенням півтора мільярда осіб, що становило 87 % усіх мешканців тогочасного світу. У ході війни до війська було мобілізовано близько 70 млн осіб. Загальні військові втрати (кількість убитих, померлих від ран і хвороб, поранених, полонених, тих, що пропали безвісти) оцінюють щонайменше у 38 млн осіб, у тому числі близько 10 млн загиблих. Антанті й союзникам удалося мобілізувати майже вдвічі більші людські ресурси, але й сукупні їхні втрати були також суттєво вищими. Найбільше вояків полягло в арміях Німеччини (1,8 млн), Росії (1,7 млн), Франції (1,4 млн), Австро-Угорщини (1,2 млн), Великої Британії (900 тис.). Серед держав Антанти найбільших людських жертв зазнала Російська імперія: прямі воєнні втрати становили понад 4,1 млн осіб, загальні — понад 14,1 млн осіб. А оскільки на східному та російсько-турецькому фронтах театром воєнних битв стали українські території, то лєвова частка згубних наслідків дісталася їх людності. Восени 1918 р. Перша світова війна закінчилася Комп'єнським перемир'ям, а потім Версальською угодою ²³.

Велику війну називали кризою європейської цивілізації чи навіть «самогубством Європи», оскільки основні її події розгорталися саме на європейських теренах, і тут було покладено найбільше жертв. Наслідки ж війни виявилися іншими, ніж очікували ті, хто її розв'язував, зокрема, й національне питання залунало голосніше, ніж це могли спрогнозувати ті, хто вірив у захищеність власного комфортного простору і мав тверде переконання, що ніхто й ніщо не спричинить фундаментальних перетворень геополітичної карти світу. Між тим, Перша світова війна зумовила розпад чотирьох імперій: Російської, Австро-Угорської, Німецької і Османської. Марними виявилися надії консерваторів на порозуміння між монархами, довіра до дипломатів, розрахунок соціалістів на інтернаціональну солідарність трудящих. Проста людина, яка не хотіла воювати, виявилась абсолютно безсилою перед мобілізаційними заходами і примусом до участі у воєнних діях.

На початку ХХ ст. у культурному кліматі Європи посилювався вплив мілітаризму, покликання до чину. Війна, про яку більшість європейців мали дуже невиразні уявлення (від останнього більшого зіткнення — наполеонівських війн — минуло вже століття), видавалася способом очищення та здобуття нових сенсів. Про жертви, які доведеться покласти на її вівтар, здебільшого просто не думали. Український історик і політик Д. Дорошенко, якого початок війни застав у подорожі між воюючими країнами, відзначав сплеск емоційно-патріотичного піднесення з усіх сторін: «я догадався, що це патріотична маніфестація, — віденці радіють війні. Чи передчували бідолахи, як сумно вона для них скінчиться!». Та піднесення у Відні — «це було зовсім не те, що довелося мені трохи згодом побачити в Берліні». Що ж до Росії, то «ще в дорозі через Фінляндію довелося мені

²³ *Велика війна 1914—1918 рр. і Україна* / Упоряд. О.П. Реєнт. Київ: Кліо, 2013. С. 11.

почути про небувалий патріотичний захват, який обхопив усі кола російського громадянства, про патріотичне захоплення представників усіх національностей російської держави»²⁴.

Війна тривала довго не в останню чергу тому, що для неї був накопичений значний технічний потенціал і різноманітні ресурси, а між сторонами конфлікту встановилася рівновага сил. Тому цю війну довелося вести аж до їх вичерпання, аби врешті можна було її завершити²⁵. З плином часу масштаби жертв і руйнувань було все складніше виправдати чи надати їм якогось сенсу. Солдати в умовах позиційної війни не розуміли мети постійного перебування в окопах і гасла «війни до переможного кінця», а декілька фінальних великих битв, незалежно від переможців чи переможених, здебільшого посилювали невдоволення фронтовиків і цивільного населення урядами своїх країн. У суспільствах протиборчих держав наростали втома і бажання змін, адже світова війна відкривала їм вікно можливостей. Якщо на початку XX ст. жоден народ не міг розраховувати на успіх у повстанні проти імперії, то під час глобального конфлікту така ймовірність зростала. Широкі верстви населення вимагали рівних прав і можливостей, покарання можновладців, які привели світ до страждань, а з точки зору національних рухів вирішити назрілі питання можна було тільки в рамках самостійного політичного існування. Революції, в які переросла Велика війна, стали реакцією на біль, втрати, несправедливість, беззмістовність жертв, а водночас — надією на краще життя, створення нового, комфортного світу.

З початком Великої війни українці опинилися по різні боки конфлікту. Таке їх становище не було унікальним, однак це не робило його менш драматичним. До австро-угорської армії було мобілізовано близько 300 тис. українців, а до російської — близько 4 млн. Як громадяни своїх держав українці офіційно декларували до них лояльність. 1 серпня 1914 р. представники провідних українських партій у Галичині створили Головну українську раду (ГУР), яку очолив Кость Левицький. У маніфесті від 3 серпня ГУР закликала українців виступити у війні на боці Австро-Угорщини і звинуватила в її розв'язанні російського царя. Автори відозви звертали увагу на те, що «в царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений — український народ», а прихід Росії в західноукраїнські землі загрожує повним знищенням українського національного життя, дотепер захищеного австрійською конституцією. «Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!» — так оптимістично завершувалася відозва²⁶.

Позицію українців у складі Російської імперії спробував висловити Симон Петлюра у статті «Війна і українці», що з'явилася друком у липневому 1914 р.

²⁴ Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 роки)*. Київ: Темпора, 2007. С. 15—19.

²⁵ Chwalba A. *Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914—1918*. Warszawa: Wyd-wo Literackie, 1914. S. 619.

²⁶ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.]: *Сучасність*, 1983. Т. 1. С. 211—213.

випуску журналу «Украинская жизнь», який виходив у Москві. Визнаючи складність двоподілу українців між двома ворогуючими блоками, її автор все ж стверджував, що «у хвилину винятково важкої проби, якій піддане тепер наше національне почуття, ми повинні виявити і відповідне нашому національному розвитку розуміння сучасних подій, здоровий політичний розум та організовану волю нації, що тисячами ниток — кровних, племінних, економічних та історичних — зв'язана з країною, що стоїть зараз проти Німеччини та Австро-Угорщини». Водночас, поряд із закликом до всіх народів Росії виконати перед нею свій громадянський обов'язок, у відозві висловлено надію, що війна продемонструє панівній нації помилковість її політики щодо народів імперії, яка мала б вийти з цієї війни вже оновленою. Було згадано й про українців Австрії, яких автор закликав трактувати не як ворогів, а «толерантно», в розрахунку на «виправлення історичної помилки» та злучення всіх українських земель «з відродженою Росією»²⁷.

Особливе місце з-поміж політичних центрів українського руху періоду Першої світової війни належить Союзу визволення України (СВУ), створеному у Львові 4 серпня 1914 р. українськими політичними емігрантами з Росії. Першим головою СВУ став майбутній ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов. Задекларовану цією організацією позицію, викладену в програмній статті «Наша платформа», відзначав україноцентричний підхід. Автори відозви наголошували, що «українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметом війни». Метою українців у війні визначено здобуття самостійної української держави, а союзниками в боротьбі за неї названо країни австрійсько-німецького блоку. У разі зайняття ними території Наддніпрянської України СВУ як перехідний етап пропонував створити разом із Галичиною та Буковиною українську провінцію в Австро-Угорщині²⁸.

Безперечно, до Великої війни — тією чи іншою мірою — готувалися всі національні рухи, адже саме з нею пов'язували надії на вирішення низки назрілих проблем, вихід із багатьох глухих кутів. Війна мала стати своєрідним іспитом на зрілість, перевірити вміння мислити стратегічно, робити правильні ставки, не помилятися у виборі союзників, об'єднуватися заради спільних цілей, не зважаючи на будь-які ідеологічні чи особисті розбіжності. Оцінюючи ступінь готовності українського руху до глобальних викликів, які перед ним постали, доводиться визнати, що він був невисоким. Для діячів українського руху в Австрії, попри гучне декларування всеукраїнської єдності, не був таємницею поступ русифікації на теренах Наддніпрянської України. Справжні настрої, які панували в перші дні війни в ключових осередках українського національного руху — редакції газети «Рада» й Раді ТУПу в Києві, описав Євген Чикаленко: «Провадити газету під час війни в російсько-патріотичному напрямку, в душі “гром победы, раздавайся,

²⁷ Там само. С. 207—210.

²⁸ Там само. С. 216—217.

веселіся, храбрый рос», ми не мали ніякої охоти, бо це було б наперекір нашим переконанням і бажанням. Всі ми були певні, що перемога Росії принесе нам ще більший гніт, а розгром її послужить до нашого визволення. [...] Коли знялося питання про те, як повинна ставитися наша організація до есентуальної війни, то Ніковський і я рішуче стали на так звану «пораженчеську» позицію, Яновська стояла на російському патріотичному штандпункті, бажаючи повного розгрому Австрії й приєднання Галичини до Росії; Леонтович висловився якось невиразно, а в Вязлову боролися дві душі: українська й кадетська. [...] Газети були до бридоти переповнені хвастливими оповіданнями про всяких фантастичних героїв-козаків. [...] Вже тоді були ознаки, що по скінченні війни зовнішньої почнеться — внутрішня, про що говорилося потихеньку»²⁹.

Війна за українські землі належала до перших стратегічних завдань російської та австро-угорської армій, тож не дивно, що обидві сторони спробували одразу нейтралізувати всі реальні й уявні загрози для себе з українського боку. Показовим прикладом тут можуть бути перипетії Михайла Грушевського, найімовірнішого на той момент лідера українського руху. Початок війни застав його на відпочинку в карпатському селі Криворівні. Тут йому не дозволило залишитися австрійське командування. Політичні погляди М. Грушевського — критичне ставлення до Австро-Угорської монархії, ідеї створення української автономії в Російській державі, протиріччя з поляками, вимоги до галичан безумовно підпорядковуватися всеукраїнським інтересам, які мав диктувати Київ, — не були таємницею. До того ж Грушевський, хоча й продовжував працювати у Львівському університеті, залишався російським підданим, що з початком війни переміщувало його в розряд неблагонадійних. Австрійська поліція видала ордер на арешт Грушевського за звинуваченням у русофільстві, однак він встиг виїхати з Австрії. Натомість у Києві його відразу ж після повернення заарештували і після допитів та обшуків у будинках у Києві та Львові (місто в цей час перебувало під російською окупацією) заслали до Сибіру. Лише виступи на його захист таких відомих російських учених і політиків, як Олексій Шахматов та Петро Струве, запобігли його подальшому етапуванню в глиб Сибіру³⁰.

Після початку війни навіть ті паростки українського національного життя в Російській імперії, що вціліли у довоєнні роки, було значно обмежено: зокрема, припинено видання газети «Рада». Російська пропаганда, спираючись на донесення спецслужб, ще напередодні війни цілеспрямовано роздмухувала образ гіпотетичної «української зради», втіленням якої був термін «мазепинство». Важливим осередком інтелектуального й політичного протистояння українському руху був Київський клуб російських націоналістів (1908—1917), який видавав газету «Кієвлянинъ». На її шпальтах російські націоналісти послідовно

²⁹ Чикаленко Є. *Щоденник (1907—1917)* / Передм. та прим. Т. Осташко. Київ: Темпора, 2011. С. 334—335.

³⁰ Плохій С. *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ: Критика, 2001. С. 79—80.

відстоювали тезу про «малоросів» як інтегральну частину російського народу з несуттєвими регіональними особливостями, засуджували українофільство як «рух зрадницький і підлий» та звинувачували російських лібералів у недооцінюванні загроз, які він несе³¹. Відомим прихильником російського націоналізму в Україні був Сергій Щоголев, лікар, який на зламі XIX—XX ст. працював у Києві цензором, завдяки чому добре орієнтувався в особливостях українського руху.

Видана в 1912 р. робота С. Щоголева «Украинское движение какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма» вважається одним із ключових текстів з-поміж тих, якими ідеологічно керувалася Російська імперія в політиці щодо українців під час Першої світової війни. Автор праці на майже 600 сторінках доводив читачеві, що ідеологія українського руху є агресивним наступом на «дорогоцінні скарби російського народу: його історичну традицію та його сучасну культуру», і звертав увагу на небезпеку осередку українського руху в Австро-Угорщині, який окреслив поняттям «осине гніздо»³². (За наслідками війни та революцій доля багатьох російських націоналістів в Україні виявилася сумною: у 1919 р. чимало з них, у тому числі Тимофій Флоринський і Сергій Щоголев, були розстріляні більшовиками, які керувалися знайденим під час захоплення Києва списком членів Клубу російських націоналістів.)

З перших днів війни західноукраїнські землі стали ареною активних бойових дій, а підросійська Україна — великою постачальницею солдатів для армії. Тут зосереджувалися війська Київського і Одеського округів, з яких було створено Південно-Західний фронт. Його завданням було приєднати Галичину і Буковину і відсунути кордон до карпатських перевалів. Наступ цього фронту здійснювався у трьох напрямках — на Берлін, через Карпати на Угорщину і на Буковину. Натомість за планом австро-німецького блоку німецькі війська мали наступати на Західному фронті, прагнучи швидкої перемоги (так званий план Шліффена), а австрійське командування — просунути війська в межиріччі Вісли та Західного Бугу й за підтримки німецької армії розгромити російські сили в Польщі.

На практиці ж німецькі війська після битви з французами на р. Марні у вересні 1914 р. загрузли в позиційній війні, натомість Росія, спрямувавши головні сили проти Австро-Угорщини, розгорнула успішний наступ у Галичині. Після знешкодження у Відні австрійською контррозвідкою агента Антанти полковника Альфреда Редля австрійський генштаб вніс корективи в розташування військ, відсунувши позиції в глиб Галичини на 100—200 км³³. Тож опір російському наступу в Східній Галичині був невеликим. 2 вересня 1914 р. російські війська після відступу австро-угорської армії зайняли Львів, невдовзі вийшли до р. Сян і оточили фортецю Перемишль, а загалом австро-угорські війська у провінції було відтиснено аж до Кракова. У Галичину, щоб уникнути загрози оточення, було від-

³¹ Савенко А. Замѣтки. *Кієвлянинъ*. 1908. № 134. 15 мая.

³² Щоголев С. *Украинское движение какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма*. Київ, 1912. С. 569—571.

³³ Там само. С. 21.

кликано й військові з'єднання з Буковини. Так само без бою захоплено Чернівці. Наприкінці вересня 1914 р. російські війська перейшли Карпатський хребет і зайняли кілька населених пунктів Закарпаття, загрожуючи виходом на Угорську рівнину, однак на цьому їх наступ зупинився.

Російська окупація Галичини й Буковини тривала з вересня-жовтня 1914 до червня 1915 р. і увійшла в історію як один зі знакових періодів у російсько-українських відносинах, що демонстрували всьому світові справжні цілі й наміри російської політики щодо України. Австро-угорська армія дуже швидко відступила зі Східної Галичини, а в публічному інформаційному просторі до останнього домінували запевнення, що ситуація залишається під контролем, австро-угорське військо здобуває перемоги на східному кордоні, а ворог слабкий і деморалізований³⁴. Тож більшість населення навіть не встигли отямитися та якось спланувати подальші дії, як на вулицях їхніх сіл і міст з'явилися колоритні російські козаки. Український адвокат і громадський діяч Андрій Чайковський, який на початку Великої війни перебував у Самборі, про своє перше враження від побачених у місті російських військових згадував: «В ту хвилину сталося зі мною щось такого, чого я описати не в силі. Мені здавалося, що переді мною відігрався якась страшна трагедія, що якраз скінчився перший акт, тепер підноситься завіса до другого, ще страшнішого акту [...]. Усі наші змагання, цілий наш культурний тяжкий доробок стає мені перед очі, та в ту мить усе розпадається, наче грудка вапняка, полита водою. Всьо зникає без сліду, а натомість темна даль, безвихідна безнадійна будучність...»³⁵.

Події в Галичині й Буковині під час російської окупації достатньо повно описано в історіографії³⁶. Управління цією територією здійснювало створене за наказом Верховного головнокомандувача від 29 серпня 1914 р. тимчасове військове генерал-губернаторство, яке ділилося на львівське, тернопільське та чернівецьке губернаторства. Його очолив Георгій Бобринський. Чимало колишніх австрійських чиновників виїхали перед наступом російської армії, багатьом місцевим кадрам росіяни не довіряли, тож нова влада відразу зіткнулася з кадровим голодом. Основну масу чиновників було відряджено з Київської, Волинської та Подільської губерній, а їх якість викликала серйозні побоювання навіть з боку керівництва. З російською адміністрацією активно співпрацювали галицькі москвофіли, насам-

³⁴ Винник О. Чутки під час російської окупації Львова 1914—1915 років. *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*. 2009. Вип. 44. С. 166.

³⁵ Чайковський А. *Спогади. Листи. Дослідження* / Упоряд. О.В. Седляр, Б.З. Якимович. Львів, 2007. Т. 4. С. 384.

³⁶ Петрович І. [Крип'якевич І.]. *Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915*. Б. м. в.: Політична бібліотека, 1915; Janusz B. *293 dni rządów rosyjskich we Lwowie*. Lwów; Warszawa, 1915; Бахтурина А.Ю. *Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны*. Москва: АИРО-2000, 2000; Заполовський В. *Буковина в останній війні Австро-Угорщини*. Чернівці: Золоті литаври, 2003; *Галичина: історія, політика, культура*: в 11 т. Т. 6: Перша світова війна / Гол. ред. ради М. Литвин; відп. ред. І. Патер; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів; Тернопіль, 2016, та ін.

перед угруповання Володимира Дудикевича. Саме вони підказували росіянам, куди спрямовувати вістря репресивних антиукраїнських акцій. Налагодили співпрацю з російською адміністрацією і польські політики ендецького кола. У складному становищі опинились євреї, які ставали жертвами погромів з боку російських солдатів і були обмежені в громадянських правах з боку офіційної влади.

Російська політика на окупованих землях крім вирішення поточних питань зводилася до щоденного доведення тези про те, що підавстрійська Русь увійшла до складу Російської імперії назавжди. Розглядався навіть план перенесення статусу столичного міста зі Львова, де руське населення було в меншості, до Галича, що мало підкреслити давньоруську історичну традицію. Головним засобом інтеграції стала російська мова. Основні заходи передбачали русифікацію освіти, запровадження в школи курсів російської літератури, історії та географії. Передбачалося, що «штучні успіхи української мови та фонетики мають впасти», польські ж і німецькі школи було визнано ворожими щодо Росії. У підсумку у вересні 1914 р. навчальні заклади всіх рівнів було закрито, а відновлення їх роботи поставлено в залежність від «благонадійності» вчителів та володіння ними російською мовою. Було відкрито тимчасові курси для вивчення російської мови, а навесні 1915 р. розроблено проект масштабної освітньої реформи, який реалізувати російська адміністрація вже не встигла.

Особливо сильних репресій зазнала Греко-католицька церква. Митрополита Андрея Шептицького (невдовзі після початку війни він у пастирському посланні стверджував, що «війна ведеться о нас, бо московський цар не міг того стерпіти, що в Австрійській державі маємо свободу віри та народности, хоче нам видерти ту свободу, закути в кайдани») було заарештовано і вивезено в Росію, де його утримували в монастирях аж до початку революції 1917 р. Близько 370 священників зазнали репресій, деяких з них було страчено. Зважаючи на роль їх та їхніх родин в українському національному русі, це було дошкульним ударом. Акцію «навернення уніатів на православ'я» очолив тогочасний архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій (Василій Георгієвський), який мав тривалий досвід праці на Холмщині та управління Холмською і Люблінською єпархією Російської православної церкви. Оскільки питання віротерпимості та примусової зміни конфесії набувало міжнародного звучання, між військовою, цивільною й духовною владою Російської імперії постійно тривала свого роду гра, яка мала створити видимість добровільного переходу греко-католицьких громад на православ'я. Одним із її елементів була затримка греко-католицьких священників на невизначений термін, що давало змогу розглядати їхні парафії як покинуті. Під наглядом військово-цивільної адміністрації в деяких селах проводили голосування за заміну конфесії. Особливо активно конверсії на православ'я відбувалися на лінії австрійсько-російського державного кордону. Після відступу російської армії чимало конвертитів послідували за нею, боячись розправи з австрійського боку³⁷.

³⁷ Расевич В. Церковно-релігійне життя. *Історія Львова*: у 3 т. / Ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 2. С. 525—536. Опцію ієрархії Російської право-

На підвладну генерал-губернаторству територію було поширено цензурні правила, які діяли в усій Російській імперії. Видання літератури українською мовою, як і продаж того, що вийшло у світ не на території Російської імперії, повністю заборонено. Знищенню підлягала й україномовна кореспонденція, яку переглядала військова цензура. Відбувалися арешти й масові депортації української інтелігенції в глиб Росії. Відступаючи у червні 1915 р., росіяни взяли в заручники близько 700 українських, польських та єврейських діячів. Лідер російських кадетів Павло Мілюков з трибуни Державної думи розцінив політику російської адміністрації в Галичині як «європейський скандал». Українська репрезентація в австрійському парламенті в жовтні 1914 р. оприлюднила протест, у якому, зокрема, зазначалося: «Перед цілою Європою, перед цілим цивілізованим світом урочистий протест проти сих ганебних актів насильства Росії, які б'ють по лиці найпримітивніші основи етики та цивілізації, незгідних з поняттем правової держави, що в найвищій степені ломлять підстави міжнародного права»³⁸.

Зазнаючи з перших днів війни дошкульних поразок, Австрія намагалася знайти або ж призначити співвинуватців. Ці пошуки внутрішньої зради у стосунку до українців історик Сергій Попик влучно визначив як «фантом „української іреденти“». 8 серпня 1914 р. Галицьке намісництво опублікувало розпорядження про «превентивний арешт політично підозрілих москвофілів». За вказівку жандармам на російського патріота було встановлено грошову винагороду. На практиці тотальна недовіра австрійської влади до українців у перші місяці війни вилилась у масові арешти «неблагонадійних» осіб, серед яких було й чимало невинних, з якими зводили політичні чи й особисті рахунки. У ситуацію втручалось навіть австрійське зовнішньополітичне відомство, яке інформувало військових, що «польські урядові структури в Галичині, дискредитуючи перед центральними органами влади та військовим командуванням українських політичних лідерів, проводять серед них арешти, ототожнюють із росіянами, переслідуючи при цьому партійно-політичну мету»³⁹.

Проавстрійські настрої в українському суспільстві були здебільшого стриманими й не мали патріотичного характеру. Лише відносно вузьке коло української інтелігенції мало достатній освітній рівень, щоб усвідомлювати загрози російської експансії та спрогнозувати долю українства в Росії. Проте українські австрофіли виявилися заручниками своєї ж довоєнної пропаганди, складовою частиною якої було покладання на австрійський уряд відповідальності за невдачі українського руху. Для загалу українського суспільства надії на повернення австрійської влади передусім були пов'язані з очікуваннями мобілізованих на

славної церкви щодо цих подій відображено в: *Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной*. Москва, 1994.

³⁸ Левицький К. *Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914—1918. З ілюстраціями на підставі споминів і документів*. Перша частина. Львів, 1928. С. 95.

³⁹ Попик С. *Українці в Австрії 1914—1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни*. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1999. С. 85—86.

фронт близьких. Особливо дошкуляла російська окупація родинам австрійських державних службовців. Здебільшого вони, втративши засоби для існування, мусили виконувати незвичну для себе фізичну роботу, щоб отримати хоча б якісь кошти. Повсякденні ж практики в селах, за винятком мобілізації чоловіків та постою російських військ, змінилися мало.

У щоденному зіткненні з російськими військами, а згодом і з військовою адміністрацією українське населення Галичини й Буковини не сприймало їх однозначно як окупантів. Не бракує свідчень про те, що російські військові поводитися з місцевим населенням ввічливо. Хоча підавстрійські українці здебільшого не розуміли російську мову і через подібне до української звучання відмінних за змістом російських слів виникали непорозуміння й курйози, все ж за деякий час сторонам таки вдавалося порозумітися.

Багато російських військових, що опинилися в Австрії, жили на українських землях у складі Російської імперії або ж були етнічними українцями (частіше, за їх визначенням, «тоже малоросами»). Деякі з них у довоєнному житті були навіть свідомими українцями й шукали в галичан твори Франка та іншу українську літературу⁴⁰. Чимало українських селян у лавах російської армії опинилися у Львові. Найбільше вражало львів'ян переконання російських військових у тому, що вони несуть «визволення» слов'янським народам Австрії, адже всі знали про значно менший обсяг громадянських прав у Росії. Вони виправдовувалися, що не хотіли б воювати з «братами», однак за непослух їм загрожувала страта. Власного ж інтересу у війні російські військові не бачили, підкреслюючи, що «досить мають землі й хліба в себе»⁴¹.

Ці люди будували ментальні зв'язки, які схилили місцевих мешканців розглядати в них «своїх». Над формуванням позитивного образу російських завойовників цілеспрямовано працювали місцеві москвофіли та чимало тих, хто, може, й не мав москвофільських настроїв, однак транслиував на Австрію свої життєві образи. Греко-католицький священник Ярослав Левицький згадував, що, відвідуючи в той час священницькі родини у Львові та підльвівських селах, натрапляв на дуже прихильні щодо Росії настрої місцевого населення, які висловлювали вголос, зокрема «звичайне вихвалювання русского солдатства, його геройства, русских порядків, русского раю», замилювання козацькими полками («А то хлопці! Аж приємно дивитись! Що наше, то таки наше»), врешті-решт упевненість, що австрійська влада на цих теренах уже ніколи не буде відновлена. «А є ще такі глупі люди, які вірять у поворот Австрії», — зауважували його співрозмовники⁴².

В умовах воєнного часу австрійська влада вже не була схильна толерувати такі настрої, як це відбувалося в попередній період на базі гарантованих конституції-

⁴⁰ Блажеквич І. Щоденник (30.7.1914 — 9.6.1915). *Московська окупація Галичини 1914—1917 рр. в свідченнях сучасників* / Упоряд. В. Семенів. Львів: Апріорі, 2018. С. 326—327.

⁴¹ Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie... S. 43.

⁴² Левицький Я., о. 3 днів російської інвазії. *Московська окупація Галичини 1914—1917 рр. в свідченнях сучасників...* С. 269.

єю особистих свобод. З метою локалізації «неблагонадійних» на заході Австрії було створено концентраційні табори, найвідомішим з яких став Талергоф поблизу м. Грац. Сюди ще з кінця серпня 1914 р. почали ввозити головно українців з Галичини та Буковини за звинуваченнями в державній зраді. Завдяки втручання українських політиків та австрійського зовнішньополітичного відомства деяких із них вдалося звільнити на тій підставі, що їх затримували за фальшивими доносами. Точну кількість українців, які пройшли через австро-угорські концентраційні табори, не встановлено. У листопаді 1914 р. в Талергофі перебувало 5700 осіб. Вважається, що орієнтовно 2 тис. в'язнів загинули як унаслідок страт, так і через спричинені умовами табірної життя хвороби. У 1917 р. під тиском світової громадськості табір було закрито, а ув'язнених амністовано. Талергоф, хоча й став символом «української Голгофи», був не єдиним місцем, де українці зазнавали репресій австро-угорської влади. В умовах воєнного часу фіксувалися страти українських селян «за державну зраду» за рішеннями командування військових частин⁴³. Жорсткою позицією щодо українців відзначався угорський гонвед, який перебував на території Буковини. Тут «надпильність мала ту негативну особливість, що відкривала шлях для “самочинності”, свавілля та особливої жорстокості»⁴⁴.

Мобілізовані й кадрові військовослужбовці австро-угорської армії у своїй величезній більшості не були «обстріляними» в боях, а тому на початку війни з їх боку спостерігалось легковажне ставлення до елементарних правил безпеки. Зокрема, вони не мали бажання окопуватися, вважаючи це ознакою легкодухості. Розплатою за такі упередження ставало власне здоров'я чи й життя. Російська армія на Східному фронті переважала австро-угорські частини технічним оснащенням і зброєю. Нерідко артилерійському вогню з російського боку протистояли військові підрозділи, які володіли тільки стрілецькою зброєю. Тож школа війни діяла на самій війні, загартовуючи воїнів у кривавих боях, сповнених страшними сценами насильства. Про перші бої свого підрозділу в районі Радивилова та Олієва Мирон Тарнавський згадував: «Перед моїми очима розгорнулася така кривава картина, що ледви чи довелося мені пізніше подібну бачити. Воздух був сповнений димом, курявою, бризками свіжої ріллі. Стояв безугавний гармідер розриваних стрілен, сердитого тріскоту скорострілів і протяжне нелюдське ячання ранених. Всуміш зі землею літали руки, ноги, наплечники, цілі туловища. Кожна хвилина поглотувала десятки істнунвань, розкидаючи кусні їх тілесних поволок далеко від себе та вимішуючи їх так докладно, що видавалося наче химерна доля хоче встругати макабричний жарт на день страшного суду [...]. В цих умовах годі говорити про страх, паніку чи взагалі людські почуття. У того, кого ще не роздерло в кусні або не потрощило якоїсь частини тіла, було повне збайдужіння для довколишнього. Не було тут місця на співчуття, жаль, ляк. Навіть не чулося тих пекольних ревів залізних потвор. З повною апатією виконували ми або на-

⁴³ Попик С. *Українці в Австрії. 1914—1918...* С. 85—99.

⁴⁴ Заполовський В. *Буковина в останній війні Австро-Угорщини...* С. 189.

кази, або вивчені порухи для самобезпеки. Кожний рух, слово чи думка скидалися на механічну функцію, зовсім не залежну від хотіння, волі. Тим-то годі описати психічний стан людини в таких умовах. Щоби його пізнати, треба самому бути посеред оркестри, що грає симфонію гураганного вогню»⁴⁵.

Унаслідок окупації Галичини й Буковини російської армією центр українського політичного життя в Австрії перемістився у Відень, де перебувала українська парламентська репрезентація, діячі ГУР, ЗУР, СВУ. Вони вели переговори з австрійським урядом, головними питаннями яких були поділ Галичини та створення в Габсбурзькій монархії українського коронного краю. Після вдалого наступу австро-угорської армії 1915 р. це питання видавалося близьким до успішного втілення. Позитивним сигналом було вже те, що після відновлення австрійської влади вперше за довгий проміжок часу намісником Галичини було призначено не поляка, а австрійського генерала Германа Колярда. У вересні 1915 р. австрійський прем'єр Карл Штюрк повідомив українських політиків, що коронна рада під керівництвом цісаря одноставно вирішила після завершення війни здійснити поділ Галичини. Східна Галичина з відвойованими в Росії волинськими землями мала створити окрему провінцію з широкою автономією у складі Габсбурзької монархії, «атракційний осередок для цілої України». Аналогічну автономію разом з відвойованими в Росії польськими землями мали отримати поляки⁴⁶.

Ситуація для українців в Австрії кардинально змінилася восени 1916 р. Під тиском Берліна Відень був змушений погодитися на очевидно не вигідне для Габсбурзької монархії розв'язання польської проблеми. 23 жовтня 1916 р. Манифестом двох імператорів було проголошено відновлення Польської держави на землях «конгресової Польщі». За таких обставин Відень мусив подбати насамперед про збереження Галичини у складі Австрії⁴⁷, а домогтися цього можна було лише посиливши австрофільські настрої місцевих поляків. 4 листопада 1916 р. Франц Йосиф підписав маніфест про намір «виокремлення Галичини», тобто суттєвого розширення її автономії у складі Габсбурзької монархії, у якій було б збережено політичні переваги поляків. Польські політики почали роботу над проектом конституції Галичини, в якому українцям передбачалося надати статус національної меншини⁴⁸. Ці події спричинили глибоку кризу в зорієнтованих на Австрію українських політичних середовищах. Тон їхніх заяв різко змінився на категоричне обурення діями австрійської влади, зрадою Австрією «вірних русинів»⁴⁹.

Під час Першої світової війни в австро-угорській армії було створено українське добровольче збройне формування — Легіон Українських січових стрільців.

⁴⁵ Тарнавський М. *Спогади...* С. 31.

⁴⁶ Левицький К. *Історія визвольних змагань галицьких українців...* С. 451—453.

⁴⁷ Попик С. *Українці в Австрії...* С. 114—115.

⁴⁸ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Rkps 4199. 153 k. (Projekty konstytucyjne dla Galicji z lat 1916—1917).

⁴⁹ Binder H. *Ukraińskie przedstawicielstwo w austriackiej Izbie posłów, 1879—1918. Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX—XXI wiek /* Pod red. J. Moklaka. Kraków: Historia Iagiellonica, 2006. S. 150—152.

Його організація спиралася на довоєнне українське військове товариство «Січові стрільці» (1913), стрілецькі секції в товариствах «Січ» і «Сокіл». У перші дні війни Головна українська рада об'єднала всі стрілецькі організації Галичини в Українську бойову управу — Українських січових стрільців під керівництвом Теодора Рожанковського і оголосила мобілізацію українського населення. Служити в легіоні виявили бажання 28 тис. українців. Мотивом зголошення до Січового стрілецтва здебільшого ставав порив (свідомий або ж емоційний) взяти участь у боротьбі за українське майбутнє, хоча виразного розуміння шляхів і обставин, у яких відбуватиметься ця боротьба, на той момент ще не було: «Коли ж у серпні 1914 року імператор Франц Йосиф виповів війну Росії, гуцули хмарами посунули з гір. Батьки ж і сини новобранців щиро заздрили своїм дітям й онукам, що їм пощастило вийти на бій з Росією. І вже старий батько-гуцул не давав синові в руки бартку і пістоля за черес, і не справляв його в дебри, у звори, щоб добре сховався перед “бранкою” до чужого війська, а тремкими руками благословив си-на-легіня у щасливу путь:

— Ти щесливий, синку, що-с діждав стати борцем за свою справу, за нашу рідну Україну! Ми старі боролися за чуже. Ми не розуміли, за що ми боремоси та за яке. Кажали, що так мус бути. Тепер не те. Тепер ясно, за що! То й не сором нашого імени. Най пізнають вороги, що то є Гуцул»⁵⁰.

Австрійська влада з недовірою сприйняла ідею формування національних військових частин, побоюючись, що в інших умовах вони із союзників перетворяться на ворогів. В аналогічній до українців ситуації опинилися й галицькі поляки, які також з початком війни з ініціативи Юзефа Пілсудського створили Польські легіони у складі австро-угорської армії. Згадуючи про відправку добровольців з містечка Хжанув, місцевий чиновник Тадеуш Спісс описував, як на зміну першому піднесенню через створення зародків національного війська для боротьби з Росією приходила непевність: «Чи Австрія дасть мундири, чи дасть зброю?». Виряджені з містечка добровольці були дуже юними (в добровольчі частини могли зголошуватися тільки ті, хто не був мобілізований у регулярну армію), одягненими як на літню прогулянку. Коли ж підрозділ вийшов з містечка, в ньому стало «порожньо і страшно»⁵¹.

Якщо спочатку військові стратеги центральних держав розраховували на швидкий вибух на території Росії українського й польського повстань, які в такому разі належало б підсилити «своїми» частинами, то вже після перших воєнних поразок вони розуміли, що масовий антиросійський рух можливий тільки за умови серйозного просування австро-німецьких військ у глибоку російську територію⁵². Питання без відповідей поставали у відносинах між Австрією та її народами

⁵⁰ Горбовий М. *Гуцули у визвольній боротьбі. Спогади*. Київ; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. С. 20.

⁵¹ Spiss T. *Ze wspomnień c. k. urzędnika politycznego*. Rzeszów, 1936. S. 30.

⁵² Кураєв О. *Політика Німеччини й Австро-Угорщини в першій світовій війні: український напрям*. Київ, 2009. С. 54.

впродовж усієї війни. Більшість із них в обмін на підтримку австро-німецького блоку хотіли гарантій зростання своєї самостійності в майбутньому. З посиленням наприкінці війни Антанти ці стосунки ставали дедалі напруженішими. У 1917 р. Ю. Пілсудський з Польськими легіонами відмовився скласти присягу на вірність Німеччині, що підсумувало процес переорієнтації підавстрійських поляків на Антанту. Вирушаючи ж зі своїми стрільцями у круговерть війни, Ю. Пілсудський у відомій промові перед ними в «Олеандрах» у Кракові міг лише запевнити: «усі ви рівні перед жертвами, які вам доведеться понести», «єдиним вашим знаком є відтепер білий орел», «військові ранги здобудете в боях».

Не маючи певності щодо майбутнього, австрійська влада стримувала й український добровольчий рух. Вона залишила без уваги зголошення більшості добровольців, дозволивши створення Легіону Січових стрільців у складі 2500 осіб. Легіон (з 1915 р. — полк) мав значні складнощі з озброєнням, обмундируванням, військовим вишколом, деякий час існував на добровільні пожертви. Уже в серпні 1914 р. військове командування спробувало кинути його на найнебезпечнішу ділянку фронту, і лише відмова Т. Рожанковського виконати авантюрний наказ запобігла швидкому розгрому частини. У вересні 1915 р. новобранці вже під командуванням Михайла Галушинського склали присягу в Стрию і були відправлені на Закарпаття, де невдовзі вступили в перші бої з російськими частинами в районі Ужоцького і Верецького перевалів.

Навесні 1915 р. Січові стрільці вели бої на схилах карпатської гори Маківка. Згодом полк перекинули в подільські степи між Серетом і Стрипою. Влітку 1916 р. бої точилися в околицях Бережан і на схилах гори Лисоня. Упродовж 1914—1917 рр. через Січове стрілецтво пройшло близько 7 тис. осіб, з них 350 загинули в боях, близько 1200 були поранені, 1500 потрапили в полон. У 1918 р. Січові стрільці під командуванням Осипа Микитки у складі австро-німецьких військ брали участь у поході на Наддніпрянську Україну. У жовтні 1918 р. полк було відправлено на Буковину, де його й застала звістка про проголошення у Львові Західно-Української Народної Республіки, а згодом чекали кровопролитні бої аж до затиснення в «чотирикутнику смерті»⁵³.

Перебуваючи в тилу, Січові стрільці вели культурно-просвітницьку роботу, зокрема на Волині, де вони мали організовувати секретаріати для набору рекрутів у австро-угорську армію. У стрілецькому середовищі було популярним пробувати себе в літературній, художній та музичній творчості, підкреслюючи поетику й романтику війни. Значний пласт цієї творчості та мемуарної літератури було зібрано й опубліковано в часописі «Літопис Червоної калини», який виходив у 1929—1939 рр. у Львові. У його першому випуску колишній січовий стрілець, який сховався за псевдонімом Лу-лу, так описував свої творчі спроби періоду Великої війни: «Колиб була правдивою думка Тичинового вірша, що “справжня” муза родиться серед воєнного бідування — то я повинен був стати великим по-

⁵³ Лазарович М.В. *Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба*. Тернопіль: Джура, 2005.

етом, бо перші мої літературні “твори” писав серед невигод сірого стрілецького життя. Першу “поезію” написав, лежачи на брудній соломі, яка своєю гостинністю служила ще й іншим сотворінням [...]. Скаже дехто, що отой мій вірш із перед 13 літ не є поезією! Може... Ми й самі, на жаль, не маємо сьогодні того тремтіння душі, хоч може й вигідніше живемо, з яким його писали. Та ніхто не осмілиться сказати, що сам похід куренів У.С.С. не був і не є найчистішою поезією сірої, буденної української дійсности!»⁵⁴.

Створений Січовими стрільцями пласт культури посприяв утвердженню в пізнішій українській традиції романтичного й героїчного образу Великої війни, який, утім, був віддалений від окопного досвіду сотень тисяч українців. Збірний образ рядових вояків-українців залишив у спогадах Вільгельм Габсбург, молодший син ерцгерцога та адмірала австрійського військово-морського флоту Карла Стефана, родина якого жила в містечку Живець у Західній Галичині. Кандидатура Карла Стефана як претендента на польську корону жваво обговорювалася при європейських дворах у період створення Польської держави під протекторатом Німеччини. Такі плани були пов'язані з ширшими проектами федеративної реорганізації Габсбурзької монархії, які обговорювали панівні кола на завершальному етапі війни, передчуваючи її розпад. Передбачалося, що на чолі кожного з суб'єктів федерації («Австрія», «Угорщина», «Польща», «Чехія», «Федерація Об'єднаних Південних Слов'ян», «Велике Князівство Україна») стоятиме регент із династії Габсбургів⁵⁵. Бажаним було розширення території цих держав на принаймні окремі регіони Російської імперії, що мало відбуватися в супроводі утвердження там позицій Католицької церкви і свідчити про цивілізаційну місію Габсбургів та Австрії у формуванні нового обличчя Східної Європи⁵⁶.

У такому рішенні знаходилося місце для задоволення монарших амбіцій тих ліній Габсбургів, які не належали до прямих спадкоємців корони. Виокремлення українців як народу, на правління яким не претендувала жодна власна династія, набувало для Габсбургів певного сенсу, і саме Вільгельма Габсбурга розглядали як імовірного українського монарха. Українцями він зацікавився ще в підлітковому віці, слухаючи в родинному середовищі розповіді польських магнатів про русинів як про «розбишацьке плем'я». Щоб довідатися більше, він самовільно помандрував до Ворохти на Гуцульщині, де кілька днів інкогніто прожив у родині Шекерик-Дониківих. Тут його назавжди зачарувала краса природи і людей, а, не знайшовши в горах «розбишак», він пройнявся глибокою недовірою до всіх польських дискурсів. Демократичне виховання в сім'ї, яка намагалася триматися подалі від віденського двору, відчуття штучності бар'єрів з оточенням, які нав'язувало високе походження, ще більше посилювало цікавість Вільгельма

⁵⁴ Як я став воєнним поетом. Написав Лу-лу. *Літопис Червоної калини*. 1929. Ч. 1. Жовтень. С. 11—12.

⁵⁵ Терещенко Ю., Осташко Т. *Український патріот з династії Габсбургів*. Київ: Темпора, 2008. С. 146.

⁵⁶ Там само. С. 11.

Габсбурга до підавстрійських русинів, за що зрештою його прозвали «червоним принцем»⁵⁷.

У 1915 р. Вільгельм Габсбург закінчив військову академію ім. Марії Терезії і у званні лейтенанта отримав призначення до 13-го полку уланів, який складався переважно з українців Золочівщини. В їх середовищі він вивчив українську мову, історію та культуру, а за подаровану йому вишиту сорочку, яку він залюбки носив, його називали ще й Василем Вишиваним. Про бої й повсякдення з українськими бійцями, він згадував: «Військова й моральна вартість моєї сотні представлялася дуже добре. Я взагалі уважаю українців найкращими жовнірами [...]. Одну тільки хибу має український жовнір: він занадто добродушний і в тім уступає перед жовнірами інших народів, які знаю. На цю надмірну добродушність українського жовніра, яка доводить його до того, що він навіть покривджений, не протестує й не жалується, — не міг я спокійно дивитися [...]. Український жовнір дуже витривалий на голод і нужду, на труди й невигоди [...]. В наступі нема кращих жовнірів, як українці. Вони рвуться вперед так, що часом аж вимикаються з рук команди. Зате в обороні вони гірші [...]. Супроти добрих офіцерів, які дбають за своїх людей, — український жовнір вірний до смерті»⁵⁸.

Навесні-влітку 1915 р. німецько-австрійські війська в результаті Горлицького прориву почали на Східному фронті успішний контрнаступ, повернули Львів і просунулися в глиб російської території. Тут фронт знову стабілізувався (на українських теренах по лінії Дубно — Тернопіль), однак лише на деякий час. За твердженням угорського військового кореспондента Франца Мольнара, який супроводжував австро-угорські частини, цьому «наступу товаришувало постійне гуркотіння, яке почалося від пострілів півтори тисячі гармат на березі Дунайця і пролетіло по всій Галичині аж до Львова. Наші солдати йшли на схід з якимсь неправдоподібним ентузіазмом. Ми відчували, що очі всього світу звернені на нас. Люди вдень і вночі марширували в екстазі, над нами постійний грохот, перед нами палаючі села та втікаючі росіяни».

І деякі підрозділи витримували по кілька контратак супротивника. Битва на Дністрі поблизу Галича тривала п'ять днів і чотири ночі, допоки російські частини, залишивши близько двох тисяч убитих, відступили, бо, за свідченням військовополонених, «уже жодна сила не могла спрямувати їх в атаку». За буденністю війни та її сприйманням крізь рядки інформації, до якої швидко звикають, Ф. Мольнар закликав бачити в новинах з лінії фронту «приклад людського терпіння, жертвовності, вірності й безмірної муки»: «обабіч нас з шумом через театр війни перепливає Дністер, а я, дивлячись прямо у вічі історії тих п'яти днів, не відчуваю нічого, окрім дратуючого безсилля»⁵⁹.

⁵⁷ Snyder T. *The Red Prince. The Secret Lives of a Habsburg Archduke*. New York, 2008.

⁵⁸ Терещенко Ю., Осташко Т. Мемуари Вільгельма Габсбурга, полковника УСС. *Український патріот з династії Габсбургів...* С. 114—115.

⁵⁹ Molnár F. *Galicja 1914—1915*. Warszawa: MOST, 2015. S. 236—241.

З початком літа 1916 р. російські війська, відповідно до рішення конференції країн Антанти, розпочали наступ на всьому східноєвропейському театрі воєнних дій. Особливо успішно розгортався наступ військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала Олексія Брусилова на відтинку від Луцька до Чернівців. До початку вересня російські війська значно просунулися на Волині, Галичині й Буковині, зайняли Чернівці, Станіслав, Броди, Луцьк, однак знову взяти Львів їм не вдалося. Ця операція увійшла в історію як Брусиловський прорив. У його ході австро-німецькі війська втратили вбитими, пораненими і зниклими безвісти близько 1,5 млн осіб. Австро-угорська армія вже до кінця війни не змогла вести активні наступальні дії, а німецьке командування для стабілізації Східного фронту перекидало на територію України війська з усіх інших ділянок, зокрема й турецькі дивізії.

Кількаразове переміщення лінії фронту зумовило появу на українських землях такого нового соціального явища, як біженство. Перша хвиля біженства заторкнула Східну Галичину одразу ж на початку війни. Рятуючись перед російським наступом, маси населення потяглися в західному напрямі, у поспіху й паніці не особливо замислюючись над раціональністю цього кроку та своєю подальшою долею. Тадеуш Спісс, урядник у західногалицькому містечку Хжанові, через яке пересувалися біженці, так описував побачене: «Паніку, яка охопила населення, неможливо описати. Люди викидали з будинків меблі, пакували найнепотрібніші речі на фіакри та вози. Ніхто не здавав собі справи, коли й куди втече [...] і що безпечніше залишитися в місті, ніж наразитися на напад десь у полі чи в лісі з боку якогось меншого підрозділу без командира. Місто заповнюють вози втікачів з сусідніх сіл і промислових підприємств. На возах та візках запаковані жінки й діти, з постіллям, подушками. Незважаючи на загрозу, яку всі ми усвідомили минулої хвилі, незважаючи на нервозність при вигляді розпачу людей та їх нерозсудливості, чоловіка розбирав сміх. На возі зі знайомими сидить слуга й тримає дзеркало, на іншому хтось тримає ікону. Це його найважливіший обов'язок. Що з цим робитиме, де ховатиме, як рятуватиме — над цим ніхто не задумувався»⁶⁰.

Друга хвиля біженства охопила терени України навесні 1915 р. у зв'язку з наступом австро-угорської армії. Вона була зумовлена комплексом причин: з одного боку, населення намагалося врятувати свої життя, з іншого, російська влада вдавалася й до примусових виселень. Ставка Верховного головнокомандувача російської армії розпоряджалася залишати ворогові «територію, перетворену на пустелю». За масштабом ця хвиля значно перевершувала подібні заходи австро-угорської влади. У другій половині 1915 р. біженство з прифронтових районів у тиліві губернії Російської імперії сягнуло максимуму. До українських тилівих губерній — Чернігівської, Полтавської, Катеринославської, Харківської, Херсонської — прибували маси біженців з Волині, Поділля, Холмщини, Галичини, білоруських і прибалтійських земель. На листопад 1916 р. в українських губерніях Російської імперії, за неповними статистичними даними, налічувалося

⁶⁰ Spiss T. *Ze wspomnień c. k. urzędnika politycznego...* S. 29.

761 245 біженців; усього ж дослідники оцінюють чисельність біженців на території Російської імперії в 5 млн осіб, здебільшого це були жінки й діти. Держава не могла впоратися з таким потоком, тож для допомоги біженцям почали виникати громадські організації, однак бюрократичні структури з підозрою ставилися до їхньої діяльності ⁶¹.

Російська держава активізувала діяльність земств, які намагалися зарадити, допомогти, підтримати біженців, створити умови, за яких надавали медичну допомогу, запобігали епідеміям. У медичних закладах лікування отримували не лише російські солдати, а й солдати ворожої армії, оскільки цього вимагала Женевська конвенція 1864 р. Відкривалися склади перев'язувальних матеріалів, госпіталі, формувалися військово-санітарні потяги. На базі Київської земської фельдшерсько-акушерської школи розпочала діяльність лабораторія для виготовлення медичних препаратів, стерильних розчинів для операцій. Невідкладну медичну допомогу пораненим військовослужбовцям надавали у будинку київського дворянства, політехнічному інституті, Кирилівській губернській земській лікарні, фельдшерській школі.

Тоді ж почали створюватися при госпіталях рентген-кабінети, у яких обстежували військових на різні ураження, отримані на фронті, зокрема осколкові та вогнепальні поранення. Мережа госпіталів зростала, поширюючись на Київ і повітові міста. Потреба військового часу зумовила появу цілої плеяди лікарів, серед яких виділялася постать земського санітарного лікаря Георгія Влайкова. Про нього згадували, що він «майже зовсім не йшов зі шпиталю, сам зустрічав поранених, проводжав від'їжджаючих, постійно бував у палатах, причому його відвідування хворих ніколи не мали характеру "обходів". Зазвичай він швидкими кроками проходив коридором, заходив у будь-яку палату, запитував кожного з хворих, сідав і тихо розмовляв з тяжко пораненими. Популярність його серед поранених була дуже велика і створилася якимось відразу» ⁶².

Ведення бойових дій, застосування окупаційними військами тактики випаленої землі, експлуатація всіх ресурсів населення призвели, передусім на західноукраїнських теренах, до значних матеріальних втрат. Цивільне населення було зобов'язане приймати й харчувати військових та їхніх коней, надавати приміщення для складів. Військово-цивільні адміністрації накладали на населення контрибуції, а їх марші чи постої здебільшого супроводжувалися грабунками. Нерідко траплялися випадки свідомого чи незумисного спричинення пожеж. Відступаючи, російська армія знищувала промислові об'єкти, вокзали, колію, адміністративні споруди; з фабрик забирали верстати, з госпіталів — медикаменти, з музеїв і приватних колекцій — твори мистецтва. Не всі злочини і грабунки чинили вій-

⁶¹ Жванко Л. *Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914—1918 рр.)*. Харків: ХНАМГ, 1910. Її ж. *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914—1918 рр.)*. Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012.

⁶² Андріяка Г.О. Земський санітарний лікар Георгій Федорович Влайков: до 150-річчя від дня народження. *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 166.

ська: користуючись хаосом і безвладдям, місцеве населення також брало участь у пограбуванні магазинів. Особливо дошкульних руйнувань і розграбувань зазнавали здебільшого покинуті господарями шляхетські маєтки: у такому разі нищення, нерідко за активної участі сусідніх селян, мало ще й підтексти соціальної помсти. Матеріальні втрати великих землевласників у Галичині були настільки значними, що вони заговорили навіть про серйозну дискредитацію їхньої соціальної ролі в суспільстві ⁶³.

Війна потребувала мобілізації як людських зусиль, так і матеріальних, що їх відчула уся промисловість російської держави. Для потреб війни держава посилювала промислове, земельне і квартирне оподаткування. Як ніколи зросло стратегічне значення залізниць, особливо після інтенсивного їх будівництва в Німеччині та Австрії, значна кількість яких спрямовувалась до російських кордонів. Позика від французького уряду пішла на будівництво нових їх ліній та мостів через Прип'ять і Дніпро. Потреба зосередити війська на західних рубежах імперії змусила нанівець торгово-економічну складову їх функціонування. Будівництво нових паровозів зосередилося на харківському і луганському заводах, а до виготовлення вагонів долучили Миколаїв і Київ. Активізувалося будівництво шосейних доріг, які набули в Південно-Західному краї стратегічного значення. Крім участі промисловості і долучення фахівців Україна забезпечувала армію продовольством. Центри з його заготівлі концентрувались у Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Вінниці, Одесі, Катеринославі та Сімферополі.

Вже в ході війни за виготовлення мінометів уперше взялися декілька підприємств Харкова і Одеси, а київській «Арсенал» і дроговицький завод зосередилися над удосконаленням вогнеметів системи Архангельського. А от вогнемети конструкції Товарницького виготовляв завод «АУТО» в Києві. Освітлювальні ракети на фронт постачали Миколаївський та Шосткинський заводи ⁶⁴. Сірчану кислоту для виготовлення вибухових боєприпасів виробляли 24 заводи Донбасу. Більше того, 1915 р. там було закладено будівництво державного бензольного заводу. Потреби війни спонукали й до виробництва азотної кислоти, яку виготовляли також на донецьких скляних хімічних заводах ⁶⁵. Варто погодитися з висновком видатного російсько-американського хіміка Володимира Іпатьєва, що війна стимулювала появу хімічної промисловості на Донбасі. Можна лише додати, що вона спонукала й інші галузі народного господарства працювати на військові потреби, зважаючи на розвиток науково-технічного прогресу.

Потреба вирішувати науково-технічні завдання і створювати нові зразки озброєння та боєприпасів змушували кадрових фахівців зосереджуватися над їх проектами, аби не відставати від воюючих сторін. Військове командування впри-

⁶³ Kargol T. *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914—1918*. Kraków: Historia Jagiellonica, 2012.

⁶⁴ Бескровний Л.Г. *Армия и флот России в начале XX в.: Очерки военно-экономического потенциала*. Москва: Наука, 1986. С. 100, 101.

⁶⁵ Там само. С. 108.

тул розпочало озброєння армії літаками, звернувши увагу на біплани київського авіаконструктора Ігоря Сікорського. Його важкий літак «Ілья Муромец» було введено до складу окремої експедиції з 10 екіпажами, підпорядкованої Ставці головнокомандувача. Поразка Росії у війні з Японією змусила активізувати будівництво флоту, зокрема міноносців, бойових кораблів, призначених для знищення суден противника торпедами. У Миколаєві було зосереджено спорудження сталевих міноносців типу «Сокол». Морська авіація також належала до тих галузей, які раніше не розвивалися. Біля її витоків стояв капітан корпусу корабельних інженерів Левко Мацієвич, уродженець Київщини. Він одним з перших розробив проєкт авіаносця, взявши за основу крейсер «Адмірал Лазарев», на якому ангар для літаків мав 15 бортів, які підіймали два ліфти. Йому належить авторство 14 проєктів підводних човнів. Флот для взаємодії потребував надійного зв'язку, яким його забезпечувала радіоапаратура, що станціями встановлювалась на Чорному морі.

Перші успіхи російської армії змінилися переможними боями австро-угорських і німецьких військ. Під час наступних військових кампаній росіяни знову вдалися до спроби досягти успіху і дістатися Галичини і Буковини. Однак російське командування не зуміло скористатися Брусиловським проривом, найвдалішою військовою операцією, аби переломити хід війни на свій бік. Мало змінила ситуацію й Лютнева революція. Натомість Жовтневий переворот у Петрограді та Українська революція зупинили бойові дії на українських етнічних територіях.

Окрім безпосередніх демографічних і матеріальних втрат війна загострила соціальне протистояння, пришвидшила визрівання націєтворних процесів. Важливу роль в інтелектуальній та організаційній консолідації українського руху відіграли її події. Якщо до початку війни українське питання було внутрішньою справою Росії і Австро-Угорщини, то в ході воєнних дій воно вийшло на міжнародний рівень. Війна зламала кордонні перепони, і українська нація самоусвідомила себе настільки, що переосмислила своє завдання. Якщо раніше українські діячі відстоювали право на формування національної культури, то тепер розпочалася боротьба за власну державність. Українські політичні партії та громадські товариства, реагуючи на масові заборони українських друкованих видань, куди сміливіше заявили про політичні потреби суспільства. Унаслідок цього «українське питання» вийшло на міжнародну арену.

Вважається, що ця війна завершила довге ХІХ століття, яке розпочалося з Великої французької революції 1789 р., і поклало початок іншому часові. Адже внаслідок цієї війни сталася ліквідація імперських режимів, що створило принципово нову політичну ситуацію для реалізації планів і проєктів державної самостійності України.

ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Абрагамсон Бернард 322
 Августинівич Якуб Стефан 317
 Авдіковський Захар 241
 Австрійська імперія (Австрійська монархія, Австрія, Габсбурзька монархія) 11—13, 24—26, 28, 30, 33, 35—39, 46, 47, 55—57, 65, 73, 74, 78, 89, 92—94, 99, 104, 106, 112, 113, 115, 117—119, 125, 132, 133, 135, 138, 140—144, 152, 153, 156, 158, 164, 165, 168, 169, 175, 179, 186, 189, 191, 193, 198, 199, 201, 202, 205, 218, 225, 227, 237, 244, 258, 260, 263, 264, 271, 272, 275, 276, 292, 293, 295, 310, 312, 313, 317, 341, 347, 355, 356, 361—366, 392, 397, 402—405, 408, 412
 Австрійська монархія *див.* Австрійська імперія
 Австрія *див.* Австрійська імперія
 Австро-Угорська монархія *див.* Австро-Угорщина
 Австро-Угорщина (Австро-Угорська монархія) 36, 77, 95, 125, 277, 293, 347, 390—392, 395—398, 413
 Ададуров В. 62, 364
 Адріатичне море 392
 Ажика с. 334
 Азія 41, 51, 56, 391
 Азов м. 69, 357
 Азовське море 45, 66, 70, 84, 102
 Айнзідель колонія 341
 Аккерман м. 357, 360, 374
 Аксаков І. 83
 Алімов Іоніс Юсупов 335
 Алупка м. 55
 Альпи 57
 Амвросій 275
 Америка 108
 Анадоль с. 101
 Ангелович Антоній 132, 291, 292, 365, 370
 Англія 370
 Андерсон Бенедикт 13
 Андрасфальва колонія 343
 Андрієвич Яків 210
 Андрієвич-Морар Сильвестр 274
 Андрохівич Амвросій 189
 Андрузький Юрій 246
 Анненков М.М. 267
 Антонович Володимир 66, 231, 382
 Антоновський М.І. 230
 Апостол Данило 212
 Аракчєєв О.А. 371—373
 Аргентина 106—108
 Арменопуло К. 70
 Асканія-Нова 45
 Ауерсперг Генріх Йозеф 155
 Аустерліц с. 91, 361
 Афіни м. 181
 Афон 271
 Африка 391
 Ашкеназі Шимон 203
 Багалій Дмитро 7
 Баден колонія 340
 Бадені 142
 Базилевські 80
 Балабан Майєр 203
 Балкани 31, 360, 383
 Балта м. 216, 374

- Балтійське море 33, 46, 48
 Балудянський Михайло 201, 202
 Бальцер Освальд 203
 Банат 33
 Бантиш-Каменський Дмитро 230, 231
 Бар м. 216, 283, 284, 357
 Барвінський Мартин 134, 199, 291
 Барвінський Олександр 291
 Барвінські 144
 Барендт І. 340
 Барилів с. 387
 Барталь Ізраель 328
 Бартенштайн Кристофор фон 119
 Барятинський О. 212
 Батист Жак 197
 Батурин м. 19, 180
 Бауце 356
 Бахмут м. 149, 357
 Бахмутський повіт 69, 378
 Бахчисарай м. 83
 Берштейн Іегуда Лейб 326
 Бачинський 229
 Бачинський Андрій 300
 Бачинські 291
 Баязет-бей 351
 Безбородько Олександр 29—31, 68, 162, 163
 Беккарія Чезарій 113
 Белзьке воєводство 23
 Белзчина 30
 Бендери м. 357, 358, 360
 Бендерський повіт 70
 Бенедикт XIV 259
 Бенеш Вацлав 87
 Бенкендорф Олександр 124, 372
 Берг фон 358
 Бердичів м. 306, 322, 357
 Бердянськ м. 174
 Берег комітат *див.* Березький комітат
 Берегове м. 343
 Бережани м. 317, 407
 Березинський канал 45
 Березький комітат (Берег комітат) 77, 94, 99
 Берестечко м. 271
 Берк Едмунд 29
 Берлін м. 395, 399, 405
 Бескид гори 242
 Бессарабія (Бессарабська область) 70, 86, 102, 374
 Бессарабська область *див.* Бессарабія
 Бестужев-Рюмін М. 211, 212
 Бетанський Антоній Вацлав 186
 Бехерово с. 278
 Бецькой Іван 79
 Бечаснов Володимир 210
 Бешт *див.* Елієзер Ізраель бен
 Бистриця р. 46
 Бібіков Дмитро 127, 137, 184, 185, 192, 196, 209, 217, 269, 320
 Біла Криниця с. 99, 274, 275
 Біла Церква м. 173, 368
 Біле море 32
 Білецький-Носенко Павло 222
 Білий Сидор 360
 Білинський 229
 Білинські 291
 Біловоддя 274
 Білозерський Василь 246, 247, 249
 Білорусь 30, 204, 281, 286, 368
 Більчевський Юзеф 313, 314
 Білянський Петро 134
 Бісмарк Отто фон 60
 Біцький Ігнатій 287
 Блазіус Йоганн Генріх 59
 Блекстон Вільям 162
 Бобжинський Міхал 314
 Бобринський Володимир 66
 Бобринський Георгій 400
 Бобринський Олексій 44
 Бобровський Т. 72
 Бобруйськ м. 225
 Бовуа Даніель 136, 207
 Богемія 87
 Богородчанщина 275
 Богосевичі 317
 Богоявленськ м. 54
 Богданський Генрик 156, 218
 Бодянський Осип 192, 197—199, 225, 232
 Бойківщина 46
 Болгарія 382
 Болехів м. 97
 Болоз-Антоневич Антоній 317
 Боплан Гійом Левассер де 61
 Борислав м. 46, 50
 Борисов Андрій 210
 Борисов Інокентій 209
 Борисов Петро 210

- Борковський 135
 Боровиковський Левко 194
 Боремель м. 214
 Бортнянський Д.С. 283
 Боснія 108, 382, 390, 392, 394
 Босфор протока 31, 360
 Брадач Іван 300
 Бразилія 106—108
 Браїлів м. 357, 374
 Братислава м. 46
 Братке Є.Ф. фон 183
 Брауншвейг м. 59
 Брауншвейг Р. 72
 Брацлав м. 216
 Брацлавська губернія 67, 68, 269
 Бредецький Самуель 342
 Бремен м. 58
 Бремер Т. 267
 Бригідау колонія 342
 Брігідо Йозеф 155
 Брно м. 186
 Бродель Ф. 41, 44
 Броди м. 38, 74, 106, 322, 328, 341, 410
 Брусилов Олексій 410
 Брюкнер Александер 203
 Брюховецький Іван 206
 Буг р. 23, 32, 38, 67, 73, 102, 358
 Будапешт (Пешт) 167, 199, 201, 227, 241, 242, 300
 Буджак 86
 Буковина (Буковинський дистрикт, Галицький прикордонний генералат, Південна Буковина, Північна Буковина, Чернівецький генералат) 33—37, 47, 51, 57, 59, 74—77, 90, 93, 94, 98, 99, 104, 107, 108, 130, 133, 153, 157, 160, 165, 170, 198, 201, 262, 271—276, 278, 301, 311, 317, 325, 327, 342, 355, 387, 399, 400, 403—405, 407, 410, 413
 Буковинське Прикарпаття 76
 Буковинський дистрикт *див.* Буковина
 Бунге Микола 192, 382
 Бурбони 375
 Бургуен 367
 Буркут с. 50
 Бурштин м. 108
 Бухарест м. 357
 Бяльський округ 262
 Вагилевич Іван (Далібор) 202, 240, 241, 243, 244
 Вадовіце м. 312
 Валахія 357
 Ваповський Бернард 305
 Варна м. 374
 Варниця урочище 274
 Варшава м. 25, 27, 29, 30, 104, 203, 204, 208, 211, 213, 215, 218, 220, 235, 248, 261, 280, 363, 375
 Варшавське герцогство 73, 355, 361—363, 366, 367
 Василенко А. 394
 Васильків м. 212
 Ватикан 303—305
 Вебер Макс 160, 254
 Велика Британія (Великобританія) 66, 378, 395
 Велика Україна 168
 Велике князівство Литовське 144, 230
 Великі Лучки с. 278
 Великопольща 361
 Великоросія 197
 Величко Костянтин 394
 Величко Самійло 394
 Величковський Паїсій 271
 Венелін Юрій 202
 Вергілій 221
 Верецький перевал 407
 Веригін Віктор 208
 Вернадський Іван 192
 Вернадський Володимир 192
 Вернигора Мусій 206
 Верт П. 307
 Верхньодніпровський повіт 371
 Верховина 47
 Винники м. 342
 Вишенський Іван 275
 Відень 23, 24, 26—28, 33, 34, 36, 48, 50, 57, 58, 73, 74, 76, 117, 119, 120, 129, 132—135, 139, 143, 153—156, 161, 163—166, 168, 170, 188, 198, 199, 205, 218, 219, 227, 235, 237, 259, 263, 271, 273, 274, 290, 291, 293, 299, 311, 312, 328, 355, 361, 362, 387—389, 395, 399, 405
 Відіно м. 372
 Військо Запорозьке 39, 68
 Віктор (Садковський) 280

- Віллец Ігнац фон 78
Вільно м. 184, 284
Вільпіус Р. 301
Вінниця м. 128, 216, 412
Вінніпег 107
Вінценз Станіслав 46, 47
Вісла р. 24, 38, 48, 73, 75, 364, 399
Віслок р. 364
Влайков Георгій 411
Вовчок Марко 63
Возгрін В. 83
Вознесенська губернія 67, 68
Возняк Михайло 226, 227
Войтюк Микола 342
Волга р. 102
Волино-Подільське підвищення 44
Волинська губернія 42, 67, 71, 82, 128, 171, 181, 183, 215, 266, 283, 308, 400
Волинське воєводство 23, 67
Волинь 29, 30, 38, 44, 81, 82, 86, 87, 172, 187, 213, 214, 287, 304, 322, 324, 329, 335, 367, 375, 379, 407, 410
Волконський С. 210—212
Володимир (Володимир-Волинський) м. 23, 216, 283, 284
Володимир-Волинський *див.* Володимир
Володимир-Волинський повіт 282, 304, 336
Волочиська митниця 38
Волошин Августин 65
Вольтер (Марі Франсуа Аруе) 61, 62, 113, 115
Вормс колонія 340
Воронезька губернія 69, 181
Воронцов Михайло 54, 70, 138, 333, 379
Ворохта м. 408
Вурмзер Кристіан 132
Вушко І. 154
Вшиве с. 372
Вязлов 398
Вязмітінов Олександр 19
- Гавришкевич Іван 291
Габсбург Фердинанд д'Есте фон 156
Габсбурги 5, 23—26, 33—36, 39, 47, 73, 92, 104, 108, 112, 113, 116, 118, 119, 125, 131, 140, 141, 152, 153, 164, 170, 176, 193, 205, 225, 239, 258, 259, 272, 273, 289, 290, 295, 297, 326, 353, 361, 362, 394, 408
- Габсбург Вільгельм (Василь Вишиваний) 408, 409
Габсбург Карл Стефан 408
Габсбург Софія 394
Габсбурзька монархія *див.* Австрійська імперія
Гаген Марк фон 9
Гадік Андреас 27, 34, 130
Гадяцький полк 125
Гай Людевіт 166, 200
Гайндль В. 160
Гайсин м. 216
Гайсинський повіт 214
Гакет (Аке) Бальтазар 56, 57
Гакман Євгеній 273, 274
Галицька провінція *див.* Галичина
Галицька Русь 236, 237, 239, 241
Галицький прикордонний генералат *див.* Буковина
Галицько-Волинське князівство 24, 35, 235, 241
Галич м. 401, 409
Галичина (Західна Галичина, Галицька провінція, Східна Галичина, Королівство Галичини та Лодомерії, Galicia et Lodomeria, Königreiche Galizien und Lodomerien, Królestwo Galicyi i Lodomerji) 23—28, 33—37, 46—51, 56, 57, 59, 65, 66, 73, 75—78, 89—91, 94—98, 105—108, 117, 120, 129, 130, 134, 135, 138—142, 153, 155—158, 160, 163, 164, 166, 170, 176—179, 186, 189, 190, 193, 198, 201—204, 206, 207, 214, 218—220, 225, 227, 228, 233—237, 240, 242, 244, 249, 255, 260—263, 271, 275—278, 289—292, 294—296, 300, 301, 310—318, 322, 325—327, 321, 341, 342, 353—355, 361—364, 366, 370, 386, 387, 390, 396, 399, 400, 402—406, 409, 410, 412, 413
Галле м. 56
Галушинський Михайло 407
Гальчинець с. 215
Ганка Вацлав 199, 202
Гарасевич Іван 188
Гарасевич Михайло 291
Гартман Едуард 60
Гаспрали (Гаспринський) Ізмаїл-бей 334
Гатцук Микола 225

- Гашек Я. 356
 Гданськ м. 359
 Гебгард Л.А. 24
 Гельсингфорс м. 380
 Герасевич Михайло 365
 Гердер Йоганн Готфрід 55, 194, 241, 247
 Геровський Яків 199
 Герцеговина 108, 382, 390, 392
 Гете Й.В. 239
 Гетьманська Україна *див.* Гетьманщина
 Гетьманщина (Гетьманська Україна) 19—23, 37, 39, 53, 67, 71, 80, 81, 85, 102, 111, 126, 146, 162, 163, 181, 194, 195, 207, 230, 249, 257, 264, 318, 350
 Гіжицький Варфоломій 126
 Гізе Фердинанд 196
 Гірей Шагін 31
 Глинський Антон 189
 Глинський Теофан 189
 Глухів м. 180
 Гнилички с. 277, 296
 Гоббс Томас 115
 Гобсбаум Ерік 5
 Говерла гора 46
 Гоголь Микола 63
 Голіцин Сергій 364
 Головацький Іван 167, 243
 Головацький Яків (Ярослав) 164, 166, 167, 189, 199, 202, 241—244
 Головацькі 291
 Гонтгайм Ніколас фон (Феброніус Юстинус) 258
 Гоппе Р.А. 24
 Горбачевський Іван 210
 Городенка м. 317
 Гоща м. 284
 Грабар Ольга 278
 Грабовський Міхал 208
 Грац м. 388, 389, 404
 Гребінка Євген 172, 222
 Греція 55, 181
 Гриневецький Модест 204
 Грицак Я. 9
 Гродно м. 38
 Громека 289
 Грох Мірослав 9, 13
 Грузинський 192
 Грузія 102
 Грушевський Михайло 5—7, 43, 66, 203, 250, 276, 398
 Гудз Іван 132
 Гудович Василь 55
 Гудовичі 162
 Гулак Микола 246—249
 Гулак-Артемівський Петро 194
 Гур'єв Д.О. 137, 369
 Гур'єв О.Д. 216
 Гура-Гуморський повіт 275
 Гурвич (Горовиць) Бернард Герман 322
 Гуцульщина 46, 77, 408
 Гушалевиц І. 237
 Гарампі Джузеппе 271
 Гесс Пітер 205
 Гонсовський Т. 327
 Голуховський Агенор 76, 228, 277
 Голуховські 142
 Гощинський Северин 204, 206, 208, 233
 Грохольський Ніколай 126
 Давидов В. 210
 Далекий Схід 103, 393
 Далмація (Південна Далмація) 275, 392
 Дарданелли протока 31, 360
 Дарниця район Києва 248
 Дашкевич Сильвестр 262
 Дашкевич Я. 12
 Дверницький Юзеф 213—215, 375
 Делямар Теодор Казимир 64
 Демидов Анатолій 54, 55
 Державін Г.Р. 320
 Десницький Семен 162
 Дері Імпе 343
 Джонс Джон 360
 Дикий степ 101
 Дідицький Богдан 202
 Дідро Дені 113, 162
 Дзедушицькі 142
 Дзюба Іван 250
 Добровський Йозеф 199
 Добромиль м. 296
 Добруджа 274
 Добрянський Адольф 78
 Добрянський Антоній 199, 239
 Довге с. 189
 Довгопільський окіл 35

- Долбілов М. 320
Долгорукий Іван 52, 221
Долгоруков В.М. 358
Доленга-Ходаковський Зоріан (Чарноцький Адам Зоріан) 204
Долина м. 46
Долішній Угрінів с. 168
Донбас 104, 412
Донецьк м. 149
Донецький басейн (Донецький кряж) 196
Донецький повіт 69
Донеччина 85, 86
Донцов Дмитро 397
Донченко С. 393
Дорнфельд колонія 342
Дорошенко Дмитро 7, 395
Дніпро р. 32, 38, 45, 60, 67, 102, 359, 361, 412
Дніпровсько-Бузький канал 45
Дністер р. 23, 37, 45, 48, 49, 70, 76, 102, 103, 366, 374, 409
Досковський Яків 240
Драгоманов Михайло 225, 382
Драгоманов Яків 210
Драгомиров Михайло 383
Драчевський 378
Дрімпельман Ернст 54
Дрогобич м. 50, 178
Дубнівський повіт 128, 282, 285, 304
Дубно м. 216, 409
Дубовицький Гавриїл 134
Дубровиця м. 305
Дудикевич Володимир 401
Дудяк О. 95
Дунаєць р. 24, 46, 409
Дунай р. 45—47, 49, 70, 103, 274, 359, 372, 374, 383, 389
Дунін-Борковський Юзеф 243
Дунін-Карвіцький Юзеф 128
Духнович Олександр 227
Дюгюр Антуан 182
Дюпюї 375
- Елієзер (Бешт) Ізраель бен 324, 325
Еллада 52
Ельба о. 370
Ельба р. 364
Енгель Йоган Християн фон 24, 56
Есте Фердинанд де 363, 364
- Естляндія 42
Ечміадзин 275
- Євлогій (Василій Георгіївський) 401
Євпаторія м. 340
Європа (Європа, Західна Європа, Середня Європа, Східна Європа, Центральна Європа, Центрально-Східна Європа, Mitteleuropa) 9, 12, 13, 18, 28, 31, 35, 41, 43, 45, 46, 51—56, 58, 61, 62, 64—66, 79, 108, 112, 118, 129, 160, 172, 185, 193, 231—233, 247, 248, 268, 269, 290, 329, 361, 364, 365, 367, 370, 378, 384, 391, 392, 394, 395, 408
Європейська Росія *див.* Російська імперія
Єгипет 275
Єкельчик С. 12
Єлизавета 86
Єлисаветград 357
Єлисаветградський повіт 371
Єлисаветградщина 86
Єрмолов Олексій 102
Єя р. 102
- Жаткович Григорій 65
Желєхівський Ю. 238
Желобовський О.О. 350
Жешув м. 75
Живець м. 408
Жидичин с. 284
Жировичі с. 281
Житомир м. 72, 175, 216, 217, 303, 305
Житомирський повіт 215, 304
Жовква м. 296, 328, 343
Жулкевський Станіслав 185
Журавський Дмитро 43, 195
- Забайкалля 213
Завадовський П.В. 122
Завадовські 162
Заволжя 208
Задунайська Січ 100, 103
Закарпатська область 93, 94, 100
Закарпатська Русь *див.* Закарпаття
Закарпаття (Закарпатська Русь, Підкарпатська Русь) 33, 35, 36, 65—78, 93, 99, 100, 106, 107, 187, 201, 271, 277, 278, 289, 296, 299, 300, 325, 343, 400
Залеський Богдан 208

- Залеський Вацлав (Вацлав з Олеська) 135, 204, 228, 233
 Заліщики м. 48, 73, 341, 366
 Заліщицький округ 366
 Залуські 203
 Замостя м. 203, 341
 Заневич Іван 198
 Запорізька Січ (Січ) 20, 32, 33, 42, 53, 61, 102, 103, 111, 208, 347, 358, 359
 Зарицький 229
 Заслав м. 216
 Заславський повіт 304
 Заставний Ф. 78
 Засядько Олександр 374, 375
 Заторське князівство 23, 24
 Захаріясевич Федір 187
 Західна Галичина *див.* Галичина
 Західна Європа *див.* Європа
 Західна Україна *див.* Україна
 Західний Сибір *див.* Сибір
 Західні губернії 279
 Захід (Північний Захід) 7, 8, 37, 39, 62, 66, 76, 107, 128, 173, 195, 219, 231
 Західний Буг р. 399
 Західно-Українська Народна Республіка 407
 Західний край 72, 185, 302, 305, 308, 317
 Збараж м. 37
 Збараський повіт 277
 Звенигород м. 305
 Зелений Клин 103
 Зеленці с. 29
 Земанчик Іван 187
 Земплінський комітат (Земплін комітат) 77, 100
 Земплін комітат *див.* Земплінський комітат
 Значко-Яворський А. 339
 Золота Орда 31
 Золочів м. 317, 388
 Золочівщина 409
 Зонненфельс Йозеф фон 116, 152
 Зорич Семен 357
 Зуєв Василь 53
 Зубрицький Денис 24, 164, 167, 202, 223, 236, 237, 241, 243, 365, 366
 Збруч р. 23, 37, 73

 Іван Павло II 312
 Іванов Ілля 210
 Ігельстром Йосип 129
 Іза с. 278
 Ізмаїл м. 334, 357, 360, 374, 381
 Ізмаїльське градоначальство 73
 Ізмаїльський повіт 70
 Ізраїль 323
 Ізюм м. 69
 Ізюмський полк 22
 Ізяславська губернія 269, 281
 Ільницький Василь 166
 Ільницькі 291
 Індія 367
 Інокентій 288
 Інсбрук м. 186
 Іпат'єв Володимир 412
 Іраклій (Лісовський) 282, 283
 Ісаковецька митниця 38
 Ісакчі м. 374
 Ісарли-Асан-Кизил 359
 Іспанія 64, 161, 362
 Італія 52, 363, 384

 Йречек Йозеф 228
 Йосиф (Семашко) 285, 286
 Йосиф *див.* Йосиф II
 Йосиф II (Йосиф) 25—27, 33, 37, 115, 116, 118, 139, 140, 153, 157, 158, 165, 171, 176, 179, 186, 187, 256, 259, 260, 263, 274, 305, 310, 311, 317, 327, 342, 354

 Кабузан В. 78, 101, 104, 108
 Кавказ (Північний Кавказ) 85, 102, 103, 107, 108, 123, 163, 208, 248, 267, 338, 377, 378
 Кагальник м. 69
 Казахстан 103
 Казимир III 313
 Калиновський Г.І. 230
 Калнишевський Петро 32, 357, 358
 Калуж м. 46, 97
 Кальварія Зебжидовська м. 312
 Кам'янець *див.* Кам'янець-Подільський
 Кам'янець-Подільський (Кам'янець) м. 72, 83, 174, 216, 303—305, 308, 317, 334, 374
 Канада 106—108, 341
 Канетті Еліас 373
 Канів м. 283, 284
 Капніст В.В. 369
 Каподистрія І. 70
 Каппелер Андреас 30

- Караджич Вук 166, 241
 Каразін Василь 181, 182
 Карамзін Микола 59, 230
 Карліна Оксана 284
 Карлінський Францішек 50
 Карловіце с. 271
 Карпати (Карпатські гори, Карпатський хребет) 24, 46—48, 50, 51, 57, 58, 93, 399, 400
 Карпатська Русь 202
 Карпатські гори *див.* Карпати
 Картлі-Кахетинське царство 162
 Каруновський Федір 222
 Каспійське море 66
 Каспрович Каетан 317
 Кассель колонія 340
 Катерина II 19, 21, 22, 24, 28—32, 41, 42, 53, 61, 66—68, 81, 85, 86, 100, 101, 113, 114, 120—122, 125, 126, 137, 148, 149, 162, 163, 170, 255, 265, 266, 281, 302, 303, 305, 332, 336, 338, 340, 348, 356, 359, 360, 369
 Катеринодар м. 102
 Катеринослав м. 86, 174, 180, 334, 357, 360, 381, 412
 Катеринославська губернія 67, 69, 73, 90, 104, 149, 266, 336, 351, 371—373, 378, 410
 Катеринославське намісництво 32, 68, 71
 Катеринославщина 87
 Католицьке с. 86
 Кауніц Венцель 27, 33, 34, 119, 140, 258
 Кафа м. 54, 358
 Каченовський Дмитро 192
 Квітка-Основ'яненко Г. 222
 Кепшен Петро 202
 Керч м. 174, 381
 Керч-Єникальське градоначальство 73
 Кибинці с. 163, 369
 Київ м. 11, 37, 43, 53, 59, 64, 68, 83, 86, 121, 136, 173, 174, 180, 183—185, 197, 199, 208, 210—212, 223, 231, 232, 246, 248, 249, 276—278, 309, 318, 336, 357, 360, 368, 374, 397—399, 411, 412
 Київська губернія 43, 55, 68, 69, 71, 72, 171, 181, 183, 214, 266, 282, 283, 308, 338, 372, 373, 378, 380, 400
 Київська Русь 53, 58, 65, 223, 230, 232, 241
 Київське воеводство 67
 Київське генерал-губернаторство 146, 148
 Київське намісництво 22, 67, 125, 360
 Київщина 213, 285, 287, 322, 413
 Кисельов П.Д. 305, 372
 Кисельова Софія 372
 Китай 101
 Кишинів м. 70, 213
 Кілія м. 357, 360, 374, 381
 Кінбург м. 360
 Кістяківський Олександр 289
 Кіцький Каетан Ігнацій 365
 Кіцький Ян 25, 129
 Кішка Петро 380
 Кларк Едвард Даніель 65
 Климент XIV 299
 Клипуновський 229
 Клінгштет Тимофій 42
 Кнорр Ернест 196
 Княгиницький Йов 275
 Кобилиця Лук'ян 165
 Ковалевський Євграф 196
 Ковальський Василь 291
 Ковельський повіт 285, 304
 Когут Зенон 30
 Козельський Я.П. 162
 Козицький Григорій 162
 Кокошкін С.О. 380
 Кокс Вільям 65
 Колишко Бенедикт 214
 Коллар Адам Францішек 299
 Коллар Ян 166, 200, 247
 Колодний А. 318
 Коломия м. 46, 97, 342
 Колонтай Гуго 171
 Колпак Опанас 358
 Коль Йоган Георг 58, 59
 Колярд Герман 405
 Кондратенко Роман 394
 Кониський Олександр 225
 Конка р. 39
 Константинополь м. 35, 59, 359, 382
 Копистенський Захарія 275
 Копітар Єрней Бартол 166, 200, 227, 241
 Королівство Галичини та Лодомерії *див.* Галичина
 Корсун Олександр 195
 Косів м. 46, 50
 Косівський повіт 262, 390
 Костомаров Микола (Галка) 63, 192, 195, 197, 231, 232, 234, 246—248, 250, 288

- Костромське с. 372
 Костюшко Тадеуш 30, 126, 202, 218, 280
 Костянтин Павлович 211
 Котляревський Іван 221, 222, 242, 368
 Котляревський О. 382
 Кочки-Пожарки с. 336
 Кочубей Віктор 163, 369
 Кравченко Володимир 22, 183
 Краків м. 50, 74, 75, 77, 189, 261, 313, 386, 399, 407
 Краківське воєводство 73
 Краківське князівство 23
 Крамаренков В.І. 162
 Красицький 229
 Красінський Францішек 139
 Красносілки с. 214
 Криворівня с. 46, 398
 Крим (Кримський півострів) 31, 32, 43, 45, 53, 54, 57, 65, 69, 71, 85, 87, 90, 101—104, 129, 304, 332, 334, 335, 340, 358, 360, 367, 379
 Крим-Гірей 79
 Кримське ханство 22, 31, 32, 39, 53, 71, 83, 85, 100, 128, 162, 332, 356, 357, 359, 360
 Кременець м. 184, 208, 216, 322
 Кременецький повіт 304
 Кременчук м. 54, 351
 Кречетников Михайло 30, 67, 126, 216
 Кримський півострів *див.* Крим
 Криниця курорт 50
 Крип'якевич Іван 7
 Кріг Франц 156
 Кроненталь Леопольд Захер Мазох фон 156
 Кросновські 143
 Круз Р. 268
 Кубаля Людвік 203
 Кубань (Правобережна Кубань) 65, 71, 102, 103, 163, 360
 Кубійович Володимир 43, 44, 101, 103
 Куземський Михайло 74, 134, 277
 Кукольник Василь 201
 Куліш Пантелеймон 43, 192, 195, 197, 225, 234, 246, 248, 250
 Куракін О.Б. 53, 368
 Куракін Олександр 53
 Курилович 229
 Курляндія 30
 Куропатків Олексій 393
 Курська губернія 181
 Курцбек Осип 199
 Кути м. 97, 262
 Кутузов М. 368, 369
 Лаврентій 281
 Лаврів м. 178
 Лаврівський Іван 204, 227, 239
 Лаврівський Юліан 291
 Лагарп Фредерік 123
 Лазаревський О.М. 223
 Лангенау Фрідріх 156
 Ланжерон Олександр 54, 88
 Лапшин Василь 196
 Лебедин м. 44, 195
 Лебединцев Петро 270
 Лев XIII 261, 296, 312, 313, 315
 Левант 391
 Левицький Михайло 134, 178, 238, 290, 291, 293
 Левицький Венедикт 201
 Левицький Йосиф 199, 227, 239
 Левицький Кость 396
 Левицькі 144, 229, 291
 Левінзон Іцхак Бер 322
 Левшин Олексій 53
 Лезюр Шарль Луї 62, 63
 Лейпциг м. 363
 Лелевель Йоахим 206, 213, 233, 234, 241
 Лемківщина 46, 278
 Леонтович В. (Леонтович) 398
 Леонтович Т. 237
 Леопольд II 75, 118
 Лермонтов М. 248
 Летичів м. 216
 Левашов В.В. 137, 183
 Липковські 86
 Липовецький повіт 287
 Лисовський Микола 211
 Лисоня гора 407
 Лисяк-Рудницький І. 7
 Литва 29, 30, 141, 221, 231, 294
 Литвинович Спиридон 199, 290, 291, 293
 Лівобережжя *див.* Лівобережна Україна
 Лівобережна Україна (Лівобережжя, Лівобережні губернії) 42, 59, 68, 71, 79, 80, 90, 101—103, 123, 181, 214, 217, 305, 367
 Лівобережні губернії *див.* Лівобережна Україна

- Лімниця р. 46
 Лінде Самуель Богуміл 203
 Ліневич Микола 394
 Лінней Карл 197
 Ліпінський Кароль 204
 Літин м. 216
 Ліфляндія 42
 Лобанов-Ростовський Я.І. 368—370
 Лобковіц Август Лонгин фон 155, 156, 218, 219
 Лодій Петро 187, 201
 Лозинський Броніслав 234
 Лозинський Валерій 234
 Лозинський Владислав 234
 Лозинський Йосиф 228, 239
 Лозоватка с. 372
 Ломбардія 259
 Лондон м. 65, 66, 203
 Лопухін П.В. 123
 Лотарингія 55
 Лубенський повіт 172
 Лубни м. 180
 Луганськ м. 334
 Луїза 219
 Лу-Лу 407
 Луцьк м. 173, 216, 303, 305, 306, 357, 410
 Луцький повіт 304
 Лучкай Михайло 227
 Львів м. 23—25, 33, 56—58, 66, 74—77, 99, 107, 130—133, 135, 155, 159, 160, 166, 177—180, 185—188, 190, 191, 199, 201, 203, 218, 221, 227, 239—242, 244, 261—263, 272, 276, 290—293, 295, 296, 311, 312, 317, 328—320, 342, 343, 361, 363—367, 370, 386, 387, 389, 397, 398, 401, 403, 407, 409
 Любар м. 283
 Любешів м. 305
 Любінь курорт 50
 Люблінська губернія 289
 Люблінське воєводство 73
 Люблінський Юліан 210
 Любляна м. 200
 Любомирські 142
 Люєгер Карл 312
 Магочій Павло Роберт 9
 Мазепа Іван 61, 125, 173, 383
 Мазовія 73
 Макаров Степан 394
 Макаруч С. 95
 Маківка гора 407
 Макіївка м. 334
 Максимович Михайло 43, 167, 197, 199, 208, 209, 221, 223, 225, 232, 380
 Мала Росія *див.* Малоросія
 Малиновський Михайло 202
 Малопольща 235
 Малоросійська губернія 67
 Малоросійське генерал-губернаторство 71, 146, 148
 Малоросія (Мала Росія) 53, 54, 62, 68, 197, 230
 Мальчевський Антоній 208
 Мальчевський Яцек 206
 Манчжурія 393
 Манява с. 275
 Марамароський комітат (Марамарош комітат) 33, 77, 78, 94, 99
 Марамарош комітат *див.* Марамароський комітат
 Марамарош-Сигіт м. 278
 Маргелік Ян Вацлав 326
 Маріуполь м. 69, 149
 Маріупольський повіт 69, 149
 Марія Терезія 23, 25, 26, 33—35, 105, 115, 116, 118, 119, 140, 152, 156, 175, 186, 258, 259, 271, 289, 354, 409
 Марія Федорівна 123
 Маркевич Микола 230, 231
 Маркович Опанас 246
 Марна р. 399
 Маршалл Джозеф 64, 65
 Маслійчук В. 17
 Матейко Ян 206
 Маусс Йозеф 218
 Махнівкa м. 368
 Мацієвич Левко 413
 Мацієвичі 30
 Мглин м. 37
 Метмет Сеід 332
 Меджибіж м. 324
 Межиріч Корецький м. 305
 Мезон Яків де 88
 Мекка м. 32, 333, 335
 Мелеш Е. 300
 Мелітопольщина 86

- Мендельсон 322
 Меріме Проспер 63
 Метлинський Амвросій 43, 195
 Меттерніх Клеменс Венцель 119, 220
 Микитка Осип 407
 Микола I (Микола Павлович) 121, 123, 124, 127, 128, 136, 137, 151, 169, 183, 185, 208, 209, 213, 215, 245, 248, 250, 256, 266, 269, 284, 286, 307, 308, 323, 352 352, 371, 373, 375, 377, 378
 Микола II 114, 151, 267, 393
 Микола Павлович *див.* Микола I
 Миколаїв м. 45, 86, 318, 334, 356, 360, 374, 380, 381, 393, 394, 412, 413
 Миколаївська губернія 73
 Миколаївське градоначальство 73
 Милорадовичі 162
 Миргородський полк 125
 Михалевич 229
 Мізоч м. 128
 Мілан м. 259
 Мілюков Павло 401
 Мінськ м. 377
 Мінська губернія 269
 Міус р. 39
 Міцкевич Адам 204, 206, 233, 239
 Мйончинські 143
 Могач 35
 Могилів м. 216, 317
 Могилівська митниця 38
 Могильницькі 291
 Могильницький Іван 204, 227, 238, 291
 Мозер Міхаель 226
 Молдавія 33, 357
 Молдавське князівство 33, 35, 272
 Молочна р. 86
 Мольнар Франц 409
 Монтеск'є Шарль 113, 162
 Моравія 47, 57, 361
 Морозов О.В. 39
 Мортімер Ієн 5
 Моршин курорт 50
 Москва м. 64, 65, 104, 162, 197, 199, 232, 275, 286, 368, 397
 Московія *див.* Московська держава
 Московська держава (Московія, Московщина) 64, 231
 Московська Русь 223
 Московщина *див.* Московська держава
 Мотоніс Микола 125
 Мошоро Самуель 317
 Мукачево 100
 Мукачівщина 278
 Муравйов Матвій 212
 Муравйов-Апостол Матвій 212
 Муравйови-Апостоли 212
 Мурайов-Апостол С.І. 210—212
 Мюнхен колонія 340
 Мюнхен м. 203
 Навроцький Олександр 246
 Наддніпрянська Україна *див.* Наддніпрянщина
 Наддніпрянщина (Наддніпрянська Україна) 59, 66, 84, 226, 301, 397, 407
 Нансі м. 55
 Нападієвич 229
 Наполеон (Наполеон I) 55, 62, 74, 118, 124, 184, 200, 205, 212, 304, 355, 361—364, 366—370
 Наполеон I *див.* Наполеон
 Наполеон III 63, 64
 Нарушевич Адам 235
 Науменко Павло 194
 Наумович Іван 107, 278
 Нахічеванський округ 69
 Нахічевань м. 69, 101
 Неволін Костянтин 192
 Неман р. 38, 368
 Немирів м. 38, 173
 Нижньоновгородська губернія 336
 Никон 265, 340
 Нідергаузер Еміль 9
 Ніжин м. 37, 162, 163, 174, 376, 393
 Нікітін 380
 Ніковський 398
 Нікополь м. 191, 379
 Німеччина 55, 60, 64, 107, 162, 199, 321, 363, 394, 395, 397, 408, 412
 Нова Січ 350
 Новгород-Сіверське намісництво 22, 67, 125
 Новгород-Сіверщина 86, 180
 Новгородська губернія 371
 Новоград-Волинський м. 210, 216
 Новоград-Волинський повіт 304

- Новоросійська губернія 32, 33, 67—69, 352
 Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство 70, 146, 148
 Новоросійський край *див.* Новоросія
 Новоросія (Новоросійський край) 39, 101, 367
 Новотний 192
 Норвід Ципріан Каміль 219
 Носач Андрій 357
- Область Війська Донського** 69, 181, 380
 Оболенський О. 212
 Овруцький повіт 281, 285, 304
 Овруч м. 216, 284
 Овсянников Гліб 275
 Овсянникова Ольга 275
 Огінський канал 45
 Оглоблін О. 7
 Одеса м. 45, 54, 65, 86, 88, 104, 174, 175, 225, 258, 304, 308, 359, 368, 412
 Одеське градоначальство 73
 Ожешко Еліза 206, 331
 Окуневський Ярослав 390, 391
 Олександр I 70, 72, 88, 123, 126, 128, 144, 163, 169, 172, 180—182, 210, 212, 257, 282, 283, 303, 305, 362, 364, 368, 369, 371, 375
 Олександр II 72, 106, 114, 271, 305, 317, 323, 373, 379, 382
 Олександр III 123, 267
 Олександрійський повіт 371
 Олександрія м. 334
 Олесницький Григорій 143
 Олесницький Євген 143
 Олесницький Збігнев 143
 Олесницький Ілля 143
 Олесько м. 204
 Олешки м. 191, 379
 Олика м. 305
 Олієво с. 404
 Олізар Нарцис 19
 Ольгопіль м. 216
 Оргіївський повіт 70
 Орієнт 391
 Оріхове м. 69
 Орлай Іван 201
 Орлов М. 211
 Орнштайн Яків 329
 Освенцимське князівство 23, 24
- Осиповський Тимофій 196
 Османська імперія (Оттоманська Порта, Порта, Туреччина) 20, 29, 31—33, 35, 36, 39, 48, 60, 79, 85, 89, 100—102, 104, 138, 147, 272, 274, 335, 350, 351, 356, 359, 360, 371, 378, 381, 382, 392, 395
 Оссолінський Юзеф Максиміліан 203
 Остен-Сакен Фабіан 214
 Остерман Іван 38
 Остзейські губернії 249
 Острог м. 216, 284, 335
 Острогозька провінція 80
 Острозький полк 22
 Острозький повіт 304
 Острозькі князі 271
 Оттоманська Порта *див.* Османська імперія
 Охтирка м. 44
 Охтирський полк 22
 Очаків (Ачі-Кале) м. 64, 334, 357, 358, 360
 Очаківський лиман 359
- Павло I** 30, 32, 67—69, 85, 88, 122, 126, 128, 163, 266, 268, 269, 281, 302, 304
 Павлович Андрій 187
 Павловський Олексій 222
 Падура Тимко 208, 225
 Палацький Франтішек 198, 200
 Палестина 275, 320
 Палиця р. 38
 Пальмерстон 378
 Панін Микита 114
 Париж м. 53, 54, 61, 79, 203, 219, 220, 245, 276, 334, 362, 375
 Паскевич Іван 78
 Паславський Петро 166, 227
 Пассек В. 53
 Пахолюк Святослав 193, 326
 Пелеш Юліан 290
 Пельчар Юзеф Себастьян 313
 Пензенська губернія 181
 Перген Антон фон 130, 140, 152, 155, 161, 163, 176, 260, 261, 310
 Переволочна с. 37
 Перемишль м. 23, 178, 220, 227, 237—240, 261, 291, 321, 343, 386, 388, 399
 Переяслав м. 37, 360
 Перл Йосиф 328
 Пестель Павло 210—213

- Пестржецький Дмитро 104
 Петербург *див.* Санкт-Петербург
 Петлюра Симон 396
 Петренко Михайло 195
 Петро I 20, 112, 113, 120, 122, 161, 162, 173, 256, 257, 264, 266, 348, 349
 Петровський-Штерн Йоханан 323
 Петроград *див.* Санкт-Петербург
 Петро Федорович 266
 Петрушевич Антоній 202, 203, 236, 237
 Петрушевичі 144
 Пешт *див.* Будапешт
 Пилюков Дмитро 246
 Пирогов М.І. 381
 Південна Далмація *див.* Далмація
 Південний Буг р. 45, 103
 Південний край 72, 175
 Південне Підляшшя 288
 Південь 39, 70, 71, 73, 79, 147, 201, 212
 Південно-Західний край 71, 80, 84, 123, 126, 127, 148, 183, 196, 215, 268, 288, 306, 308, 309, 320, 379, 412
 Північ 212
 Північна Буковина *див.* Буковина
 Північний Захід *див.* Захід
 Північний Кавказ *див.* Кавказ
 Піп Іван гора 46
 Південні губернії 181
 Північне Причорномор'я 53
 Підкарпатська Русь *див.* Закарпаття
 Підляшшя 30
 Підпільна р. 350
 Пій VII 292
 Пій IX 287
 Пілиця р. 73
 Піллери 191
 Піллерсдорф 135
 Пілсудський Юзеф 406, 407
 Пінчук Ю. 232
 Піскунов Фортунат 225
 Плевна м. 382
 Плохій С. 12
 Площанський В. 164
 Пляшова с. 271
 Побєдоносцев Костянтин 266, 270
 Погодін Михайло 202, 225, 232
 Поділля 29, 38, 47, 49, 86, 87, 213, 324, 340, 357, 367, 380, 410
 Подільська височина 49
 Подільська губернія 43, 67, 71, 171, 181, 183, 266, 282, 378, 400
 Подільське воєводство 23, 67
 Подніпров'я 364
 Подраза А. 95
 Покуття 33, 34, 341
 Полетик В.Г. 230
 Полетик Г.А. 230
 Полісся 44, 87
 Полонне м. 357
 Полоцьк м. 283, 286
 Полтава м. 31, 37, 53, 137, 173, 174, 357, 368, 412
 Полтавська губернія 42, 71, 81, 84, 208, 222, 266, 352, 377, 379, 380, 393, 410
 Полтавський полк 125
 Полтавщина 163, 172, 197, 374
 Поль Вінцент 206
 Польська Народна Республіка 312
 Польське королівство *див.* Царство Польське
 Польща 29, 49, 55, 58, 60, 63, 68, 134, 206, 211, 220, 221, 223, 234, 281, 294, 312, 399
 Полянський Том 238
 Понінські 142
 Порт-Артур м. 394
 Понятовський Юзеф 30, 363
 Попель Маркил 277
 Попрад р. 46
 Порта *див.* Османська імперія
 Посяда Іван 246
 Потоцький Адам 363
 Потоцький Альфред 130
 Потоцький Анджей 130, 295, 313
 Потоцький Юзеф 130
 Потоцький Ян 208
 Потоцькі 86, 142
 Потьомкін Григорій 31—33, 53, 85, 100, 138, 332, 351, 360
 Почаїв м. 187, 276, 281, 284
 Правобережжя *див.* Правобережна Україна
 Правобережна Україна (Правобережжя) 29, 30, 46, 67, 72, 79, 84, 86, 90, 101, 111, 173, 183, 184, 207, 210, 215, 217, 280, 303, 308, 320, 322, 351, 368, 369, 374, 377
 Прага м. 202, 247
 Прага, передмістя Варшави 30

- Пржездецький Костянтин 127
 Приазов'я 44, 79, 100
 Прибалтика 60
 Привіслянський край 86
 Прикарпаття 50
 Прилуки м. 222
 Принцип Гаврило 394
 Прип'ять р. 412
 Причорномор'я 31, 52, 60, 79, 367
 Прігарін О. 274
 Прицак О. 8
 Прозоровський О.О. 358
 Прокопович Феодан 162
 Проскурів м. 216
 Протасов М. 286
 Пруссія 23, 28, 30, 38, 48, 74, 88, 107, 118, 176, 205, 259, 320, 343, 361, 368, 384, 385, 392
 Прут р. 46, 70, 76, 374
 Пряшівщина 35, 36, 342
 Пузіна Ян 313
 Пула м. 391
 Пулави м. 361
 Пуфендорф Самуель 125, 306
 Пушкін О. 88, 248
 Пфафф Карл 191
- Рава-Руська м. 343
 Радехівщина 387
 Радецький Йоганн Йозеф Венцель 384
 Радзивілли 142, 202
 Радивилів м. 404
 Радівецький повіт 275, 343
 Радівці м. 316, 390
 Радомишль м. 291
 Райтценгайм Вільгельм фон 219
 Райтценгайм Юзеф фон 219
 Ратне м. 287
 Раффалович Джордж 66
 Рахів м. 99
 Ревіцький Карл 27
 Реєнт О. 10
 Рєпнін М.Г. 137, 147, 230, 375—377
 Ржевуський Генріх 208
 Ригер Теодор 48
 Редль Альфред 399
 Ренан Е. 9
 Рені м. 374
- Ренненкампф М.К. 318
 Рєпта Володимир (Василь) 274
 Рига м. 39
 Рилло Максиміліан 134, 238
 Рим м. 238, 259, 263, 276, 277, 288, 291, 292, 300, 302, 303, 307, 308, 313
 Рібас Хосе (Осип) де 88
 Рівненський повіт 82, 304
 Рігельман О.І. 230, 382
 Річ Посполита 23—26, 28—33, 35, 37, 39, 49, 55, 59—61, 63, 67, 69, 72, 73, 81, 86, 92, 105, 128—130, 132, 136, 139—142, 148, 154, 158, 160, 162, 165, 171, 172, 186, 202—204, 206—208, 210, 216, 218, 221, 230, 233—236, 255, 258, 280, 291, 306, 310, 318, 325, 326, 351, 353, 355, 356, 361, 363, 367
 Рішельє Арман 54, 88, 368
 Рожанковський Теодор 406, 407
 Розумовський Кирило 19
 Розумовський Олексій 19, 171, 172
 Розумовські 162
 Романови 5, 114, 162
 Ромм Шарль-Жильбер 54
 Роммель Дітріх Кристофор 182, 194
 Рорбах колонія 340
 Рорер Йозеф 57
 Російська імперія (Європейська Росія, Росія) 11—13, 19—24, 28—33, 35—39, 41, 47, 48, 51, 55, 59—62, 64—67, 69—71, 73, 74, 78—80, 84, 85, 87, 89, 100—102, 104, 106—108, 111—113, 118, 120, 122, 125—127, 129, 132, 133, 135, 141, 144, 147, 150, 155, 156, 161—163, 167—169, 171, 180—182, 184, 191, 192, 194, 196, 199, 201, 202, 205, 209—213, 215, 217, 219—221, 223, 224, 231, 244, 247, 248, 255, 259, 264, 266, 267, 269, 274, 277, 278, 280, 287, 295, 301—305, 307, 318, 321, 337, 339, 340, 347—349, 351, 356, 359, 360, 362, 366—368, 370, 374, 377, 378, 381—383, 392—395, 397—399, 401—403, 405, 406, 408, 410, 413
 Росія *див.* Російська імперія
 Россі Йозеф 370
 Ростовський повіт 69, 378
 Ростоцький Теодосій 291
 Рубан В.Г. 230

- Рудки м. 364
 Рудка с. 172
 Ружин м. 329
 Ружицький Кароль 214
 Румунія 46, 47, 272
 Румянцев Петро 20, 21, 42, 88, 125, 162, 350, 357, 358
 Русь 164, 221, 241, 294, 401
 Руське воєводство 23, 129
 Русько-Довгопільський окіл 77
 Рушук м. 372
 Рьоскау-Ридель Ізабель 343
 Рюльєр Клод Каломан де 364

 Савич М. 248
 Савчинський Зигмунт (Жигмонт) 291
 Садгора м. 329
 Садовський Микола 382
 Сальник м. 216
 Самбір м. 46, 75, 388, 400
 Самбірщина 342
 Самокиш Микола 394
 Сангушки 142
 Сандармох 43
 Сандомирське воєводство 23, 73
 Санкт-Петербург (Петербург, Петроград) 21, 23, 29, 30, 39, 53, 56, 65—67, 71, 79, 81, 161, 195, 199, 201, 203, 212, 232, 286, 287, 350, 367, 369, 380
 Сапега Адам 313, 314
 Сапега Леон 74, 220
 Сапеги 142
 Сараєво м. 394
 Саратов м. 308
 Сарбей В. 7
 Сардинія 378, 384
 Сарницький Климентій 296
 Сас-Куїловський Юліан 293
 Світен Готфрид ван 186
 Священна Римська імперія 26, 118, 361
 Севастополь м. 45, 318, 324, 356, 360, 379, 380
 Севастопольське градоначальство 73
 Сегюр Луї-Філіпп де 53, 121
 Селецький І. 69
 Сембратович Йосиф 293, 296
 Сембратович Сильвестр 293
 Сен-Прі Каро де 88

 Сенютович Тимофій 20
 Сенявська Ельжбета Луція 185
 Сербія 46, 199, 382, 394
 Сергацький повіт 336
 Середземне море 31
 Середнє Подніпров'я 44
 Середньодунайська рівнина 46
 Середня Азія 378
 Середня Європа *див.* Європа
 Серет р. 37, 46, 73, 76, 407
 Сераковський Вацлав Ієронім 310
 Сибір (Західний Сибір) 103, 104, 123, 213, 267, 287, 338, 372, 398
 Сиваш 358
 Силезія 26, 27, 47, 57, 113, 343, 361, 387
 Симбірськ м. 398
 Сименс М. 336
 Симигінович-Штрауфе Людвиг Адольф 273
 Симоновський П.І. 230
 Сиповський В. 52
 Сирія 275
 Сироцинський о. 287
 Сіверський Донець р. 45
 Сідлецька губернія 289
 Сікорський Ігор 412
 Сімферополь м. 138, 332, 412
 Сітон-Вотсон Роберт Вільям 65, 66
 Січ *див.* Запорізька Січ
 Січинський В. 64
 Скала Делла Ієронім 278
 Скарбки 142
 Скаржинський Віктор 368
 Сквирський повіт 287
 Сколе м. 46, 343
 Скородинські 291
 Скоропадський Павло 394
 Скрипник А. 352
 Славонія 271
 Сліпий Йосиф 294
 Слобідська Україна (Слобідсько-Українська губернія, Слобожанщина. Слобідсько-Українська провінція) 22, 23, 39, 42, 65, 67, 69, 71, 79—81, 86, 87, 146, 181, 194, 195, 207, 350, 371
 Слобідсько-Українська губернія *див.* Слобідська Україна
 Слобідсько-Українська провінція *див.* Слобідська Україна

- Слобожанщина *див.* Слобідська Україна
 Слов'яносербський повіт 378
 Слов'янськ м. 69, 195
 Слов'янський повіт 69, 149
 Словацький Юліуш 206, 208, 219
 Словаччина 199, 278
 Словенія 275
 Словіта с. 296
 Смаль-Стоцький С. 272
 Смілянщина 44
 Сміт Адам 181
 Сміт Е. 254
 Смоленськ м. 55
 Смотрицький Мелетій 226
 Снігурський Іван 134, 178, 199, 238, 239, 290, 291
 Снятин м. 35, 317
 Сорокошиці с. 37
 Софія м. 55
 Сперанський Михайло 123, 180, 258
 Списький комітат (Спіш комітат) 77, 100
 Спісс Тадеуш 406, 410
 Спіш комітат *див.* (Списький комітат)
 Сплєні Габрієль фон 3
 Сполучені Штати Америки (США) 66, 106—108, 247, 341
 Срезневський Ізмаїл 192, 194, 195, 199, 222
 Стадіон Франц 135, 235
 Станіслав м. 46, 57, 58, 97, 317, 363, 410
 Станіслав II Август (Станіслав Понятовський) 24, 25, 27, 29, 129
 Старий Самбір м. 46, 316
 Старобільськ м. 69
 Стародуб м. 64
 Стародубщина 340
 Старокостянтинів м. 29, 216
 Старокостянтинівський повіт 304
 Степань м. 82
 Степанківський Володимир 66
 Степова Україна *див.* Україна
 Степович А. 382
 Стефан (Левинський) 282
 Стід Генрі Вікгем 66
 Стойкович Панас 221
 Страсбург м. 61
 Стрий м. 407
 Стрипа р. 23, 407
 Строганов Павло 54
 Струве Петро 398
 Студзянці с. 262
 Стягайло Пилип 359
 Суворін Олексій 382
 Суворов О.В. 30, 100, 359
 Сулятицький Я. 213
 Сумароков Павло 52
 Суми м. 180
 Сумський полк 22
 Супрасль м. 284
 Суровецький Л. 198
 Сухинов Іван 212, 213
 Сучава м. 76, 99, 272, 316
 Сучава р. 76
 Сучавський повіт 275
 Сучавський цинут 35, 77
 Схід 39, 62
 Східна Галичина *див.* Галичина
 Східна Європа *див.* Європа
 Східниця с. 50
 Східноєвропейська рівнина 51
 США *див.* Сполучені Штати Америки
 Сян р. 46, 56, 75, 238, 399
 Сянок р. 46
 Тааффе Едуард 155
 Таврійська губернія (Таврійська область) 32, 67, 71, 266, 335, 336, 338
 Таврійська область *див.* Таврійська губернія
 Таврійський край 367
 Таврійський півострів (Таврія) 39, 52
 Таврія *див.* Таврійський півострів
 Таганрог м. 69, 149, 181
 Таганрозьке градоначальство 69, 73
 Тамань 32, 102
 Тамбовська губернія 181
 Тарле Євген 367, 378, 381
 Тарнавський Мирон 387, 388, 404
 Тарнув м. 244, 261, 388
 Тарновський Станіслав 314
 Текелій Петро 359
 Теодорович Юзеф 314
 Теодосій (Ростоцький) 282
 Теофіполь м. 220
 Терєбовля м. 73
 Терек р. 377
 Терєсва р. 46, 99
 Терлецький Володимир (Іполит) 276

- Тернопіль м. 73, 178, 328, 409
 Тернопільський край *див.* Тернопільщина
 Тернопільський округ 366
 Тернопільщина (Тернопільський край) 37, 49, 73, 74
 Тершаковець М. 165
 Тирасполь м. 308
 Тиса р. 46, 48, 99
 Титов Ф. 382
 Тихонов А. 318
 Тишкевич В. 213
 Тіндаро Маріан Рамполлі дель 313
 Тобольська губернія 152
 Токмак м. 69
 Толстой П.О. 377
 Томська губернія 152
 Торговиця м. 357
 Тотт Франсуа де 79
 Траверсе Жан-Батист де 88
 Трансильванія (Трансильванське князівство) 33, 35, 36, 371, 392
 Трансильванське князівство *див.* Трансильванія
 Трансильванське плато 46
 Транслейтанія 77
 Трієст 353
 Трошинський Дмитро 16, 369
 Трубецький С. 212
 Трускавець курорт 50
 Тулуб Олександр 246, 248
 Тульчин м. 174, 210
 Туманський Ф.В. 230
 Тургенєв Іван 63, 334
 Туреччина *див.* Османська імперія
 Турка м. 46
 Тустановичі с. 50
 Тучапи с. 315
 Уваров Сергій 172, 183, 184, 202, 231, 246, 266, 321
 Угорська рівнина 400
 Угорське королівство 23, 93
 Угорщина 24, 36, 55, 77, 78, 93, 99, 106, 135, 201, 301, 353, 378, 385, 399
 Угочанський комітат (Уґоча комітат) 77, 94, 99
 Уґоча комітат *див.* Уґочанський комітат
 Удзягонза с. 394
 Уж комітат *див.* Ужанський комітат
 Уж р. 46, 78
 Ужанський комітат (комітат Уж, Унг) 77, 78, 94, 99
 Ужгород м. 36, 300, 343
 Ужгородський округ 78
 Ужгородський район 77
 Україна (Західна Україна, Південна Україна) 6, 8—13, 20—22, 30, 40, 41, 44—46, 50—62, 65, 66, 79, 86, 87, 90, 91, 94, 100, 102, 103, 110, 128, 183, 194, 198, 206, 212, 223, 224, 230—232, 240, 244, 247—250, 252—254, 286, 294, 336, 341, 347, 357, 367, 369, 396, 399, 400, 405, 406, 410, 413
 Українська Народна Республіка 348
 Ульм м. 361
 Умань м. 283, 322, 368, 372
 Унг комітат *див.* Ужанський комітат
 Урал 85, 103
 Урбановські 86
 Урмені Йозеф 161
 Устиянович Микола 219
 Фалькенштейн колонія 341
 Фальц-Фейн Фрідріх 45
 Феодосійське градоначальство 73
 Ференц II Ракоці 100
 Фінляндія 42, 395
 Фліз Домінік П'єр де ля 55
 Флоринський Т. 382, 399
 Фок Максим 124
 Фрайбург м. 186
 Франко Іван 245, 403
 Франц II (Франц I) 118, 176, 189, 203, 311
 Франц Йосиф I (Франц Йосиф) 78, 264, 313, 405
 Франц Фердинанд 394
 Франція 61—63, 73, 79, 130, 161, 169, 180, 182, 200, 202, 215, 220, 248, 275, 361, 365, 366, 370, 371, 378, 384, 394
 Фредро Олександр 363
 Фредро Софія 294
 Фрідман Ізраель 329
 Фрідріх II 23, 24, 115
 Фундуклей І.І. 43
 Футак Андреас Гадік фон 25, 155
 Фуше Жозеф 124
 Хаджибей 357, 358, 360

- Харків м. 58, 86, 174, 180, 181, 194, 197, 207, 222, 304, 334, 357, 372, 412
 Харківська губернія (Харківщина) 67, 71, 90, 146, 181, 266, 340, 372, 379, 410
 Харківське намісництво 351
 Харківський повіт 196
 Харківський полк 22
 Харківщина *див.* Харківська губернія
 Хелминський Ігнацій 72
 Хемінгуей Ернест 248
 Хереску Досифей 271
 Херсон м. 45, 54, 356, 360
 Херсонес 65
 Херсонська губернія 71, 73, 90, 104, 212, 266, 336, 338, 368, 371—373, 410
 Херсонщина 45
 Хжанув м. 406, 410
 Хжановський Тадеуш 207
 Химка І.-П. 297
 Хлебовчик Юзеф 9
 Хмельницький Богдан 63
 Хмільник м. 216
 Холмська земля *див.* Холмщина
 Холмщина (Холмська земля) 23, 30, 73, 277, 288, 410
 Хомберг Герц 327
 Хоменко А. 78
 Хомишин Григорій 291
 Хомутов М.Г. 380
 Хомутці м. 81
 Хортиця 88
 Хотин 357, 374
 Хотинський повіт 70
 Хустщина 278
- Царство Польське** (Польське королівство) 30, 35, 61, 72, 86, 87, 209, 214, 249, 303, 375, 378
 Центральна Азія 103
 Центральна Європа *див.* Європа
 Центрально-Східна Європа *див.* Європа
 Цетнер Ігнацій 238
 Ценська Магдалена 50
 Цислейтанія 77
 Цубенко В. 372
 Цьольнер Е. 258
- Чайковський Андрій** 389, 390, 400
 Чайковський Міхал (Садик-паша) 206, 208, 214, 275, 381
 Чалий Михайло 192
 Чарторійський Адам-Єжи 126, 204, 220, 275, 283, 305
 Чарторійський Костянтин 220
 Чарторійські 142, 361
 Чацький Тадеуш 171
 Червона Русь 235
 Черемош р. 46, 50, 165
 Черкавський Евзебій 291
 Чернівецький цинут 35, 77
 Чернівці м. 35, 58, 76, 77, 99, 271—274, 316, 400, 410
 Чернігів м. 37, 59, 64, 137, 174, 180, 360, 412
 Чернігівська губернія 42, 67, 71, 84, 208, 266, 352, 377, 379, 380, 410
 Чернігівське намісництво 22, 67, 125, 360
 Чернігівщина 55, 86, 383
 Чернушевич М.П. 38
 Чехія 24, 199
 Чикаленко Євген 397
 Чорне море 22, 31, 33, 39, 41, 45, 46, 48, 55, 67, 70, 84, 102, 121, 150, 191, 356, 359, 381, 413
 Чорніг Карл (Czörnig Karl) 94
 Чорноморія 102
 Чорноморське побережжя 87
 Чубинський Павло 43
 Чугуїв м. 372
- Шагін-Гірей** 100, 101
 Шад Йоганн 182, 194, 221
 Шайноха Кароль 234, 241
 Шамрай Агапій 194
 Шараневич І. 237
 Шариський комітат (Шарош комітат) 77, 100
 Шарош комітат *див.* Шариський комітат
 Шафарик П. 166, 198, 199, 202, 241
 Шахматов Олексій
 Шашкевич Володимир 244
 Шашкевич Григорій 74, 168
 Шашкевич Маркіян (Руслан) 189, 219, 228, 240—242, 244, 245
 Шашкевич Олександр 241
 Шашкевичі 241
 Швайкарт Фердинанд 195

- Швейцарія (Гельвеція) 342
 Швеція 112, 202
 Шебелинка с. 372
 Шевченко Гнат 380
 Шевченко Максим 124
 Шевченко Тарас 223, 245—250, 253
 Шейковський Каленик 225
 Шекерик-Дониківи 408
 Шенборни 100
 Шепетівка м. 29
 Шептицький Андрей (Шептицький Роман) 293, 294—296, 299, 363, 401
 Шептицький Климентій 294
 Шептицький Лев 25, 132
 Шептицький Станіслав 294
 Шептицькі 294
 Шерер Жан Бенуа 61
 Шехович Северин 202
 Шиллер Ф. 239
 Шимков Іван 211
 Шипоцький Опанас 194
 Шишкіна Олімпіада 45, 88
 Шліффен 399
 Шльоцер Август Людвиг
 Шмерлінг Антон 76
 Шмюк Франц фон 76
 Шолом-Алейхем 38
 Шпитальов Г. 359
 Штраус Йоганн 384
 Штюрк Карл 405
 Шувалов П.А. 309
 Шульгін Віталій 223
 Шульгес Йозеф 262
 Шухевич Степан 356, 389
- Щ**
 Щоголев Сергій 399
 Щоголів Яків 195
- Щурат Василь 234
- Ю**
 Ювковці с. 335
 Юзефович Михайло 223
 Юзівка пос. 394
 Юсті Йоган фон 116
 Юсупов Фелікс 335
- Я**
 Яблоновські 142
 Яворів с. 390
 Яворів м. 296
 Якуб-ага 31
 Ялта м. 334
 Ялтинське градоначальство 73
 Ямпіль м. 216
 Ямпільська митниця 38
 Ян II Казимир 186
 Яновська 398
 Яновський Амвросій 291
 Японія 413
 Ярослав м. 23, 56, 178, 386
 Ярославський повіт 315
 Ярошівка с. 196
 Ясіня с. 99
 Ясси м. 271, 357
 Ясський повіт 70
 Яхимович Григорій 134, 290, 291, 293
 Ячменіхін Костянтин 371
 Ященко Леонід 225
- G**
 Galicia et Lodomeria *див.* Галичина
- K**
 Königreiche Galizien und Lodomerien *див.* Галичина
- K**
 Królestwo Galicyi i Lodomerji *див.* Галичина
- M**
 Mitteleuropa *див.* Європа

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
УКРАЇНА У СКЛАДІ ДВОХ ІМПЕРІЙ: КОРДОНИ І МАРКЕРИ	
Розділ 1. Геополітична ситуація в Східній Європі останньої чверті XVIII століття	19
Розділ 2. Територія і населення	41
ВЗАЄМИНИ ДЕРЖАВИ І СПІЛЬНОТ: СТРУКТУРУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ	
Розділ 3. Моделі взаємодії між владою і спільнотами: пошуки й випробовування	111
Розділ 4. Культурно-інтелектуальний простір України кінця XVIII — першої половини XIX століття	169
РЕЛІГІЯ І ДЕРЖАВА: ВІД ВІРОТЕРПИМОСТІ ЧЕРЕЗ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ДО СВОБОДИ СОВІСТІ	
Розділ 5. Православна та Унійна церкви в Україні	253
Розділ 6. Релігійні конфесії інших народів	302
БЕЗ ВЛАСНОГО ВІЙСЬКА: УКРАЇНСЬКА ЛЮДНІСТЬ У КОЛОНІАЛЬНИХ ТА ОБОРОННИХ ВІЙНАХ ІМПЕРІЙ	
Розділ 7. Війни кінця XVIII — початку XIX століття на українських територіях	347
Розділ 8. Російсько-турецькі війни першої половини XIX століття	374
Розділ 9. Українці напередодні геополітичного переділу світу	384
ПОКАЖЧИК ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ	414

Валентина Шандра
(20.07.1952)

Доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Народилась у с. Бубнова Слобідка Золотоніського району на Черкащині. По закінченні історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка працювала в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Упродовж 1900—2002 рр. працювала в Інституті української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського. За підготовку до видання двотомного «Щоденника» видатного українського вченого-криміналіста, історика права, археографа та громадського діяча Олександра Кістяківського була відзначена Премією імені М.С. Грушевського Президії НАН України.

Сфера наукових інтересів: історія державних і громадських інституцій, взаємовідносин державної адміністрації і суспільства кінця XVIII — початку XX ст. Отримувала дотації Канадського інституту українських студій Альбертського університету (з фондів програм дослідження Східної України ім. Ковальських) та Альбертського університету з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних Канадського інституту українських студій, а також фінансову підтримку Американської ради наукових товариств *Sponsored by American Council of Learned Societies*.

Автор кількох монографій: «Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.» (2005), «Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII — середина XIX ст.)» (2011), «Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)» (2016), співавтор колективних монографій: «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (2008), «Історія державної служби в Україні» (2009), «Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення» (2010), «Port-cities of the northern shore of the Black Sea: Institutional, Economic and Social Development, 18th — early 20th Centuries» (2015). «У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів» (2016).

Науковий редактор і співавтор колективної монографії «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.)» (2019).

Упорядник корпусних видань документів «Історія державної служби в Україні» (2009), «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання» (2013, 2015) та «Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка (1847—1859)» (2018). Здійснювала керівництво підготовкою двох докторських і п'яти кандидатських дисертацій. Професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Олена Аркуша
(27.04.1970)

Старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України (м. Львів), кандидат історичних наук. Народилась у Львові, закінчила історичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка та аспірантуру в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Протягом 2002—2019 рр. за сумісництвом працювала доцентом кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені І. Франка.

Сфера наукових інтересів: історія України кінця XVIII — початку XX ст., формування модерної політичної культури та

національної ідентичності, українсько-польські відносини, історія українського парламентаризму, культурно-інтелектуальна історія України XIX ст., історична біографістика, історія повсякденного життя, джерела та методологія досліджень з новітньої історії України. Для досліджень отримувала стипендії Каси ім. Ю. Мянвського, фонду Королеви Ядвіги, Музею історії Польщі, Студій Східної Європи Варшавського університету, Американської ради наукових товариств. Проходила стажування в Ягеллонському університеті, Педагогічному університеті ім. Комісії національної освіти у Кракові, Варшавському університеті.

Співредактор видавничої серії «Львів: місто, суспільство, культура». Автор публікацій з історії України XIX—XXI ст., співавтор колективних монографій, зокрема «Історія державної служби в Україні» (2009), «Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення» (2010), «Час народів. Історія України XIX століття» (навчальний посібник, 2016), «Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013—2017 років» (2018), «За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння» (2021). Співавтор підручників з історії та навчальних матеріалів науково-педагогічного проекту «Інтелект України».

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ШАНДРА Валентина Степанівна
АРКУША Олена Георгіївна

Україна. Нариси історії

**УКРАЇНА
В ХІХ СТОЛІТТІ:
ЛЮДНІСТЬ ТА ІМПЕРІЇ**

Редактор *Л.Є. Канівець*

Коректор *З.А. Болкотун*

Художнє оформлення *Є.О. Льницького*

Технічний редактор *Т.М. Шендерович*

Комп'ютерна верстка *В.М. Каніщевої, О.А. Бурдік*

Підп. до друку 21.09.2022. Формат 70 × 100/16.
Ум. друк. арк. 35,34 + 7,8 вкл. Обл.-вид. арк. 45,44.
Тираж 500 прим. Зам. № 6710.

Видавець і виготовлювач

Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001 р.